

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A szomszédos Balkán

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

Számok, statisztikai adatok, tények a
szabadkai gettóról

RORY ARCHER

A házépítés morálökonómiája a kései
szocialista Jugoszláviában

JURE RAMSAK

A horvát és a szlovén katolikus egyház
dilemmái és lehetőségei

LUKÁCS B. GYÖRGY

Reformtörekvések Szlovéniában
(1966–1971)

GALINA GONCSAROVA

Érzelmek és vágyak az érett szocializmus
idején

35. évf.

2020

4. szám

Bemutatjuk Zoran Janjetović történészt

35. évfolyam

2020. 4. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
VUKMAN PÉTER

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,

a Szegedért Alapítvány,

Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata

támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

DÉVAVÁRI ZOLTÁN	
„A lány elém dobta Somerset Maugham könyvét, az Örök szolgágot”. Számok, statisztikai adatok, tények a szabadkai gettóról (1944. április 27. – 1944. június 16.)	5
RORY ARCHER	
A házépítés morálökonómiája a kései szocialista Jugoszláviában (Fordította: Vukman Péter)	24
JURE RAMŠAK	
A horvát és a szlovén katolikus egyház dilemmái és lehetőségei a késő szocialista Jugoszláviában (Fordította: Vukman Péter)	44
LUKÁCS B. GYÖRGY	
Reformtörekvések Szlovéniában (1966–1971)	58
GALINA GONCSAROVA	
Érzelmek és vágyak az érett szocializmus idején: Kalin Janakiev bolgár költő és női rajongói (Fordította: Balatoni Balázs)	70

Műhely

BALATONI BALÁZS	
A szakértők szerepe a délkelet-európai brit külpolitika alakításában a 20. század legelején	85
CSÓKE MÁRK	
„Minek ültetnek olyan buta embert az ország élére, mint Horthy, aki nem tudja az országot kormányozni.” Kormányzósértési perek a Bácskában (1941–1944)	98

Múltidéző

CSAPODY TAMÁS	
Pártos Imre bori notesze és munkaszolgálat utáni pályája	116

Elmélet és módszer

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN	
A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz	144

Határainkon túl

„... a szerb himnusz zenéjét egy szlovén komponista szerezte, a horvátot egy szerb, az osztrák nemzeti himnusz szövegét pedig egy horvát költőnő írta”. Beszélgetés Zoran Janjetovićsal (Az interjút készítette: Vukman Péter)	160
Zoran Janjetović műveinek válogatott bibliográfiája	163
Zoran Janjetović	
A magyarok oktatási helyzete Jugoszláviában (1944–1961) (Fordította: Vukman Péter)	169

Figyelő

Egy szerencsés város és tágabb vidéke a „Nagy évben” (Süli Attila: <i>Torda megye és Aranyosszék szabadságharca 1848–49-ben. Tortoma Kiadó, Barót, 2018.</i>) KEMÉNY KRISZTIÁN	186
Kitörési kísérlet (Gyáni Gábor: <i>Nemzeti vagy transznacionális történelem. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018.</i>) RÁCZ LAJOS	189
A Horthy-korszak legnépszerűbb politikusa (Bartha Ákos: <i>Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]</i>) TURBUCZ DÁVID	193
Az euroszkepticizmus és ami mögötte van (Malte Zabel: <i>Euroszeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses. Nomos, Baden-Baden, 2017.</i>) TOMKA BÉLA	197
Számunk szerzői	202

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

„A lány elém dobta Somerset Maugham könyvét, az Örök szolgaságot”

Számok, statisztikai adatok, tények a szabadkai gettóról
(1944. április 27 – 1944. június 16.)

1.

Szabadkán, a történelmi Magyarország egyik legnagyobb városában az 1910-es utolsó magyar népszámlálás az összeírt 94 610 lakosból 85 445 katolikust, 152 görögkatolikust, 1420 reformátust, 511 evangélikust, 3486 ortodoxot, 6 unitáriust, 3539 izraelita és 10 egyéb vallású személyt mutatott ki.¹ Az anyanyelvi megoszlás 55 587 magyart, 1913 németet, 100 szlovákot, 60 ruszint, 7 rutént, 39 horvátot, 3514 szerbet és 33 390 egyéb nemzetiségűt jegyzett fel.²

Az 1919-es szerb megszállás alatt elvégzett helyi népszámláláskor jelentősen eltorzították a valós adatokat, sőt egyenesen meghamisították azzal a céllal, hogy a béketárgyalásokon a város szláv dominanciáját kimutató érveket erősítsék. Összesen 101 286 lakost feltüntetve 65 135 bunyevácot, 19 870 magyart, 8737 szerbet, 4251 németet és 3293 zsidót mutattak ki. Vallás tekintetében 87 655 katolikus, 122 görögkatolikus, 8582 ortodox, 1267 evangélikus és 3293 izraelita vallású személyről tettek említést.³

Az 1921-es, immáron hivatalos állami népszámlálás már nem tartalmazott az etnikumra és a vallásra vonatkozó részt, kizárólag az anyanyelvet vette figyelembe, így a zsidók számát ebből nem tudjuk rekonstruálni. Eszerint 27 561 magyar, 2349 német és 71 085 szerb-horvát anyanyelvű személy élt a városban. Egy 1930. április 8-án a városi hatóság által a Duna Báni Hivatalnak írt belső levelezésben az 1921-es népszámlálással kapcsolatban a következő adatokat tüntették fel: 89 107 katolikus, 6835 ortodox, 3883 izraelita, 1047 evangélikus, 233 muzulmán, 235 görögkatolikus, 357 egyéb, 18 vallás nélküli.⁴

A tíz évvel későbbi, 1931-es állami népszámlálás, amikor már egyértelműen tovatűntek a Párizs környéki béketárgyalások, s nem volt már szükség a statisztikai manipulációra, már 41 404 magyart, illetve 39 108 magyar anyanyelvű személyt írt össze. Az itteni adatok szerint 10 054 szerb, 44 892 bunyevác, 900 horvát, 2865 német, 3739 zsidó élt a városban. Az

¹ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, települések szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények 42.) Budapest, 1912. 8. tábla. 43*. (Az „egyéb” nagy száma ebben az esetben a városban élő bunyevácokat takarja.)

² *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*, 6. tábla, 35*.

³ Istorijski Arhiv Subotica (a továbbiakban: IAS) F:47.I 22/1919., illetve: F:47.I 27/1919.

⁴ IAS F:47 1240.II.25/1930.

összesített adatok szerint a 100 058 lakosú városban a szerb-horvát nyelv 53 835 polgár anyanyelve volt.⁵

A visszacsatolás utáni, 1941-es magyar népszámlálás a 102 736 lakos vallási megoszlásával kapcsolatban 91 176 katolikusról, 378 görögkatolikusról, 1638 reformátusról, 626 evangélikusról, 5249 görögkeletiről, 10 unitáriusról, 27 baptistáról, 3549 izraelitáról és 63 egyéb-ről ad számot.⁶

Ugyanakkor ezeknek az adatoknak ellentmond egyrészt a Zsidó Hitközség 1926/1927. évi *Almanach*-ja, mivel 6000 neológ és 600 ortodox hívőről tett említést.⁷ Egy 1927-ből származó másik adat szerint a hitközségnek 5040 tagja volt,⁸ míg az 1929-ben megjelent *Magyar Zsidó Lexikon*ban 950 családról és 5 ezer főről olvashatunk.⁹

Bár vélhetőleg már sohasem lehet precíz adatot közölni a szabadkai zsidók pontos számáról, de a rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált korszakban négyezer és hatezer fő között lehet az.

A város lakosságának a körülbelül 4–5%-át kitevő szabadkai izraelitákat az impériumváltás az előrehaladott elmagyarosodás stációjában érte. Nyelvükben, kultúrájukban, sőt identitásukban is erőteljesen kötődtek az addigi államalkotó többséget adó magyarokhoz. Az 1870–1880-as években meginduló és a világháború kitöréséig tartó erőteljes városiasodás és polgárosodás időszakában lényegében a város politikai, közigazgatási és gazdasági elitjéhez tartoztak, annak szerves részét alkották. Társadalmi rétegződésük is ezt mutatja, amely nagyjából a következő lehetett: 3–10% bankár és gyáros, 30–35% értelmiségi és közhivatalnok, 50–55% kereskedő és kisiparos, 15% gyári munkás.¹⁰ Összességében ennek a történelmi fejlődési síknak tudható be az is, hogy a szabadkai zsidók száma a bankszektorban, a gyárak vezetésében és a nagykereskedelemben elérte a 80–90%-ot, de még a kiskereskedelem is 60–70% volt az arányuk.¹¹

Dolgozatunk fókuszában az 1944. április 27-e és 1944. június 16-a között felállított szabadkai gettóval kapcsolatos statisztikai adatok rekonstruálása áll. Ezért eltekintünk a szabadkai zsidóság két világháború közötti történetétől, a város és a kisebbséggé lett magyarság történetében játszott kiemelkedő szerepük tárgyalásától,¹² s arra sem vállalkozunk, hogy a Bácska Magyarországhoz történt visszatérése utáni szegregációs intézkedéseket feltérképezzük.

Az első délszláv állam időszakában, 1918 és 1941 között a helyi zsidó lakosság döntő szerepet játszott a kisebbségi magyarság politikai és kulturális életének a megszervezésében, a magyar kultúra és a magyar önazonosság megtartásában. A szabadkai zsidók a magyarsághoz való erőteljes kötődésük miatt lényegében osztoztak az 1918/1920-ban végbement impériumváltás után a magyar tömegek sorsában és kiszolgáltatottságában, az új állam pedig

⁵ *Subotica, stanovništvo (1918–1941)* historysubotica.wordpress.com (letöltés: 2019. máj. 7.)

⁶ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 6. tábla, 20*.

⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*. Beograd, 1985. (Kézirat.) Lelőhely: Szabadkai Városi Könyvtár, 442.

⁸ Dr. Klajn (Klein) Adolf. In: *Subotica nekada. O istoriji i prošlosti moga grada suistorija*. wordpress.com (letöltés: 2019. máj. 9.)

⁹ Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. 816.

¹⁰ Jelić, Dušan: *Kratak pregled istorije Subotičkih jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*. Zbornik 5. Jevrejski istorijski muzej. Beograd, 1987. 1–183., 137.

¹¹ Jelić: *Kratak pregled istorije Subotičkih*, 137.

¹² Dévavári Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete. (1918–1939)*. In: Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig, a holokauszton át*. Újvidék, 2015. 54–83., 56–57.

a megnyilvánulásait állandó gyanakvással figyelte, fő célkitűzése a zsidóknak a magyaroktól való erőszakos leválasztása és elkülönítése volt annak érdekében, hogy ezzel is gyengítsék a városban a magyarság szellemi és gazdasági erejét, csökkentsék számbeli arányát.

A retorziós intézkedések következtében sokan közülük sem kerülhették el a kiutasítást, s az irredenta és kémkedési perek súlyos atmoszférájában¹³ az általános bizalmatlanság ólom-súly-légköre rájuk is nehezedett. A szláv nyelvű sajtó sokukat személyesen is meghurcolta, a belgrádi hatalom jelentősen hátráltatta iskolai továbbképzésüket,¹⁴ sokszor nehezítette, nem egy esetben ellehetetlenítette gazdasági érvényesülésüket.

1941 áprilisában, közvetlenül Bácska visszatérése után ezért a szabadkai zsidók többsége az impériumváltás óráiban lelkesedéssel, nagy várakozással, egyenesen elégtételtként fogadták a magyar honvédek bevonulását. Sokan közülük még magyar trikolórral is fellobogózták a házukat.¹⁵ A városi huszonhárom év után újra birtokba vevő magyar államhatalom azonban a szabadkai zsidókban már a bevonulás első percétől kezdve nem egy vallásában eltérő magyar közösséget látott, hanem idegen, ellenséges faj képviselőit, akik ellen azonnal megkezdte a hatósági fellépések foganatosításának egész sorát.

Az első órák naiv illúziója után a magyarsághoz való kötődésétől függetlenül a szabadkai, de a bácskai zsidóság egészének is szembeülnie kellett azzal a nagyon is fájdalmas realitással, hogy a magyar uralom újbóli kiteljesedése számukra nem javulást, hanem éppen ellenkezőleg, még nehezebb és tragikusabb időköt hoz magával, már az első napokban kiteljesedő üldöztetéssel, kirekesztéssel, megalázással és jogfosztással. Ennek a totális kiteljesedése a szabadkai gettó 1944. április 27-i felállításával, majd a városban élő zsidók 1944. június 16-i deportálása volt.

2.

Magyarország német megszállásának napján, 1944. március 19-én érkezett Szabadkára Csatai Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszternek a megszálló német haderő elhelyezésével kapcsolatos rendelete. Ennek értelmében a katonai elszállásolást a városi helyőrségekben a helyi parancsnokoknak és a polgári közigazgatási hatóságoknak a német igényeknek megfelelően kellett biztosítani. A rendelet a honvéd alakulatok elhelyezését nem érintette, annál nagyobb terhet rótt a közigazgatásra, mivel a megszálló német erők rendelkezésére át kellett adni az arra kijelölt iskolákat, kultúrotthonokat és előadótermeket. A rendelet nyomatékosan felhívta a figyelmet arra is, hogy minden súrlódást kerülni kell a németekkel. Ugyancsak a helyi közigazgatás feladata volt a megszálló erők irodáinak felállítása, berendezésének biztosítása.¹⁶

Az ország megszállásával és a német egységek szabadkai berendezkedésével párhuzamosan érkeztek Budapestre a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) képviselői, majd Adolf Eichmann¹⁷ Obersturmbannführer, a IV. B/4 alosztály vezetője,

¹³ Lásd: Dévavári Zoltán: „A lélekzetvételünknek is tiszta szándékunknak kellett lennie, hogy a gyanunak az árnya se érhesse bennünket.” Egy délvidéki (konceptiós) kémper rekonstrukciója (1922–1924). In: Ujváry Gábor (szerk.): Veritas Évkönyv, 2017. Budapest, 2018. 189–202.

¹⁴ Lásd: Dévavári Zoltán: Oktatáspolitikai a Délvidéken – a magyar iskolarendszer leépítése és felszámolása az impériumváltás első szakaszában (1918–1925). In: Ujváry Gábor (szerk.): Trianon és a magyar felsőoktatás I. Budapest, 2018. 67–86.

¹⁵ IAS F:60/P-2971/1941.

¹⁶ IAS F:60/IV.13195/1944.

¹⁷ Otto Adolf Eichmann (Solingen, Németország, 1906. március 19. – Ramla, Izrael, 1962. május 31.) 1935-től a SD zsidóügyek felelőse. 1937-ben Palesztinában tanulmányozta a zsidó kivándorlás

illetve Ernst Kaltenbrunner,¹⁸ az RSHA főnöke, hogy a végső megoldást, az Endlösungot Magyarországon is végrehajtsák.

Ilyen előzmények után a minisztertanács már március végén megkezdte a zsidórendeletek tárgyalását.¹⁹ 1944. március 31-én jelent meg a Budapesti Közlönyben az 1240/1944. M. E. számú rendelet, amelynek értelmében április ötödikétől a zsidóknak megkülönböztető jelzést, sárga csillagot kellett viselniük.²⁰ Ugyanaznap a szabadkai helyi sajtó részletesen ismertette a zsidórendeletek tartalmát.²¹ Április 12-én a Belügyminisztérium olyan utasítást küldött a törvényhatóságoknak, valamint a rendőrség vezetőinek, hogy haladéktalanul kezdjék meg annak ellenőrzését, hogy a sárga csillag viselésére kötelezettek eleget tettek-e a rendelkezéseknek. Egyben arra is parancsot adott, hogy mindazokat, akik nem voltak hajlandók a megkülönböztető jelzést viselni, azonnal internálják.²²

1944. április 7-én Baky László²³ elnöklete alatt Endre László,²⁴ két SS tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek értekezletet tartottak a magyar zsidókérdés megoldásának ügyében. Ezen az értekezleten közölték és ismertették a 6163/1944. B. M VII. Res rendelet, amely elrendelte, hogy a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül gyűjtőtáborokba kell szállítani. Ezt a feladatot a területileg illetékes rendőrség és csendőrség hajtotta végre. Az

lehetőségeit, a következő évben a bécsi Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalának a vezetője, 1939-től a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-zsidóügyi ügyosztályának vezetője, 1942-ben az Endlösungot előkészítő wansseei konferencia résztvevője, majd az európai zsidók deportálásának egyik fő szervezője, irányítója. A háború után Argentínában bujkált. 1960 májusában az izraeli titkosszolgálat Jeruzsálembe vitte. 1961 decemberében halálra ítélték, az ítéletet a következő évben végrehajtották.

¹⁸ Ernst Kaltenbrunner (Ried im Innkreis, Ausztria–Magyarország, 1903. október 4. – Nürnberg, 1946. október 4.) 1930-tól az osztrák Nemzetiszocialista Német Munkáspárt tagja, az Anschluss előtt német hírszerző, 1937-től az ausztriai SS vezetője. 1938 augusztusától német belügyi államtitkár, a mauthauseni koncentrációs tábor egyik létrehozója, Bécs rendőrfőnöke. 1943. január 30-tól a Birodalmi Biztonsági Főhivatal irányítója, a koncentrációs táborok, valamint a zsidó deportálások és megsemmisítés felelőse. 1946-ban a nürnbergi perben halálra ítélték, majd kivégezték.

¹⁹ Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Budapest, 1995. 34–35., 58–59.

²⁰ A zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában készült 1.240/1944. M. E sz. rendelet. Budapesti Közlöny, 1944. március 31. 3.

²¹ *Megjelentek a zsidó-rendeletek. Április 5-ikétől minden zsidónak sárga csillagot kell viselni – Zsidó nem lehet sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tag – Törlik a zsidókat az ügyvédi kamarából – Zsidó háztartás nem tarthat keresztény cselédet*. Délvidéki Magyarág, 1944. március 31. 7.

²² IAS F:60.563/XX/16477/1944.

²³ Baky László (Budapest, 1898. szeptember 13. – Budapest, 1946. március 29.) 1919–1920-ban a Nemzeti Hadsereg tagja, majd a csendőrségben szolgált. 1939-ben pártonkívüli nyilaskeresztes programmal lett országgyűlési képviselő. 1941-től az Imrédy Béla alapította Magyar Megújulás Pártjának tagja. 1944. március 24-től belügyi államtitkár, a deportálások egyik fő irányítója. Egyes információk szerint már június 20-án, más források szerint július 20-án felmentették a zsidó ügyek intézése alól, 1944. augusztus 9-én lemondott, szeptember 2-án hivatalosan is felmentették államtitkári állásából. A nyilas hatalomátvétel után a Nemzetbiztonsági Iroda vezetője. 1946-ban háborús bűnösneként végezték ki.

²⁴ Endre László (Abony, 1895. január 1. – Budapest, 1946. március 28.) 1938 és 1944 között Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, 1944 áprilisa és 1944 augusztusa között a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára. A magyar zsidóság gettósításának és deportálásának részleteit Adolf Eichmannal közösen dolgozta ki. A Sztójay-kormány menesztése után bevonult katonának, a nyilas puccs után a hadművelleti területek polgári közigazgatásának a kormánybiztosává nevezték ki. 1946-ban háborús bűnösneként kivégezték.

összeszedési sorrend a következő volt: kassai (VIII.), marosvásárhelyi (X.), kolozsvári (IX.), miskolci (VII.), debreceni (VI.), szegedi (V.), pécsi (IV.), szombathelyi (III.), székesfehérvári (II.) és budapesti (I.) csendőrkerületek, végül pedig Budapest székesfőváros. Az elszállítás vonatokban vagy a községi előljárásságok által kirendelt előfogatokon történt. Az elszállítandó zsidóknak szigorúan tilos volt pénz, ékszereket, aranyat és más értéktárgyat magukkal vinniük, csak a rajtuk lévő ruházatot, két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet.²⁵

Április 19-én táviratilag a Belügyminisztériumba rendelték a szegedi, a pécsi és a szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait, a nyomozó alosztályparancsnokokat és a rendőrség vezetőit. A Baky elnöksége alatt megtartott értekezleten elhangzott, hogy az ország északi és északkeleti részeiben már folyamatban volt a gettósítás, s ezzel párhuzamosan a Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területén és Tisza mentén egészen Martonosig is meg kell kezdeni a kiűrtést.

Ebbe a területbe beletartozott Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarakanizsa is. Az innét kitelepített zsidókat Szabadkán, Baján és Szegeden kellett elhelyezni. A kiűrtést április 26-án reggel 5 órakor kellett elkezdni, s lehetőleg négy-öt nap alatt kellett befejezni.²⁶ A bácskai kiűrtés a németeket is meglepő, kizárólagos magyar döntés volt, amelyet az egyre növekvő partizánveszéllyel magyaráztak.²⁷

3.

Bajára az első 309 fős zombori szállítmány április 27-én érkezett meg, akik közül másnap 80 főt átirányítottak a topolyai internálótáborba.²⁸ A vidéki zsidók internálására szolgáló szabadkai tábor a Zimonyi út 120. alatt lévő Bácska- (eredetileg: Margit), a közzsargonban Nagymalomban²⁹ április második felében kezdték el megszervezni.³⁰ Április utolsó napjaiban Újvidékről, illetve Bácska középső részeiről; a kúlai, az óbectesi járásokból, valamint Ó- és Újverbászról Szabadkára szállították az ottani zsidókat, közülük a kúlaiakat és újverbásziakat a Sándor-telepen koncentrálták.³¹ Április 26-án és 27-én az újvidéki zsidókat előbb a helyi zsinagógába, a környező épületekbe, valamint a Szabadság szállodába terelték, majd április 28-án Szabadkára szállították.³²

²⁵ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 58–59.

²⁶ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 60–61.

²⁷ Gerlach, Christina – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, 2005. 124–125.

²⁸ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

²⁹ A Margit Malmot 1885-ben Stantity Lajos és Joó Gusztáv alapította. Az épület 1907-ben leégett, 1909-ben a Szabadkai Egyesült Malmok RT. tulajdonába került. 1924-ben Budapesten jött létre a Margit Malom működéséért részvénytársaság, amelyet a következő évben Szabadkán is bejegyeztek. 1929-ben legnagyobb részvényesei Radivoj Milodanović és Stiglitz Elek voltak. 1939-ben 29 alkalmazottja volt. 1941 augusztusában Vay András budapesti lakos vásárolta meg. A háború alatt összesen 2245 vagon búzát őrltek meg. Stiglic Elek a deportálásig a malom könyvelője volt. 1944 áprilisától júniusáig itt tartották fogva a vidékről Szabadkára deportált zsidókat. A háború után a malmot államosították, berendezését a Boszniában lévő Jajce városába szállították.

³⁰ IAS F:60/XX/20283/1944.

³¹ Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, 2015. II. 819–820.

³² Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

Bár Dušan Jelić monográfiájában négyezer újvidéki személyről írt,³³ ez az adat erősen eltúlzott. Molnár Judit tanulmányában 1900 főt említ,³⁴ s az ezzel kapcsolatos első hírek is arról szólnak, hogy ide mintegy kétezer főt hoztak.³⁵ A levéltári iratok is ezt támasztják alá. A Zsidó Tanács ugyanis május ötödikén a Nagymalomba kétezer tízfusz elleni védőoltás kiutalását kérte.³⁶ A Közellátási Minisztériumnak május 8-án megküldött jelentés szerint pedig 1475 személy tartózkodott ott.³⁷ Négy nappal később a tábor létszáma 1800 főre nőtt a budapesti Gabonaközpont által a szabadkai hatóságoknak küldött irat tanúbizonysága szerint, melyben arra utasították a város vezetőségét, hogy a táborok élelmiszerszükségletét június végéig fedezzék.³⁸ Mindebből arra is következtethetünk, hogy a közép- és dél-bácskai zsidók nem egy, hanem minimum kettő vagy három transzporttal érkeztek Szabadkára és távoztak onnan.

A malom túlszűfolttsága mellett az ott uralkodó állapotokról érzékletes képet festenek azok az adatok, amelyek szerint az internálótáborként funkcionáló épület vízellátását két fűrt kút biztosította. A férfiak a malom udvarában deszkavályúból mosakodhattak, a nők részére pedig egy ugyanilyen berendezés a malom ülepítőjével szembe fordított zárt helyiségben volt. A tetővel fertőzötteket hetente egyszer, szombatonként szállították át tetvetlenítésre a Halasi úti³⁹ fertőtlenítőbe, míg az elhalálozottakat a zsidótemetőben földelték el. Az épületben világítást csak a zárt helyiségekben biztosítottak 15 wattos izzókkal. Az elsötétítés miatt az udvari világításra kizárólag zseblámpákat lehetett használni.⁴⁰

Hogy napra pontosan mikor, azt nem lehet tudni, de a vidéki zsidókat május 17-ig egészen bizonyosan elszállították a városból.⁴¹ Ezt erősíti meg a Felsőbácskai Egyesült Gőzmalmi RT. május 23-i levele is, amelyben „a zsidók múlt héten történt elszállítása után” kérte az épület kitisztítását.⁴²

4.

A szabadkai gettó első határát Székely Jenő polgármester, Datky Lajos rendőrtanácsos és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja, a város aljegyzője április 27-én jelölte ki. A gettó a várost keresztülzelő vasúti csomópont két oldalán helyezkedett el. Az egyik része közvetlenül a belvárosban, a vasútállomás központi épülete melletti területen a Horthy Miklós út, Erzsébet utca, Stomm sor és a Baross (a mai Đure Đaković – Vasa Stajić – Reichl tér – Bosa Miličević utca) utca által határolt épülettömb volt. A másik része az ezzel átellenes területen, a Kertvárosban a Gyóni Géza utca vasút felőli részét, a Gárdonyi Géza utca vasút

³³ Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, 658.

³⁴ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

³⁵ *Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat*. Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

³⁶ IAS F:60/XX/20967/1944.

³⁷ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁸ IAS: F:60/XV/22534/1944.

³⁹ A Halasi út a mai Karađorđe út, amely Szabadkát összeköti a mai Kelebi(j)a-Tompa határátkelővel.

⁴⁰ IAS F:60/XX/20283/1944.

⁴¹ IAS: F:60/XV/22534/1944. A vidéki zsidókat Szabadkáról Bajára szállították, s május 27–28-án deportálták őket. Az újvidéki zsidók deportálásának dátumaként május 13-át adja meg. Braham, Randolph: *A népiártás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest, 2015. II. 817., 820.

⁴² IAS F:60/XX/24004/1944.

felőli oldalát, a Fejedelem és a Vámház utcát⁴³ jelentette.⁴⁴ A gettó első lakói már aznap megkezdtek a beköltözést: „A kapuban két sárgacsillagos, a kapu alatt egy keresztény bejárónő ágyneműt vonszol. Az udvaron bútorok, nagy összevisszaságban, zsidókat jellemző rendtelenségben. Úgy néz ki az egész ház, mint egy óceánjáró gőzös fedélköze, amely annak idején a magyar faj legizgalmasabb, legegészségesebb hajtásait vitte tengerentúlra. Árvíz sújtotta magyarokat lehetett így látni falvaink kálváriahegyein, amint az Istent könyörögték. [...] Az egyik szobában idős zsidó asszony és egy fiatal lány. Az ágy alatt szétszórva könyvek. Érdekelt, hogy mit olvasnak. Forgatom a könyveket. Közben a lány elém dobta Somerset Maugham⁴⁵ könyvét, az Örök szolgaságot. [...] Nehéz lehet annak, aki négy-öt, sőt több szobás lakáshoz szokott, most negyedmagával egy szobában. A magyar népi tömegek szélesebb rétege számára ez apáról fiúra megszokott dolog.”⁴⁶

A szabadkai Zsidó Tanácsot⁴⁷ április 29-én alakították meg. Tagjai Fischer Ernő, Halbrohr Miklós,⁴⁸ dr. Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann volt.⁴⁹ Ez a testület a polgármester rendelete értelmében minden nap reggel nyolc órától este nyolcig teljesített ügyeletes szolgálatot. A zsidók kizárólag a tanácson keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal. Ugyancsak tilos volt számukra a katonai ügyosztályon való megjelenés, ezért ottani ügyeiket szintén csak a tanács közbeiktatásával, írásban intézhették. Ennek a testületnek volt a feladata az internáltaokról, munkaszolgálatra vagy gyűjtőtáborba vitt személyekről szóló jelentések, valamint az ingósági leltárok elkészítése azoknál, akik hozzátartozók hiányában nem tudták kimutatni a tulajdonukban lévő lakásokban hagyott ingóságukat.⁵⁰

Május elsején Endre László belügyi államtitkár Szegedről Szabadkára utazott, ahol Székely Jenő polgármesterrel és Simon István rendőrkapitány-helyettessel megismerlélte a Margit Malomban lévő internálótáborot és a gettó részére kijelölt városrészt. Endre látogatása mindössze fél órát tartott, s meglegegedéssel nyugtázta, hogy a városban a zsidórendelkezőseket „sürgösen és pontosan végrehajtották”.⁵¹

Másnap a polgármester elrendelte, hogy mindazok, akik ekkor még nem költöztek be a gettóba, 24 órán belül jelentsék be lakásuk címét, az ingatlan pontos adatait, az ott lakók

⁴³ A Gyóni Géza a mai Jovan Mikić út, a Gárdonyi Géza a mai Vladimir Majakovski utca, a Fejedelem a mai Gavriló Princip utca. A Vámház utcanév a korabeli cikkben elírás, helyesen a korabeli Vámpalota, a mai Papp Pál utcáról van szó.

⁴⁴ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

⁴⁵ William Somerset Maugham (Párizs, 1874. január 25. – Nizza, 1965. december 16.) angol származású regény- és drámaíró. Legjelentősebb műve az 1915-ben írt önéletrajzi regénye, az *Örök szolgaság* (*Of Human Bondage*), amelynek főhőse az árva, életszerető, szerelemre és kalandra vágyó Philip Carey, aki gyötrő szerelmi kapcsolatban vergődve egzisztenciálisan is a tönk szélére jutott.

⁴⁶ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

⁴⁷ A Zsidó Tanács működéséről, szerepéről, létrehozásának előzményeiről bővebben lásd: Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust.* 1–2. köt. Budapest, 1988. I. 339–384.; Karsai László: *Holocaust.* Budapest, 2001. 255–269.

⁴⁸ Az eredeti szövegben Halbrohr Ernő szerepelt. Halbrohr Tamás 2019. július 30-i közlése szerint ez vélhetőleg elírás. Ilyen személy nem létezett. Az egyik fennmaradt levéltári iratból (IAS F:60/V.15707/1944.) rekonstruálható az, hogy a valóságban Halbrohr Miklós volt a zsidótanács tagja.

⁴⁹ *Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat.* Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

⁵⁰ *A szabadkai gettó élete.* Délvidéki Magyarság, 1944. június 13. 2.

⁵¹ *Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 2. 3.

névsorát és korát. Ugyancsak elrendelte, hogy mindazok, akik ekkor már a gettóban éltek, haladéktalanul jelentsék be előző lakcímüket.⁵²

Május 3-án a gettó területét tovább bővítették. Ezzel egy harmadik városrész is a gettóhoz került, amelyet a Zentai út 9. számú házától a mellékutcákkal együtt a gázgyárig bővítették. A Kertvárosban pedig a Kupeczky utca lett az új határ.⁵³ Pár nappal később, május 10-én véglegesítették a gettóba való beköltözés határidejét, illetve újra bővítették annak területét.

Az így kialakított gettóba a következő utcák és házak tartoztak: Baross utca 5., 7., 23., 25., 27., 29., 31.; Erzsébet utca 12., 16., 18.; Horthy Miklós út 13.; Láng utca 3., 4., 5., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16.; Jókai utca 11.; Gyóni utca 6., 8., 10., 12., 14., 23., 30., 32., 34., 44., 46., 48., 50., 56., 58., 60., 62., 64., 66., 68., 70., 72.; Szegedi út 5., 7/a., 7/b., 9., 16.; Fejedelelem utca 5., 7., 9., 11., 27., 29., 37.; Semmelweis utca 1., 3., 7., 9., 11., 18.; Gárdonyi utca 1., 3., 5., 7., 9., 9/a., 11., 13., 52., 54., 56., 58., 60., 62., 65., 67., 68., 69., 72., 74., 76., 78., 80., 82.; Kiskőrösi út 1., 3.; Botond utca 2., 4., 6., 8., 10., 12., 14.; Kemény Zsigmond utca 2. számú háza, továbbá a Biermann telep és a Szkriborit telep. A kikeresztelkedett zsidók és a vegyes-házasságban élő zsidók részére a két Vámpalotát jelölték ki.⁵⁴

Azonban az ekkor kijelölt, összesen 101 ház kevésnek bizonyult. Május 18-án ezért újabb házakat is a gettó alá vontak, véglegesítve annak a határát, odacsatolva a belvárosi Jókai, a mai Zmaj Jovan utca 39., 41. számú házait, a Gyóni út 28. számú házát és az annak a végén lévő Primarius telepet, a Szegedi út 3. számú házát, a Csáky, ma Bolmani utca 1., 3., 5., 7., 9., 11. számú házait, a Botond utca 13. számú házát, a Zentai út 9., 11., 15., 17., 21. szám alatti házait, illetve a Kemény Zsigmond utcában a 3. számú házat. A Kertváros végén lévő szűk, Szőlő, mai Líkai utca egésze pedig egyfajta *corpus separatum*ként, az egybefüggő gettótól elkülönített, önálló területként jött létre. Ez volt így a zsidók elkülönítésére szolgáló ötödik városrész.⁵⁵

Az így kialakított gettó az öt városrészt és három – Szkriborit, Biermann, Primarius – ipartelepet foglalt magában. Egy része közvetlenül a belvárosban helyezkedett el a központi vasúti pályaudvar mellett. A legnagyobb részt az ezzel átellenes kertvárosi rész, illetve újvárosi terület egy szűk sávja adta. A gettó negyedik része a Zentai utat ölelte fel, míg ezektől teljesen elkülönítve állították fel a mai Líkai utcai különgettót. Hogy ennek pontosan mi volt a szerepe, miért ott állították fel, arra nem találtunk adatokat. A különgettőt leszámítva ezen a területen összesen 118 ház, illetve a kikeresztelkedett zsidók kényszerlakhelyeül kijelölt Vámpalota két épülete helyezkedett el. A gettó a szabadkai vasúti csomópont nyomtávját követve, lényegében kelet–nyugat irányban szelte ketté a várost.

Május első napjaiban felbolydult méhkasra hasonlított Szabadka. A kiköltöző zsidók ingóságait addigi ingatlanjaik egy elkülönített helyiségébe voltak kötelesek elraktározni, s

⁵² IAS F:60/XX/20282/1944.

⁵³ *Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 4. 4. A Kupeczky utca a mai Pavlovačka utca.

⁵⁴ *Kijelölték a szabadkai gettó területét. Május 10-ikén déli 12 óráig kell elhagyni a zsidóknak a város többi részét.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 6. 3. A Baross utca a mai Bosa Miličević utca, az Erzsébet utca a mai Vasa Stajić utca, a Horthy Miklós út a mai Đure Đaković utca, a Láng utca a mai Boško Vujić utca, a Jókai utca a mai Zmaj Jovina utca, a Gyóni utca/út, vagy Párhuzamos út a mai Jovan Mikić út, a Szegedi út napjainkban is ezt a nevet viseli, a Fejedelelem utca a mai Gavrilović Princip utca, a Semmelweis a mai Bistrička utca, Gárdonyi utca a mai Majakovski utca, a Kiskőrösi út a mai Kőrösi út, a Botond utca a mai Singer utca, a Kemény Zsigmond utca a mai Teslina út. A Vámpalota épületei a mai Papp Pál utcában találhatók, lakóingatlanként funkcionálnak.

⁵⁵ *Újabb házakat jelöltek ki Szabadkán a zsidók részére. A polgármester legújabb rendelete.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 18. 4.

arról négy példányban leltárt készíteni,⁵⁶ majd ezzel párhuzamosan lovaskocsik tucatjai özönlöttek el az utcákat, és szállították be a gettóba költözők legszükségesebb lakberendezési tárgyait, eszközeit, illetve vitték onnét el a kényszerből kiköltöztetett keresztények bútorait. Szabadkán, akárcsak az ország akkori területén, ekkor megjelentek a szorult helyzetben lévőket kihasználók is, így május 9-én eleget téve a közellátási miniszter utasításának maximalizálták a költöztetések árát, amelyet egy kétlovas fogatnál egész napra 37,50, félnapra 22,50, egylovas fogatnál napi 28,5, félnapnál 17,25 pengőben határoztak meg.⁵⁷

A gettóba költözés anyagi terhei mellett – Czigler Gyula 1944. szeptember 4-én a polgármesternek írt levelének tanúbizonysága szerint – a kényszerlakhelyül kijelölt ingatlanokért az ott elszállásoltaknak lakbért kellett fizetniük. Czigler ugyanis a gettóba sorolt lakásai után 939 pengő értékben követelte az ott keletkezett károk megtérítését, másrészt pedig az átmenetileg oda költöztetett zsidóktól beszedett összesen túl további hat hónapnyi lakbér címén még 1532 pengőt kért a várostól. Ugyanakkor a városi hatóságok által a gettóba telepített személyektől bevételezett 45 500 pengőből saját jutalékként további 503 pengős igényt is megfogalmazott,⁵⁸ de arra vonatkozóan kutatásaim során nem találtam magyarázatot, hogy a lakbért közvetlenül az ingatlan tulajdonosának vagy a városnak kellett-e fizetni, illetve ezt milyen címen szedte be a városi hatóság.

A fennmaradt iratok azt mutatják, hogy a gettó területéről kiköltöztetett keresztényeket a volt zsidó lakásokban, házakban helyezték el.⁵⁹

A szabadkai központi gettó létszámáról a közelmúltig csak közvetett bizonyítékok álltak rendelkezésre. A *Délvidéki Magyarság* napilap 1944. április 29-i cikkében 4300 főről írt,⁶⁰ Dušan Jelić 3000–3500 főre tette annak lakosságát.⁶¹

A levéltári adatok ezzel szemben más számokról tudósítanak. Egy 1944. május 8-án a polgármesternek keltezett dokumentum a zsidók élelemmel való ellátásáról az 1941. XV. t. c. alapján zsidónak tekintendő 2686 személyről tett bejelentést. Ebből 58 személyre az élelmisszerkorlátozások nem vonatkoztak.⁶² Egy június 5-i jelentés 2800 főről írt.⁶³

Nemrégiben került elő az a 133 oldalas, írógéppel készített névsor, amely összesen 2740 név mellett tartalmazza az azon szereplők anyjának nevét, vallását, születési helyét, idejét, foglalkozását, gettóbeli pontos lakhelyét, illetve nemét.⁶⁴ A névsort 1944. június 1-jén a belügyminiszter Bakó aláírásával ellátott, április 4-i 6136/1944. VIII. res szám alatti bizalmas rendeletére⁶⁵ állították össze, amelyet május 24-én küldtek meg Szabadkára. Ugyanebben az iratcsomóban található egy június 7-én keltezett kimutatás is, amely az 1944. március 22-i és június 6-i adatokat hasonlítja össze.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Mennyi fuvardíj számítható fel Szabadkán a költözködésnél? Hivatalos magyarázat a közellátási miniszter által jóváhagyott fuvardíjakhoz.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 9. 4.

⁵⁸ IAS F:60/XX: 40250/1944.

⁵⁹ IAS F:60/XX:35845/1944.

⁶⁰ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

⁶¹ Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, 657.

⁶² IAS F:60/XV/24822/1944.

⁶³ Uo.

⁶⁴ IAS F:60 /XX/252000/1944.

⁶⁵ A rendelet kiadási napját április 7-ére datálja: Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 58. A szabadkai hatóságokhoz Bosnyák Zoltán által 1944. május 24-én keltezett irat ugyanakkor annak keltezését április 4-ében jelöli meg. IAS F:60/XX/25200/1944.

Eszerint március 22-én a város területén összesen 2778 zsidó személy tartózkodott. Június 6-ig közülük 544 személyt vagy munkaszolgálatra hívtak be, vagy internáltak. A gettó létszáma ekkor 2234 fő volt. Ez a kimutatás a nemenkénti és korosztályonkénti statisztikai adatokat is tartalmazza. Március 22-én 1189 férfit és 1589 nőt mutattak ki. Június 6-án a gettóban 645 férfi és 1589 nő tartózkodott.

Ekkor a 70 év felettiek között 99 férfi és 128 nő volt. A 61–70-es korosztályban 132 férfit és 199 nőt mutattak ki. Az 51 és 60 évesek kategóriájába 224 férfi és 286 nő tartozott. A 17–50 éves korosztályból egyetlenegy férfi sem volt, ide 773 nő került. A 12–16 éves korosztályt 76 fiú és 81 leány, míg a 12 éven aluliakat 114 fiú és 122 leány képviselte. A számok megegyeznek az 1944. március 22-i táblázat adataival, de ott a 17–50-es korosztállynál még fel volt tüntetve az időközben internált vagy munkaszolgálatra behívott 544 férfi.⁶⁶

Érdemes a június 1-jén készült névsort is tüzetesen megvizsgálni, mivel abból számos információt kaphatunk a gettóban élőkről, társadalmi, szociális helyzetükről. Az azon szereplő 2740 személy közül 2576 volt izraelita vallású, 134 római katolikus, 15 református, 4 görögkatolikus, 3 ortodox keresztény, 2 evangélikus, 1 fő esetén áttérés volt folyamatban (részletek nélkül), míg 5 főnél ismeretlen volt a felekezeti tartozás. A 2740 főből 2540-hez volt lakcím is hozzárendelve, 200 főnél ez nem történt meg.

A szabadkai gettóba tömörítettek 94%-a tartozott tehát az izraelita felekezethez, míg 6%-uk a zsidótörvények értelmében zsidónak számító személy keresztény felekezet tagja volt – közülük a legtöbben a római katolikus vallást (a gettó lakosságának 4,9%-a) követték.

A 133 oldalas listára a következő utcák, illetve ingatlanok kerültek bevezetésre: Baross utca 31./Láng utca 12. (összesen 1 izraelita személy), 86. Gyalogezred utca 78. (összesen 1 izraelita), Baross utca 5., 5/1., 7., 27., 29., 31. (összesen 191 fő, ebből 183 izraelita, 7 katolikus), Batthyány utca 8. (2 izraelita), Birman-telep (1 izraelita), Botond utca 3., 3/a., 6., 8., 10., 12., 13., 14., 15., 43. (összesen 184 fő, ebből 180 izraelita, 2 katolikus, 2 református), Csáky utca 1., 2., 4., 5. (összesen 82 fő, ebből 38 izraelita, 34 katolikus, 6 református, 1 evangélikus, 1 fő áttérés alatt, 2 ortodox keresztény.), Damjanich utca 7. (1 izraelita), Erdő utca 4. (1 izraelita), Erzsébet utca 18. (49 fő, ebből 42 izraelita, 3 katolikus, 4 református), Fejedelem utca 32., 5., 7., 9. (70 izraelita), Fűzfás utca (1 izraelita), Gárdonyi utca 1., 3., 5., 7., 9., 11., 13., 38., 50., 54., 56., 58., 60., 62., 67., 74., 75., 78., 80., 82. (271 fő, ebből 260 izraelita, 8 katolikus, 3 görögkatolikus), Gáspár utca 2. (1 izraelita), Gyóni utca 6., 8., 10., 14., 28., 30., 32., 34., 44., 48., 50., 58., 60., 62., 66., 72., 82., 98. (összesen 407 fő, ebből 397 izraelita, 10 katolikus), Hajdújárás 367. (2 izraelita), Horthy Miklós út 13. (165 fő, ebből 162 izraelita, 3 katolikus), Horthy Miklós út 30. (1 izraelita), Ismeretlen cím (1 izraelita), István utca 8. (2 fő), Jókai utca 4., 14., 39., 40., 41. (összesen 104 fő, ebből 103 izraelita, 1 katolikus), Kemény Zsigmond utca 2., 3. (összesen 26 fő, ebből 21 izraelita, 4 katolikus, 1 ortodox keresztény), Kőrösi út 1., 3., 3/a. (összesen 41 izraelita személy), Kovács utca 9. (1 izraelita), Láng utca 3., 4., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12., 13., 16. (összesen 372 fő, ebből 358 izraelita, 14 katolikus), Petőfi utca 2. (2 izraelita), Rudics utca 1. (1 izraelita), Semmelweis utca 1., 3., 7., 9., 11., 13. (70 izraelita), Stromm sor 4. (1 izraelita), Széchenyi tér (1 izraelita), Szegedi út 5., 7/a., 7/b., 9., 16. (összesen 106 fő, ebből 102 izraelita, 4 katolikus), Szemere út (1 katolikus), Szőlő utca 4., 5., 6., 7., 8. (44 izraelita), D716-os tábor (1 izraelita), Vámpalota utca 5., 7., 11., 29., 37. (összesen 89 fő, ebből 87 izraelita, 2 katolikus), Vámpalota két épülete a Csáky utcában, illetve a Vámpalota utca 5., 7., 11., 37. (összesen 97 fő, ebből 60 izraelita, 33 katolikus, 3 református, 1 görögkatolikus), Virág utca 22. (1 izraelita), Zentai út 9., 11., 13., 15., 17., 21. (összesen 141 fő, ebből 138 izraelita, 2 katolikus, 1 evangélikus) és Zürich, Svájc (1 izraelita).

⁶⁶ IAS F:60/XX/25200/1944.

Az adatok elég beszédesek. Egyrészt rögtön feltűnik, hogy egyes személyekhez olyan címet rendeltek hozzá, amely kívül esett a gettó területén (86. gyalogezred utca 78., Batthyányi utca 2., Damjanich utca 7., Erdő utca 4., Gáspár utca 2., Hajdújárás, mint önálló település, István utca 8., Rudics utca 1., Szemere út 1.). Az itt bejegyzettek száma a teljes populációhoz képest elhanyagolható, mindössze 11 fő, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy ezek a személyek hogyan és miért úszták meg a gettósítást. Az ingatlanokkal kapcsolatban más anomáliával is találkozhatunk. A Botond utcánál ugyanis olyan házszám is található a listán, amely más források szerint nem képezte a gettó területét (3., 3/a., 15., 43.), de olyan házak hiányoznak róla, amelyek más források szerint viszont oda tartozott (2., 4.). Erre az anomáliára vélhetőleg az a válasz, hogy a gettó területe, illetve a hozzá tartozó ingatlanok folyamatosan változtak.

Az adatok tüzetes vizsgálata azt is kimutatta, hogy olyan személyekhez is rendeltek gettóbeli címet, akik az adott időpontban már elhunytak, külföldön (Svájcban!) éltek, németországi kényszermunkán tartózkodtak, vagy hadifogságban, esetleg letartóztatásban voltak. A listán szereplők közül ugyanis 132 személyt internáltak. A fronton eltűntek száma 21 főt tett ki. Orosz hadifogságban 19, német hadifogságban (1941 óta!) 7 fő volt. 11 főnél a hadifogság helye nem beazonosítható. Az eltűntek száma 11 fő volt. Rendőri őrizetben, letartóztatásban és vizsgálati fogságban 11 fő tartózkodott. A munkaszolgálatosok száma 90 főt tett ki, míg németországi (kényszer) hadimunkára 15 személyt vittek el.

Nemek szerinti bontásban 1213 fő volt a férfiak száma, míg 1527 a nőké. A listán szereplő legidősebb személy az 1850-ben született Weismann Izsákné Schlüschi Piroška, míg a legfiatalabb Engler Pál, Goldberger Judit és Halbrohr Györgyi – mindhárman 1944-ben születtek.

Foglalkozás, illetve megélhetési forrás szerint a következők állapíthatók meg (133 fő esetében semmilyen adat nem került feltüntetésre):⁶⁷ A nyugdíjasok teljes száma: 72, azonban a nyugdíjjogosultság alapját nem minden esetben lehet azonosítani.⁶⁸

A foglalkozások szerinti megoszlást elemezve a következőket láthatjuk: Alkalmi munka: 2 fő. Állatorvos: 4 fő. Ápolónő: 10 fő. Aranyműves: 6 fő. Aranyművessegéd: 2 fő. Artista: 1 fő. Asztalos: 3 fő. Asztalossegéd: 1 fő. Autószerelő, autómechanikus: 5 fő. Bádogos: 4 fő. Banktisztviselő: 1 fő. Biztosítási ügynök: 2 fő. Borbély: 2 fő. Bőrkereskedő: 2 fő. Bőrröndös: 6 fő. Cipész: 6 fő. Cukrász, cukorkakészítő: 5 fő. Darálós: 1. Diák/tanuló: 270 fő. Divatárkereskedő: 1 fő. Dobozkészítő: 2 fő. Pipere- és illatszerkereskedő: 2 fő. Szabó, szabómester, szabósegéd: 24 fő. Egyetemi hallgató: 17 fő. Ékszerész: 1 fő. Előimádkozó: 1 fő. Eltartott: 5 fő. Építésmérnök: 1 fő. Építkezési vállalkozó: 1 fő. Erdőmunkás: 3 fő. Ezüstműves: 1 fő. Fakereskedő, faipari alkalmazott: 13 fő. Favágó: 3 fő. Varró, varrónő: 48 fő. Fémöntő: 4 fő. Fényképész, fényképészsegéd: 17 fő. Férfi szabó: 3 fő. Festőművész: 2 fő. Fodrász, fodrásztanonc: 6 fő. Fogász, fogorvos: 4 fő. Fogtechnikus: 12 fő. Foglalkozás nélküli: 1 fő. Főkéntor: 1 fő. Földműves: 1 fő. Főrabbi: 1 fő. Fuvaros: 3 fő. Fűzőkészítő: 8 fő. Gabonakereskedő: 1 fő. Gazdálkodó: 18 fő. Gazdasági alkalmazott: 1 fő. Gazdasági mérnök, gazdasági tisztviselő: 2 fő. Gépező, gépészmérnök: 5 fő. Gépészmérnök: 1 fő. Gépíró, gépi kötő: 2 fő. Gépkereskedő: 1 fő. Géplakatos: 9 fő. Gyakornok: 1 fő. Gyári, üzemi munkás: 52 fő. Gyáros: 11 fő.

⁶⁷ Az alábbiakban csak azokat soroljuk fel, illetve rendszerezzük, akik neve mellett egyértelműen azonosítható foglalkozások szerepelnek.

⁶⁸ Amit ezzel kapcsolatban biztosan tudunk: az állami nyugdíjasok száma, ahol nem tüntették fel a nyugdíjjogosultság alapját: 17 fő. OTI tisztviselő: 1 fő, állami mérnök: 1 fő, állami tanítónő: 1 fő, állami tanár: 1 fő, gépész: 1 fő, banktisztviselő: 1 fő, magánzó: 1 fő, MÁV tisztviselő 19 fő, orvos: 1 fő, tisztviselő: 1 fő, zeneiskolai tanár: 1 fő, városi tisztviselő: 1 fő, banktisztviselő: 1 fő, bankigazgató: 2 fő, községi orvos: 1 fő, gimnáziumi tanár: 2 fő.

Gyári tisztviselő: 1 fő. Gyógyszerész: 5 fő. Halkereskedő: 1 fő. Házmester: 2 fő. Harisnya szemfelszedő: 1 fő. Háztartásbeli: 983 fő. Hírlapíró: 1 fő. Hitközségi alkalmazott, hitoktató, hitszolgá: 10 fő. Hivatalnok: 9 fő. Illatszerkereskedő: 2 fő. Inas: 2 fő. Iparos: 9 fő. Iparművész: 1 fő. Iparostanonc: 1 fő. Író: 1 fő. Jogász: 2 fő. Kalapos, kalapossegéd, kalaposinas: 7 fő. Kántor: 3 fő. Kárpitos: 5 fő. Kefeiparos 1 fő. Kelmefestő: 2 fő. Kereskedelmi alkalmazott: 18 fő. Kereskedelmi ügynök, kereskedelmi utazó: 31 fő. Kereskedő: 167 fő. Kisiparos: 1 fő. Kira-katrendező: 1 fő. Kocsis: 1 fő. Konyhalány: 1 fő. Kőfaragó: 2 fő. Költő: 1 fő. Könyvelő: 8 fő. Könyvkötő: 3 fő. Korrepetitor: 1 fő. Köszörűs: 1 fő. Kórházi szakácsnő: 1 fő. Kórházi ápoló: 1 fő. Kötőgépjavító: 1 fő. Kozmetikus: 8 fő. Lakatos: 6 fő. Lakberendező: 1 fő. Látszerész: 4 fő. Magyar állami hivatalnok, tisztviselő: 34 fő. Magánzó, magántisztviselő: 84 fő. Malomtulajdonos: 1 fő. Malomigazgató: 1 fő. MÁV főtanácsos: 1 fő. Mázoló: 1 fő. Mechanikus: 4 fő. Mérlegkészítő: 3 fő. Mérnök: 11 fő. Mészáros és hentes: 2 fő. Motorszerelő: 1 fő. Mozigépész: 1 fő. Műszerész: 3 fő. Napszámos: 11 fő. Nevelő: 2 fő. Női kalapos: 4 fő. Női szabó: 8 fő. Női fodrász: 1 fő. Nyelvtanár: 3 fő. Nyomdász: 5 fő. Okleveles mérnök: 1 fő. Optikus, órásmester: 16 fő. Orvos: 41 fő. Orvoshallgató: 7 fő, Szigorló orvos: 4 fő. Paplankereskedő: 5 fő. Pénzbeszedő: 1 fő. Pénztárosnő: 1 fő. Pék: 2 fő. Piaci árus: 1 fő. Rabbi: 1 fő. Pincér: 3 fő. Raktárnok: 1 fő. Rendőrségi fogalmazó: 1 fő. Ronggyújtó: 2 fő. Szabómester, szabósegéd: 23 fő. Szállító: 5 fő. Szerelő: 1 fő. Szobafestő-mázoló: 1 fő. Papírárukészítő: 1 fő. Szobalány: 1 fő. Szőlőtermesztő: 2 fő. Szövőmester és szövősegéd: 3 fő. Szűcsmester és tanonc: 10 fő. Tanító: 2 fő. Textil kereskedő és textiltechnikus: 5 fő. Tímár: 1 fő. Tisztviselő: 61 fő. Tollkereskedő: 3 fő. Ügynök: 12 fő. Ügyvéd: 29 fő. Ügyvédjelölt: 7 fő. Újságíró: 1 fő. Utazó: 5 fő. Üveges: 6 fő. Üzemtulajdonos: 4 fő. Vasztergályos, vaskereskedő: 5 fő. Vegyész-mérnök: 3 fő. Vendéglős: 1 fő. Vésnök: 3 fő. Villanszerelő: 4 fő. Virágkereskedő: 1 fő. Volt földbirtokos: 1 fő. Volt gyáros: 2 fő. Volt író: 2 fő. Vulkanizáló: 1 fő. Zenetanár: 1 fő. Zeneiskolai tanórtnő: 1 fő. Zománcmester: 1 fő. Izraelita Hitközségi alkalmazott: 2 fő.

A gettósított szabadkai zsidók legnagyobb tömegét a háztartásbeliek adták, az ő számuk 983 főt tett ki, a gettósított populáció 35,9%-át. Számszerűleg őket követték a diákok, tanulók, akik 270-en (9,9%) voltak. A (vélt)kereskedők képezték a harmadik legnagyobb csoportot: 167 fő (6,1%). A magánzók, magántisztviselők 84 fővel (3,1%) voltak jelen. A nyugdíjasok csak az ötödik legnagyobb csoportot jelentették: 72 fő (2,65%). A „tisztviselők” 61-en (2,2%, azonban ennél a populációnál nem derül ki, hogy állami vagy magánalkalmazásban álltak-e), míg az „állami tisztviselők” száma 34 fő (1,25%). E két csoport (95 fő) együttesen a gettó lakosságának 3,5%-át alkotta. A gyári, üzemi munkások száma 52 fő (1,9%) volt, a varrónőké 48 (1,75%). Az orvosok száma 41 (1,5%) volt, 29 ügyvéd pedig a gettó lakosságának 1,1%-át tette ki. A 10 főnél nagyobb foglalkoztatási ágazatot a szabómesterek köre adta 23 fővel (0,8%). A gyárosok létszáma 13 fő (0,48%) volt.

Feltűnő, hogy egyrészt olyan, tradicionálisan a zsidókhoz köthető foglalkoztatási ágazatok, mint az újságírás, hírlapkiadás és a nyomdászat, jóformán kimutathatatlan a névsorban. Továbbá az is, hogy a kisüzemtulajdonosok, iparosok száma jóval kevesebb volt, mint a valóságban, de a kereskedők 167 fős száma is csökkenést mutatott az 1942-es hivatalos adatokhoz viszonyítva.⁶⁹ Az is látható, hogy a listáról a bankárok, a banktisztviselők szinte teljesen hiányoznak. Különösen kirívó a tanítói, tanári kar szinte egészének hiánya is.

⁶⁹ 1942 májusában az iparigazolványok felülvizsgálata után 792 keresztény kereskedőnek és 1619 iparosnak adtak ki engedélyt. Ugyanakkor 201 zsidó kereskedő és 183 zsidó iparos kapott működési engedélyt Szabadkán. (Szabadka kereskedelmének és iparának az átállítása. 792 keresztény kereskedő és 1619 iparoson kívül 201 zsidó kereskedő és 183 iparos működik. *Délvidéki Magyarság*, 1942. május 6. 6.)

Ha az 1941-es hivatalos magyar népszámlálás 3549 fős adatából indulunk ki, egyértelmű, hogy a június elsején összeállított 2740 fős névsor nem tartalmazott minden városi zsidó lakost. Magunk is meggyőződhetünk erről, ha közismert szabadkai zsidók neveire keresünk rá a névsoron. Nem található a listán például Gonda Alfréd,⁷⁰ ugyanakkor szerepel rajta a Fenyves család.⁷¹

Nyomatékosítja az ezzel kapcsolatos észrevételt az is, hogy egy másik, augusztus 5-i aktaiban, mely a lezárt zsidó üzletek vállalati kinevezésével kapcsolatos iratokat tartalmazza, egy oda nem illő kétoldalas névsort találtunk. Az irat eredeti iktatási sorszáma 21 956 volt. A címzés és számozás nélküli, hiányos iratkötegekben összesen 62 név szerepel különböző – 5351 és 574 – sorszámok alatt. Ezen a névsoron kizárólag olyan személyek találhatók, akiknél az utolsó sorban zömében a „Budapest” megjelölés szerepel. Csakhogy olyan ismert nevek is olvashatók rajta, mint például Radó Imréné⁷², Kalmár Elemér,⁷³ Ingusz Sándor⁷⁴, Holländer

⁷⁰ Gonda (Gottlieb) Alfréd (Versec, 1890 – Auschwitz 1944) A szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred hadnagya, az orosz front veteránja. Az impériumváltás után a jugoszláv hatóságok megtagadták állampolgársági kérelmét, ezt követően kereskedéssel foglalkozott. 1932-ben a zsinagóga mellett építette fel kétemeletes családi házát. Róth Ármin kalapgyárát 1939-ben felesége, Margit révén örökölte meg.

⁷¹ A család legkiemelkedőbb tagja Fenyves Ferenc (Nagyszentmiklós, 1885. szeptember 15. – Szabadka, 1935. október 15.) volt. Családja 1894-ben költözött Szabadkára. A gimnáziumban Kosztolányi Dezső, Munk Arthúr, Csáth Géza baráti köréhez tartozott. A hírlapírással a gimnáziumi önképzőkörben találkozott először. Jogi tanulmányait 1903-tól Budapesten folytatta. 1905-től a *Budapesti Napló* szerkesztőségében dolgozott, 1906-tól a *Bácskai Hírlap* munkatársa volt. 1907-től lett a *Bács megyei Napló* szerkesztője, 1910-től annak tulajdonosa. 1913-ban rövid időre Nagyváradra költözött, majd Szabadkára visszatérve a lap szerkesztéspolitikájában a polgári radikalizmus szellemisége kezdett érvényesülni. 1918 októberében és novemberében a szabadkai Magyar Nemzeti Tanács tagja volt. Az 1920-ban újra induló *Bács megyei Naplót*, 1929-től a *Naplót* hol az első vonalból többet magával, névvel felvállalva, hol a háttérből egészen 1935-ben bekövetkezett haláláig szerkesztette és vezette. Az egyik háttérkezdeményezője és fő támogatója volt az Országos Magyar Párt megalapításának, Dettre Jánossal együtt a délvidéki magyar kisebbségi irodalom megteremtője, a kisebbségi magyar kulturális élet egyik első számú patrónusa volt. Felesége, Baruch Erzsébet és leánya, Geréb Klára Auschwitzban vesztette életét, fia, Pál a keleti fronton munkaszolgálatosként Kómeában halt meg 1944-ben.

⁷² Férje, Radó Imre (Pécel, 1885. július 31. – Auschwitz, 1944.) próza- és drámaíró volt. Első novellái 1905-ben a *Pesti Hírlapban* jelentek meg. 1909-ben költözött Szabadkára. A *Bács megyei Napló* munkatársa, Fenyves Ferencsel és Dettre Jánossal a délvidéki kisebbségi magyar irodalom egyik úttörő kezdeményezője, szervezője. 1924-ben Dettre Jánossal közösen adta ki a *Jugoszláviai magyar írók almanachját*. Szenteleky Kornél halála utána 1933-ban és 1934-ben, majd 1937 tavasza és 1940 ősze között a *Kalangya* című folyóirat egyik szerkesztője volt. 1930-ban írta meg az újvidéki zsidók történetét. Legismertebb regénye a *Kalangyában* 1933 és 1935 között folytatásokban megjelent *Mélypont alatt* című műve.

⁷³ Kalmár Elemér (Torzsa, 1887. november 19. – Auschwitz, 1944, más források szerint: Szabadka, 1947.) ügyvéd, az első világháborúban hadbíró. A Magyar Párt alapítója, annak befolyásos helyi politikusa, a párt védőügyvédje. 1924-ben szembekerült a hitközség akkori vezetőjével, Klein Adolffal, s a hitközségi választások megsemmisítését követelte. 1931-ben a korrupciós botrányba került Klein lemondott a hitközség vezetéséről, helyette Kalmár Elemért választották meg, akinek a vezetésével a hitközségben a magyar vonal került előtérbe, s háttérbe szorították a szerb politikai elittel és a cionista mozgalmakkal kapcsolatban állókat. Ennek következtében Kalmár ellen a helyi szerb sajtó – a Radivoje Lungulov által szerkesztett *Narodna reč* és a Fedor Nikić tulajdonában lévő *Jugoslovenski dnevnik* – heves antiszemita kirohanásokat intézett.

⁷⁴ Ingusz Sándor (Nagybaracska, 1896. szeptember 16. – Voronjez, 1943. március 31.) szabadkai vállalkozó, földbirtokos, gyáros, a *Hírlap* napilap alapítója és első tulajdonosa, később a Mekka

Lázár.⁷⁵ A rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk rekonstruálni ennek a névsornak sem a keletkezését, sem az eredetét, már csak azért sem, mert legjobb tudomásunk szerint például Ingusz Sándor ekkor már nem élt, az viszont kizárható, hogy a teljes listán csak azok a szabadkai zsidók szerepeltek, akik a gettósítás vagy a deportálás időszakában a város területén tartózkodtak, mivel közülük többen a 2740 főt felsoroló névjegyzéken is szerepelnek, míg mások arról hiányoznak.⁷⁶

Összegezve a fentieket, bár az 1944. június 1-jén összeállított névsor alapján nem lehet rekonstruálni a szabadkai zsidók teljes társadalmi struktúráját, mindenképpen betekintést nyújt a gettóban élők vagyoni helyzetére. Eszerint a szabadkai gettóban élők mintegy 90%-a az alsó középosztályban helyezkedett el, s túlnyomó többségük kisiparból, kereskedelemből, illetve hivatalnokként tartotta el önmagát és családját.

Június első felében a szabadkai Zsidó Tanács utasítást kapott a gettóba költözött családok névsorának az összeállítására is. Ezt a névjegyzéket házanként és házcsoporthozként összegyűjtve vette át a városi katonai ügyosztály. A névjegyzék hátlapján feltüntetették az egyes családok által lakott lakószobák méreteit, valamint a mellékhelyiségeket. Ugyanekkor leltár készült a gettóba vitt bútorokról, ruházati cikkekről, háztartási felszerelésekről, élelelmről és egyéb ingóságokról. Kimutatást kellett készíteni a gettóba került zsidók előző lakásáról is, a lakás tulajdonosának és bérlőjének nevével, a háztulajdonos nevével, illetve azzal, hogy kiköltözése után tudomása szerint ki került a lakásba. A lakás részletezése után fel kellett tüntetni a lakás bérét is.⁷⁷

Május 16-án, mivel a gettóba rendkívül sok keresztény vitt be élelmiszert és közszükségleti cikkeket, a hatóság elrendelte a gettó területének az elkerítését, az ablakok befalazását vagy befestését, s kijelölték a gettóban felállítandó konyhákat, amelyek 30 személyt szolgáltattak ki.⁷⁸ A szabadkai gettó őrzetével 20 őrsemet és 2 járőrt bíztak meg 8 pengő napi illetmény ellenében. A karhatalom napidíja 1944. július 8-ig 11 112 pengőt tett ki.⁷⁹

A gettó házaiban általános túlszűfolttság uralkodott. Gutwein László szeptemberi kártérítési kérelmében például arról írt, hogy a házába 23 személyt költöztettek be.⁸⁰ A beazonosított 118 házban így nagyjából 2700 főt zsúfolhattak össze, ami egybecseng a június 1-jei létszámmal. Csakhogy ebben a számban nincs benne a három ipartelep, valamint a fentebb említett, *corpus separatum*ként működő különgettó. Tegyük hozzá: a június 1-jei névsor feldolgozása azt mutatja, hogy a legtöbben, összesen 165-en a belvárosi Horthy Miklós út, a mai Đure Đaković utca 13. szám alatt zsúfolódtak össze.

szövvözüem főrésztényese. 1941-ben a magyar hatóságok internálták, ezt követően mint munkaszolgálatos a bori bányában dolgozott. Felesége, Goldstein Margit Auschwitzban vesztette életét. A család tulajdonát a jugoszláv hatóságok 1946-ban államosították.

⁷⁵ Holländer Lázár és Salamon 1915-ben alapították meg a Holländer Testvérek céget, amely 1927-ben részvénytársasággá alakult, ekkor a cég ügyvitelére a fiaikat, Dávidot és Pált is bekapcsolták. A Holländer család mellett a tulajdonosok között szerepelt Fellner Alfréd és Goldner Ede is. 1938-ban modern tollfeldolgozó gépet helyeztek üzembe. A második világháború után az üzemet államosították. A Holländer család többsége a holokauszt áldozata lett, egyedül Holländer Arthúr élte túl a borzalmakat, ő a háború után Izraelbe emigrált.

⁷⁶ IAS F:60/XX/36174/1944.

⁷⁷ *A szabadkai gettó élete*. Délvidéki Magyarország, 1944. június 13. 2.

⁷⁸ „Zsidót nem szolgállok ki.” *A zsidótanács felhívása a vagyontárgyak bejelentésével kapcsolatban*. Délvidéki Magyarország, 1944. május 17. 3.

⁷⁹ IAS F:60/XX/31320/1944.

⁸⁰ IAS F:60/XX/42655/1944.

A gettó létszáma nemcsak az elhúzódo beköltözések miatt változott állandóan – a befo-lyásos szabadkai zsidók oda csak május utolsó napjaiban költöztek be⁸¹ –, hanem a május második felétől munkaszolgálatra behívott és az időközben internált személyek miatt is. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy már 1944 előtt jelentős volt ezek száma. A ránk maradt visz-szaemlékezésekből azt is rekonstruálni lehet, hogy a gettóban élők munkaszolgálatra való behívása május második felében erősödött fel. Halbrohr József⁸² a gettóban, a Botond utca 2. számú házban mindössze tíz napot töltött el, amikor május 23-án SAS behívóval Hódme-zővásárhelyre a 105/302 munkaszázadba kellett bevonulnia. A 240 délvidéki zsidóból ösz-szeállított munkaszázadot egy hét múlva marhavagonokban Szabadkán át Újvidékre irányí-tották az ott építendő repülőtér munkálataira: „...a szabadkai gettóban is elterjedt a hír ér-kezésünkről, és a teherpályaudvar léces rácskerítésén keresztül ismét összecsókoltam Alicét, ki nagy csomag élelemmel jelent meg, mert valóban fél évre való élelmet halmoztam fel a gettóba kerüléskor.”⁸³

Számos olyan személyről is tudunk, akik még a júniusi deportáció előtt életüket veszte-ték az auschwitzi koncentrációs táborban. Azt is tudjuk, hogy a horvátországi jasenovaci tá-borban 26 szabadkai zsidó veszttette életét.⁸⁴

A gettó létszámával kapcsolatos dilemmát fokozza, hogy a *Délvidéki Magyarság* – ahogy arról már szó esett – április 29-én 4300 szabadkai zsidóról írt, miközben, az alább ismerte-tendő június 10-i szegedi értekezlet a szabadkai–bácsalmási gyűjtőtábor teljes létszámát je-lőlte ki ennyiben, a szabadkaiakon túl a bajai és a bácsstopolyai táborral együtt.

Ilyen anomáliák közt a szabadkai gettót megjártak és a deportáltak teljes létszámát ille-tően kénytelenek vagyunk a Délvidéki Magyarság fentebb már említett 4300 fős közlésére, illetve Dušan Jelić 3000–3500 fős becslésére, valamint az áldozatok névsorát 1948-ban ösz-szegző kimutatásra hagyatkozni, amely 2006 személyt sorolt fel.⁸⁵

5.

Június 10-én Endre és Baky látogatást tettek a szegedi gettóban, majd a szegedi városházán értekezletet tartottak a környékbeli törvényhatóságok vezetői számára, melyen a főispánok, az alispánok, a polgármester és a rendészeti vezetők vettek részt. A jelenlévőket arról értesít-tették, hogy a szegedi 5. és a debreceni 6. honvédhadtest területén június 16-án reggel 5 óra-kor megkezdik a zsidók gyűjtőtáborokba való szállítását, amelynek június 20-án 21 óráig be kell fejeződnie. Ekkor határozták meg a gyűjtőtáborok helyét, illetve az ott összpontosítandó létszámot is: Szeged, Kecskemét, Szabadka (Bácsalmás?), Debrecen, Berettyóújfalu, Szol-nok, Békéscsaba.

A létszám tekintetében a szabadkai (bácsalmási) gyűjtőtábor létszámát 4300 főben jelöl-ték ki, s ide sorolták Baját, valamint Topolyát is. A táborba szállítandók fejenként 50 kg súlyú

⁸¹ IAS F:60/XX/34386/1944. IAS F:60/XX/34575/1944. IAS F:60/XX/35789/1944.

⁸² Halbrohr József (Szabadka, 1895. március 4. – Szabadka, 1970) Szabadka egyik leggazdagabb csa-ládjának a sarja. Egyetemi tanulmányait Halléban folytatta, az első világháborúban tisztként szolált. A két világháború között a családi gazdaságot vezette. Megjárta a munkaszolgálatot, családját de-portálták. A holokausztot túlélte, a családi vagyont (házat, földeket) a jugoszláv kommunista ható-ságok elkobozták. Memoárjait 1968-ban írta meg, azok 2015-ben jelentek meg *Élettörténetem* cím-mel a szabadkai Milko Egyesület kiadásában.

⁸³ Halbrohr József: *Élettörténetem*. Szabadka, 2015. 74–75.

⁸⁴ A horvátországi koncentrációs táborban életüket veszttett szabadkai zsidók teljes névsorát lásd: *Jasenovac. Spomen područje / Memorial Site*. www.jusp-jasenovac.hr (letöltés: 2019. szept. 7.)

⁸⁵ *Imenik Subotičkih jevreja: žrtava fašističke okupacije, 1941–1945*. Subotica, 1948.

csomagot vihettek magukkal: ágyneműt, matracot, ruhákat, tisztító- és mosdószerket, edényeket, egy rend munkaruhát, egy váltás fehérneműt, egy felsőkabátot és egy pár cipőt. Ugyancsak engedélyeztek tizennégy napra elegendő szárazélelmet, ugyanakkor szigorúan tiltották értéktárgyak elvitelét, elrendelték azok elkobzását, illetve három példányban „bűnjeljegyzék” készítését. Az értekezleten az is elhangzott, hogy a táborokba szállítandó személyekről nem készítettek névjegyzéket, ugyanakkor a bevagonírozáskor szám szerinti nyugtáellennyugtát kellett kiállítania az átkísérő őrszemélyzetnek. Elrendelték, hogy a gyűjtőtáborokat 50 méter távolságból tilos megközelíteni, megtiltották a tábor, a beszállítás fényképezését, illetve a sajtót eltiltották a zsidóügyekkel való foglalkozástól. Az értekezleten az is elhangzott, hogy az elszállítás kizárólag vonaton történhet. Egy-egy szerelvény 47 G. kocsiból állt. A szerelvény 23. és utolsó kocsiját az őrség számára jelölték ki. Egy-egy őrség 1 parancsnokból, 19 csendőrből állt, egy szerelvény pedig körülbelül 3500 főt szállított, egy kocsiiban 70–80 főt helyeztek el.⁸⁶

A rendelkezésünkre álló források ugyanakkor azt mutatják, hogy a szabadkai zsidók elszállítása több szakaszban történt. Ehhez vélhetőleg az is hozzájárult, hogy május 17-én Szeged és Szabadka kiürítési táborait Bajára helyezték át.⁸⁷ Az egyik korabeli újságcikkből arról tájékozódhatunk, hogy 1944. június 13-ig a szabadkai gettóból 720 főt szállítottak el.⁸⁸ Az átfogó és totális deportálásra végül június 16-án került sor, amikor a gettó lakóit a Szabadkától 40 kilométerre lévő bácsalmási összpontosított gettóba szállították.⁸⁹

A helyi sajtó – mely előtte szinte naponta foglalkozott a „zsidókérdéssel”, mégpedig a zsidósággal szemben egyre erőteljesebb, személyeskedő retorikával, sőt még helyszíni riportot is közölt a gettó életéről – magáról a deportálásról, a szabadkai zsidóság elhurcolásáról a június 10-i szegedi értekezlet értelmében csupán közvetett, mellékhírek révén, utalásszerűen tájékoztatott. Úgy tűnik azonban, hogy más vidéki sajtóval összehasonlítva, itt mégis több cikk jelent meg.⁹⁰

A fennmaradt iratok alapján az is nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a június 16-i szabadkai deportálásban a rendőrséggel és a pénzügyőrséggel együttműködő polgári közigazgatást közvetlenül a város aljegyzője, Bácskai Árpád irányította, akinek az aláírása a zsidókérdéssel összefüggő iratok százain szerepelt már. A polgári közigazgatás feladata volt, hogy a gettóban a karhatalmi egységek által kiürített ingatlanokat és az ott található ingóságokat leltározza, illetve megvédje azokat a fosztogatástól, és addig őrizze az épületeket, amíg a pénzügyőrség tagjai azokat le nem pecsételték. Minderre Seftics Gergely bűnügyéből tudunk következtetni. Seftics Gergely negyvenhét éves városi levéltáros június 16-án, a deportálás napján az egyik kirendelt házparancsnok volt, aki közreműködött az ott hagyott, illetve a deportálandóktól elvett ingóságok átvételében és azok leltározásában. Seftics az egyik házból egy bőröndnyi ruhát lopott el, mintegy 2000 pengő értékben. Hogy pontosan ki jelentette fel, azt nem tudni, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a rendőrség egy telefonon érkezett

⁸⁶ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 133–137.

⁸⁷ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 65.

⁸⁸ *A szabadkai gettó élete*. Délvidéki Magyarság, 1944. június 13. 2.

⁸⁹ A délvidéki gettósítás és deportálás történetével kapcsolatban lásd még: Molnár Judit: *Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben*. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, VIII. Budapest, 2017. 31–64.; Braham: *A népiirtás politikája*, II. 815–820.

⁹⁰ *Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt, mert megpakolt zsidó bőröndöt találtak a lakásán*. Délvidéki Magyarság, 1944. június 17. 4.; *Mi történjék a zsidó által visszahagyott állatokkal?* Délvidéki Magyarság, 1944. június 20. 2.

hívás után tartóztatta le, s a házkutatás alkalmával megtalálta a koffert.⁹¹ A polgármester június 20-án az ügyészségnek Seftics bűnügyével kapcsolatban megerősítette a napilap közléseit, s ezúttal megnevezte a deportálás közvetlen végrehajtóját is: „...nevezettnek kirendelése szóbeli intézkedés alapján történt és azt az ezen ügyek végrehajtásával megbízott dr. Bácskay Árpád II. o. aljegyző, lakik Mátyás u. 10. sz. alatt,⁹² aki ez ügyben a szükséges utasításokat szóban adta ki.”⁹³

Egy június 22-i cikk cáfolta a rendőrség tagjainak a deportálás során elkövetett visszaéléseiről szóló híreket, ugyanakkor abból az is kiderül, hogy a bevonírozott embereket útik előtt utoljára még egyszer teljesen kifosztották. Eszerint a deportálás során a rendőrség feladata elsősorban az volt, hogy összeszedje a bevonírozásra váró emberektől a pénzüket és az el nem vihető értéktárgyaikat. Az értékek átvételéről minden esetben jegyzőkönyv készült. Az ingóságok átvételét és jegyzékbe foglalását mindenütt legalább két személy végezte. Az összegyűjtött tárgyakat ezután a tételes elszámolással együtt a rendőrkapitányságra vitték be. A deportálást nézők sok esetben még azelőtt feljelentést tettek a rendőrök ellen, mielőtt azok a bevonírozással végeztek volna. A cikk szerint Seftics esetén kívül a vagyonelevétel során „más szabálytalanság nem történt”, s 21-én már öt is szabadlábra helyezték.⁹⁴

Közvetlen bizonyítékok utalnak Jánoska Tibor rendőrfőtanácsosnak a deportálásban játszott szerepére is. A Városi Árvaszéknek küldött egyik levélből ugyanis arról szerzünk tudomást, hogy a deportálásokkal kapcsolatos kimutatások utólagos összeállítása és kiadása mind a magánszemélyek, mind a hatóságok számára tilos volt, ezért az ezzel kapcsolatos iratoknak és névjegyzékeknek a kiadását a városi közigazgatás elutasította.⁹⁵

Az V. csendőrkerülethez tartozó bácsalmási tábor létszámával kapcsolatban ismét csak ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre, azt sem tudjuk, hogy Szabadka helyett végül miért ott került sor az összpontosításra, s ez a szabadkai zsidók számával kapcsolatban tovább erősíti a fenti dilemmákat. Bácsalmáson egyes adatok szerint 2793 személyt,⁹⁶ más források szerint június közepére 5–10 ezer főt zsúfoltak össze.⁹⁷

Az eddigi források alapján a legtömegesebb mentőakcióra a szabadkai gettó felszámolását követően került sor. 1944. június 22-én 126 szabadkait tartóztattak le, akik a bácsalmási összpontosított gettó lakói részére vittek élelmiszersomagot. A csomagokat, „amelyekben rengeteg füstölthús, szalonna, sőt az egyikben békebeli csokoládé is volt, Bácsalmás község előljárósága a hadbavonultak hozzátartozói között osztotta szét”.⁹⁸

Négy nappal később, június 26-án előbb Szegedre irányították a bácsalmási táborból induló vonatot, amelyet hozzácsaptak a szegedi vagonokhoz, majd a mintegy hatezer embert szállító szerelvény Auschwitznak indult. Felsőzsolcánál máig ismeretlen körülmények között

⁹¹ *Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt, mert megpakolt zsidó bőröndöt találtak a lakásán.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 17. 4.

⁹² A Mátyás utca a mai Dinko Zlatarić utca.

⁹³ IAS F:60/II/27722/1944.

⁹⁴ *Nem történt szabálytalanság a zsidóértékek átvételénél – A szabadkai rendőrkapitányság a rosszindulatú rágalmazókról.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 22. 4.

⁹⁵ IAS F:60/kig.1829/1944.

⁹⁶ Braham: *A népiirtás politikája*, I. 821.

⁹⁷ Polgár Ernő: *Holocaust. Gettó a Délvidéken.* Budapest, 2014. 31.

⁹⁸ *Bácsalmási tömegjelentek.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 23. 4.

azonban a szegedi szerelvény egészét, a bácsalmási egy részét lekapcsolták, és Strashofnak irányították, a többi vagon 2737 személlyel előbb Kassára, majd Auschwitzba került.⁹⁹

A deportálás megtörténtéről szóló első jelentéssel június 20-i dátummal találkoztunk. Incze Antal¹⁰⁰ belügyi kormánybiztos az ügyben táviratozott Szabadkára, hogy a zsidók elkülönítése vagy gyűjtőtáborba szállítása után igénybe veszi az utánuk maradt gyógyászati eszközöket. A polgármester válasza szerint a Szabadkán maradt zsidó orvosi rendelők leltározása folyamatban volt.¹⁰¹

Bár a gettóba költözés, majd a deportálás után a szabadkai zsidók házait és lakásait a hatóságok lepecsételték és lezárták, sőt a gettó utcáin a rendőrség tagjain kívül segédrendőröket is alkalmaztak a fosztogatások megakadályozására, a bevagonírozás után naponta fordultak elő rablások és fosztogatások. A betörők szőnyegeket, evőeszközöket, festményeket, ágyneműket vittek el. Július 10-én nagyszabású betöréssorozat történt a gettóban. A tettesek az elsötétítés során behatoltak a vámpalotai lakásokba, a Láng, a Csáky, a Gyóni utcák házaiba, s kifosztották a különálló Szőlő utcai gettót is. A betörést a reggeli órákban az ingatlanok kiürítésével megbízott tisztviselők vették észre. Mócsy István polgármester-helyettes még a délelőtti órákban bejárta a betörés színhelyeit, a rendőrség pedig átfogó nyomozást indított, s több tettest elfogtak, akik statáriális bíróság elé kerültek. A további fosztogatásokat megakadályozandó, megerősítették a gettó területének az őrzését, illetve intézkedés történt a kiürítés felgyorsítására.¹⁰²

Két nappal később a városi hatóságok arra utasították a szabadkai rendőrkapitányságot, hogy a zsidó üzleteket lehetőleg állandóan figyeljék, s azokba hatósági engedély nélkül senkit se engedjenek be. A levél külön listát nem küldött, arra hivatkozva, hogy „a zsidó üzletek felirattal el vannak látva, így azok a többi üzletektől könnyen megkülönböztethetők”.¹⁰³

A front közeledtével szeptember végére azonban már összeomlóban volt a magyar közigazgatás, s egyre többen fogták menekülőre azok közül is, akik nem is olyan rég még személyes kapcsolatrendszerüket is kihasználva sürgették a zsidó üzletek, üzemek élére való kinevezésüket.¹⁰⁴

1944. október 10-én rövid harcok után Szabadkán megtörtént az újabb impériumváltás. 1944. október 18-án megalakult a Zsidó Vagyon Bizottsága¹⁰⁵ (*Odbor za jevrejsku imovinu*), amely még aznap szabadkezet kért a várost ellenőrzése alatt tartó új hatóságoktól a raktárakban lévő zsidó vagyonok, illetve a zsidó tulajdonban lévő közingatlanok kezelésére. A bizottság tagjai azt is kérték, hogy delegálhassák saját képviselőjüket az új hatalmi szervekbe. Két nappal később a szabadkai Népfelszabadító Bizottság megadta a kért felhatalmazást.¹⁰⁶

⁹⁹ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 148–149.; Margittai Linda: *Zsidókérdés a Délvidéken, 1941–1944*. Szeged, 2019. PhD értekezés, kézirat. 213.

¹⁰⁰ Incze Antal (Monosludas, 1898 –?) orvos, politikus, 1938-tól a Magyar Élet Mozgalom egyik szervezője, 1939-től kormánypárti, 1940-től a Magyar Megújulás Pártja országgyűlési képviselője, a párt propaganda- és sajtóosztályának a vezetője, a *Nemzetőr* című lap felelős szerkesztője volt.

¹⁰¹ IAS F:60/XX/27555/1944.

¹⁰² *Betörők fosztogatták a szabadkai gettó lezárt zsidó lakásait. A polgármesterhelyettes személyesen győződött meg a károkról és megtett minden intézkedést a gettó gyors kiürítésére.* Délvidéki Magyarorsággal, 1944. július 10. 3.

¹⁰³ IAS F:60/kg.1621/1944.

¹⁰⁴ *Délvidéki számonkérés!* Délvidéki Magyarorsággal, 1944. szeptember 28. 5.

¹⁰⁵ A bizottságot a partizán hatóságok egy hónap múlva, november 21-én feloszlatták.

¹⁰⁶ IAS F:166.27.18/GNOO Subotica, Odbor za Jevrejsku imovinu 19.X.1944 do 2.II.1945 predsedištvu. (Rendezetlen anyag.)

A zsidó vagyon számbavétele azonban már az első napokban anomáliák sorát szülte, s hamarosan felszínre került mindaz, ami a felerősödő fosztogatásokkal együtt járt.¹⁰⁷

November 21-én Ivan Ribar aláírásával született meg a *Határozat az ellenséges vagyon állami kézbe való átmenetéről* című rendelet, amely állami tulajdonná nyilvánította az ellenséges, ugyanakkor az ország területén található teljes zsidó vagyont is. A rendelet második szakasza értelmében az ellenség által kényszermunkára vitt vagy elmenekült személyek vagyona az állami népvagyonkezelő tulajdonába került át, míg az időközben harmadik személyek részére kiosztott vagyont az állam zár alá vette. A rendelet negyedik szakasza úgy rendelkezett, hogy azok a vagyontárgyak, amelyekkel kapcsolatban időközben a polgári és a katonai bíróságok ítéletet hoztak, az állami népvagyonkezelő kereskedelmi és ipari népbiztosságának a tulajdonába kerültek. A hetedik szakasz értelmében a rendeletet érintő vagyonnak az állami tulajdonba való átmenetével együtt megszűnt az addigi tulajdonosok minden tulajdoni és használati joga.¹⁰⁸

A holokauszt poklát túlélő mintegy ezer szabadkai zsidóra így újabb megpróbáltatások vártak. A sztálini mintára kiépülő titói diktatúra 1946-ban pedig végérvényesen kijelölte az új kereteket: Az 1944. november 21-i rendelet értelmében nacionalizálta a szabadkai zsidó vállalatokat, gyárakat, ezzel is kényszerítve a túlélők többségét szülőföldjük végleges elhagyására.

1944/1945 fordulóján így ért véget az a polgári világ, amelyről 1918-ban, a Monarchia összeomlásakor és feldarabolásakor még úgy tűnhetett, hogy csak átmenetileg, kényszerűségből szakadt félbe.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

*“The girl tossed me Somerset Maugham’s Of Human Bondage”.
Numbers, statistics, and facts about the Szabadka ghetto
(27 April 1944 – 16 June 1944)*

Based on previously unknown sources, the article presents the history of the Szabadka (today: Subotica) ghetto, which was established on April 27, 1944 and operated until June 16, 1944. It places great emphasis on the detailed reconstruction of the area and extent of the ghetto. The study also analyses the religious and social structure of the 2,740 people forced into the ghetto based on hitherto unknown documents. The study shows that numerically the largest social mass in the ghetto were homemakers, followed by students and (presumably small) traders. It is striking that employment sectors traditionally associated with Jews, such as journalism, newspaper publishing and printing, are barely even show up in this source. Also noteworthy are the minimal number of factory and plant owners, and the almost complete lack of bankers and bank officials. The almost total absence of teaching staff of any kind is particularly striking from the remaining data.

¹⁰⁷ IAS F:166.27.18/GNOO Subotica, Odbor za Jevrejsku imovinu 19.X.1944 do 2.II.1945 predsedništva.

¹⁰⁸ IAS F:166/ Komandna mesta, rendezeten anyag: Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine (Határozat az ellenséges vagyon állami kézbe való átmenetéről). A határozat teljes szövege elérhető: *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine*. Radio Gornji Grad, 2016. március 7. radiogornjigrad.wordpress.com (letöltés: 2019. szept. 6.)

RORY ARCHER

A házépítés morálökonómiája a kései szocialista Jugoszláviában*

A jugoszláv urbanisták, a többi szocialista országhoz hasonlóan¹, az erősen szubvencionált lakáspolitikát tekintették a második világháború után a városokba áramló népesség lakásproblémáinak legjobb és leginkább egalitáriánus megoldási módjának (főként a soklakásos magasházak építése révén).² A magas építési költségek és a megnövekedett igények miatt a gyakorlatban mégis a magánépítésű családi házak váltak a szociális lakásépítés sarokpontjává. Habár Jugoszláviában is születtek olyan elképzelések, amelyek nagyban átalakították a városképet (lásd Új-Belgrád építését³), a lakáskérdés olyan ambíciózus és utopisztikus megoldásával nem próbálkoztak, mint 1956 és 1965 között a Szovjetunióban, ahol a lakosság harmadát új építésű lakásokban helyezték el,⁴ a hatóságok pedig deklarálták, hogy a lakáshiányt tíz–tizenkét éven belül megoldják.⁵ A szociális lakásépítés terén Jugoszlávia inkább a szomszédos országokkal mutatott hasonlóságot,⁶ ahol a magánépítésű családi házak száma annak ellenére meghaladta az állami lakásépítések számát, hogy az utóbbit a szocializmus-

* A jelen tanulmány az Osztrák Tudományos Alap (FWF) finanszírozásában az „Osztály és nemzet között: munkásosztályú közösségek Szerbiában és Montenegróban az 1980-as években” projekt [FWF: P27008] részeként született. Ezúton mondok köszönetet Ivan Rajkovićnak, David Henignek és a szöveg korábbi verziója három anonim recenzensének hasznos észrevételeikért és javaslataikért. A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *The Moral Economy of Home Construction in the Late Socialist Yugoslavia. History and Anthropology*, vol. 29. (2018) No. 2. 141–162.

¹ Andrusz, Gregory: *Housing and Urban Development in the USSR*. Albany, 1984.; Gentile, Micheal – Sjöberg, Örjan: *Housing Allocation Under Socialism: The Soviet Case Revisited*. Post-Soviet Affairs, vol. 29. (2013) No. 2. 173–195.

² Le Normand, Brigitte: *The House That Socialism Built: Reform, Consumption, and Inequality in Postwar Yugoslavia*. In: Bren, Paulina – Neuburger, Mary (eds.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, 2012. 353–357

³ Le Normand, Brigitte: *Designing Tito's Capital: Urban Planning Modernism, and Socialism in Belgrade*. Pittsburgh, 2014.

⁴ Reid, Susan: *Makeshift Modernity. DIY, Craft and the Virtuous Homemaker in New Soviet Housing of the 1960s*. International Journal for History, Culture and Modernity, vol. 2 (2014) No. 2. 89.

⁵ Harris, Steven E.: *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life After Stalin*. Washington, DC., 2013. 9.

⁶ Mint például Albániával, Magyarországgal és Bulgáriával: Dalakoglou, Dimitris: *The Road: An Ethnography of (Im)mobility, Space and Cross-Border Infrastructures in the Balkans*. Manchester, 2017. 133–135.; Molnár, Virág: *In Search of the Ideal Socialist Home in Post-Stalinist Hungary: Prefabricated Mass Housing or Do-It-Yourself Family Home?* Journal of Design History, vol. 23. (2010) No. 1. 62.; Fehérváry, Krisztina: *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington, 2013.; Tsenkova, Sasha: *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe*. Heidelberg, 2009. 42–43.

ban kulturális tekintetben és a haladás szempontjából is magasabb rendűnek tartották. Habár a lakótelepek a „szocialista életformának leginkább megfelelő formát jelentették”,⁷ a jugoszlávokat mégis arra ösztönözték, hogy magánérőből építkezzenek, ezzel is csökkentve a lakásépítés állami terheit. A munkásönigazgatás bevezetése után (1950-es évek eleje)⁸ a lakhatás kérdése a társadalmi tulajdonban lévő szektor részévé vált. A jugoszláv fizikai munkások valójában alig juthattak társadalmi tulajdonban lévő lakáshoz, mivel a kiutalások során a hatóságok a szellemi munkát végzőknek és a szakképzett munkásoknak kedveztek.⁹ A lakáskiutalások így az államszocialista országokhoz hasonlóan Jugoszláviában is újabb egyenlőtlenségek megteremtéséhez vezettek.¹⁰ Míg a kapitalista országokban inkább a tehetősebb társadalmi rétegek rendelkeztek saját lakóingatlanlannal, a szocialista országokban, mint Jugoszláviában, a tisztviselők és a vállalatvezetők a nagyobb presztízzsel bíró állami vagy társadalmi tulajdonban lévő lakásokban laktak. Vitán felül kedvezőbb volt ez számukra, hiszen így „saját költségek befektetése nélkül tettek szert [lakásra], miközben az ingatlanhasználat, az öröklés és az eladás feltételeiben nem volt jelentős különbség a társadalmi tulajdonú lakóingatlanban bérleti joggal rendelkezők és a magántulajdonosok között”.¹¹

Mivel a feltételek nem voltak adottak ahhoz, hogy a munkások többsége társadalmi tulajdonú lakásban lakhasson, a munkahelyek inkább hitelekkel segítették, hogy a városok peremén saját házat építsenek. Jugoszlávia szerte, a városokban és falvakban egyaránt jórészt saját erőből (és a családtagok, barátok, szomszédok munkaerejéből) építették a családi otthonokat. A jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a munkások – a magánérőből építkezők legnagyobb csoportja – miként igazolta és tekintette elismerésre méltónak az építkezést a befektetett fizikai munka különleges hangsúlyozásával. Ehhez harminc belgrádi lakossal készítettem *oral history* interjút, amely során az 1970–1980-as évekre vonatkoztatva a lakáshelyzettel és a munkahelyükkel kapcsolatosan kérdeztem őket. Mindezt az elbeszélők munkahelyeiről származó korabeli dokumentumokkal, üzemi lapokkal és a nyomtatott sajtóval egészítettem ki.¹²

⁷ Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 76

⁸ Unkovski-Korica, Vladimir: *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-alignment*. London, 2016.

⁹ Živković, Miroslav: *Jedan primer segregacije u razvoju nasih gradova*. Sociologija, vol. 10. (1968) No. 3. 37–58.; Bobić, Miloš – Vujović, Sreten: *Krov nad glavom: Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*. Beograd, 1985.; Petrović, Mina: *Sociologija stanovanja – stambena politika: Izazovi i mogućnosti*. Beograd, 2004.; Le Normand: *The House That Socialism Built*, id. mű.; Archer, Rory: *'Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats': Housing Inequalities in 1980s Belgrade*. In: Archer, Rory – Duda, Igor – Stubbs, Paul (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Abingdon, 2016. 58–76.

¹⁰ Szelenyi, Ivan: *Urban Inequalities in Socialism*. Oxford, 1983.; Bodnár, Judit – Böröcz, József: *Housing Advantages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities*. Social Forces, vol. 76. (1998) No. 4. 1275–1304.; Kulu, Hill: *Housing Differences in the Late Soviet City: the Case of Tartu, Estonia*. International Journal of Urban and Regional Research, vol. 27. (2003) No. 4. 897–911.; Pelikánová, Hana: *Housing as a Norm and as an Everyday Life Strategy in Communist Czechoslovakia (1968–89)*. In: Koleva, Daniela (ed.): *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*. New Brunswick, NJ, 2012. 175–194.; Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 74–75.; Gentile-Sjöberg: *Housing Allocation Under Socialism*, id. mű.; Harris: *Communism on Tomorrow Street*, 112.; Dalakoglou: *The Road*, 137.

¹¹ Petrović: *Sociologija stanovanja – stambena politika*, 270.

¹² Habár a kutatások fókuszában Belgrád áll, több interjúalany Jugoszlávia más részéről származott. Az interjúk készítésekor (2014-ben) valamennyien Belgrádban laktak, de élettörténetükben többen

Habár Jugoszláviában korlátozott formában engedélyezték a magántulajdont, az építkezők így is számos morális és jogi nehézséggel szembesültek a magántulajdonnal és a bérbeadással kapcsolatos szocialista ideológiai stigmától kezdve a jog betűjével teljesen összhangban álló építkezés gyakorlati nehézségein át a falusi gyökerekkel rendelkező és ezáltal a városi léthez nehezen alkalmazkodó, újonnan a városokba költözők ellen megnyilvánuló kulturális rasszizmusig.¹³

A jugoszláv városszociológusok az 1970–1980-as években tartottak az informálisan építkező munkások elidegenedéséről.¹⁴ Egyes munkások azonban maguk is elégedettek voltak a kialakult alkuval, s a társadalmi tulajdonú lakással szemben a saját építésű és magántulajdonú családi házat részesítették előnyben.¹⁵ A magánlakások építésének a jugoszláv szocializmus nyelvi kódrendszere és a patriarchális hagyományok tovább élése (a férfiak vezette háztartásnak joga van a saját családi otthonhoz) is megágyazott. A munkások néha expliciten utalást is tettek a családi ház iránti belső, patriarchális vágyukra. Mások ugyanakkor egyetértettek a szociológusokkal abban, hogy nyilvánvalóan igazságtalan volt, hogy a jugoszláv munkásoknak munkáséveik alatt végig lakásépítési hozzájárulást kellett fizetniük, miközben önerőből finanszírozták a családi házuk építését.¹⁶

Az erkölcsi tényezőkön túl a lakásépítést a kései szocializmus sajátos viszonyai is meghatározták.¹⁷ Az építők ösztönző erőként beszéltek a „korszellemről”. A „normális élet” időbeni kerete a korszak Jugoszláviájában valóban párhuzamba állítható az életút egyfajta fordista előre haladásával, ami a termelés és a fogyasztás temporális szabályozását kísérte. Az iparosodás és a piaci szocializmus az 1960-as évek végére számos jugoszláv számára „egy életciklus-időbeli jelleget strukturált, amely biztosította az események narratív koherenciáját, és ívszerűen megvalósíthatóvá vált a gazdasági biztonság, mérhetővé a szakmai fejlődés, és a

beszámoltak arról, hogy korábban olyan változatos helyeken éltek és dolgoztak, mint Prizren (Koszovó), Nikšić (Montenegró), Rijeka, Eszék és Knin (Horvátország), Čačak, Szabadka és Lazarevac (Szerbia) vagy Németországban, Irakban és a Szovjetunióban. Valamennyi interjúalany álnéven szerepel. Az interjúfelvétel módszertanáról részletesebben lásd: Archer, Rory: *It was Better When it was Worse*. *Belgrade Blue-Collar Narratives of the Recent Past*. *Social History*, vol. 43. (2018) No. 1. 30–55.

¹³ Erre vonatkozólag lásd: Simić, Andrei: *The Peasant Urbanites: A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York, 1973. 126–147.; Čolović, Ivan: *Divlja književnost: Etnolingvističko proučavanje paraliterature*. Beograd, 1984. 147.; Vidić Rasmussen, Ljerka: *From Source to Commodity: Newly-Composed Folk Music of Yugoslavia*. *Popular Music*, vol. 14. (1995) No. 2. 241.

¹⁴ Például: Živković: *Jedan primer segregacije*, id. mű; Živković, Miroslav: *Prilog jugoslovenskoj urbanjoj sociologiji*. Beograd, 1981.; Bobić, Miloš – Vujović, Sreten: *Krov nad glavom: Ogladi o stambenosti i siromaštvu*. Beograd, 1985.; Vujović, Sreten: *Društvena slojevitost i stanovanje u Beogradu*. Sociološki pregled, vol. 20. (1986) No. 3–4. 179–194.; Vujović, Sreten: *Društvene nejednakosti u stanovanju*. In: Popović, M. et al. (ured.): *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd, 1987. 79–120.; Magyarország vonatkozásában: Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 80–81.; Molnár: *In Search of the Ideal Socialist Home*, 62–63.

¹⁵ Interjú Dragannal, Peróval, Nadával és Dragicával. Belgrád, 2014.

¹⁶ Interjú Miroslavval, Lazarevac, 2014. Interjúk Slobodankával, Ljiljanával, Mirjanával és Gordanával. Belgrád, 2014.

¹⁷ Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, NJ, 1996.; Hanson, Stephen E.: *Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions*. Chapel Hill, 1997.; Mihelj, Sabina – Huxtable, Simon: *The Challenge of Flow: State Socialist Television Between Revolutionary Time and Everyday Time*. *Media Culture and Society*, vol. 38. (2016) No. 3. 332–348.; M. L.: *Prostor i za divlje*. *Večernje Novosti*, 1980. december 11.

státus és presztízs jeleként mindez értékessé is vált”.¹⁸ A szocializmus kulturális kódrendszerébe ágyazódott és normatív erővel felruházódott normál életút nemcsak előírta, milyen jellemzőkkel kellene rendelkeznie a „normális életpályának”, hanem azt is meghatározta, „mit is várunk el a jó ettől”.¹⁹ A munka így az életút lényegeként kerül reprezentálásra, és a „szocialista állampolgár erkölcsi kötelességévé” válik.²⁰

A szocializmusra jellemző hit a folyamatos fejlődésben a posztszocialista kontextusban is tartós tényező maradt. Jansen napjaink Szarajevójáról írt tanulmányában rámutat arra, hogy a „normális élet” utáni vágyat a boszniai „térbeli és időbeli csapdahelyzetben” túlnyomórészt ma is a modernizmus lineáris, előre mutató folyamatába helyezik.²¹ Az *oral history* interjúk alanyai utaltak arra a frusztrációra, amit e folyamat megszakadása okozott. Például Branimir nyugdíjas textilipari munkás így adott hangot csalódottságának: „Soha nem képzeltem, hogy ilyen idők jönnek. 1948-ban születtem [...] és így magától értetődően hittem abban, hogy mindig jobb lesz. Soha nem gondoltam, hogy ilyen idők jönnek.”²²

Az építkezéseket a korabeli jugoszláv munka és szabadidő (esték, hétvégek és vakációk) ritmusa is meghatározta. A pénzügyi előkészületek (főleg alacsony kamatozású hitelek felvételének formájában) és különösen az 1979-et követő gazdasági válság során a munkások gyakran alapoztak arra, hogy a magas infláció idővel felemésztje a törlesztőrészeket. Az elbeszélők tehát a lakóhelyteremtésben az állam és polgárai között egyfajta hallgatóság összekacsintást (morálökonómiát) véltek felfedezni. Ebben központi jelentősége volt a magas infláció közepette nyújtott alacsony kamatozású hiteleknek. A vidéki szocialista Horvátországban a munkások szociális jogosultságnak tekintették, hogy vagy társadalmi tulajdonú lakáshoz jussanak, vagy saját lakást építhessenek.²³ Mivel lakásokat csak erősen korlátozott számban lehetett bérbe venni, a munkások úgy vélték, joguk van ahhoz, hogy saját erőből építkezzenek. Az államszocialista országokhoz hasonlóan, az építkezésre így „az állam és az állampolgár közti kapcsolatok tartósan paternalista rendszerében” került sor,²⁴ a jugoszláv hatóságok pedig mindehhez ambivalensen viszonyultak. A decentralizált jugoszláv szocializmus ugyanakkor más szocialista országoktól eltérően azt jelentette, hogy az építkezés engedélyezése, a pénzügyi feltételek és a szabályozás kereteinek biztosítása leginkább a munkahelytől²⁵ és a helyi hatóságoktól függött. Ennek következtében munkahelyenként, községenként, városokként és köztársaságokként is változtak a lehetőségek és a korlátozó tényezők.

¹⁸ Muehlebach, Andrea – Shoshan, Nitzan: *Introduction. AQ Special Collection: Post-Fordist Affect*. *Anthropological Quarterly*, vol. 85. (2012) No. 2. 334.

¹⁹ Koleva, Daniela: *‘My Life has Mostly Been Spent Working’: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria*. *Anthropological Notebooks*, vol. 14. (2008) No. 1. 28–30.

²⁰ Koleva: *‘My Life has Mostly Been Spent Working’*, id. mű; Alheit, Peter – Dausien, Bettina: *Arbeitsleben. Eine qualitative Untersuchung von Arbeiterlebens Geschichten*. Frankfurt am Main, 1985.; Dausien, Bettina: *Biographie und Geschlecht. Zur biographischen Konstruktion sozialer Wirklichkeit in Frauenlebensgeschichten*. Bremen, 1996.

²¹ Jansen, Stef: *Yearnings in the Meantime: ‘Normal Lives’ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York, 2015. 44

²² Interjú Branimirral. Belgrád, 2014.

²³ Leutloff-Grandits, Carolin: *Claiming Ownership in Postwar Croatia: The Dynamics of Property Relations and Ethnic Conflict in the Knin Region*. Berlin, 2006. 87.

²⁴ Fehérváry: *Politics in Color and Concrete*, 76.

²⁵ Különösen az 1976-os társult munka törvénye után a döntéshozatalt (beleértve a hitelezést és a társadalmi tulajdonban lévő lakások kiutalását) a társult munka alapegységeihez, a társadalmi tulajdonban lévő vállalatok jogi entitással bíró legkisebb egységeihez rendelték.

„Zsivány építkezés”

A lakásépítés módja az 1960-as években, a piaci szocializmusra történő átállással változott meg Jugoszláviában. Amíg korábban a szétszórta, magában álló házak voltak a jellemzők, az 1960-as évek végén és az 1970-es években már sűrűbben építkeztek, hiszen egész új városrészek épültek – jórészt illegálisan, a hatóságok hallgatóságos támogatásával. Az 1970–1980-as években a nagyobb jugoszláv városokban „radikális térbeli és urbanisztikai átalakulás” ment végbe, és új lakónegyedek jöttek létre a városok peremén és a szomszédos falvakban.²⁶ Az így épült lakásokat hosszú távra tervezték, egy-egy szintet a család egy-egy generációja használt. A házakat „vöröstéglás építészetnek” is nevezhetjük, és a „klasszikus értelemben vett informális kapcsolatok felől közelítve hajnaltól hajnalig tartó lakásépítésről” beszélhetünk.²⁷

A jugoszláv városok határában illegálisan vagy félig legálisan épített családi házakra a „vad építkezés” (*divlja gradnja*), az „engedély nélkül vagy illegális építkezés” (*bespravna gradnja*) kifejezések is használatosak, Le Normand azonban ezt problematikusnak véli, mivel a „vad” a barbárság és a civilizátlanság többletjelentéssel bír, az „illegális” pedig a törvénytelenység széles spektrumára utalhat. Helyette a „zsivány építkezés” (*rogue construction*) kifejezés használatát javasolja, kiemelve, hogy az építkezések a hatósági kontroll kikerülésével történtek.²⁸ Annak ellenére, hogy a várostervezők a folyamatot nem ellenőrizték, a munkahelyek és a hatóságok eltérő mértékben, nyíltan vagy hallgatóságosan támogatták a „zsivány építkezések”-et, hiszen az egyén így anélkül juthatott lakáshoz, hogy nagyszabású köz munkában kellett volna felépíteni azokat. Az ehhez kapcsolódó hivatalos és média-diskurzusban azonban a munkások kizsákmányolása is szóba került: „A fenti kifejezésekkel mind az építkezéssel kapcsolatos problémákat, mind a megoldási módot is keretbe foglalták. Az építkezőkre úgy tekintettek, mint akikről gondoskodni kell, és akiket el kell távolítani a nyilvánosság elől; spekulánsként, akit fegyelmezni és büntetni kell; újjazdagként, akit meg kell segíteni. Valamennyien szabályt szegtek, de csak a kizsákmányolt munkások esetében vetődött fel, hogy vajon jól működik-e az állam.”²⁹

Živković szerint a „zsivány építkezés” fogalma több nézőpontból is használható: jogi értelemben (az állampolgári fegyelem hiányának megnyilvánulása), urbanisztikai értelemben (a tervszerű városépítés gátja) és szociológiai értelemben.³⁰ A zsivány építkezést a „másodrendű állampolgároknak a lakáshiány enyhítésére tett saját kezdeményezésének” tekinthetjük, mert a társadalom annak ellenére nem juttatta őket lakáshoz (vagy nem volt esélyük erre), hogy kollektíve a munkások is finanszírozták azokat a lakóingatlanokat, amelyeket az „első osztályú állampolgárok” kaptak. Živković marxista értelemben ezért az illegális lakásépítést a kizsákmányoló és a kizsákmányolt létezése empirikus bizonyítékának tekinti, az így épült lakónegyedeket pedig a társadalmi szegregáció vizuális megjelenési formájának.³¹

Az esetek többségében az ilyen lakások felépítése jogi értelemben sem teljesen törvényes, sem teljesen törvénytelen nem volt, hanem valahol a kettő közötti szürke zónában helyezke-

²⁶ Tanić, Živan: *Beogradska predgrada u prigradska naselja*. Beograd, 1989. 147.

²⁷ Topalović, Milica: *Brick and Gold: The Urbanism & Architecture of Informal Belgrade*. In: ETH Studio Basel Contemporary City Institute (ed.): *Belgrade. Formal/Informal: A Research on Urban Transformation*. Basel, 2012. 101.

²⁸ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 148.

²⁹ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 160–161.

³⁰ Živković: *Prilog jugoslovenskog urbanoj sociologiji*, 235.

³¹ Živković *Prilog jugoslovenskog urbanoj sociologiji*, id. mű. A belgrádi városi szegregációra lásd: Archer: *'Paid for by the Workwers, Occupied by the Bureaucrats'*, 60–63.

dett el. Volt olyan építkező, aki teljesen figyelmen kívül hagyta a tervezési előírásokat, míg mások betű szerint követték azokat. Többségük azonban valahol a köztes, ellentmondásos térben mozgott – nem teljesen törvényesen építkeztek (részben a zavaros és gyakran egymásnak ellentmondó szabályozás miatt), de nem is teljesen törvénytelenül. Mivel nem létezett valódi lakásépítő ipar, a kölcsönös, vidékre jellemző segítségnyújtást, valamint a javak és szolgáltatások informális cseréjét is igénybe vették.³²

A helyi szervekre még azok is különösen hátráltató tényezőként tekintettek, akik egyébként az előírásoknak megfelelően építkeztek volna.³³ Az ellentmondásosan és homályosan megfogalmazott törvények és a nem éppen segítőkész helyi hivatalnokok megnehezítették a törvények betű szerinti betartását; többen tudatában sem voltak annak, hogy valójában törvényt szegtek.³⁴ Annyira nehéz volt törvényesen építkezni, hogy az építkezők, legjobb szándékuk ellenére is szinte biztosan megszegtek valamilyen formában valamely előírást a szükséges papírok beszerzésének időigényes és bürokratikus folyamata során. (Erről a korabeli média együttérzően be is számolt.) Belgrádban 1987-ben az építkezés megkezdése előtt körülbelül „38 engedélyt, igazolást és nyilatkozatot” kellett beszerezni, és néha további dokumentumokra is szükség volt. A kérelmeket a legjobb esetben is hat hónap alatt bírálták el, de az engedélyeztetés gyakran sokkal tovább húzódott.³⁵ A szocializmushoz kapcsolódó töretlen haladás képzetét³⁶ tehát a lakáshiány és az átláthatatlan szabályozás veszélyeztette. A média az illegális lakásépítést leggyakrabban arra vezette vissza, hogy a helyi hatóságok legtöbbször nem rendelkeztek területrendezési tervekkel, ahol pedig léteztek ilyenek, ott a hatóságok képtelenek voltak kellően gyorsan és hatékonyan dolgozni: „Ha az állampolgárnak egy évig kell várnia, mire döntenek arról, hogy milyen feltételekkel kezdődhet meg az építkezés, és legkevesebb újabb hat hónapot az építési engedélyre, teljesen érthető, hogy türelmüket veszítik és belevágnak az építkezésbe, hiszen [az infláció miatt] elvesztik a megtakarított pénzüket.”³⁷

A média ugyanakkor arról is beszámolt, hogy a lakáshiány és a szemet szűrőan magas albérleti költségek miatt a „zsivány módon” építkezők az ingatlan bérbeadásából tekintélyes profitra is szert kívántak tenni.³⁸ Az 1979-es gazdasági válság után Jugoszláviában mind a saját célra történő informális építkezés, mint a szélesebb vállalkozói tevékenység megélénkült.³⁹ Az 1980-as években a média sokkal hangsúlyosabban foglalkozott a társadalmi tulajdonban lévő lakások „bitorlásával”, mint a magánjellegű ingatlanpiaccal kapcsolatos spe-

³² Hasonló folyamatot Magyarország és Bulgária vonatkozásában részletesen ismerünk: Sík, Endre: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*. Innovation: The European Journal of Social Science Research, vol. 1. (1988) No. 4–5. 589–623.; Sík, Endre: *The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary*. In: Pahl, R. E. (ed.): *On Work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*. Oxford, 1988. 527–547.; Fehérvári: *Politics in Color and Concrete*, 81.; Creed, Gerald: *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. University Park, 1998. 200–202.

³³ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. Vjesnik, 1980. október 26.

³⁴ Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 148.

³⁵ Anojčić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

³⁶ Crowley, David – Reid, Susan (eds.): *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, 2002. 7.; Jansen: *Yearning the Meantime*, 44.

³⁷ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. Vjesnik, 1980. október 26.

³⁸ Lydall, Harold: *Yugoslavia in Crisis*. Oxford, 1989. 29.

³⁹ Hasonló folyamatot Lengyelországban is megfigyelhetünk az 1980-as években: Pine, Frances: *Naming the House and Naming the Land: Kinship and Social Groups in Highland Poland*. The Journal of the Royal Anthropological Institute, vol. 2. (1996) No. 3. 455.

kulációkkal.⁴⁰ A zsvány építkezésre leginkább szükségszerű jelenségeként tekintettek, amit gyakran szembeállítottak a hivatalnokok rosszindulatúságával.⁴¹

A helyi hatóságok maguk is egyre inkább megtúrták a törvénytelenül épített lakóházakat, feltéve, ha azok illeszkedtek a városrendezési tervekhez. Bár a hatóságok ritkán ismerték el, a saját erőből történő építkezések (törvényes, szürkezónás és törvénytelen változatban) kapcsán egyre többen vélték úgy, hogy az 1980-as évek jugoszláviai megszorító intézkedései („gazdasági stabilizálás”) miatt az állampolgárok keresetük egyre nagyobb részét kénytelenek a lakhatásra fordítani. Az 1980-as évek elejére széles körben elfogadottá vált, hogy a törvénytelenül felhúzott telepeket kommunális szolgáltatásokkal (folyóvíz, szennyvízellátás és villany) lássák el (habár az továbbra is vitatott volt, hogy az építkezők vagy a helyi hatóságok fizessenek-e mindezt). Ahogyan 1980-ban a *Večernje novosti* bulvárlap egyik cikkének címében is szerepelt, most már „van tere a vad [építkezésnek]”.⁴²

Az otthonteremtés morálökonómiája

A morálökonómia koncepciója a létező szocializmusban „nem pusztán a hagyományos paraszti társadalom öröksége volt”, hanem egy új társadalmi szerződéssel összhangban jött létre.⁴³ A munkásosztály ugyanis a biztos munkahelyért és a javuló életkörülményekért cserébe az élet számos más területén lemondott az őt megillető jogokról.⁴⁴ A munkásosztály morálökonómiája a létező szocializmusban különvált a (párt) élcsapatától, miután a társadalmi szerződés elemei hiányossá váltak. Lebowitz a fogalmat a munkahelyi „zsákmányszerzésre” is kiterjeszti: Azokban az esetekben, amikor a munkahely csak korlátozott hozzáférést biztosított az anyagi javakhoz, elfogadott viselkedéssé vált, hogy a munkás családja és barátai erőforrásait is igénybe vegye.⁴⁵

A morálökonómiai megközelítés egyes vélekedések szerint segíti „az elvontabb és globális politikai-gazdasági folyamatok alaposabb megismerését”, miközben „egy adott térben és időben historicizálja a mindennapi megfigyeléseket”,⁴⁶ így úgy vélem, hogy a magánereőből történt lakásépítéseket is vizsgálhatjuk a morálökonómia keretei között. Miközben az *oral history* interjúalanyok az otthonteremtés során alkalmazott változatos módszerekről és az alkalmazott taktikákról beszéltek, egyértelmű volt számomra, hogy a saját otthon megterem-

⁴⁰ Archer, Rory: *Imaš kuću – vrati stan. Housing inequalities, socialist morality and discontent 1980s Yugoslavia*. Godišnjak za društvenu istoriju/Annual of Social History, vol. 20. (2015) No. 3. 119–139.

⁴¹ Például: N. O.: 'Amsterdam' pod zaštitom. Novosti 8, 1983. december 17.

⁴² M. L.: *Prostor i za divlje*. Večernje Novosti, 1980. december 11.

⁴³ Lebowitz, Michael A.: *The Contradictions of 'Real Socialism': The Conductor and the Conducted*. New York, 2012. 137.; Thompson, E. P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. Past and Present, vol. 50. (1971). 76–136., Scott, James C.: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven, 1976.

⁴⁴ Lebowitz: *The Contradictions of 'Real Socialism'*, 132. A „jóléti diktatúra” hasonló koncepciójára lásd: Jarausch, Konrad H.: *Care and Coercion: The GDR as a Welfare Dictatorship*. In: Jarausch, Konrad H. (ed.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-cultural History of the GDR*. New York, 1999. 47–73.

⁴⁵ Lebowitz: *The Contradictions of 'Real Socialism'*, 133.; vö. Wedel, Janine: *The Private Poland: An Anthropologist's Look at Everyday Life*. New York, 1986.; Sík: *The Reciprocal Exchange of Labour in Hungary*, id. mű; Ledeneva, Alena V.: *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge, 1998.

⁴⁶ Palomera, Jaime – Vetta, Theodora: *Moral Economy: Rethinking a Radical Concept*. Anthropological Theory, vol. 16. (2016) No. 4. 413–432.

tése előnyt élvezett a lakásépítéshez szükséges előzetes építési engedélyek beszerzésével kapcsolatos szabályozással és jogi kötelezettségekkel szemben. Ellensúlyozta a tiltott gyakorlatokból fakadó olyan veszélyeket is, mint például az építőanyag munkahelyről történő beszerzése, vagy az építkezés ideje alatt a tartós betegszabadsággal igazolt távollét a munkahelytől. Azokban az esetekben, amikor az egyén tiltott cselekedetet hajtott végre céljai eléréséért, ezt mind az elbeszélők, mind a korszak meghatározó médiadiskurzusa általában legitimnek (még ha szigorú értelemben véve nem is törvényesnek) tekintette. Abban a néhány esetben, amikor a „zsivány módon” épített ingatlanokat (a törvény betűjével és az építési előírásokkal összhangban) elbontották, a rombolást széles körben erkölcsstelennek és igazságtalannak – az egyik érintett szavaival, kifejezetten ördöginek (*dušmanski*) – minősítették.

Az informális otthonteremtés fontos legitimáló tényezője a fizikai erő hasznosítása volt, ami egybecsengett a szocializmus fizikai munkát felértékelő nyelvezetével. Az egyén (és a barátok, szomszédok, családtagok) nehéz fizikai munkavégzése alibiként is szolgált az esetleges tiltott tevékenységekre. Ha az építkezés a létfenntartásra irányult, akkor azt szükség-szerűen legitimnek tekintették (annak ellenére, hogy a hatóságok hozzáállása néha ambivalens volt). Az ingatlanpiaci spekulációból származó profitszerzés vádját az építkezők azzal szerelhették le, hogy hangsúlyozták, a fizikai munkát ismerőssel és legitim módon végeztették, létszükségleti célból építkeztek („csak a családom számára”, „azért, hogy a két fiamnak lakása legyen”). A bosznia-hercegovinai *Arizona* piac kapcsán a megélhetés és az illegitim és erkölcsstelen profitszerzés közti különbségekről írt tanulmányában Jašarević úgy véli, a társadalmi környezet nemcsak utal az „ipari, szocialista múlt egalitárius jellegére”, hanem „újra feltalálja a mezőgazdasági paraszti tradíció megélését”.⁴⁷ Az otthonteremtés vizsgálatokor ugyanezt a kettősséget figyelhetjük meg. Az elbeszélők az otthonteremtés normatív modelljeként összekapcsolták a patriarchális, vidéki birtokokat a (vélt vagy valós) szocializmus előtti hagyománnyal. Miközben részletesen beszámoltak az építkezés folyamatáról, felismerték a szocialista modernitás jugoszláv víziójával való összefüggéseket, és szimbolikus hidat képeztek a premodern vidéki gyakorlat és a modern szocialista városlakó állampolgár között.

Függetlenül attól, hogy történt-e törvénysértés (vagy éppen ezért), sokan morális értelemben viszonyultak a házépítéshez, kiemelve, hogy saját megtakarításukat és saját (és kiterjedt rokonságuk) fizikai munkaerejét használták fel az építkezés során. Ezt szembeállították azokkal a kevesebb elismerést érdemlő egyénekkel, akik társadalmi tulajdonú lakáshoz jutottak (a társadalom egészének jóvoltából). Egyesek a saját erőből történő lakásépítést a jugoszláv szocializmus normatív nyelvezetével írták le. Ahelyett, hogy az állami lakástámogatási politika áldásaiból leginkább részesülő bürokrata „új osztály”⁴⁸ áldozatának tekintették volna magukat, az építkezők felidéztek, hogy a munkahelyüktől méltányos feltétellel kaptak hitelt, és a visszafizetés feltételei is kedvezőnek voltak mondhatók.⁴⁹ Többen nagyon pozitívan emlékeztek erre, és nagyon szerencsésnek tartották magukat (különösen a gyermekeik generációjával és a 2010-es évekkel összehasonlítva). Az állam pedig jóindulatú passzivitásával megkönnyítette az építkezést. Ahogyan egy építkező megjegyezte: „Egy élet is kevés

⁴⁷ Jašarević, Larisa: *Everyday Work: Subsistence Economy, Social Belonging and Moralities of Exchange at a Bosnian (Black) Market*. In: Bougarel, Xavier – Helms, Elissa – Duijzings, Ger (eds.): *The New Bosnian Mosaic Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot, 2007. 275.

⁴⁸ Djilas, Milovan: *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego, 1957.

⁴⁹ Živković: *Prilog jugoslovenskoj urbanoj sociologiji*, id. mű; Vujović: *Društvena slojevitost i stanovanje u Beogradu*, id. mű; Vujović: *Društvene nejednakost u stanovanju*, id. mű

lett volna, ha spórolni kell a házra! Kaptál hitelt, dolgoztál rajta [a házon], köszönöm neked, állam!”⁵⁰

A magasabb jövedelemmel rendelkezők számára még inkább fontos volt, hogy a saját erőből történő lakásépítést erkölcsi erőfeszítésként láttassák, azért, hogy elejét vegyék a profitszerzéssel vagy a törvénytelen ingatlanspekulációval kapcsolatos vádaknak. Az 1980-as évekre a jugoszláv bulvármédiában teret nyert a hétköznapi jugoszláv munkás – akit aránytalanul sújtottak az évtized megszorító intézkedései – és a kiváltságos politikusok, labdarúgók és celebek közti növekvő szakadék.⁵¹ Ebben az összefüggésben értelmezhetjük, hogy a *Sabor* pop-folk zenei bulvármagazin részletesen beszámolt Tomislav Čolović, a „Mali Mrav”-ként is ismert szerb pop-folk előadóművész újonnan épült két kraljevoi házáról („mindkét fiamnak egyet-egyet”) és az adria-parti nyaralójáról. Čolović a nehéz gyerekkorára és munkásosztálybeli származására tett utalásokkal legitimálta becsületességét és a saját erőből történő építkezést: „A téglák felét én raktam. És nem szégyellem. Tisztelességgel és becsülettel dolgoztam, nem loptam. Most élvezni is akarom azt, amim van!”⁵²

A „zsivány módon” épült ingatlanok elbontása: Staniša Simić esete

Annak ellenére, hogy az 1970–1980-as években egyre inkább elfogadottá vált a családi házak saját erőből történő felépítése, és mind a hatóságok, mind a munkahelyek szemet hunytak a gyakorlat felett, a „zsivány módon” épített házakat a községi vagy városi hatóságok néhány esetben elbontatták. Habár az építkezők többsége törekedett a félig-meddig törvényes területrendezési tervek betartására, és a helyi hatóságok rosszallásának elkerülésére, egyes ingatlanokat azért bontattak el, mert a földterületre más okból (tömbházak vagy középületek építése) szükség volt, vagy egyszerűen példát akartak statuálni.⁵³ 1978-ban a média több mint ötszáz új építésű ingatlan (lakóház, garázs, melléképület) elbontásáról számolt be, a hivatalnokok csak Belgrádban 2300 alkalommal, vagyis naponta átlagosan tízszer léptek fel.⁵⁴ A legtöbb bontási műveletre a főleg munkások lakta Rakovica kerületben (Belgrád déli határában) került sor. Kneževac, Resnik és Kijevo negyedekben minden hatodik házat „vadul” építették.⁵⁵ A „zsivány módon” épített épületek lebontásának azonban leginkább csak szimbolikus hatása volt. Mértéktartó becslések szerint 1987-re több mint 30 ezer ingatlant építettek engedély nélkül Belgrádban, ami háromszoros növekedést jelentett 1975-höz képest.⁵⁶

1983 második felében a *Novosti* 8 hetente megjelenő bulvárlap behatóan foglalkozott Staniša Simić, a Neimar építőipari cég szakácsának esetével. Simić engedély nélkül építkezett Belgrád külvárosában, következképpen a palilulai hatóságok elbontatták az így fel-

⁵⁰ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁵¹ Például Hofman, Ana – Sitar, Polona: *Buy me a silk skirt Mile! Celebrity culture, gender and social positioning in socialist Yugoslavia*. In: Archer–Duda–Stubbs (eds.): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, 155–172.; *O nama i odgovornosti. Dragoslav – Draža Marković odgovora radnicima*. Beogradski radnik, 1984. január 25.

⁵² Pantelić, Zorica: *Cigla do cigle – tri kuće*. Sabor, 1988. február 29. 38–39.

⁵³ A belgrádi önkormányzati képviselők az 1960-as években olyan esetekkel is találkoztak, amikor a „zsivány módon” építkezők szándékosan már korábban fejlesztési célra kijelölt területen építkeztek, hogy az így szerzett kártérítés révén jussanak új lakóingatlanhoz. Le Normand: *Designing Tito's Capital*, 157.

⁵⁴ Jović, R.: *Kramp za 'divlju' gradnju*. Večernje novosti, 1979. november 2.

⁵⁵ Jović: *Kramp za 'divlju' gradnju*, id. mű.

⁵⁶ Anojić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

húzott lakóingatlant. Simić maga is elismerte, hogy „zsivány módon” építkezett. Belgrádban még mindig késett az engedéllyel épített lakások kisorsolása, az építkezési előírások pedig átláthatatlanok voltak.⁵⁷ A korabeli tudósítások is hangsúlyozták, hogy kifizetődőbb és költségkímélőbb a bírságot megfizetni, mint beszerezni a szükséges műszaki engedélyeket és megfizetni a helyi illetékeket.⁵⁸ Simić feleségével együtt négy és fél évig egy jugoszláv vállalat alkalmazásában Irakban dolgozott, és lakáscélra 40 ezer amerikai dollárt takarított meg. Višnjicában (a Duna parti falut az 1980-as évekre csatolták Belgrádhhoz) telket is talált, de hat hónapi hiábavaló várakozás után sem kapott építési engedélyt a helyi, palilulai hatóságoktól. Ahogyan arról a *Novosti* 8 beszámolt: „Az [alapanyagok] ára napról napra emelkedett, a telek körül építési engedély nélküli házak nőttek ki a földből, így Simić is döntött, és belevágott az építkezésbe. A hajléktalan [*beskućnik*]⁵⁹ mindig siet, még akkor is, ha a szabályok nem neki kedveznek.”⁶⁰ A horvátországi *Vjesnik* napilap egy 1980-as cikkének címében találóan megjegyzte: „Az élet nem vár a területrendezési tervekre.”⁶¹

Simić abban a reményben vágott bele az építkezésbe, hogy visszamenőleges hatállyal tud majd engedélyt szerezni. Betartotta a negyed területrendezési tervét (úgy vélte, ez segíteni fogja az engedélyeztetést), még földmérőt is alkalmazott, hogy segítsen a ház tervezésénél. „Nem akartam, hogy másnap bajba kerüljek, vagy valami apró részlet miatt rajta kapjanak, így szigorúan követtem a területrendezési tervet” – jegyezte meg. „Úgy ötvenen építkeztek [engedély nélkül a közelben] hasonlóan bízva.”⁶² Amikor félig elkészült a házzal, Simić 500 ezer dináros büntetést kapott a helyi bíróságtól, de azt állítja, hogy a bíróság nem tiltotta meg kifejezetten az építkezést, és nem figyelmeztette a függőben lévő bontási határozatra sem: „Még mondtam is a bírónak, hogy folytatni fogom az építkezést!” Kifizette a bírságot és befejezte a házat. A szomszédjai közül néhányat szintén megbírságoztak, de ők sem hagyták abba az építkezést.

1983 júniusában a palilulai hatóságok tudatták Simićcsel, hogy le fogják bonttatni a házat, de a bontógépek nem jelentek meg a jelzett időpontban. Simić azt gyanította, hogy a hatóságok csak blöfföltek, hogy még több bírságot szedjenek be tőle. Egy hónappal később újabb bontási határozatot kapott. Hivatalos fellebbezését elutasították, a bontást pedig októberre tűzték ki. Simić sietve beköltözött a családjával. Amikor október 31-én a negyedik bontási határozatot is megkapták, Simić ráeszmélt, többről van szó üres fenyegetésnél. Rendőrök, egy építési felügyelő, egy buldózer és egy bontógolyó jelent meg a háza előtt. A hatóságoktól ekkor egy nap haladékot kért, hogy leszedje a tetőcserepeket és a keresztgerendákat (az értékes anyagokat újra lehetett hasznosítani), de kérését visszautasították. A házat azon nyomban lebontották.⁶³ Simić vitatta a módot, ahogyan a házat lebontották: „Ha le kellett rombolniuk, miért ilyen gonosz módon kellett azt megtenni? Senkinek a házat nem

⁵⁷ Kordić, Zorica: *Zemljotres po paragrafu*. *Novosti* 8, 1983. december 10.

⁵⁸ *Divlji neimari – bezbrižni*. *Novosti* 8, 1979. december 25.

⁵⁹ A jugoszláv szocializmus kontextusában a 'hajléktalan' általában nem azt jelölte, aki ténylegesen az utcán élt, hanem aki bizonytalan, alacsony életminőségű körülmények között élt: zsúfolt viszonyok között rokonoknál, engedély nélkül a társadalmi tulajdonban lévő tömbházak közös használatú terreiben (padlás, pince) lakott, vagy a szürkegazdaságban, kizsákmányoló ingatlantulajdonosoktól bérelt lakást. A jelenséget Tsenkova a „rejtett hajléktalanság” fogalmával írja le a szocialista államok vonatkozásában. Tsenkova: *Housing Policy Reforms*, 29.

⁶⁰ Kordić, Zorica: *Zemljotres po paragrafu*. *Novosti* 8, 1983. december 10.

⁶¹ Jambrović, D.: *Život ne čeka prostorne planove*. *Vjesnik*, 1980. október 26.

⁶² Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶³ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

bontják le így; mindig megengedik, hogy az építőanyagot elvigyék, nem döntik az illetőt teljes romlásba. Senki sem indulatból építkezik!”⁶⁴ A környék többi házához viszont nem nyúltak, bár ezekben az esetekben is csak lazán tartották be a területrendezési előírásokat, és nem rendelkeztek a szükséges hatósági engedélyekkel. Valamennyi építkező kapott bontási határozatot, de csak Simić házát bontották el.

Az elbontás megdöbbenést váltott ki a környéken, és többen attól tartottak, az ő házuk lesz a következő. Ljubiša Najdić földműves, aki hasonlóan illegálisan építkezett, szintén félt.⁶⁵ Najdić a fia és a lánya részére építkezett – „mi rossz van ezzel?” Szomszédja, Vojkan három házat is épített, mindhárom lányának egyet-egyet: „Mindenki kényszerből építkezett, senki sem akarta az épületeket eladni.” A törzsgyökeres višnjicaiak szerint (földterületüket hatóságilag szabott áron kényszerültek eladni a helyi hatóságoknak) valójában a helyi előjárások spekuláltak, amikor a felvásárolt földeket magasabb áron adták tovább. Ljubić anyja az állami (de legalábbis a helyi) szereplők erkölcsstelenségét hangoztatva esedezett: „...hogyan lehet egyszerre joguk lakáshoz és házhoz is, miközben mi nem kapunk lakást se, s az építkezést sem engedélyezik?”⁶⁷ (a tanulmány szerzőjének kiemelése)

Az újságírók úgy vélték, a palilulai hatóságok példát akartak statuálni Simić házában leomlásával. Állítólag más házak lebontatását is tervezték, mert a földre más célból volt szükség, bár, hogy mire, azt később sem hozták nyilvánosságra. Tömbházak, középületek (kórházak, iskolák) építését nem tervezték. „Ők [a „zsivány módon” építkezők] nem viselkedhetnek útonállókként [*hajdučki*]”, hangozott a hatóságok érvelése.⁶⁸ Egy héttel később azonban kiderült, hogy a palilulai hatóságok maguk is illegális ingatlanpiaci tevékenységbe fogtak. Szociális célra előírányzott tizenkét kisebb lakást négy nagyobb lakásra cseréltek a vonzóbb Dorćol kerületben. A négy lakást azonnal négy palilulai hivatalnoknak utalták ki.⁶⁹

A helyi hivatalnokok az *Amsterdam* étterem és éjszakai bár engedély nélküli építésébe is belekeveredtek (Belgrád Borča nevű északi kerületében), néhányan a megnyitó ünnepségen is megjelentek. A *Novosti* 8 be is számolt a palilulai hivatalnokok képmutatásáról, akik „kegyetlenül” fellépnek a kapcsolatokkal nem rendelkezőkkel szemben (mint Staniša Simić), miközben elősegítik az összeköttetésekkel rendelkezők törvénytelen tevékenységét.⁷⁰ Simić egy jugoszláv cégnek dolgozott Irakban, ahol az 1980-as évek elején nagy számban alkalmaztak törvényesen jugoszláv építőmunkásokat, azért, hogy saját lakására gyűjtsön pénzt. Az *Amsterdam* tulajdonosa azonban hazaköltözött vendégmunkás volt, aki a kapitalista Nyugaton gazdagodott meg, pénzét pedig a magán vendéglátóiparba fektette be – egy erkölcsstelen és hedonista konnotációval bíró étterembe és éjszakai lokálba.

A szocializmus építése? Egy (majdnem) törvényes lakásépítés

Staniša Simić esete abból a szempontból különleges, hogy le is bontották a házát. A megkérdezett harminc interjúalany többsége maga is részt vett saját erőből történő házépítkezésén, de egyikük sem emlékezett arra, hogy szomszédságukban, családi vagy baráti körükben hasonló eset történt volna. A következőkben egy horvátországi gyökerekkel rendelkező

⁶⁴ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁵ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁶ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁷ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁸ Kordić: *Zemljotres po paragrafu*, id. mű.

⁶⁹ N. O.: ‘Amsterdam’ pod zaštitom. *Novosti* 8, 1983. december 17.; Pavlović, M.: *Funkcioneri u tuđi stanovima*. Večernje novosti, 1983. november 8.

⁷⁰ N. O.: ‘Amsterdam’ pod zaštitom, id. mű.

család történetét kísérhetjük figyelemmel, akik Resnikben (Belgrád külső negyede Rakovica területben) éltek. Simić esetétől eltérően családi házukat a (legtöbb) szabállyal és előírással összhangban építették. Két idősebb lánytestvér, Dragica és Nada, Dragica férje, Pero és Nada 2012-ben elhunyt férje, Mladen jelentette a kapcsolódási pontot a kiterjedt rokonságon belül. Míg Nada és Mladen már fiatal felnőttként Belgrádban élt, Dragica és Pero Čepinben, Eszék falusias külvárosában lakott. Miután a családtagok és a szomszédok közül többeket az 1991-ben kirobbant háborúban meggyilkoltak, Dragica és Pero Szerbiába menekült, később a szerb megszállás alatt lévő Vukovárrban éltek,⁷¹ majd miután Kelet-Szlavónia 1998-ban visszakerült Horvátországhoz, ismét költözni kényszerültek. 2004 óta állandó jelleggel Resnikben laktak, egy olyan házban, amelyet a két lánytestvér és rég meghalt édesanyjuk az 1970-es évek elején kezdett el építeni.

Dragica és Pero az 1950-es évek második felében a zágrábi tanárképző főiskolán tanultak. Mindketten néhány évvel a második világháború kitörése előtt születtek. Gyerekként Pero családjával Nyugat-Szerbiába menekült, szlavóniai falujukba a háború végét követően tértek vissza. Dragica és Nada Čovac faluban születtek (Nyugat-Szlavónia, Okučani közelében). Édesapjukat a háború alatt meggyilkolták, édesanyjuk nyolcvan fiatal szerb özvegy közé tartozott abban a kis faluban, amelyet csak egy ártéri erdő választott el a jasenovaci koncentrációs tábortól. Miután befejezték tanulmányaikat, a fiatal pár Čepinbe költözött és a falusi iskolában helyezkedett el. Azonnal egy kis szolgálati lakást kaptak, ami ritka kiváltságnak számított a fiatal tanárok számára. Szerencsájukra épp megérkezésük előtt hagyta ott egy másik tanár az iskolát, a lakás így üresen állt, a kollégák közül pedig más nem tartott rá igényt. Dragica és Pero „mindössze két bőrönddel” beköltözött, a lakást hitelből bebútorozták, és egy konyhát is kialakítottak.

Pero három testvére Kelet-Szlavóniában élt. Dragica beszámolt arról, hogy „valamennyien építkeztek vagy építkezésbe fogtak, így mi sem tettünk másként. Ha ők is építkeznek, mi miért ne tegyük azt! [...] nekünk volt a legkevesebb pénzünk, de a legnagyobb erőnk és elhivatottságunk”.⁷² Pero és Dragica tehát saját házépítésbe kezdett Čepinben, a munkahelyüktől kapott kedvező hitelnek köszönhetően. Nemcsak kényszerből döntöttek a családi ház építéséről, de a korszellem is erre ösztönözte őket; az, hogy „mindenki más” ezt teszi, „ez benne volt a kor légkörében”.⁷³ Ráadásul Dragica a „családi házhoz való ősi kötődésről” is említést tesz. Testvére, Nada közbeveti: „Egyszerűen ilyenek voltunk, mindannyian házban nőttünk fel, ott születtünk, kellett, hogy az embernek saját háza legyen.”⁷⁴ Ahogyan azt Pine a dél-lengyelországi Górale kapcsán megfigyelte, a lakásokat preferáló hivatalos álláspont megfért a családi házakat középpontba állító helyi gyakorlattal.⁷⁵ A centralizált államokban (mint a szocialista Lengyelországban) a családi házak segítették a társadalom alkalmazkodóképességét és ellenálló erejét.⁷⁶ A jugoszláviaihoz hasonló decentralizáltabb viszonyok között erre még nagyobb tér nyílt. A lakásépítés hagyományos módjai a munkahellyel és a helyi

⁷¹ Perót 1993-ban besorozták, és Vukovár környékére került („Hála Istennek, hogy addigra már megérkeztek az ENSZ erők, és akkor már nem volt, hogy is fogalmazzak, katonai művelet, a helyzet pedig kezdett megnyugodni. Mindaz a piszkos munka, ami 1991 után történt, kezdett eltűnni...”), Dragica pedig tanárként helyezkedett el. További tizennégy évig Vukovárrban maradtak, majd a nyugdíjazást követően visszatértek Resnikbe. (Interjú Peróval. Belgrád, 2014.)

⁷² Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁷³ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁷⁴ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁷⁵ Pine: *Naming the House and Naming the Land*, 456.

⁷⁶ Pine: *Naming the House and Naming the Land*, id. mű

hatóságokkal folytatott alkufolyamat eredményeként a szocialista viszonyok között is alkalmazhatók voltak.

Pero felidézte, hogy az észéki munkások hitelekkel vettek fel az építkezéshez, „de mindig olyan szisztémában dolgoztak, hogy az egyik segítette a másikat [...] Egy házat sem fejeztek be egy év alatt, ehhez évek kellettek.”⁷⁷ Miközben ezek a félig falusias házépítési praktikák patriarchális rokoni mintázatokra utalnak,⁷⁸ és a közös munka kölcsönös cseréjétől függtek,⁷⁹ feltételrendszerüket a jugoszláv szocialista modernitás adta. A szakmunkásképzés új lehetőségei és a gyári gyakorlat révén szerzett képességekre ugyanúgy szükség volt, mint az öngazgató munkahely nyújtotta olcsó hitelekre.

Pero, aki aktív párttag volt, mégsem tekint úgy az egyéni erőből történő építkezésre, mintha az káros elhajlást jelentett volna a szocialista életmód-eszménytől, inkább a kollektív jellegét emeli ki azoknak a belgrádi és észéki építkezéseknek, ahol személyesen is segédkezett. Úgy véli, hogy az építkezők nemcsak saját otthont teremtettek, hanem a környék infrastruktúráját is kiépítették. Kifejtette, hogy Resnikben a kiterjedt rokonsággal és a szomszédokkal együtt az „utcában mi építettük ki a teljes infrastruktúrát, azt senki más anyagilag nem támogatta. Mi hoztuk a betont, mi aszfaltoztunk, mi vezettük be a vizet, mi csatornázunk [...] egyedül az utcai világítást nem mi csináltuk.”⁸⁰ A jugoszláv munkásöngazgatás relatíve rugalmas tanai lehetővé tették, hogy az építkezők magukra a „szocializmus építőiként” tekintsenek. A Varsói Szerződés országaiban állításuk kevésbé lett volna hihető.

Dragica és Pero beszámolói szerint az építkezéseken belül is volt hierarchia. Az egyes negyedek gazdasági és kulturális tőkebefektetés szempontjából különböztek egymástól. Miközben a vendégmunkások, a Nyugat-Európából hazatérők a tanárok szemében rendelkeztek a házépítkezéshez szükséges gazdasági tőkével,⁸¹ nemcsak a kulturális tőkének voltak híján, hanem Dragica szerint a kellő higiénias ismereteknek is.⁸² A tanárok számára nyilvánvaló volt, hogy a falusias jellegű előváros előkelőbb és kevésbé előkelőbb részekre oszlott. Dragica és Pero arra is emlékszik, hogy az egyik čepini településrészt a Nemanovca (Nincstelen) gúnynévvel illették – „akinek nincs pénze, az ott építkezik”.⁸³

⁷⁷ Interjú Peróval. Belgrád, 2014.

⁷⁸ Halpern, Joel M.: *Life Course: A Balkan Perspective*. In: Kertzer, David I. – Smith Blau, Zena (eds.): *Family Relations in Life Course Perspective*. Greenwich, 1986.; Halpern, Joel M. – Kaser, Karl – Wagner, Richard A.: *Patriarchy in the Balkans: Temporal and Cross-cultural Approaches*. The History Of The Family, vol. 1. (1996) No. 4. 425–442.; Kaser, Karl: *Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans*. The History Of The Family, vol. 1 (1996) No. 4. 375–386.; Kaser, Karl: *Patriarchy After Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500–2000*. Münster, 2008.

⁷⁹ Sík: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*, id. mű; Sík: *The Reciprocal Exchange of Labour*, id. mű; Brunnbauer, Ulf: *Arbeit als Gabe: Formen der kooperativen Arbeitsrekrutierung im Rhodopengebirge*. In: Dressel, Gert – Hopf, Gudrun (Hrsg.): *Von Geschenken und anderen Gaben: Annäherungen an eine historische Anthropologie des Lebens*. Frankfurt am Main, 2000.

⁸⁰ Interjú Peróval. Belgrád, 2014.

⁸¹ Bernard, Sara: *Developing the Yugoslav Gastarbeiter Reintegration Policy. Political and Economic Aspects (1969–1974)*. Working paper, Centre for Southeast European Studies, University of Graz. Graz, 2012.; Ivanović, Vladimir: *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslavenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965.–1973*. Beograd, 2012.; Le Normand, Brigitte: *The Gastarbajteri as a Transnational Yugoslav Working Class*. In: Archer–Duda–Stubbs (eds): *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, 38–57.

⁸² Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁸³ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

Dragica visszaemlékszik, egy nap férjével Čepinben sétáltak, és Nemanovcában találkoztak az egyik volt diákjukkal. Problémás fiú volt, de végül be tudta fejezni az általános iskolát, és valamennyi középfokú iskolázottsággal is rendelkezett. Dragica megkérdezte, hogy van, mire a fiú ezt felelte: „Nagyszerűen, épp itt építkezek, jönnek, nézzenek körül!” Miután beléptek, Dragica korábbi diákjaiba botlott. Büszkén mesélték, hogy valamennyien megházasodtak, és nászajándék helyett készpénzt kaptak. A pénzből itt vettek telket, kiásták az alapokat, és a pénz talán még a ház alapszerkezetére is elég lesz. Az egykori diákok, főként iparosok a munkamegosztás részleteit is elmesélték: „...az egyik kolléga vízvezeték-szerelő, ő foglalkozik a csövekkel. A másik villanyszerelő, ő a vezetékekkel foglalkozik, és öt-hat iparos a házat építi.”⁸⁴

1971-ben Dragica betegeskedő édesanyja is Dragicához és Peróhoz költözött Eszékről, miután eladta nyugat-szlavóniai házát. A lányaival úgy döntöttek, a pénzből új házat építenek. Dragica testvére, Nada férjével, Mladennel Belgrádban élt, és egy meglehetősen bizonytalan ingatlant béreltek borsos áron. A magáncélú bérlet és bérbeadást szinte egyáltalán nem szabályozták Jugoszláviában, ami számos bérlő számára bizonytalan légkört és a kiszármányoltság érzését keltette.⁸⁵ Az interjúalanyok leggyakrabban a magánszféra hiányát (a főbérlő gyakran ugyanabban az épületben vagy házban lakott), a magas költségeket és a bizonytalanságot (rendszerint egy évre előre követelték a bérleti díjat, kilakoltatáskor pedig nem volt jogorvoslati lehetőség) és a rossz anyagi körülményeket (saját fürdőszoba vagy folyóvíz hiánya) említették állandó problémaként. Miközben albérletben laktak, erőfeszítéseket tettek arra, hogy más módon oldják meg az otthonteremtés kérdését.

Mladen tanársegédként a Belgrádi Egyetem Állatorvostudományi Karán dolgozott, de legalább még egy évtizedig nem sok esélye volt arra, hogy társadalmi tulajdonban lévő lakást kapjon. Nadával Belgrád déli külvárosában (Braće Jerković) egy földszintes lakást béreltek (magánszemélytől), és két vagy három évig ott éltek. Nada szerint „elég drága volt” a fizetésükhöz képest. „Amikor az ember kiszámolja, hogy évente mennyit költ albérletre, jobb házat építeni, hitelt felvenni és azt visszafizetni [...] Így hát belevágtunk.”⁸⁶ Anyjuk áldásával a lánytestvérek a nyugat-szlavóniai családi ház eladásából származó pénzből Resnikben vettek telket. A családi ház építésének tervét férjeik is lelkesen támogatták. Nikola bátyja (Nada apósa) építőmunkás volt, és ő vezette az építkezést.

Összeköttetések és a fizikai munka privatizálása

Habár čepini otthonuk megfelelő volt, Dragica és Pero szintén kivette a részét a resniki családi ház építéséből, ahol „hallgatólagosan”⁸⁷ tartósan jelen voltak, miután 1972-ben megvásárolták a telket. A családi ház építése jelentős fizikai munkát és időráfordítást igényelt az építkezésben részt vevő valamennyi családtagtól. Habár az „idő etatizálása” értelmében a szocialista állam befolyásolja és foglyul ejti az állampolgárok idejét,⁸⁸ Jugoszláviában maga a fizikai munka az 1960-as évektől kezdve egyre inkább privatizálódott. Nadához és

⁸⁴ Interjú Dragicával. Belgrád, 2014.

⁸⁵ Petrović, Mina: *Housing Status and Related Strategies of Households in Serbia*. In: Milić, Anđelka (ed.): *Transformation and Strategies: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the Third Millennium*. Belgrade, 2005. 175.

⁸⁶ Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁸⁷ Dalakoglou, Dimitris: *Migrating-remitting-'building'-dwelling: House-making as "Proxy" Presence in Postsocialist Albania*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 16. (2010) No. 4. 761–777.

⁸⁸ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 39–50.

Dragicához hasonlóan a lakás építése során az egyén kiterjedt családi kapcsolataival egyetemben szabad idejük nagy részét és jelentős fizikai erőt fektettek be a munkába.

Nikola bátyja (a nagybácsi) és Mladen tipikus szocialista időbeosztásban dolgozott a munkahelyén (általában 7 és 14 óra között), majd délután a családi ház építésén folytatták. Nikola bátyja művezetőként dolgozott egy vidikovaci (Belgrád Rakovica nevű kerületében) építkezésen, így ő „mindenféle épülethez értett”. Nada szintén keményen segített a ház építésében, Pero és Dragica pedig hétfvégenként Eszékről utazott, hogy segítsen, ami „természetesen nagy teher volt”, emlékszik vissza Nada: „Ahelyett, hogy pihentek volna (és ráadásul még a saját házuk sem volt teljesen készen), nekünk segítettek.” Pénteken jöttek Eszékről, „nem minden hétfvégen, de gyakran”.⁸⁹

Pero arról is beszámol, miként ismerkedett meg a várossal, miközben sógorával keresztül-kasul utaztak Belgrádon, hogy beszerezzék az építkezéshez szükséges anyagokat. Az 1970-es évek relatíve kedvező feltételei (elegendő rendelkezésre álló munkahelyi hitel, enyhe helyi szabályozás, a délután és a hétfvége szabadsága) ellenére az építkezésre egy (piaci) szocialista hiánygazdaság keretei között került sor, és megjósolhatatlan volt, hogy mely alapanyag lesz hiánycikk. Pero az ezzel kapcsolatos problémákat részben az ekkor zajló nagyszámú saját erőből történt építkezésre vezeti vissza. „Volt hiány akkoriban. [...] Különösen cementből. Kapcsolatokra, lefizetésre volt szükség, ha cementet akartál.” Nada hozzáteszi: „...de mindig jó kapcsolataink voltak! [...] a spliti unokatestvérem férje a Dalmacijacementnél dolgozott.” Természetesen Nikola bátyjára is számíthattak, ő a munkahelyéről szerzett alapanyagot, és a beosztottjait megkérhette, egyes nyersanyagokat formázzanak megfelelő alakra (például vaskeretek). Azt azonban valamennyi interjúalany tagadta, hogy pénzügyileg helytelenül jártak volna el, mert „minden alapanyagért fizettünk! [...] Semmit sem szerezünk zsványok módjára!” (Bár azt elismerték, hogy Nikola bátyja beosztottjainak munkáját nem honorálták.)⁹⁰

Figyelmen kívül hagyva a „kapcsolatszerzés” és a (valószínűsíthető) törvénytelen eljárás közti viszonyt, a hangsúlyt a megerőltető fizikai munkára helyezték. A lakóházépítés morálökonómiája szerint a törvények és a rendeletek bizonyos mértékű megszegése (munkahelyen, a hatóságokkal és az előírásokkal szemben) legitimnek volt tekinthető a munkáscsaládok (normatív szocialista alattvalók) számára a lakásszerzés során. Ahogyan Ledeneva Oroszországgal összefüggésben megjegyzi: „...az volt a normális, hogy kapcsolatok révén szerezzenek meg valamit – szerény mértékben, diszkrétan, szükséghelyzetben és egy meghatározott személyi körön belül –; ezen túllépve viszont lopásnak, korrupciónak számított.”⁹¹ Az emberek Jugoszláviában is hasonlóan vélekedtek. Épp az lett volna erkölcstelen, ha Nikola bátyja nem használja ki a munkahelyén meglévő lehetőségeit azért, hogy szorult helyzetben lévő családtagjain segítsen. Hasonlóképpen, ha Nada spliti unokatestvére nem segít cementet szerezni, a család ezt erkölcstelennek vélte volna, a viszonzás elmaradásának.

Nada, Dragica és Pero fáradságot nem kímélően bizonygatta, hogy mind Eszéken, mind Belgrádban teljesen jogszerűen jártak el, és minden szükséges előírásnak és szabálynak megfelelt. Majdnem... Nada ugyanis elmondta, hogy a konyhát, ahol ültünk, valójában ideiglenesnek építették, amit a ház elkészültével le kellett volna bontani. A család azonban anyagi okokból nem tudta befejezni a házat, így állandóan használni kellett ezt a teret. Férjével együtt az 1970-es évek közepén bontási határozatot kaptak a rakovicai hatóságoktól. Ahelyett, hogy lebontották volna a konyhát, Nada és Mladen fellebbezett, az eljáró jogi hivatal-

⁸⁹ Interjú Nadával és Peróval. Belgrád, 2014.

⁹⁰ Interjú Nadával és Peróval. Belgrád, 2014.

⁹¹ Ledeneva: *Russia's Economy of Favours*, 168.

nok pedig az alábbiakat mondta: „Így van ez, még csak most kezdtem ebben a munkakörben, biztos, hogy néhány évig itt maradok. Ha aláírják, hogy az ideiglenesnek szánt épületeket a lakás teljes elkészülte után elbontják, amíg én itt vagyok, ezek a papírok a fiókban maradnak. Csak szóljanak [miután elbontották a konyhát].”⁹² A helyi hatóságok a későbbiekben sem bolygatták a kérdést, az ideiglenes épületet pedig soha nem bontották le. A konyha maradt, és lett a lakásban élő három generáció társasági életének középpontja.

A lakásépítkezésekben az emberek (beleértve a távoli rokonokat, barátokat, kollégákat és a szomszédokat) kölcsönösségi alapon vettek részt. A szakképzett munkaerő felfogadását a lehető legminimálisabbra korlátozták, egyes interjúalanyok a villany- és vízvezeték-szerelők „szakértelmének elrablásáról” beszéltek, mert őket csak rövid ideig alkalmazták⁹³ (amíg el nem lesték tőlük, hogy mit is kell csinálni⁹⁴). Nada hangsúlyozza, hogy a „legtöbb munkát, fizikai munkát magunk végeztük”. Pero ehhez nevetve teszi hozzá, hogy „még a gyerekeknek is dolgozniuk kellett, ötven kampós szöveget kellett beverniük, mielőtt játszhattak!” Marija, Nada sógornője hasonlókról számolt be. Megboldogult férjével Čačakban építkeztek az 1980-as években. Az interjú során a szomszédok, a család és a barátok szakértelméről beszélt, és az építkezés során kifejtett kollektív fizikai erőfeszítésekről: „Mindenkinek együtt volt [...] amikor alapoztunk vagy a fő válaszfalakat húztuk fel, úgy húsz ember dolgozott, egy szakmunkás és húsz önkéntes ... és persze valamennyiükre főzni kellett. [...] a legfiatalabbak betonoztak, ez volt a legnehezebb munka, és cipelték a homokzsákokat. Nem volt akkoriban betonkeverő, két ember keverte és beleöntötte a ház alapjába [...].”⁹⁵ Napjaink szerbiai külvárosaiban a kölcsönös közös munkavégzés már nem annyira tetten érhető, mint a kései szocializmus idején. Marija panaszkodik is, hogy megszűnt a házépítkezés morálökonómiája, és részvétellel beszél a szocializmus bukása óta végbement változásokról: „El sem tudom képzelni, mi lesz most Szerbiában. Akkor az emberek 6 órától 14 óráig dolgoztak, de ez a mostani munkaidő mellett nem lehetséges. Akiknek van munkájuk, nem tudnak [délután magáncélra dolgozni], akiknek nincs munkájuk, azok meg ingyen nem hajlandók. Megváltozott a helyzet [...] Az emberek az éves szabadságuk alatt építkeztek. A legnehezebb munkákkal, mint az alapozással vagy az emeletek felhúzásával egy nap alatt végezni kellett, hajnaltól estig dolgoztunk, sok embernek ott kellett lennie.”⁹⁶ A fizikai munkát, amikor az a munkahely kárára történt, a nehéz munkával azonosították (mint például amikor a ház építése miatt vagy az ahhoz szükséges alapanyagok beszerzése miatt hiányoztak a munkából). Az interjúalanyok számára a „nehéz munka” fogalma kellően rugalmas volt ahhoz, hogy számos olyan tevékenységet felöleljen, ami nem kapcsolódott szorosan az egyén állásához, viszont a család és a közösség érdekében el kellett végezni. Ebbe éppúgy beletartozott a családi ház építése, mint a mezőgazdasági termények betakarítása vagy az aratásban való részvétel.⁹⁷

Hitelszerzés – iraki munkavállalás

A családi házak építéséhez szükséges pénz előteremtésének leggyakoribb formája a vállalati hitelfelvétel volt (habár néha az örökölt tulajdon eladása is segített, mint Nada és Dragica esetében). Miközben a hitel valamelyest mérsékelte a munkások kirekesztődését a

⁹² Interjú Nadával. Belgrád, 2014.

⁹³ Interjú Branimirrel és Zorával, Belgrád, 2014.

⁹⁴ Vö. Creed: *Domesticating Revolution*, 201.

⁹⁵ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

⁹⁶ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

⁹⁷ Interjúk Mirjanával és Gordanával. Belgrád, 2014.

társadalmi tulajdonban lévő lakáshoz jutásból, a magasabb fizetéssel rendelkező munkásoknak kedvezett, így maga is hozzájárult a társadalmi egyenlőtlenségek felerősödéséhez (mint például a munkás lakónegyedek, mint a Nemanovca és a valamivel jobb módú közösség között, ahol Dragica és Pero élt). A hitel elbírálásakor azoknak a (gazdagabb) munkásoknak kedveztek, akik a legnagyobb önrészt tudták vállalni. Az 1970-es években Splitben például a magasan szakképzett és magasabb végzettséggel rendelkező munkaerő „hétszer több hitelt kapott, mint a szakképzetlen vagy félig képzett munkás, négyszer többet, mint az alacsony végzettséggel rendelkező és háromszor többet, mint a középszintű szakmai végzettséggel rendelkezők”.⁹⁸

Marija, Nada Mladenovacban egy építőipari anyagokat gyártó cégnél dolgozó sógornője beszámolt a čačaki házuk építéséről. A legtöbb interjúalannal szemben Marija és férje kiváltságosnak számított, mert társadalmi tulajdonú lakással rendelkeztek. Mivel volt lakásuk, a házaspár nem kaphatott a legkedvezőbb, 3%-os kamatozású kölcsönből, helyette 10 ezer márka összegben 7%-os kamatozású banki hitelt vettek fel 1982-ben húsz évre, azért, hogy 200 négyzetméteres házat építsenek Čačakon Marija anyósának és a tágabb családnak: „Először nehéz volt; a teljes fizetésünk a törlesztő-részletekre ment el. Egyszer kihagytunk egy részletet, hogy elmehezzünk nyaralni (a könyvelésen dolgoztam, tudtam, hogyan kell). Aztán négy vagy öt év múlva az infláció felemésztette a részleteket. Hét vagy nyolc év alatt mindent visszafizettünk.”⁹⁹ A lakóház 1986-ra lett kész.

Marija nővére, Slobodanka és a férje, Dragan, hasonlóan hitelt vett fel a házépítéshez, de tapasztalataik sokkalta gyötrelmesebbnek bizonyultak. Slobodanka a Galenika gyógyszer-gyártó cégnél dolgozott, így talán kaphatott volna társadalmi tulajdonú lakást. A vállalat sokkalta sikeresebb volt annál, mint ahol a férje dolgozott, így könnyebben biztosíthatott lakást a munkásainak. Dragan tizenöt-tizenhét évet várhatott volna ugyanerre. Mivel majdnem negyven éves volt, ez soknak tűnt. Alternatív megoldást jelentett volna, ha Slobodanka és Dragan munkahelye közösen biztosít számukra lakást, ezt talán tíz év alatt sikerült is volna megkapniuk. Dragan azonban eltökölte, maga fog építkezni. Staniša Simičhez hasonlóan, munkahelyén keresztül ő is Irakban vállalt munkát. 1976 és 1986 között összesen négy évet dolgozott Irakban (további kárpótlást kapott, miután kitört az iraki–iráni háború). Belgrád déli külvárosában 1979-ben kezdtek építkezni, és a családi ház kellően elkészült ahhoz, hogy 1982. május 1-jén be is költözzenek.

A fentiekén túl a házaspár több hitelt is felvett. Miután megvették a telket és megkapták az építési engedélyt, Dragan banki és vállalati hitelt is kapott: „Akkoriban a hitelt kedvező feltételekkel lehetett felvenni, azt hiszem, 42 millió dinárt kaptunk a banktól, és ezt teljesen a házra költöttük. Aztán a feleségem 5 milliós hitelt kapott a munkahelyétől (ebből vettük az ablakokat), és én 10 milliót az enyémtől, a maradékot meg nekem kellett megfinanszírozni. De teljesen azért nem készült ám el! A legfelső szintet még be kell fejezni. Majd a fiam vagy a lányom, ha egyszer építkezni akarnak...”¹⁰⁰ Dragan szintén megemlíti, mennyire kedvező feltétellel lehetett egyéni hitelhez jutni. Lakásépítési célra a bankok 3–4%-os kamatra, a társadalmi szektorú vállalatok 2%-os kamatra kölcsönöztek. Dragan húsz évre szóló banki kölcsönt és tízéves futamidejű munkahelyi kölcsönt kapott. Részletesen beszámolt a részletfizetés módjáról és az infláció hatásáról: Marijához hasonlóan ő is úgy emlékezett, hogy az első években nehéz volt a részleteket fizetni. Mivel azonban az éves infláció legalább 4% volt

⁹⁸ Vušković, Boris: *Social Inequality in Yugoslavia*. New Left Review, vol. I/95. (1976) January–February. 37.

⁹⁹ Interjú Marijával. Belgrád, 2014.

¹⁰⁰ Interjú Dragannal. Belgrád, 2014.

(legtöbbször ennél sokkal magasabb), a visszafizetés költségei évről évre csökkentek: „Tíz év után a hitel annyira elértektelenedett, hogy a behajtók azt kérték, azonnal fizessenek, mert a hitel lassan annyit ért, mint egy gyufásdoboz. Az adminisztráció sokkal többbe került a számukra.”¹⁰¹

A lakáscélú hitelek revalorizációja az 1980-as évek nagy részében elmaradt. Dragan szerint az infláció miatt mindenki hitelt akart (és mindenki házépítésre): „Ez volt a politika. Nem hiszem, hogy az állami szervek annyira ostobák lettek volna [...] az volt a rendszer, hogy a tömegek, az egyszerű ember [*raja, obični narod*] házat szerezhettek.” De nem mindenki jutott kellő hitelhez, a köztük lévő szakadék pedig nyilvánvalóbbá vált, amikor a hitel visszafizetése az 1980-as években elszabaduló infláció miatt egyre kedvezőbb lett.¹⁰² Azok, akik Marijához hasonlóan az 1980-as évek elején vettek fel hitelt, a visszafizetendő részletek valós értékének masszív zsugorodását tapasztalták. Az elhúzódo gazdasági válsággal azonban a hitelteltételek is megszigorodtak. 1984 előtt számos jugoszláv háztartásnak volt olcsó fogyasztási hitele. A kamat általában 12% volt, de az 55% körüli infláció következtében a visszafizetendő részletek drasztikusan csökkentek.¹⁰³ Az IMF szabta feltételek megkövetelték, hogy a kamatok a valódi inflációt kövessék. Ezt 1985 áprilisában érték el, a hitel pedig már sokkalta kevésbé szolgált bevétel-kiegészítésként.¹⁰⁴ 1987-re a lakáscélú hitelek felértékeltek, és a jugoszláv szocializmus utolsó éveiben már alig lehetett kijátszani az inflációból származó előnyöket, még ha ez a jelenség teljesen nem is szűnt meg.¹⁰⁵

Konklúzió

Tanulmányomban a jugoszláv munkások saját erőből történő lakásépítkezéseit vizsgáltam a kései szocializmus időszakában. Választ kerestem az építkezések erkölcsi hátterére és a korszak sajátos folyamataira. Megvizsgáltam, az építkezők miként reflektáltak tevékenységükre, és mi módon legitimálták azt. Mindezt tágabb társadalmi összefüggések közé is elhelyeztem. A hiánygazdaság keretei között a munkások többféle módon is lakáshoz próbáltak jutni, döntésüket minden esetben befolyásolta az a „társadalmi konszenzus, hogy mi tekinthető legitim és illegitim gyakorlatnak”.¹⁰⁶ A lakásépítés morálökonómiáját a polgár és az állam viszonylatában nem rögzítették következetes szabályok, burkolt formában ez jelentős mozgásszabadságot tett lehetővé. Ha a lakást a saját család részére építették, és az építkezés (legalábbis kezdetben) nem irányult profitszerzésre, akkor arra a közösség eredendően pozitív tevékenységként tekintett, és azt a hatóságok is tolerálták. A fizikai erőlködés hangsúlyozásával az építkezők elejét vették annak, hogy jogtalan és törvénytelen építkezéssel vádolják őket.

Az otthonnal kapcsolatos patriarchális értékrendszer a munkásokra a kései szocializmusban is hatott. A közös munkavégzés viszonzása modernizált formában (az öngazgató munkahely és az új társadalmi erkölcsök) az adott keretek között a lakásépítés járható útját jelentette. Nada és Dragica például egyértelműen utaltak is a hagyományos falusi házzal kapcsolatos, a szocializmus időszakát megelőző élményeikre. A patriarchális felfogás ellenére esetükben egy nő irányította építkezésről beszélhetünk – az építési telket Nada és Dragica

¹⁰¹ Interjú Dragannal. Belgrád, 2014.

¹⁰² Magid, Alvin: *Private Lives, Public Surfaces: Grassroots Perspectives and the Legitimacy Question in Yugoslav Socialism*. Boulder, CO, 1991. 42–43.

¹⁰³ *Ekonomika politika*, 1984. április 23.

¹⁰⁴ Magid: *Private Lives*, id. mű.

¹⁰⁵ Anojčić, Ivana – Kačarević, Slavoljub: *San o privatnoj kući*. Intervju, 1987. május 8.

¹⁰⁶ Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd*, 79.

édesanyja finanszírozta, és közreműködött a lakóház megtervezésében és felépítésében. Staniša Simić szomszédjai a házaikat szintén gyermekeik számára építették. Habár a nők emancipációját az államszocializmusban mindenütt hangoztatták, ez „gyakran inkább stratégiai célból és nem őszinte megfontolásból” történt, és inkább megerősítette, mint megkérdőjelezte a társadalmi nemek esszencialista felfogását, mégis az informális lakásteremtési gyakorlatoknak köszönhetően valamelyest előrehaladás történt a nemi szerepek megítélésében.¹⁰⁷

A gyakorlatban elterjedt az a vélekedés, hogy a munkásosztálybeli családok lakásszerzés céljából joggal játsszák ki vagy szegik meg a törvényeket, a korabeli konkrét példák révén pedig jobban megérthetjük a saját erőből történt építkezések hátterét és megvalósítását. A növekvő alapanyag- és ingatlanárak és az elszabaduló infláció miatt (különösen 1978 után), amilyen gyorsan csak lehetett, házat kellett építeni. A hatóságok, különösen a helyi szinteken átláthatatlan és következtelen bürokratikus intézkedéseikkel az építkezések lassítására törekedtek. Így a lakosság még gyorsabban építkezett, és még inkább függtek a közös munka viszonzásától.¹⁰⁸ Minél inkább előrehaladt az építkezés, annál kisebb volt annak a valószínűsége, hogy az épületet le fogják bonttatni, ami az építetteket a még gyorsabb munkavégzésre ösztönözte. A hatóságok megkerülése céljából sokszor késő délután, éjszakába nyúlóan vagy a hétvégeken, ünnepnapokon építkeztek, amikor kevésbé kellett tartani a hatóságok közbeavatkozásától. Az építkezők jól tudták, ha egyszer felépül a házuk, és néhány évig nem bontják azt le, a bontás esélye az idő múlásával gyakorlatilag semmissé válik. Az építkezést tehát olyan lineáris folyamatként is értelmezhetjük, amit ciklikus tényezők (a helyi hatóságok szigorúbb és általában a hideg téli hónapokban megengedőbb álláspontja) befolyásolhattak.

Kaluđerica, Belgrád legismertebb önerőből épített negyedének¹⁰⁹ korabeli lakói úgy vélték, hogy az 1970–1980-as években építkezők „jókor kezdtek építkezni, és igazuk is volt – gyermekeik ma ezt nem tudnák megtenni”.¹¹⁰ A változó körülmények (decentralizáció és az állam tekintélyének csökkenése, a visszafizetendő hitel összegét mérséklő infláció, a család fizikai munkaereje, a jugoszláv szocializmus hivatalos nyelvezete által meghatározott és a lakásépítés morálökonómiáját övező korabeli gondolkodásmódnak megfelelő vállalkozói gyakorlatok) között pragmatikusan viselkedtek, ha nem is minden kockázat nélkül.

A szomszédok, családok és barátok hálózata megkonstruálta és át is formálta a külvárosok képét, ahogyan az Belgrádban a Resnik és a Kaluđerica negyedekben vagy Eszék esetében Čepin kapcsán történt. Az ilyen munkásközösségeket az ott élők fizikai munkája kövasolta össze, ami a kölcsönös munkavégzés reciprocitásán alapult, és az önigazgató szocializmus feltétel- és intézményrendszerének keretében formálódott. A lakásépítés forradalmasította az ingatlan tulajdonról vallott nézeteket, legitimálta és a fősodor részévé tette az önerőből történt lakásépítéseket.

Fordította: VUKMAN PÉTER

¹⁰⁷ Penn, Shana – Massino, Jill (eds.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Basingstoke, 2009. 2–3.

¹⁰⁸ Vö. Sík: *The 'Eternity' of an Institution for Survival*, 602.

¹⁰⁹ Kaluđerica kapcsán lásd: Saveljić, Branislava: *Beogradska favela: nastanak i razvoj Kaluđerice kao posledica bespravne stambene izgradnje u Beogradu*. Beograd, 1989. és Džokić, Ana – Neelen, Marc – Milikić, Nebojša: *Kaluđerica IIIХ do A66: Život u senci modernizacije*. Beograd, 2012. 2.

¹¹⁰ Interjú Nenaddal. Belgrád, 2012.

RORY ARCHER*The Moral Economy of Home Construction
in the Late Socialist Yugoslavia*

Housing shortages in Yugoslav cities were a perennial concern for authorities and citizens alike. They disproportionately affected Yugoslav workers who as a consequence were the demographic most likely to independently construct a family home. This article explores how informal builders justified home construction in moral terms, legitimizing it on the basis of physical labour that was invested in home construction. This was couched in both the language register of Yugoslav socialism and patriarchal custom (according to which a male-headed household should enjoy the right to a family home). Construction was also conditioned by the opportunities and constraints of late socialist temporalities.

JURE RAMŠAK

A horvát és a szlovén katolikus egyház dilemmái és lehetőségei a késő szocialista Jugoszláviában*

A katolikusok és más hívők helyzete a szocialista öngazgató Jugoszláviában az ország fennállása során végig ellentmondásos és bizonytalan volt. Ahogyan arra már többen rámutattak, bár sokkal nagyon szabadsággal rendelkeztek, mint a többi kommunista országban élő hittársaik, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének (JKSZ) valláspolitikája eredményét tekintve ellentmondásos volt.¹ Mivel a vallások helyzete különösen az 1974-es új szövetségi alkotmány elfogadása után tagköztársaságokként változott, helyesebb lenne inkább valláspolitikákról beszélnünk. Az alkotmány értelmében a vallási közösségekkel a kapcsolatot szinte kizárólag a köztársasági szervek tartották. A köztársaságok kommunista pártelitje és a római katolikus egyházi hierarchia és klérus közti kapcsolat a napi gyakorlatban jelentős eltéréseket mutatott, még akkor is, ha a JKSZ 1958-as kongresszusán elfogadott pártprogram valamennyi köztársaság számára ideológiai iránymutatást adott a vallásnak a szocialista jugoszláv társadalomban betöltendő szerepéről.¹ A valláspolitikai módosulásai nemcsak a vallási tekintetben heterogén (ortodox, katolikus, muszlim) szövetségi egységeket jellemezték, de olyan e szempontból homogén köztársaságokat is, mint Horvátország vagy Szlovénia, ahol a katolikusok alkották a lakosság többségét. A köztársaságokként eltérő vallási környezet eltérő mértékben vezetett a vallás és az etnonacionalizmus összefonódáshoz, ami pedig jelentősen befolyásolta, hogy a köztársasági Kommunista Szövetségei hogyan viszonyultak az adott valláshoz. Mind a római katolikus egyház, mind a JKSZ részéről számos további tényező olyan helyzetet eredményezett, amit a belgrádi brit nagykövetségen szolgáló dip-

* A jelen tanulmány a Szlovén Kutatási Ügynökség (ARRS) pénzügyi támogatásával a *Marxizmus és kereszténység kapcsolata Szlovéniában, 1931–1991* (J6-9353) kutatási projekt (P6-0272 kutatási program) részeként valósult meg.

¹ Ramet, Pedro: *Catholicism and Politics in Socialist Yugoslavia*. Religion in Communist Lands, vol. 10. (1982) No. 2. 256–274., itt 272.; Mojzes, Paul: *Religious Liberty in Eastern Europe and the USSR. Before and after the Great Transformation*. Boulder, 1992. 339–397.; Chenaux, Philippe: *L'ultima eresia. La Chiesa cattolica e il comunismo in Europa da Lenin a Giovanni Paolo II*. Roma, 2011. 209.; Buchenau, Klaus. *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945–1991. Ein serbisch-kroatischer Vergleich*. Wiesbaden, 2004.; Perica, Vjekoslav: *Sveti Petar i Sveti Sava. Sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*. Beograd, 2009.

¹ A JKSZ VII. kongresszusán elfogadott utolsó pártprogram szerint: „A jugoszláv kommunisták közvetkezeten képviselik marxista materialista világnézetüket, de tudják, hogy a vallást, amely az emberek anyagi és szellemi elmaradottságának meghatározott történelmi feltételeiben keletkezik és létezik, nem adminisztratív eszközökkel, hanem a szocialista társadalmi viszonyok szakadatlan továbbfejlesztésével, a tudományos ismeretek terjesztésével és az emberi öntudat általános emelésével lehet kiküszöbölni, mert ezzel fokozatosan megvalósul az ember tényleges szabadsága és megszűnnek a metafizikai tévelygések és ábrándok anyagi-szellemi feltételei.” A Jugoszláv Kommunista Szövetség programtervezete, 1958. március. Noviszád, 1958. 227.

lomatak az 1980-as évek elején így jellemeztek: „A szlovén hatóságok összességében sokkalta kifinomultabb megközelítést alkalmaznak, még ha a jellemzően óvatos szlovén módon a változások mértékét és ütemét ellenőrzésük alatt is tartják.”² Zdenko Roter szlovén vallásszociológus néhány évvel később még egyértelműbben fogalmazott. Véleménye szerint az összehasonlító elemzés egyértelműen rá fog világítani arra, mekkora különbségek mutatkoztak a köztársaságokban és a tartományokban a vallással és az egyházzal szemben alkalmazott társadalmi és állami gyakorlat terén.³

A jelen tanulmány új nézőpontból – a jugoszláv szövetségi szervek és a Szentszék diplomatai között folytatott diplomáciai megbeszélések, a jugoszláv teológusok és a marxista humanista értelmiségieknek a második vatikáni zsinatot követő vitái, valamint a médiában és a zárt politikai körökben folytatott polémia elemzésével – köztársasági szinten vizsgálja a szocialista Jugoszlávia vallásos életét, a vallás megélését és a végbemenő változást. Mivel a Szentszék és a római katolikus egyház helyi szervezeteivel kapcsolatos levéltári források nem elérhetők, a különböző szintű jugoszláv hatóságok irataira támaszkodunk. Jugoszlávia 1970-től kezdve egyedüli európai szocialista országgént valódi diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett a Szentszékkel, így az iratok betekintést biztosítanak számunkra a Vatikán, a jugoszláv állam és a nemzeti püspökségek háromszögébe. A kései szocializmusban ez elsősorban azt tükrözte, hogy a horvát katolikus egyház mennyire problematikus viszonyult a multietnikus szocialista közösségekhez, amit egyébként a „vallás etnicizálásának” élénk folyamata jellemezett.⁴ A vallási közösségekkel való kapcsolattartásért felelős szlovén köztársasági bizottság (Komisija Socialistične republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, KOVS) dokumentumainak segítségével ugyanakkor olyan szempontot emelhetünk be vizsgálódásunkba, amely a korabeli szövetségi szervek irataihoz képest más megvilágításba helyezi a katolikus egyház és a jugoszláv kommunisták közti kapcsolat légkörét. Egyes források arra is utalni látszanak, hogy az állami és az egyházi megbízottak kapcsolatát nemcsak az együttműködési szándék jellemezte, hanem a hívők és kommunisták közti őszinte párbeszédre, sőt a kereszténység jövőképeinek megújítására is törekedtek. A fentiek elemzésével tanulmányunk a katolicizmus társadalmi dimenzióira is rámutat, amire napjaink horvátországi és bosznia-hercegovinai konfliktusokra fókuszáló történetírása⁵ még nem fordított kellő figyelmet.

Témánkat nem a (konzervatív) teológia nézőpontjából elemzem, amely napjainkban dominálja a római katolikus egyház és a (szocialista) állam közti kapcsolatokra fókuszáló horvát és szlovén történetírást, és a szocializmus monolit ábrázolásával mellőzi a már említett jelenségeket, hanem árnyaltabban vizsgáljuk a jugoszláv önigazgatás és a vallás közötti komplex kapcsolatrendszer, olyan, a történeti elemzés szempontjából is releváns kérdések megvilágításával, melyek főleg az 1970–1980-as évek politikai és társadalmi jelenségeihez kötődnek. A korszak egyes folyamatai (marginalizálódva és időnként elfelejtődve) valójában

² The National Archives London (a továbbiakban: TNA), Foreign and Commonwealth Office (a továbbiakban: FCO) 28/5221, Church/State relations in Croatia and Slovenia, 12 January 1982. 9.

³ Roter, Zdenko: *Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih (1)*. Teorija in praksa, vol. 24. (1987) No. 3–4. 280–297., itt 281.

⁴ Morozzo della Rocca, Roberto: *Le religioni e la dissoluzione della Jugoslavia*. In: D'Alessandri, Antonio – Pitassio, Armando (a cura di): *Dopo la pioggia. Gli stati della ex Jugoslavia e l'Albania*. Lecce, 2011. 469–488., itt 484.

⁵ Perica, Vjekoslav: *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*. Vol. 1–2. Beograd, 2006.; Radić, Radmila: *Država i verske zajednice 1945–1970*. Vol. 1–2. Beograd, 2005.

túléltek a szocialista rendszer összeomlását, és napjainkban is közérdeklődésre tarthatnak számot.

A hívők helye a kései szocialista jugoszláv társadalomban

Az 1970-es évek végén (közvetlenül a karizmatikus Tito elnök halálát megelőzően) és az 1980-as évek elején a JKSZ valláspolitikájának egyik legfontosabb kérdését az jelentette, miként nyerjék meg a katolikusok lojalitását. Szlovéniában ezt a szocialista öngazgatás folyamatával kívánták összekapcsolni, melynek előképét a Szlovén Kommunista Párt második világháború alatti, széles vallásos rétegeket is magában foglaló partizánmozgalmában látták. A háború alatt kivételesnek számított, hogy a szlovén keresztényszocialisták széleskörűen együttműködtek a kommunista partizánokkal, amit egyébként a szlovén politikai katolicizmuson belül az 1930-as évek végén jelentkezett mély ideológiai szakadék eredményezett. A katolikus baloldal viszont már a háború alatt sem fejlődött független politikai szervezetté, vezetője, Edvard Kocbek szlovén költő és író a világháború után nem tölthetett be vezető politikai tisztséget. Évtizedekkel a háború után a JKSZ még mindig tartott egy a monopóliumát fenyegető, rivális szocialista szervezettől. Mivel a háború előtti klerikális modell feltámasztását támogatók többsége ekkor már emigrációban volt, ez az eshetőség egyáltalán nem jelentett reális belpolitikai fenyegetést. Nagyobb aggodalommal tekintettek a szlovén keresztényszocialistákra, hiszen független politikai szervezetük teljesen elfogadhatatlan volt a Párt számára, még akkor is, ha az előbbieket elismerték a szocialista rendszer elkerülhetetlenségét, és kedvezően viszonyultak a kommunistákkal történő együttműködéshez.⁶

Mivel az egyházi hierarchia nem képviselhette a katolikus hívőket, ha a papok és a klérus más tagjai részt is vettek a Jugoszláv Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének (JDNSZSZ) bizottságaiban, ezt csak mint magánszemélyek tehették meg. Az állam alapvető feltételül szabtta, hogy az egyházi vezetés tartsa tiszteletben az alkotmányos rendet, különösen a vallással politikai célokra történő „visszaélés” tilalmát. Mint ahogyan azt a vezető jugoszláv ideológus, Edvard Kardelj kifejtette, a vallásszabadság korlátai leginkább magától az egyháztól függtek,⁷ ez a bizonytalan helyzet pedig teret biztosított az adott politikai légkörnek megfelelő eltérő értelmezések és az önkényes döntések meghozatalának.

Az 1970-es évektől kezdve a marxista filozófusok és vallásszociológusok kapták feladatul, hogy a nyilvánosság előtt képviseljék a JKSZ álláspontját. Ez nem jelentette azt, hogy szórványosan nem került volna sor a politikai szervezetek beavatkozására, de a vita színvonalát valóban megemelte, hogy az immáron a teológusok és az alapos elméleti képzettséggel rendelkező, egyben párbeszédet szorgalmazó fiatal marxisták között zajlott. Az 1960-as évektől kezdve a Ljubljana-i Egyetem Társadalomtudományi Karán a kereszténység és a marxizmus közti párbeszéd olyan úttörőit látták vendégül, mint például Roger Garaudy francia filozófust, valamint Vallás és Tudomány címmel 1984-ben nemzetközi szemináriumot rendeztek a keresztények és a nem-hívők közti párbeszéd előmozdítását céljának tekintő vatikáni Hittetlenek Titkárságával.⁸ A szlovén marxista szociológusok és filozófusok a zágrábi és belgrádi *praxisfilozófusokhoz* képest korábban és árnyaltabban vizsgálták a vallás összetettségét a szocialista öngazgató társadalomban. Az utóbbiak ugyan a nyugati marxizmus hatására szókincsükből mellőzték az ateista nyelvezetet, mégsem tudtak megszabadulni a doktriner

⁶ Kavčič, Stane – Modic, Lev: *Socialistične sile, religija, cerkev*. Ljubljana, 1968. 76.

⁷ Kardelj, Edvard: *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana, 1977. 126.

⁸ Roter, Zdenko: *Padle maske. Od partizanskih sanj do novih dni*. Ljubljana, 2013. 359.

vallásellenes nézetektől.⁹ Miután empirikusan elemezték a vallásosságot, és megismerkedtek a jugoszláv és külföldi (dél-amerikai, olasz, német) progresszív katolikus mozgalmakkal, a szlovén társadalomtudósok már az 1970-es évek végétől nyíltan megvitaták, miként maradhat fenn a vallás a szocialista rendszerben, és mekkora létjogosultsággal bír a vallásos indíttatás a szocialista rendszer megszilárdításában.¹⁰

A vallásszociológusok a Szlovén Kommunisták Szövetségének (SZKSZ) tagjai számára találkozókat is szerveztek, mivel a vallási kérdéseket sok helyütt még mindig előítélet és hiányos ismeret övezte, és azokra mint a hivatalos pártvonaltól történő elhajlásra tekintettek.¹¹ Az SZKSZ vallással kapcsolatos hosszú távú álláspontját követve, az 1970-es évek végétől fokozatos elmozdulást észlelhetünk a vallás „reakciós jelenségként” történő értelmezésétől, miközben a Horvát Kommunisták Szövetségében még az 1980-as években is sokáig így tekintettek a vallásra.¹² A változás összefüggésben állt azzal, hogy Szlovéniában a párt legfontosabb pozícióiba Milan Kučan vezetésével olyan fiatal politikusok háború utáni generációja került, akikre hatást gyakoroltak a párbeszédre törekvő társadalomkutatók.¹³ Horvátországi kollégáik (Branko Bošnjak, Srdjan Vrcan, Esad Ćimić) mindeközben korlátozott befolyással bírtak, mivel ott a hatalmat még mindig szilárdan a konzervatív elit (Jure Bilić, Jakov Blažević, Milutin Baltić, Dušan Dragosavac, Ranko Pukarić, Zlatko Uzelac) tartotta kézben.¹⁴ Az 1970-es évek végén a legfontosabb szlovén párttestületek nyíltan beszéltek a pártpolitika erkölcsstelen természetéről, a hívők másodrendű helyzetéről és nem utolsósorban arról, hogy meg kell szabadulni az idejétmúlt, háború előtti és utáni módszerektől.¹⁵ A marxizmus ateizmusából származtatott hatalmi monopólium logikája azonban az 1980-as évek végéig lehetetlenné tette a pártprogram érdemi megváltoztatását. A hívők élete szempontjából leginkább az számított, hogy szigorúbban alkalmazták a vallás elhalásáról szóló alapelvet, miközben a JKSZ a hívők és a nem-hívők közti teljes egyenlőség biztosítására is törekedett.¹⁶

A JKSZ 1970-ben bizottságot hozott létre a mindennapi problémák kezelésére, valamint az egyházak és az öngazgató társadalom közti kapcsolatok koordinálására, amely a JDNSZSZ köztársasági és helyi konferenciáinak égisze alatt ülésezett.¹⁷ A bizottságok

⁹ Kukoč, Mislav: *Problem religije u hrvatskoj marksističkoj filozofiji*. In: Grubišić, Ivan (ed.): *Religija i sloboda. Prilog »socioreligijskej karti Hrvatske«*. Split, 1993. 67–82., itt 73.

¹⁰ Arhiv Republike Slovenije (a továbbiakban: SI AS), AS 1277, 21, 13, Posvet Republiške konference ZSMS na temo Marksizem in njegov odnos do religije ter vloga subjektivnih sil do religije in cerkve, 24.–25. 4. 1978. 1–3. Mindez nem jelentette azt, hogy a vezető marxista szlovén értelmiségiek teljesen magukévá tették volna nyugati kollégáik és az európai kommunista pártok vallással kapcsolatos álláspontját. (Vö. Mulazzi Giammanco, Rosanna: *The Catholic-Communist Dialogue in Italy. 1944 to the Present*. New York, 1989.)

¹¹ SI AS, AS 1589/IV, 251, 757, Drugi del magnetograma 17. seje Predsedstva CK ZKS, 16. 10. 1975. 37/1; SI AS, AS 1277, 21, Protokolirani dopisi 13, Posvet Republiške konference ZSMS na temo Marksizem in njegov odnos do religije ter vloga subjektivnih sil do religije in cerkve, 24.–25. 4. 1978. 1., 3.

¹² Vö. Ramet, Pedro: *Cross and Commissar. The Politics of Religion in Eastern Europe and the USSR*. Bloomington, 1987. 113.

¹³ Roter: *Padle maske*, 326.

¹⁴ Vö. Ramet: *Cross and Commissar*, 100–101., 113.

¹⁵ SI AS, AS 1589/IV, 547, 5734, Magnetogram 2. seje Predsedstva CK ZKS za idejno in teoretično delo v Zvezi komunistov, 18. 7. 1979. 5/3 AV, 5/7 AV.

¹⁶ Ramšak, Jure: *Between ideology and pragmatism. Polemic on the civil rights of Christians in the socialist Slovenia of the 1970s*. Religion, State and Society, vol. 43. (2015), No. 2. 168–183., itt 180.

¹⁷ SI AS, AS 1211, 6, 50, Informacija o formiranju Koordinacijskega odbora za urejanje odnosov med cerkvijo in samoupravno družbo pri RK SZDL, 22. 12. 1970.

feladata az volt, hogy észleljék és megoldják azokat a problémákat, amelyek ugyan nem kapcsolódtak alapvetően a vallás és a társadalom viszonyához (például a templomok építéséhez és renoválásához szükséges engedélyek), de bizalmatlanságból és gáncsoskodásból következtek, amiért az állam és az egyház közti kapcsolatokban helyi szinten eljárók voltak a felelősök.¹⁸ A horvátországi helyzetből eltérően, ahol Franjo Kuharić zágrábi érsek nem támogatta a papok részvételét a JDNSZSZ-ben,¹⁹ a szlovén koordinációs bizottságok számos világi papot is soraik között tudtak. A hatalom mégis nemcsak éberrel figyelt ezen inkluzív politika végrehajtására, hanem arra is törekedett, hogy minden fontos társadalmi tevékenység szervezése felett megőrizze monopóliumát. Ezzel meggátolta, hogy a római katolikus egyház kitöltse a „társadalmi vákuumot”, és a második vatikáni zsinat szellemében indított tevékenysége révén „beszippantsa” a passzív állampolgárokat.²⁰

A horvát püspökök nemzeti elhivatottsága és a Vatikán óvatossága

A Szentszékeknek a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság irányában folytatott *Ostpolitik*jának legkritikusabb pontját a kezdetektől fogva a nemzeti püspöki karok lojalitása jelentette, pontosabban a horvát püspököké, akik a szlovénektől eltérően, mindig is nehezményezték, hogy „jugoszlávnak” nevezzék őket. Agostino Casaroli, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának titkára, 1979-től vatikáni államtitkár ugyan érzekelte (bár személy szerint nem helyeselte), hogy a belgrádi protokoll 1966-os elfogadásakor a horvát püspökök a vallást a nemzettel kapcsolták össze, amikor a megegyezést nem a szövetségi kormány „valásellenes” vagy „katolikusellenes” indíttatása miatt elleneztek, hanem „horvátellenességről” beszéltek. Casaroli azt is észlelte, hogy mindez egyértelműen a „szerb” Belgrád elleni mély nacionalista és politikai ellenszenvükben gyökerezett.²¹ Paul Poupard érsek nem sokkal később személyesen érdeklődött az iránt, hogy Szlovéniában a katolikus egyházzal miért bántak másként, mint Horvátországban (a pápa maga is tudatában volt ezen különbségeknek²²), amire Franc Perko szlovén teológus, az ökumenizmus szakértője válaszolt. Habár Perko nem nyugodott bele abba a szerepbe, amelybe az öngazgató szocializmus a vallást kényszerítette, hangsúlyozta, hogy a szlovén döntéshozók a római katolikus egyház és a vallás problémáját kifejezetten társadalmi és nem szigorúan véve politikai kérdésként kezelik, míg a horvát római katolikus egyházra nacionalizmusa és a nemzeti jelleghez való szoros kötődése miatt a JKSZ a Jugoszlávia egységét fenyegető legfőbb veszélyforrásként tekintett.²³

Az 1970-es évek végén a vezető szlovén napilap, a *Delo* interjút közölt Jože Pogačnik ljubljanaei érsekkel, aki állította, hogy a hívők nem akarnak zsörtölődni, és „szűkebb és tágabb szülőföldjük iránt szívvel-lélekkel hűségesek”, mivel jól tudják, hogy a „szlovének

¹⁸ Uo. Skrajšano besedilo uvodnih misli Janeza Vipotnika.

¹⁹ Akmadža, Miroslav: *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*. Zagreb, 2013. 433. Egy másik sokat mondó információ szerint a zágrábi érsekség területén már 1964-ben is a papoknak csak a 30%-a vett részt a választásokon, miközben Szlovéniában a papok 90%-a szavazott. Uo. 269.

²⁰ SI AS, AS 1211, 6, 50, Nekateri aspekti stanja in delovanja verskih skupnosti v Sloveniji, 26. 11. 1969. 5.

²¹ Chenaux: *L'ultima eresia*, 209.

²² A Szerb Köztársaság Külügyminisztériumának Levéltára (a továbbiakban: DA MFA RS), 1981, 125, Cable 461875, 16 Dec. 1981.

²³ SI AS, AS 1134, 392, Conversation between Kastelic and Dr Rode, 20. 1. 1982.

számára nincs élet Jugoszlávián kívül”.²⁴ 1980 tavaszán Alojzij Šuštar nevezték ki ljubljanei érsekké. Ebből az alkalomból Michele Cecchini pronuncius megbeszélést folytatott a szlovén vezetőkkel, és hamarosan megegyeztek abban, hogy a római katolikus egyház és a szlovén köztársasági szervek Tito halála után is együtt fognak működni.²⁵ A Párt helyi aktivistáinak jelentései szerint Tito betegségét és halálát a szlovén papság nagy részvétellel fogadta, képviselőiket így a helyi hatóságok meghívták a nyilvános összejövetelekre és megemlékezésekre.²⁶ Az 1980-as évek elején Šuštar érsek és a szlovén papság lojalitását a Szentszékhez rendelt jugoszláv diplomaták arra használták fel, hogy nyomást gyakoroljanak a horvát klérusra. Ahogyan azt Josip Vrhovec II. János Pál pápánál 1980 júliusában tett látogatásakor elpanaszolta, az utóbbiak „még mindig nehezen mondják ki a «szocializmus» szót, nem is beszélve »Jugoszláviáról«”.²⁷ Egy évvel később Zdenko Svete, a Szentszékhez akkreditált jugoszláv nagykövet még élesebben fogalmazott. Achille Silvestrini pápai diplomatától követelte, „gyakoroljon nyomást a horvát katolikus püspöki karra, hogy a nyilvánosság előtt egyértelműen és világosan mutassák ki elkötelezettségüket a jugoszláv közösség és a JSZSZK [Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság] társadalmi, politikai és alkotmányos rendje iránt, ahogyan azt a szlovén püspöki kar már évekkorábban megtette.”²⁸

Miközben VI. Pál papa a horvát püspököket *ad limina apostolorum* látogatásaik során „jugoszlávokként”²⁹ köszöntötte, mindez alapvetően megváltozott II. János Pál alatt. A legmegosztóbb kérdést Alojzije Stepinac korábbi zágrábi érsek megítélése jelentette, akiről mind a Párt vezetősége, mind a horvát katolikus egyház „monokróm”³⁰ portrét festett, habár Achille Silvestrini (Casaroli utóda a Vatikán külügyminiszteri posztján) később beismerte, hogy Stepinac összetett történelmi személyiség volt.³¹ Rehabilitálását és általában a horvát nép és a katolikus hívők közti kapcsolat erősítését leginkább Stepinac utódja, Franjo Kuharić zágrábi érsek szorgalmazta, aki gyakran hangoztatta magáról, hogy „a mártír” ágyában aludt.³²

Az 1980-as évek közepére egyértelművé vált, hogy más szelek fújnak kelet felé Rómából, amit a horvát püspöki kar buzgón helyeselt, és kifejtette, hogy a modern szocialista társadalomról vallott jugoszláv eszmék visszalépést jelentenek és szükségszerűen összeütközéshez fognak vezetni.³³ Az új irányvonal legeggyértelműbben 1984 őszén Marija Bistrica horvát

²⁴ »Verni nočemo biti nergači...«. Intervju z ljubljanskim nadškofom dr. Jožetom Pogačnikom. Delo-Sobotna priloga, 19. 3. 1977.

²⁵ SI AS, AS 1211, 156, 18/1980-II, Zapisnik 7. seje komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 6. 5. 1980.

²⁶ Uo. Horvátországban más volt a helyzet, ott a papok közül többen buzgón várták Tito halálát. Perica: *Balkanski idoli*, II. 31.

²⁷ SI AS, AS 1211, 156, 18/1980, Obisk zveznega sekretarja za zunanje zadeve Josipa Vrhovca dne 12. in 13. julija 1980 v Vatikanu. 4.

²⁸ SI AS, AS 1211, 4, 7, Teleks o razgovoru veleposlanika SFRJ pri Sv. Sedežu Sveteta z ministrom za zunanje zadeve Silvestrinijem, 12. 5. 1981.

²⁹ DA MFA RS, 1977, F 215, Cable 466315, 8 Sep. 1977.

³⁰ Ramet, Sabrina Petra: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder, 2002. 83–91.

³¹ SI AS, AS 1134, 392, Silvestrini o Artukoviću, 15. 4. 1985. [Alojzije Stepinac (1898–1960) horvát főpap, 1937-től zágrábi érsek. A második világháború alatt a horvát usztasa bábállamban játszott szerepe máig vitatott. 1946-ban koncepció perben tizenhat év börtönbüntetésre ítélték, a büntetését 1951 decemberétől házi őrizetre módosították. 1998-ban boldoggá avatták. A ford. jegyzete]

³² Uo.

³³ DA MFA RS, 1984, F110, Document 447828, Oct. 1984.

kegyhelyen nyilvánult meg, ahol a tömeges úrvacsora nem történhetett volna a Szentszék beleegyezése nélkül. Franz König kardinális, különleges pápai követ beszédében Stepinacot többször megemlítette, amit a Vatikán más magasrangú képviselőinek a tömeghez intézett megnyilatkozásaival együtt – mint például: „ameddig katolikusok vagytok, addig horvátok vagytok!” – a jugoszláv hatóságok a Szentszék és a horvát katolikus egyház részéről folytatott „győzedelmes keresztes hadjáratként” tekintettek, és nehezményezték, hogy nincsenek tekintettel arra, hogy a széthúzás magvait vetik el a multietnikus és multikonfesszionális Jugoszlávia állampolgárai között. Szemrehányásuknak egy példa nélküli módon éles hangvételű, rendkívüli emlékiratban Michele Cecchini pronuncius és szóban Achille Silvestrini előtt is hangot adtak.³⁴

Az a taktika, amit a lengyel hatóságok is folytattak korábban II. János Pál ellen,³⁵ vagyis, hogy a Vatikán segítségével gyűrjék le a horvát katolikus egyházon belüli engedetlenkedőket, az utóbbi pápává választása után többé már nem volt járható út. 1980-as vatikáni látogatásakor a pápa mindössze annyit ígért Cvjetin Mijatovićnak, Jugoszlávia Elnöki Tanácsa elnökének, hogy a Stepinacot övező vita megoldását a történelemre fogják bízni;³⁶ pár évvel később Joseph Ratzinger a Hittani Kongregáció prefektusaként pedig eldönthetetlennek ítélte a kérdést.³⁷ A jugoszlávok így egyedül a meglátásuk szerint „bizonyíthatóan Stepinac-ellenes” Agostino Casaroliba helyezhették bizalmukat, mint aki képes lesz meghaladni Kuharić parokializmusát.³⁸ Abban is bíztak, hogy kardinálissá történő előléptetésével (1983) Kuharić igazodni lesz kénytelen a Szentszék ‘hivatalos külpolitikájához’, amit még mindig Casaroli, „Jugoszlávia barátja” tartott a kezében.³⁹ Várakozásuk azonban megalapozatlannak bizonyult. Francesco Colasuonno pronuncius kérése, hogy a római katolikus egyház gyakoroljon „önmérsékletet” ebben az egyre hevesebb nyilvános polémiában, eredménytelenül végződött. Colasuonno a második világháború alatt fiatalon személyesen is megtapasztalta, milyen veszélyekkel járhat a Jugoszlávia nemzetiségei közötti szunnyadó erőszak, amikor „egy szokatlanul művelt szlovén partizánnő” a családjánál talált menedéket Olaszországban.⁴⁰ Az egyre növekvő jugoszláv válságról szóló jelentéseiben gyakorolt „önkéntes moratóriumra” az 1980-as évek végén a félhivatalos vatikáni sajtó felfigyelt, miközben a *L'Osservatore Romano* csak a hivatalos jugoszláv hírügynökség, a Tanjug híreit vette át. Ezzel szemben a sokkalta függetlenebb milánói *Avvenire* katolikus napilap már 1988 elején nyíltan két Jugoszlávia létezéséről írt, melyet a nyugati katolikus és a keleti ortodox világ közti civilizációs határ osztott ketté, és ami a jövőben csak nehezen fog békésen megfélni egymás mellett.⁴¹

A jugoszláv kommunisták kétségbeesetten bizonyítékokat kerestek arra, hogy II. János Pál és legszűkebb környezete tüzeli a horvát hívőket – ez nyilvánvaló gyakorlat volt a pápa

³⁴ SI AS, AS 1134, 392, Zabeležka o razgovorih med pomočnikom zveznega sekretarja B. Lončarja in apostolskega pronuncija M. Cecchinja, 21. 1. 1985; DA MFA RS, 1985, F 113, Document 426655, May 1985.

³⁵ Strzalka, Krzysztof: *The 1974 Polish-Vatican Agreement: New Sources and a New Interpretation*. In: Fejérdy, András (ed.): *The Vatican 'Ostpolitik' 1958–1978. Responsibility and Witness during John XXIII and Paul VI*. Roma, 2016. 239–250.

³⁶ SI AS, AS 1134, 392, Depeša veleposlaništva SFRJ pri Svetem sedežu o avdienci Z. Sveteta pri papežu Janezu Pavlu II, 8. 2. 1982.

³⁷ DA MFA RS, 1986, F 105, Cable 448089, 11 Nov. 1986.

³⁸ DA MFA RS, 1984, F 110, Cable 438098, 1 July 1984.

³⁹ DA MFA RS, 1983, F 109, Cable 45704, 7 Feb. 1983.

⁴⁰ DA MFA RS, 1986, F 105, Document 425294, 2 June 1986; Document 424024, 26 June 1986.

⁴¹ DA MFA RS, Vatican 1988, Document 441319, 13 Oct. 1988.

lengyelországi látogatásai során⁴² –, hiszen a Horvátországból Rómába összesereglett fiatal zarándokok tömegei csüngtek a pápa szavain, és szám szerint is többen voltak, mint a közismerten Európa legkatolikusabb országából érkező zarándokok.⁴³ Köszönhetően Wojtyła kiszámíthatatlan természetének, és különösen mivel nem volt hajlandó a JK SZ (és a szerb ortodox pátriárka) által kijelölt utat követni, a pápa tervezett jugoszláviai látogatása túlságosan vészjóslónak ígérkezett, végül nem is került rá sor. II. János Pált hivatalosan 1980 nyarán hívták meg, akkor, amikor a Tito halálát követő nehéz időszakban rohamtempóban keresték a rendszer lehetséges belső és külső támogatóit. A jugoszláv valláspolitikai formálói optimistán a pápa látogatásától várták, hogy az majd elősegíti a római katolikus egyház integrálódását a jugoszláv társadalomba, amit aztán Jugoszlávia elfogulatlan támogatásaként mutathatnának fel. Más szóval abban bíztak, hogy a pápa látogatásának teljesen más visszhangja lesz, mint az egy évvel korábbi lengyelországi útjának.⁴⁴ A hatóságok a látogatásnak s általában a Szentszékekkel folytatott kapcsolatoknak államfőnek kijáró tekintélyt kívántak kölcsönözni, így a pápa programjába a Tito sírjánál és a jassenovaci koncentrációs táborban tett látogatást is beiktattak. Jassenovacban a pápa kegyelettel adózott volna a horvát usztasák zömmel szerb áldozatai előtt – állítólag German szerb pátriárka ezt személyes találkozásuk feltételéül szabta. A horvát püspökök viszont, amennyire csak lehetett, a látogatás pasztorális jellegét kívánták kihangsúlyozni, és a pápának megmutatták volna Stepinac sírját a zágrábi katedrálisban. Ezt mind az ateista politikusok, mind a belgrádi ortodox vallási vezetők hevesen ellenezték.⁴⁵ Mivel a meghívást hivatalosan soha nem vonták vissza, pedig azt az egész állami vezetés ellenezte, a jugoszláv diplomaták helyzete korántsem volt irigylésre méltó, amikor a Vatikán érdeklődésére újra és újra magyarázkodniuk kellett, hogy a helyzet miért nem alkalmas még mindig a látogatásra.⁴⁶ Végül Zvonimir Stenek nagykövet Somal Martinez jugoszláv referens kérdésére határozottan azt válaszolta, „talán soha” nem lesz alkalmas erre az idő.⁴⁷

A szlovén püspöki kar és a demokratizálódás folyamata: választás a civil társadalom és a klerikalizmus felújítása között

Miközben Horvátországban a Szűz Mária imádata ünnepségsorozat kilenc éve (1975–1984) az etnikai mozgósítás számára biztosított lehetőséget, Szlovéniában az 1980-as években semmi nem történt, ami rontott volna a római katolikus egyház és a hatóságok közti viszonyon. Mindkét fél megtalálta az olyan gyakorlati ügyek rendezéséhez szükséges közös hangot, mint például az új templomok építése, a szakrális kulturális örökség megőrzése, a papok szociális biztonsága, az egyházi temetések. Akadt ugyan néhány megoldatlan ügy (például miként viszonyuljanak a katolikus tanárok az iskolai ateizmushoz), de a katolikus fél toleránsabbá vált, és korábbi kritikus hangvételén enyhített.⁴⁸ A hatóságok ugyanakkor semmilyen párhuzamos tevékenységet nem toleráltak, és nem támogatták a hívők és a római

⁴² Morozzo della Rocca, Roberto: *Tra Est e Ovest. Agostino Casaroli diplomatico vaticano*. Milano, 2014. 274.

⁴³ DA MFA RS, 1985, F 113, Document 426655, May 1985.

⁴⁴ DA MFA RS, 1980, F 162, Cable 446831, 25 Aug. 1980.

⁴⁵ DA MFA RS, 1983, F 109, Document 447667, 23 Dec. 1982.

⁴⁶ DA MFA RS, 1983, F 109, Document 449011, 14 Dec. 1983.

⁴⁷ DA MFA RS, 1984, f 110, Cable 433478, 29 June 1984.

⁴⁸ SI AS, AS 1211, 156, 18/1980-II, Zapisnik 7. seje komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 6. 5. 1980; AS 1211, 157, 18/1986-II, Poročilo Koordinacijskega odbora za odnose med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi.

katolikus egyház részéről az 1960-as évektől meg-megújuló követelést sem, hogy a rádióban és a televízióban sugározzanak vallási műsorokat.⁴⁹

Az 1980-as évek második felében a nyilvános felekezeti élet kérdése leginkább a karácsony megünnepléséhez kapcsolódott. Jugoszlávia azon kevés szocialista ország közé tartozott, ahol a karácsony nem volt hivatalos ünnepnap. Habár a hívők korábban is többször a hatóságokhoz fordultak ez ügyben, a változás szele csak 1986-ban vált érezhetővé, amikor az JDNSZSZ köztársasági konferenciájának elnöke, Jože Smole kellemes karácsonyi ünnepeket kívánt a szlovén televízió nézőinek. (Šuštar érsek egy évvel korábban a rádió hallgatóinak kívánt hasonlókat.) Gesztusa Jugoszlávia-szerte szenzációt keltett, és még Szlovéniában sem övezte egyöntetű helyeslés.⁵⁰ Smole gesztusát Jugoszlávia más részein inkább gyanakodva fogadták, azt nem a demokratizálódás felé tett újabb lépésnek, hanem a vallással kapcsolatos újabb politikai manipulációnak tekintették.⁵¹ A JDNSZSZ többi köztársasági konferenciája elvben nem ellenezte a szlovén lépést, bár azt a beláthatatlan következmények miatt saját multikonfeszionális viszonyaik között nem kívánták megismételni. Így 1987 végén a horvátországi média az újévi ünnepségeket helyezte előtérbe, miközben a szlovén tévé- és rádió-állomások és kulturális intézmények programjaikat már karácsonyi elemekkel gazdagították, még ha a hangsúlyt az ünnep hagyományőrző elemeire és nem felekezeti jellegére helyezték.⁵² A karácsonyt végül 1989-ben nyilvánították munkaszüneti nappá, bár nem mint a „béke és a család [állami] ünnepét”, hanem mint egyházi ünnepnapot, ami a köztársasági döntéshozók szerint a „jelenlegi szlovén és jugoszláv körülmények között elérhető optimum” volt.⁵³

Az 1980-as évek végén tehát elmozdulást tapasztalhatunk a szlovén társadalmi és politikai küzdőtéren, és ennek folyományaként fokozatosan átalakult a vallás és az egyház társadalomban betöltött helyének és szerepének értékelése is. Ez újfent nagyrészt a békülékenyebb vallásszociológusoknak volt köszönhető, akik már legalább egy évtizede rendszeresen részt vettek a KOVS ülésein. A társadalmi életben egyre inkább szerepet vállaló teológusok (leginkább Anton Stres)⁵⁴ óvatos álláspontjából kiindulva 1988 elején Marko Kerševan szociológus amellett érvelt, hogy mivel az „egyház többé már nem hatalommal bíró

⁴⁹ SI AS, AS 1211, 157, 18/1985-II, Zapisnik 5. seje komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, 5. 3. 1985. 13; Nagovor predsednika komisije SR Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi dr. Borisa Frleca na novoletnem sprejemu 18. 1. 1985.

⁵⁰ Lusa, Stefano: *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana, 2012. 158–159.

⁵¹ A szlovéniai DNSZSZ lépése Macedóniában és Vajdaságban váltotta ki a legnegatívabb reakciókat (SI AS, AS 1211, 20, 15/1987-1, Informacija o reagovanju domačih i inostranih sredstava informisanja na božičnu čestitku, 16. 1. 1987. 3).

⁵² SI AS, AS 1211, 157, 18/1986-II, Obleževanje božiča v Sloveniji.

⁵³ SI AS, AS 1211, 158, Zapisnik o seji sekretariata komisije SRS za odnose z verskimi skupnostmi, 23. 6. 1989.

⁵⁴ Anton Stres, a Szlovéniai Regionális Püspöki Konferencia felügyelete alatt működő „Igazság és Béke” (Iustitia et Pax) Tanács (később Bizottság) elnöke (1985-től) szerint a római katolikus egyháznak erkölcsi kötelessége, hogy társadalmi kérdéseket értékeljen, még ha nem is vállal politikai szerepet. Stres ellenezte a római katolikus egyház és a kommunista párt elitje közti együttműködést is, és a KSZ és az állam szétválasztására, valamint a hatalmi monopóliumok eltörlésére szólított fel. (Stres, Tone: *Cerkev je tolerirana, ne pa tudi spoštovana*. Teleks, 1988. május 19.). Nézete tehát egybecsengett azokkal a szociológusokkal és a vezető szlovén napilapokban publikáló újságírókkel, akiket néhány konzervatívabb kommunista az „egyházi szerzőkbe vetett roppant nagy bizalommal” vádolt. Roter, Zdenko: *Konec nekega obdobja (odnosov med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji)*. Teorija in praksa, vol. 27. (1990) No. 3–4. 265–276., itt 272.

szervezetként lép fel, és főleg mivel nem törekszik a hatalom megosztására, de a civil társadalom egyik entitásaként kíván szerepelni, tevékenységét nem lehet egyszerűen a klerikalizmus vagy az integralizmus kategóriájába besorolni”.⁵⁵ A római katolikus egyház nyilvános szerepével összhangban a KOVS 1988 végén (a társadalmi elégedetlenség tetőzésével) úgy vélte, hogy a szlovéniai vallásos közösségek a dolgok akkori állásával kapcsolatos kritikájukkal semmiben sem tűntek ki a többi civil szerveződés közül. A Bizottság érzékelte, hogy a római katolikus egyház erősíteni kívánja társadalmi szerepvállalását, céljai között azonban túlsúlyban voltak a stabilizálódáshoz és a demokratizálódáshoz kapcsolódóak, melyeket maga a pártvezetés is támogatott.⁵⁶ Az 1980-as évek végén az ilyen, fokozatosságot hangsúlyozó nézet a nemzeti egység megőrzését hirdette Belgrád centralizáló törekvéseivel szemben, így az egyház jól kikalkulált közös nevezőre került az SZKSZ és a köztársaság „liberális” kommunista vezetőségével. Amikor 1988-ban a Jugoszláv Hadsereg civilek ellen indított pere mozgósította a szlovén tömegeket, Šuštar ljubljanaí érsek óvott azoktól a „meggondolatlan lépésektől, amelyek csak tovább mérgezik a helyzetet”.⁵⁷ A keleti és nyugati diplomaták egyaránt felfigyeltek arra, hogy Szlovéniában az egyházi és a polgári hatóságok egy hullámhosszon mozognak. Sőt mi több, amikor Ljubljánába látogatva mind a KOVS-nek, mind a püspöki palotának kérdéseket tettek fel, hasonló válaszokat kaptak.⁵⁸ Jugoszlávia más részein ezt a „partnerséget”, ami sikerrel eredményezett társadalmi változást, „kleriko-kommunista szövetségként” bélyegezték meg, és vallási alapon történő nemzeti homogenizációként ítélték el.⁵⁹

Korábban a hatóságok azonnal visszautasították volna, hogy a római katolikus egyház bármilyen, akár általános jellegű társadalmi kérdésekbe beleszóljon, nem is beszélve a politikai jellegű kérdésekről, az 1980-as évek végén viszont a JKSZ megengedte, hogy a római katolikus egyház a társadalmi élet aktív szereplője legyen. A vezető horvátországi katolikus hetilap, a *Glas koncila* mindezt a római katolikus egyház politizálódásaként írta le, bár a

⁵⁵ SI AS, AS 1211, 158, Verske skupnosti in ustavne spremembe, 26. 12. 1988. 11. A KOVS Anton Strest és Alojzij Šuštar is védelmébe vette, miután nézeteiket Belgrádban (látszólag) a római katolikus egyház politikai ambícióiként és az SZKSZ-szel történő hatalommegosztásra törekvés bizonyítékeként értelmezték, miközben a valóságban mindketten azt kívánták hangsúlyozni, hogy a római katolikus egyház a civil társadalom része. SI AS, AS 1211, 3, ZVK 1988, Komentar k pisanju biltenov Zveznega sekretariata za informacije z dne 16. 6. in 18. 7. 1988.

⁵⁶ SI AS, AS 1211, 158, Pregled in ocena dogajanja v odnosih z verskimi skupnostmi v letu 1988, p. 2. A szlovén KOVS már egy évvel korábban határozottan visszautasította a szövetségi Bizottság következtetéseit, miszerint a szlovén katolikus egyház elősegíti a közélet átpolitizálódását és a konzervatív frakció felemelkedését. A szlovén katolikus egyház Belgrádnak küldött alaposan alátámasztott elemzésében kifejtette, hogy nem kíván kapcsolatot létesíteni az ekkor megjelenő polgári jobboldallal. SI AS, AS 1211, 3, ZVK 1987, Mnenje o »Informaciji o pojavama klerikalističnog delovanja i sektaškog odnosa prema vernicima u SFRJ«, 16. 4. 1987.

⁵⁷ SI AS, AS 1211, 3, ZVK 1988, Aktuelno stanje odnosa sa verskim zajednicama u SFRJ, oktobar 1988. Az a tény, hogy ilyen értékelések megjelenhettek a szövetségi közlönyben, a szlovén politikai vezetésben viharos reakciót váltott ki (SI AS, AS 1211, 3, ZVK 1988, Komentar k pisanju biltenov Zveznega sekretariata za informacije z dne 16. 6 in 18. 7. 1988), miközben Vladimir Dedijer későbbi vádjait, miszerint az SZKSZ és a római katolikus egyház együttműködése a jobboldali klerikálisokkal a (szerb és zsidó) vallási kisebbségek elnyomásához vezetett, már nem vették komolyan. SI AS, AS 1211, 150, 27/12, Pregled pomembnejših dogodkov na verskocerkvenem področju in v odnosih z verskimi skupnostmi, november 1989. 46.

⁵⁸ SI AS, AS 1211, 150, 5-1987/2, Zapis razgovorov z generalnim konzulom SSSR tov. Neskubovim in tretjim sekretarjem veleposlaništva Avstralije v SFRJ Markom Higijem, 11. 2. 1987.

⁵⁹ SI AS, AS 1211, 3, ZVK 1988, Informacija o pisanju o Božiću, 18. 2. 1988.

valóságban az olyan közös platformra került a JDNSZSZ-vel, ami nem nyugtalanította a hatóságokat.⁶⁰ Mi több, a *Vjesnik* zágrábi napilap egy fontos különbségre is felfigyelt a szlovén és a horvát püspökök nyilatkozataiban. Miközben mind a szlovén, mind a horvát egyházi vezetők összefüggésbe hozták a vallási jogok gyakorlásának fokát a társadalom általános demokratikus jellegével, a horvát püspökök nyilatkozata legitimizálta a hívők politikai részvételét, és a nemzeti szuverenitás igényére irányította a figyelmet.⁶¹ A szlovén katolikus egyház viszont még 1988-ban is megőrizte a demokratizálódáshoz fűződő pozitív hozzáállását és Szlovénia jövőbeli alkotmányos helyzetével kapcsolatos semleges álláspontját, miközben Szlovéniában már tömegeket mozgósítottak két rivális nemzeti program érdekében: az ellenzék megfogalmazta a *Májusi nyilatkozatot*, melyben szuverén szlovén államot követelt, a Szlovén DNSZSZ pedig kibocsátotta a föderatív beállítottságú *Szlovénia alapokmányát* (*Temeljna listina*). Az „Igazság és Béke” Bizottság, melynek elnöke, Anton Stres még Zdenko Roter „rendszerhű” szociológustól is tanácsot kért,⁶² s egyik rivális programot sem támogatta.⁶³

A római katolikus egyház a szlovén politikai élet pluralizálódásába sem avatkozott be; Anton Stres szerint az egyház nem tartozott a „szlovén tavasz” leghangosabb támogatói közé,⁶⁴ amit a *Nova revija* körből szerveződött ellenzék rossz néven is vett.⁶⁵ A római katolikusok szlovéniai vezetősége 1989 tavaszától küzdött azzal a dilemmával, hogy részt vegyen-e a katolikusok politikai szerveződésében, miután a *Revija 2000* köréből létrejött a Szlovén Keresztényszociális Mozgalom. Még most is úgy tűnt, hogy a szocialista hatalmi elit – amely még mindig meg kívánta akadályozni, hogy az emberek vallási alapon szerveződjenek – és a római katolikus főpapok azonos véleményen vannak, mivel mind a KOVS elnöke, Boris Frlec, mind Alojzij Šuštar érsek ellenezte ilyen (félig) politikai szervezetek létrejöttét.⁶⁶ Így a Peter Kovačič Peršin szlovén katolikus értelmiségi vezette, a háború előtti keresztényszocializmus örökségére és az antifasiszta koalícióban játszott szerepére építő mozgalmat egyáltalán nem támogatták, a keresztényszocialistákat pedig kizárták a demokratizálódási folyamatból. Évekkel később, Peršin azt állította, hogy már abban az időben erősen jelen voltak a szlovéniai római katolikus egyház vezetésében azok az erők, amelyek célja nem a keresztények autonóm politikai szervezeteinek létrehozása volt, hanem a világháború előtti klerikalizmus feltámasztása. Törekvéseiket hallgatólagosan Šuštar érsek is támogatta.⁶⁷ Miután elképzéléseivel vereséget szenvedett, Peršin visszavonult, és lehetővé tette Lojze Peterle

⁶⁰ SI AS, AS 1211, 257, 18/1986-II, Verske skupnosti in ustavne spremembe, 7. 1. 1988. 15.

⁶¹ SI AS, AS 1211, 158, Verske skupnosti in ustavne spremembe, 26. 12. 1988. 20.

⁶² Roter: *Padle maske*, 362.

⁶³ *Seja komisije Pravičnost in mir: Razprava o julijski izjavi o odnosu do Temeljne listine ter Majniške deklaracije*, Družina, 1. 10. 1989. Miközben a fennálló társadalmi rend megőrzéséről értekezett, Anton Stres amellet érvelt, hogy „erkölcsileg nem ellenezhetjük a szocializmust, amely minden emberi jogot tiszteletben tart”. A nemzeti szuverenitás kapcsán napjainkban az alábbi nézetet vallja: „Az embereknek kellett eldönteniük, hogy mi, szlovének az emberi jogok teljes körű tiszteletét egy új Jugoszlávián belüli teljes függetlenség révén érjük-e el. Ezért nem éreztük úgy, hogy nekünk kifejezetten politikai álláspontot kell képviselnünk.” Hozzátette ugyanakkor, hogy a *Májusi nyilatkozat* szerzői tervezetük kapcsán nem is akarták őket meghívni vagy véleményüket kikérni. Furlan, Boštjan – Peterle, Ožbej Balažic, Marko: *Slovenija in pika!* Vol.11. Ljubljana, 2016. 446.

⁶⁴ Roter: *Konec nekega obdobja*, 267.

⁶⁵ Repe, Božo: *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana, 2002.

⁶⁶ SI AS, AS 1211, 158, Zapisnik o seji komisije SRS za odnose z verskimi skupnostmi, 10. 4. 1989. 2.

⁶⁷ *Misliti, da prevrati niso več mogoči, je naivno*. Delo-Sobotna priloga, 2011. július 2.

számára, hogy 1989 novemberében Szlovén Kereszténydemokraták néven párttá szervezze a mozgalmat.

1989 elején a politikai pluralizmus felé tett lépésként az „Igazság és Béke” Bizottság ugyan hozzájárult az első demokratikus szövetségek megszervezéséhez, de a nyilvánosság előtt egyiket sem támogatta.⁶⁸ A Bizottság hasonló álláspontot képviselt 1990 áprilisában, az első többpárti választások előestéjén is. 1990 elején a szlovén püspökök nyilatkozatukban ugyan állították, hogy a hívek „lehetőséget kaptak arra, hogy a közéletben keresztényként lépjenek fel és más keresztényekkel szabadon társulásokat hozzanak létre”, saját politikai preferenciáikat illetően nem foglaltak állást.⁶⁹ Addigi semleges álláspontjukat végül 1990 májusában adták fel, amikor egyértelműen jelezték a hívők felé, hogy kire szavazzanak, vagy legalábbis kire ne szavazzanak: „Ha a jelenlegi hatalom mellett szavazunk, azt annak a jeleként fogják értelmezni, hogy egyetértünk a fennálló hatalmi renddel.”⁷⁰ Ez a közvetlen vagy közvetett támogatás biztosította a Demos koalíció győzelmét az első többpárti választáson, hiszen a szövetségben a kereszténydemokraták kulcsszerepet játszottak, Lojze Peterle pedig miniszterelnöke lett annak a kormánynak, amely befejezte Szlovénia függetlenné válási folyamatát és megtette az első lépéseket a szlovén társadalom átalakulása felé.

Konklúzió

Horvátországban és Szlovéniában a római katolikus egyház fő sodrát képező csoportok számára ma kézenfekvőnek tűnnek a fenti alternatívák és az a pályáiv, amit a vallásos közösségek az elmúlt harminc évben bejártak. Sőt, a római katolikus egyház a szocializmusban betöltött pozícióját az egyik legjobb eszközként használja az azt követő időszakban megfogalmazott célok legitimálásához. Habár az 1970–1980-as éveket és a római katolikus egyháznak a szlovén és a horvát nemzetépítésben játszott (eltérő) szerepét nem szabad a szélesebb történeti kontextusból kiszakítani, tanulmányunk a kései szocialista Jugoszláviára fókuszálva hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük az adott történelmi lehetőségeket, valamint a vallás és a szocializmus közti kapcsolatokat. A diplomáciai források elemzése bizonyítja, hogy a horvát katolikus egyháznak a vallás etnicizálására irányuló tevékenysége nem élvezte a Vatikán egyértelmű támogatását. Szlovéniában ugyanakkor nemcsak a katolikus baloldal, hanem a római katolikus egyházhoz közel álló teológusok is erős szellemi kezdeményezésekkel léptek fel, ami teljesen más irány felé mutatott, mint ami végül 1990-ben és azt követően megvalósult.⁷¹ Ezzel arra is utaltunk, hogy a szlovén katolikus egyház társadalmi-politikai elköteleződése elfogadható volt a reformkommunisták számára, a jobboldali ellenzék viszont már nem tekintette az egyházak együttműködését a szocialista hatóságokkal megfelelő működési keretnek. Mindez a későbbiekben mégis kevésbé befolyásolta, hogy a római katolikus egyház miként pozicionálta magát a független Szlovénia társadalmi terében.

Klaus Buchenau német történész rámutatott arra, hogy különösen a horvátországi kommunista hatóságok a klérussal fenntartott rövidtávú kliensi kapcsolataik révén miként vásárolták meg a békét, miközben nem fordítottak figyelmet azon alulról szerveződő katolikus kezdeményezésekre, amelyek a második vatikáni zsinat után a jugoszláv hívők és ateisták

⁶⁸ *Veselje nad demokratizacijo*. Družina, 1989. január 22.

⁶⁹ *Novoletna izjava slovenskih škofov: Odgovornost za javno življenje*. Družina, 1990. január 7.

⁷⁰ Kolar, Bogdan: *Vodstvo katoliške Cerkve na Slovenskem in Demos*. Časopis za zgodovino in narodopisje, vol. 72. (2001) No. 3–4. 585–600., itt 590.

⁷¹ Vö. Pelikan, Egon: *The Catholic Church and Politics in Slovenia*. In: Ramet, Sabrina Petra (ed.): *Religion and politics in post-socialist Central and Southeastern Europe. Challenges since 1989*. London, 2014. 115–130.

békésebb és konstruktívabb együttélésére törekedtek.⁷² Ennek következtében a szocializmus utolsó éveiben a Kommunisták Szövetsége olyan tényezővé vált, amely megkönnyítette a horvátországi római katolikus egyház vezetésének a döntések meghozatalát. Mindez nemcsak a múltbeli merev egyházpolitika hibáinak visszatértét eredményezte, de a liberalizálódás folyamata során (az etnikumok közötti és a vallásközi feszültség növekedésével párhuzamosan) az állam és a horvát katolikus egyház képtelennek bizonyult érdemi megegyezést kötni. A gyakorlatilag egynemzetű és egyvallású Szlovéniában ez kevésbé jelentett kihívást, hiszen az 1970–1980-as években a hatóságok és a római katolikus egyház könnyen megtalálta a közös nevezőt, amikor Belgráddal szemben kellett megvédeniük magukat, és az ellenzék csak akkor támogatták egyöntetűen, amikor az gyakorlatilag már átvette a hatalmat. A nemzeti és vallási szempontból is heterogén Horvátországban, ahol a különböző etnonacionalista csoportok támogatást vártak saját vallási közösségeiktől, minden egyes lépés, amit a Kommunisták Szövetsége a római katolikus egyház felé tett, a szerb ortodox egyház vádaskodásait vonta maga után. A horvát katolikus egyház vezetősége viszont – ahogyan azt az 1970-es évek végén tett lépései előre vetítették – kevésbé hezitált, és a leginkább meghatározó nacionalista ellenzéki csoport mögé állt: 1989 telén nyíltan üdvözölték a Horvát Demokrata Közösség megalapítását, élén Franjo Tuđmannal.⁷³ Ez a lépés csak tovább élezte az etnikai–vallási ellentétet, amit a fegyveres konfliktus kezdetével valamennyi politikai oldal felhasznált a területszerző és homogenizációs céljai elérésére. Mégsem vonhatunk egyértelmű ok-okozati kapcsolatot a jugoszláv vallási közösségek vezetőinek lépései és az 1990-es évek fegyveres konfliktusai között, hiszen nem beszélhetünk kizárólag vallásháborúkról.⁷⁴ Tény viszont, hogy a vallási vezetőknek a szocializmus utolsó periódusában és az átmenet éveiben hozott döntései hozzájárultak az átmenet problémáihoz (például a vallási intolerancia széleskörű elterjedéséhez Horvátországban) vagy annak meghíúsulásához, hogy a római katolikus egyház döntő politikai-gazdasági tényezővé váljon Szlovéniában.

Fordította: VUKMAN PÉTER

⁷² Buchenau, Klaus: *What went wrong? Church–state relations in socialist Yugoslavia*. Nationalities Papers, vol. 33. (2005) No. 4. 547–567., itt 547.

⁷³ Radeljić, Branimir: *Europe and the Collapse of Yugoslavia. The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*. London, 2012. 156–157.

⁷⁴ Ramet, Sabrina Petra: *Nihil Obstat. Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durham & London, 1998. 171–175.

JURE RAMŠAK

Dilemmas and Choices of the Croatian and Slovenian Catholic Church during the Late Yugoslav Socialism

The paper focusses on Slovenia and Croatia as two predominantly Catholic religious milieus within multi-confessional Yugoslavia, which nevertheless exhibited notable differences in the period of late socialism, differences that are partly attributable to distinct historical circumstances and partly to a different state of relations between the Catholic Church and the Communist Party in either country. Although the choices of the leaderships of the Roman Catholic Church in the two republics in the late 1980s may seem obvious from today's point of view, the paper highlights various dilemmas encountered by this religious community in social as well as political contexts. The latter was largely the result of diverging Party religious policies in the two republics. By analysing a vast array of public and archival documents, the paper illustrates the cautious positioning and choices of the Roman Catholic Church in Slovenia, which up to the early 1990s had always avoided politicisation. Through a comparative analysis of diplomatic documents of the Yugoslav embassy to the Holy See, the paper traces the pronounced process of ethnicization of religion in Croatia, which left increasingly less space for dialogue. Although warnings about the danger of such choices came even from the Vatican, the representatives of the Roman Catholic Church as well as their Party counterparts insisted on their positions and with their rigidity paved each other's ways to (problematic) decisions the consequences of which became patent during post-socialism.

LUKÁCS B. GYÖRGY

Reformtörekvések Szlovéniában (1966–1971)

A hatvanas évek második fele a titói Jugoszlávia történetében a komoly gazdasági, majd politikai és társadalmi átalakulást hozó reform időszaka volt. Az 1965-től kezdődő gazdasági reform a piaci viszonyok erőteljesebb érvényesítését, a világpiacba való intenzívebb bekapcsolódást hozta. A további átalakulás szöszölői a decentralizáció mellett érveltek, megoldást kínálva a soknemzetiségű állam fokozódó problémájára, a föderáció eszközeinek elosztása körüli viták nyomán a tagköztársaságok között növekvő feszültségekre.

A Jugoszláv Kommunista Szövetségének (JKSZ) vezetése a reformot illetően nem volt egységes. Az azzal kapcsolatosan a hatvanas évek elejétől kibontakozó vita elsősorban ideológiai természetű volt, a centralizmus fenntartásának hívei ugyanis tartottak a folyamat politikai és társadalmi hatásaitól. A fejlettebb gazdaságú Horvátország és Szlovénia kommunista vezetői ugyanakkor egyre határozottabban álltak ki tagköztársaságaik gazdasági érdekeiért, a szabadabb politikai véleménynyilvánítást kihasználva új alternatívákat fogalmaztak meg.

Az átalakulás atyja a szlovén származású Edvard Kardelj volt, aki a föderáció működésének gondjait konföderatív elemek beiktatásával kívánta megoldani. A szövetségi alkotmány 1967 és 1968 során elfogadott módosításai gyengítették a föderáció hatáskörét, a tagköztársaságok és autonóm tartományok jogai nőttek. A csúcspontot az 1971-es alkotmánymódosítások jelentették, melyek értelmében az állam legfontosabb szervei a továbbiakban a paritás elve alapján szerveződtek, ez pedig a beruházások és az adó- és pénzügyek feletti kontroll köztársasági és tartományi végrehajtó tanácsokra való átruházásával azt jelentette, hogy a föderációban a tagköztársaságoknak és tartományoknak domináns szerepük lett. A JKSZ átalakításának folyamata a föderáció reformjával párhuzamosan zajlott, ami a köztársasági kommunista szövetségek szerepének növekedését jelentette.

A konföderatív elemek bevezetése a nemzetek feletti jugoszlávizmus eszméjének visszahatalosításával járt, az többé nem jelentette a közös állam legitimációs alapját. Komoly konfliktusok bukkantak felszínre, a horvát és a szerb értelmiség kulturális ügyekben folytatott vitái addig elhallgatott kérdéseket érintettek, így a horvátok egyenjogúságát és a szerb tagköztársaságon kívül élő szerb lakosság jogait. A köztársasági önállóság érvényesítésében a horvát reformkommunista vezetés ment a legmesszebb, és a párton kívüli szereplők is ebben a tagköztársaságban voltak anyagi és szellemi értelemben is a legerősebbek és legszervezettebbek. A szerb tagköztársaság reformot támogató kommunista vezetése, a „szerb liberálisok” a tradicionális szerb nacionalista paradigmát cáfolva támogatták a föderáció reformját. A szerb kritikus értelmiség ráadásul ekkor kezdett lemondani jugoszláv, unitarista nézeteiről, elutasítva a decentralizált Jugoszláviát. A szerb tagköztársaság déli autonóm tartományában, Koszovó és Metohijában ebben az időszakban, 1968 telétől robbantak ki az első komoly tüntetések, s ekkor vált világossá, hogy a szövetségi támogatások jelentős növelése, nemzeti jogaik, intézményeik támogatása, saját egyetem alapításának lehetővé tétele és

általában a magasabb életszínvonal sem elegendő a koszovói albánok megnyerésére, a jugoszláv állammal szembeni lojalitásuk megteremtésére.

A korszak a három nemzet alkotta Bosznia-Hercegovina esetében is a jövőre nézve rendkívüli jelentőségű átalakulást hozott: a tagköztársaság muszlim gyökerű lakosai hivatalosan elismert nemzeti státuszt kaptak. A legfelsőbb jugoszláv vezetés által támogatott másik nemzetépítés a macedónoké volt, akik ezekben az években kaptak nemzeti egyházat: 1967-ben – a belgrádi egyházi vezetés tiltakozása ellenére – az ohridi érsekséget autokefál státusszal ruházták fel.

A szövetségi kormánnyal való első nyílt szembeszegülés a legfejlettebb gazdasággal rendelkező Szlovénia reformkommunistáit vezető Stane Kavčič nevéhez kapcsolódik. Szlovéniában az ország gazdaságfejlesztési koncepciójának szerves részét képező úthálózatfejlesztéshez igényelt nemzetközi hitelt érintő központi döntés miatti tiltakozás a hatalom minden szervében kifejezésre jutott, a teljes szlovén közvélemény felzúdult.

Szlovénia a szocialista Jugoszláviában

A szlovének történetében a szocialista Jugoszlávia megalakulása több szempontból is komoly előrelépést jelentett. Szlovénia tagköztársasági státuszt kapott, az államiság bizonyos jegyeit biztosító közigazgatási egység létrejött, a szlovén nyelv és kultúra helyzetének javulása mellett Olaszországtól jelentős szlovének lakta területeket is sikerült megszerezni. A szlovénlakta földek több mint negyede, a lakosság harmada került¹ a szlovén tagköztársasághoz, mely tengeri kijáráshoz is jutott. A szlovén politikai és gazdasági elitnek nagy befolyása volt a szocialista Jugoszláviában, a szlovén ipar számára fontos volt az egységes jugoszláv piac, és jelentős tényező volt a Jugoszláv Néphadsereg által nyújtott biztonság is.² Szlovénia a nemzeti szempontból leginkább homogén jugoszláv tagköztársaság volt, a szlovén nyelvet és kultúrát alig fenyegették az unitarista törekvések.

A szövetségi központ intézkedései ellen ugyanakkor az ország megalakulásától kezdve több alkalommal széles körű ellenállás bontakozott ki a tagköztársaságban. Így volt ez már a Szlovén Kommunista Szövetsége Központi Bizottsága (SZKSZ KB) 1945. decemberi ülésén, mely a szövetségi kormánynak szállítandó szén mennyisége körüli vita jegyében zajlott. A centralista gazdaságpolitikát Szlovéniában a kezdetektől nehezen fogadták el.³ Az elégedetlenség 1946-ban tetőzött, amikor világossá vált, hogy az ötéves terv szerint a legtöbb beruházásra a fejletlen köztársaságokban fog sor kerülni. Az elégedetlenkedők ezt követően az ötvenes évek elején váltak ismét hangosabbá. Jellemző volt, amit Edvard Kardelj egy 1953-as tanácskozáson mondott: „Szlovéniában minden belgrádi határozatot és döntést nacionalista alapon kritizálnak. Az embereknek a vérükben van, hogy köztársasági szemszögből néznek mindent, a dolgokra nem forradalmi kommunistaként tekintenek.”⁴ Jugoszlávia legfejlettebb gazdaságú tagköztársaságában valóban elterjedt volt a meggyőződés, miszerint a szlovének dolgoznak a legtöbbet, és munkájuk eredményének túl nagy hányadát fölözik le mások. Kardelj tiltakozott ezen vélemények ellen, hangsúlyozva, hogy „a szlovén proletariátusnak komoly haszna van a jugoszláv közösségből”, elsősorban a mesterségesen alacsonyan, jóval a világpiaci szint alatt tartott mezőgazdasági termékárak kedvező hatását emelte ki.⁵

¹ Repe, Božo: *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana, 2002. 13.

² Repe, Božo: „*Liberalizem*“ v Sloveniji. Ljubljana, 1992. 123.

³ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 24.

⁴ Prinčič, Jože: *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana, 1997. 28.

⁵ Prinčič: *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*, 67.

Miközben a szlovének jó része elégedetlen volt, a többi tagköztársaságban és a szövetségi vezetésben elterjedt vélekedés volt, hogy az iparosítással éppen Szlovénia járt a legjobban.

A szövetségi központ akaratának érvényesülése Szlovéniában az ötvenes évek végéig nem lehetett kérdéses. Ebben lassú váltást a kommunisták hatvanas évek elejétől megerősödő fiatalabb generációja hozott, melynek retorikájában egyre hangsúlyosabbá vált a nemzeti gazdasági érdekek védelme, akár a szövetségi szervekkel szemben is. A szlovén végrehajtó tanács több beleszólást kívánt elérni a beruházásokról történő döntéshozatalnál.

A JKSZ centralista és föderalista szárnya közötti küzdelemben Szlovénia mindig is az utóbbi csoport egyik legfőbb támasza volt. A szlovén értelmiség képviselői már az ötvenes évek második felétől igen határozottan tiltakoztak a kultúra és a tudomány központosítása ellen, és a valódi egyenjogúság hiányára hívták fel a figyelmet. A szlovén kommunista vezetés ugyanakkor a nemzetek közötti kapcsolatokat illetően elsősorban a gazdasági aspektusokra koncentrált.

Az SZKSZ-en belül az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején megjelenő kritikusabb irányzat mellett Szlovéniában létezett pártonkívüli ellenzék is, mely főleg irodalmárokból, társadalomtudósokból és művészekből állt. Nem voltak egységesek, és nem rendelkeztek világos politikai programmal sem. Legjelentősebb csoportjuk a *Revija 57* nevű folyóirathoz köthető, azt azonban hamar felszámolták, a hozzá kötődő Jože Pučnik szociológust 1958 októberében letartóztatták és kilenc év börtönre ítélték. A *Revija 57* betiltásához jelentősen hozzájárult a trbovljei bányászok ekkor tartott nagy sztrájkja, ugyanis a hatalom a munkások és az értelmiség „egymásra találásától” tartott.

A *Revija 57* felszámolását követő korszakban az 1960-as alapítású, *Perspektive* című folyóiratban jelenhettek meg a legnevesebb párton kívüli értelmiségiek írásai. A lap négy évig működött, a kritikus értelmiség egyik legfőbb intézményévé 1962-re vált. Hasábjain megjelent írásai miatt a börtönből kilenc éves büntetése letöltése előtt szabaduló Pučnikot 1964-ben ismét bíróság elé állították, ezúttal két évet kapott.⁶ Pučnik elítélése a lap végét is jelentette, a párt nem tűrte a legális ellenzék létrehozásának szükségességéről való elmélkedést és a kommunisták mezőgazdasági politikájának nyílt kritikáját. A lap betiltásával korlátozták a kritikus értelmiség tevékenységét. Egyes feltételezések szerint a *Perspektivével* való leszámolás Kardelj részéről „a terep előkészítésének része” lehetett, ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy a pártvezetést és Titót sikerült meggyőzni a reform szükségességéről.⁷

A szlovén szlavisták már horvát kollégáik előtt, 1966. november elején tartott találkozójukon nyilvánosan tiltakoztak a szlovén nyelv egyenlőtlen helyzete miatt. Jellemző volt az egyik felszólaló véleménye, miszerint „szégyen, hogy a szlovén küldöttek, a szlovén munkáosztály, a dolgozó nép képviselői nem érvényesíthetik azokat a jogokat, melyeket egykor a szlovén polgári képviselők a bécsi parlamentben”.⁸ 1966 novemberének második felében a szlovén parlament hivatalosan kérelmezte az alkotmánybíróságnál, rendelje el, hogy a szövetségi igazgatás a gyakorlatban használja „mindhárom nyelvet és mindkét írásmódot”.

Szinte minden mutatót tekintve Szlovénia volt a föderáció legfejlettebb gazdaságú tagköztársasága, 1971-ben az össznépesség mindössze 8,4 százalékát adó szlovének a jugoszláv export 18,4 százalékát termelték. A centralista gazdasági modell elleni fellépés Szlovéniában meglehetősen határozott volt. A tagköztársaságok önállóságának növelése a szlovén vezetés elsőszámú céljává vált, a Jugoszláviából való kiválás lehetősége azonban soha nem merült

⁶ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 26.

⁷ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 28.

⁸ Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper, 1995. 283.

fel lehetőségként. Ilyen elképzelés a korszakban csak az emigráció tagjai részéről hangzott el, illetve ismert egy 1968-ban Triesztben rejtélyes „szlovén akadémikusok ipszilon csoportja” aláírással kiadott füzetecske, melynek szerzői a gazdasági eszközök elvesztegetéséről írtak, s azt jövendőlték, hogy Szlovénia húsz éven belül függetlenné válhat.

A tagköztársaságok gazdasági kapcsolatairól, az ezzel kapcsolatos kérdésekről Szlovéniában nyilvános viták folytak. Ezt a kérdést a legfőbb tekintély, Kardelj is megpróbálta tisztázni, a korszakban hangoztatott véleménye szerint a tagköztársaságok gazdasági kapcsolataiban „olykor az egyik, máskor a másik jár rosszabbul, de alapvetően egyik sem használja ki a másikat”.⁹ Szlovénia föderációban elfoglalt helyzetével kapcsolatban mégis konkrét számokkal állt elő. Kardelj köztársasági forrásokra hivatkozva azt állította, hogy Szlovénia 1964-ben éves nemzeti jövedelmének 15,8%-át, 1965-ben 11,7%-át engedte át a föderáció céljaira, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a világpiaci és a belső árak közötti különbség Szlovéniának kedvez a leginkább. Mindent összevetve arra a megállapításra jutott, hogy Szlovénia a föderáció szükségleteire nemzeti jövedelmének hozzávetőlegesen 10%-át fordítja, és ha a fejletlenek alapjából nem is részesül, a belső piacból és a kiviteli szubvencionálásából oly mértékben profitál, hogy „csak egy egoista nacionalista számolgathatja a tizedeseket, talán egy egész százalékig is eljut, aminek alapján kizsákmányolásról beszélhet”.¹⁰ Kardelj azt állította, hogy Jugoszlávia a hatvanas évek közepén a világ negyedik leggyorsabban fejlődő gazdasága, Szlovénia pedig Japán után a második. A jugoszláv nemzeti össztermék 1953 és 1969 között átlagosan 6,1%-kal nőtt, míg Szlovéniában 1950 és 1969 között 6,5%-kal. Stane Kavčič elismerte, hogy eleinte maga is úgy gondolta, Szlovéniát kihasználják, ugyanakkor hozzátette, hogy sem ő, sem a szlovén kormány nem ebből indult ki.

Jože Prinčič szlovén gazdaságtörténész számításai szerint a reform a szlovén gazdaságot a jugoszláv átlagnál kevésbé vetette vissza. A termelés csökkenése alacsonyabb volt, a foglalkoztatottság is kisebb mértékben csökkent, a kiviteli nőtt. A jugoszláv átlagnál kisebb mértékű visszaesést a közgazdászok a jobb szervezethez, az eltérő hagyományokkal és a szlovén gazdaság kedvezőbb szerkezetével magyarázzák.¹¹ Az adatok ugyanakkor a szlovén nemzeti össztermék arányának folyamatos csökkenését mutatják a jugoszláv nemzeti össztermékben belül, 1947-ben még annak 18%-át, 1964-ben 16%-át, 1967-ben már csak 15%-át tette ki.¹²

A „szlovén liberálisok” színre lépése

A szlovén értelmiség tevékenységének, a *Perspektive* című lapnak jelentős volt a szerepe, az események további alakulását azonban elsősorban a JKSZ-en és az SZKSZ-en belül lezajlott folyamatok határozták meg. Stane Kavčičot és a köreihez tartozó, az utókor által „liberálisoknak” nevezett szlovén reformkommunisták 1967. május 9-én kerültek a Szlovén Végrehajtó Tanács (a köztársasági kormány) élére, s a kezdetektől Jugoszlávia föderalizálása és a köztársasági jogok bővítésének határozott szószólói lettek. Szellemi központjuk a Stane Kavčič vezette, eredetileg a *Perspektive* ellenpontja szerepét játszó *Teorija in praksa* folyóirat volt. A laphoz köthető értelmiségiek által kidolgozott program szerint egyik fő célkitűzésük az volt, hogy Szlovéniának Jugoszlávián belül nagyobb nemzeti, állami és gazdasági

⁹ Repe: „Liberalizem“ v Sloveniji, 137.

¹⁰ Repe: „Liberalizem“ v Sloveniji, 140.

¹¹ Prinčič, Jože: *V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Ljubljana, 1999. 280.

¹² Prinčič: *V začaranem krogu: Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme*, 377.

szuverenitást harcoljanak ki. Követelték többek között, hogy az addigi gyakorlattal ellentétben a szlovén sorkatonák tagköztársaságuk határain belül teljesíthessék a kötelező szolgálatot, a tagköztársasági haderőt, az úgynevezett területvédelmet pedig a köztársasági kormány alá rendelték volna.¹³ A koncepció szószólói új gazdasági ágazatok erősítését tűzték ki célul, a nehézipar helyett a szolgáltatások, a bankszektor, a turizmus, a szállítmányozás és a kereskedelem fejlesztésére koncentráltak, és elsősorban nagyobb gazdasági önállóság elérésére törekedtek. A szlovén kommunista vezetés a többi tagköztársasággal és külföldi partnereivel is Belgrád közvetítése nélkül kívánta alakítani gazdasági kapcsolatait.¹⁴ Kavčič teóriája szerint a jugoszláv tagköztársaságok államként alakultak meg, melyek saját érdekeiket képviselik, ezért „újra kell gondolni az osztály- és a nemzeti érdek viszonyát”.¹⁵ A szlovén reformerek programjának megvalósítása az SZKSZ 1968. december 9–11. között tartott kongresszusával vette kezdetét, melyen a legtöbb szó a tagköztársaság gazdasági emancipációjáról esett.¹⁶

Kavčič törekedett a fejletlenekek nyújtott támogatás csökkentésére, nyugati irányultságú volt, a nemzetközi kereskedelmi folyamatokba való bekapcsolódást szorgalmazta. A szlovén reformkommunisták mindvégig kiálltak a reform következetes végrehajtása mellett, ugyanakkor igyekeztek hangsúlyozni, hogy a jugoszláv keretek megtartása gazdasági szempontból és a nemzetközi helyzet miatt is Szlovénia érdekében áll.

A szlovén útbotrány

A hazájában igen népszerű Stane Kavčič vezette szlovén kommunisták a horvát vezetés első határozottabb fellépése idején, 1967 végén még nemzeti gazdasági programjuk kialakításával voltak elfoglalva, szövetségi szinten kevésbé támogatták a tagköztársasági jogok növelését leghatározottabban követelő horvát reformkommunisták törekvéseit, amit azok még sokáig a szemükre vetettek. A szlovén reformerek szövetségi központtal való első jelentős összeütközését a másfél évvel később végbement, szlovén útbotrány néven ismert események hozták magukkal.

Az úgy 1969. július 22-én vette kezdetét a legnagyobb szlovén napilap, a *Delo* tudósításával, mely a szövetségi kormány által a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank kölcsönére javasolt útépitési tervek listáját tartalmazta. A cikkben nem szerepeltek a szlovének által jó ideje tervezett Vrhnika–Postojna és Hoče–Levec útszakaszok, ami politikai krízishez vezetett. Stane Kavčič kormánya a szlovén nyilvánosság támogatásával ellenállt a döntésnek, Jugoszláviában ez volt a szövetségi kormány első komolyabb nyilvános kritikája. A kibontakozó események hatására tulajdonképpen nyitottá vált Szlovénia föderációban elfoglalt helyének kérdése.

A szlovén vezetés a gazdasági reform indulásával kidolgozott gazdaságfejlesztési koncepciójának szerves része volt az úthálózat modernizálása, a gyorsúthálózat fejlesztéséről szóló első komoly tanulmány 1966-ban készült.¹⁷ A szlovén gazdasági elképzelések fő formálójá mindvégig maga Stane Kavčič volt, aki a szlovén nemzeti gazdaság ideológiáját képviselte. Fontos felismerése volt, hogy a klasszikus ipari fejlődési pályához Szlovénianak hiányoznak a saját nyersanyagai, valamint gazdasági és energetikai feltételei, természeti adottságai pedig

¹³ Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana, 2005. 397.

¹⁴ Repe, Božo – Prinčič, Jože: *Pred časom: Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana, 2009. 74.

¹⁵ Uo. 81.

¹⁶ Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992*, 289.

¹⁷ Repe: „*Liberalizem*“ v *Sloveniji*, 74.

nem kedveznek a mezőgazdasági tevékenységnek sem, ezért az ország kedvező földrajzi fekvése folytán perspektívát igazán a szállítmányozásban és a turizmusban látott.¹⁸ Ennek megfelelően a tervek rendkívül fontos részét képezték az úthálózat modernizálásáról szóló elképzelések, a nemzetközi hitel elmaradása veszélyt jelentett a fejlődésre, ezért is váltott ki olyan heves reakciókat Szlovéniában.

Az osztrák és az olasz határt összekötő autópálya megépítéséről már 1968. június 28-án határoztak,¹⁹ hosszas szakmai egyeztetés után a szlovén parlament 1969. március 10-én törvényt fogadott el a Szlovéniát Közép- és Nyugat-Európával összekötő, gazdaságilag rendkívül fontos Šentilj–Nova Gorica autópálya modernizációjáról, és határozat született az ország délnyugati részén fekvő Vrhnika–Postojna–Razdrto és az északkeleti Hoče–Levec szakaszok megépítéséről is. Az 1477 millió dináros beruházáshoz 999 milliót saját forrásból kívántak fedezni, a fenmaradó részre kellett hitelt felvenni.²⁰

Útépítésre szánt hitelekhez a tagköztársaságok a Szövetségi Végrehajtó Tanács (a szövetségi kormány) közvetítésével juthattak, annak ellenére, hogy azt maguk fizették vissza.²¹ A jugoszláv kormány nem rendelkezett az úthálózat fejlesztésére vonatkozó egységes, hosszú távú tervvel, a hitelfelvételre inkább a köztársaságok nyomására került sor. A hitelek elosztásánál a tagköztársaságok között előre nem állítottak fel sorrendet, erről a köztársasági vezetésekkkel nem tárgyaltak.²²

A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank Jugoszláviának szánt hitelei több részletben érkeztek, a szlovénok által kifogásolt a negyedik volt. Az ügy pikantériája, hogy a hitelek belső elosztásáról döntő Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke ekkor éppen a szlovén származású Mitja Ribičič volt. Jugoszlávia fejlettebb területei a hitelek elosztásánál a gazdasági és közlekedési szempontokat szerették volna érvényesíteni, a politikai megfontolások azonban a fejletlenek nagyobb mértékű támogatása mellett szóltak. Az utóbbiak követelték, hogy számukra több hitelt biztosítsanak, Bosznia-Hercegovina képviselői egyenesen azt állították, hogy Jugoszlávia a hitelt fejletlen térségei nélkül meg sem kapta volna.²³ A Szövetségi Végrehajtó Tanács 1968 júliusában tartott 89. ülésén döntöttek arról, hogy mely útszakaszok társfinanszírozására fogják fordítani a következő hitelrészletet. Ekkor határoztak a Vrhnika–Postojna és a Maribor–Celje autópályaszakaszok bevételeiről, a Postojna–Razdrto útszakaszt később, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank szakmai bizottságának javaslatára adták hozzá.

A Szövetségi Végrehajtó Tanács 1969. március 26-án hozta meg döntését, amit a szövetségi parlament is elfogadott. Ez alapján a Vrhnika–Postojna szakasz megépítésére 16,1 millió dollárt szántak. A döntésről nem egyeztettek a köztársaságokkal és a tartományokkal, amit azzal magyaráztak, hogy tulajdonképpen csak a projektek támogatása sorrendjének meghatározásáról van szó, hiszen további hitelek lehívását tervezték. A Világbankkal már közölték a tervezett projekteket, köztük a Hoče–Levec szakaszt (a Maribor–Celje autópálya szakaszát) és a Postojna–Razdrto utat, melyek a negyedik hitelrészlet várományosai voltak. A Világbankkal való egyeztetés bonyodalmai, annak sürgetése miatt a Szövetségi Végrehajtó Tanácsnak az utolsó pillanatban a már azelőtt bejelentett július 16-17-i ülésén kellett döntenie

¹⁸ Omerza, Igor: *Cestna afera*. Ljubljana, 1989. 229–230.

¹⁹ Uo. 16.

²⁰ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 75.

²¹ Omerza: *Cestna afera*, 23.

²² Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 78.

²³ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 76.

az ügyben, utólag hozzáadott napirendi pontként.²⁴ Szerencsétlen körülmény volt, hogy a köztársasági kormányok vezetőit meghívták ugyan, de azok nem értesültek arról, hogy a szóban forgó ügyben is ezen az ülésen fognak tárgyalni, annak anyagainak csak közvetlenül az ülés előtt vehették volna át. Az ülésen határozat született arról, hogy a szerbiai Belgrád–Újvidék, a Peć–Priština–Niš, a bosznia-hercegovinai Szarajevó–Zenica és a montenegrói Bar–Ulcinj útvonalakat fogják javasolni, azaz az eredetileg tervezetthez képest kimaradt a macedóniai Kičevo–Ohrid és Szkopje–Tetovo mellett a szlovéniai Hoče–Levec és Postojna–Razdrto útvonal is. Szlovénia képviselői nem kaptak tájékoztatást arról, hogy a negyedik hitelrészletről is tárgyalni fognak, az ülésen pedig nem jelentek meg. A Szövetségi Végrehajtó Tanács tagjai úgy gondolták, a most kimaradt szakaszok majd a tervezett, a negyedikhez hasonló összegű ötödik körben kerülnek sorra. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a döntésről előbb értesült a sajtó, mint a szlovén vezetés.²⁵

A Delo július 22-i cikke sokkolta a szlovén vezetést és a közvéleményt, az elkövetkező napokban rendkívül sokat foglalkozott vele a szlovén sajtó, a politikai szervek folyamatosan üléseztek. A tagköztársaságban általános volt az elégedetlenség, a leghevesebb reakciók Szlovénia stájer területeiről érkeztek. Maribor polgármestere, Mirko Žlender is felemelte a szavát, a július 30-án összeülő városi közgyűlés tiltakozó levelet fogalmazott meg, melyben követelték, hogy a szövetségi kormány változtassa meg a döntését. A szlovén kormány az ország szinte minden pontjáról kapott hasonló leveleket.²⁶

A Szlovén Végrehajtó Tanács július 31-én ült össze az ügy megtárgyalására. Ennek eredménye lett a négy nap múlva Belgrádba küldött levél, melyben a korábbi ígéretre és a Világbank szakembereinek véleményére hivatkozva panaszt tettek a döntés ellen. Hangsúlyozták, hogy nem volt tudomásuk arról, hogy az ügyben az adott ülésen fognak dönteni, és hosszan taglalták a Šentilj–Nova Gorica autópálya jelentőségét Jugoszlávia gazdasági, közlekedési és turisztikai fejlődése szempontjából, hangsúlyozva, hogy az utóbbi években mennyire megnőtt a forgalma. Végül megemlítették a negatív közhangulat okozta gondokat, figyelmeztetve a negatív politikai hatások veszélyére. Kérelmezték az ügy újratárgyalását és a projekt beillesztését. A levél hangneme éles, ultimátumszerű volt.²⁷

Augusztus 1-jén összeült a pártvezetés is, az SZKSZ KB titkárság kibővített ülésén támogatásukról biztosították a Végrehajtó Tanácsot, és a közvélemény is mellettük állt. Szintén ezen a napon tartott sajtótájékoztatót Mitja Ribičič, aki visszautasította a követeléseket, kifejezve meglepettségét az éles reakció miatt.²⁸ Megnyilvánulásai is arról tanúskodtak, hogy valóban nem számított ilyen heves ellenállásra. A szlovén vezetőkkel folytatott tárgyalásait követően elismerte a két útszakasz rendkívüli jelentőségét, de közölte, hogy a Szövetségi Végrehajtó Tanács nem változtathatja meg a döntését. A gyors döntés kényszerét a Világbank követelésével magyarázta,²⁹ és kijelentette, hogy annak megváltoztatása azért sem lehetséges, mert ez a Világbankkal folytatott tárgyalások elhúzódtásához vezetne. Ugyanakkor ígéretet tett, hogy az ötödik hitelrészletről Szlovénia részesülni fog. A Világbank részéről azonban ekkor erre semmiféle garancia sem volt, ezzel az érveléssel nem is sikerülhetett a szlovén nyilvánosság megnyugtatása.

²⁴ Omerza: *Cestna afera*, 22.

²⁵ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 76–77.

²⁶ Omerza: *Cestna afera*, 27–28.

²⁷ Omerza: *Cestna afera*, 29–30.

²⁸ Vuković, Zdravko: *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*. Beograd, 1989. 306.

²⁹ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 86.

Az SZKSZ KB politikai helyzetről szóló tárgyalásain megállapították, hogy Jugoszláviában többnemzetiségű országgént „az egyenjogú egyeztetés módszerének kifejlesztése lenne szükség”. Abban is egyetértettek, hogy az ilyen gyakorlat károsan hat a köztársaságok és a föderáció viszonyaira, ami segíti „a különböző nacionalista és sovinszta erőket”.³⁰ Szlovéniában a botrány kapcsán felmerült a parlament összehívásának lehetősége is, ezt a közvélemény is követelte, erre azonban végül az aláírásgyűjtés ellenére sem került sor.³¹

Az útbotrány kiváltotta elégedetlenség Szlovéniában gyakorlatilag a hatalom minden szervében kifejezésre jutott, a községi szinttől a köztársaságiig. A szlovének között népszerűek voltak a Szlovén Végrehajtó Tanács törekvései, a reform és a nemzeti érdekek veszélybe kerülése miatt az ügy a szlovének tömeges megmozdulásához vezetett. Nem elsősorban a konkrét esetről volt szólt, sokkal inkább a jugoszláviai állapotokkal való általános elégedetlenség kifejeződéséről. A kommunisták ügyeltek arra, hogy az események ne csússzanak ki a kezükből, figyelemmel kísérték a lakosság hangulatát, főleg a Hoče–Levec szakasz miatt érintett Celje és Maribor térségében figyeltek meg komoly elégedetlenséget. Nem voltak ritkák a nacionalista jelszavak, sokan Szlovénia függetlenedésének szükségességéről beszéltek, és megjelentek az erről szóló különböző rölapok és plakátok is, sok helyütt követelték a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnökének lemondását. Mitja Ribičič és hozzátartozói több fenyegető levelet is kaptak.³² A szlovén vezetés különösen az egyházi vezetők és a szlovén emigráció hatását kísérte figyelemmel, a biztonsági szolgálatok emberei aktívák voltak az ellenséges akciókat szervező személyek felkutatásában.

A heves szlovéniai reakciókat követően az útbotrány igen hamar összjugoszláv méreteket öltött. Augusztus 5-én a horvát vezetés is megszólalt, követelve, hogy a Szövetségi Végrehajtó Tanács hozzon új határozatot, mivel az előző a köztársaságok előzetes véleményezése nélkül született.³³ A többi tagköztársaság nyilvánossága az útbotrány kiváltotta szlovén reakciót nacionalista, a jugoszláv egységet veszélyeztető megnyilvánulásként értékelte.³⁴ Bosznia-Hercegovinában Edvard Kardelj információi szerint még a szlovén áruk bojkottjának lehetősége is felmerült. Jugoszlávia-szerte arról beszéltek, hogy Szlovéniában szeparatista és sovinszta tendenciák tapasztalhatók. A szlovén reakció elítélésében élen jártak a belgrádi lapok: a *Borba*, a *Večernje novosti* és a *NIN*, emellett feltűnően éles volt a reakció Macedóniában. Szlovéniában ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre elterjedtebb volt a vélekedés, miszerint tagköztársaságuk a reformtörekvések egyetlen igazi hordozója.

Az ügy komolysága miatt azt a legfelsőbb jugoszláv vezetés is tárgyalta. A JKSZ KB Elnökség Végrehajtó Irodája 1969. augusztus 7-én Brionin Tito elnökletével tartotta XVI. ülését, melynek fő témája a Szövetségi Végrehajtó Tanács határozata volt. A VB tagjai mellett jelen voltak a köztársasági KSZ KB-k elnökei, a köztársasági kormányok elnökei, a Szövetségi Parlament elnöke és a szövetségi kormány több funkcionáriusa is. Mitja Ribičič bírálta a szlovén vezetést, igaz, önkritikát is gyakorolt. Felhívta a figyelmet a tényre, hogy ez már nem az első alkalom, hogy a Végrehajtó Irodának kell beavatkoznia a köztársaságok és a szövetségi kormány vitájába. Ribičič arról beszélt, hogy a Szövetségi Végrehajtó Tanács ezekben az esetekben azért nem engedhet, mert „az a gazdaság és a nemzetek közötti viszony stabilitásának végét jelentené”.³⁵

³⁰ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 83.

³¹ Omerza: *Cestna afera*, 33.

³² Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 94–95.

³³ Vukovič: *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, 306.

³⁴ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 94.

³⁵ Repe–Prinčič: *Pred časom*, 149.

Az ülésen Tito az ország imázsát romboló eseményként értékelte az ügyet, mely „segíti az ellenséges erőket és a külföldi propagandát”, mondván, olybá tűnhet, „az ország fejlődése a külföldi hitelektől függ”. Tito élesen fogalmazott, szerinte a szlovének viselkedése veszélybe sodorta az egységet, és fennáll a veszély, hogy a kialakult negatív hangulat más köztársaságokra is áterjed. Elmondta, hogy meglátása szerint nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdésről is szó van.

Tito és Stane Kavčič között személyes ellentét is feszült. 1969 közepén ugyanis Kavčič a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnökjelöltje volt, de mivel nem teljesült több kérése, többek között az, hogy alelnöke a horvát reformkommunisták egyike, Savka Dabčević-Kučar vagy Miko Tripalo legyen, nem vállalta a tisztséget,³⁶ amit Tito később többször is a szemére vetett. Az ülésen Kavčičhoz több kérdést intézett, aggasztónak nevezte, hogy fellépését külföldön és Jugoszláviában is a köztársaságok közötti ellentétként fogják értékelni. Leginkább „az állami egység veszélyeztetését” tartotta elfogadhatatlannak: „Nagyon véres árat fizettünk azért, amit elértünk”, mondta, hozzátéve, hogy „egy köztársaság sem játszhat a közösség sorsával”, mely „minden belső hibája ellenére hatalmas eredményeket ért el gazdasági, politikai és a nemzetek közötti viszony terén is”.³⁷ Tito országszerte tapasztalható nacionalista megnyilvánulásokról beszélt. Kavčičot figyelmeztette, hogy „egy köztársaság sem válhat ki megvárakoztatások nélkül, annak beláthatatlan következményei lehetnek”. A szlovén vezetőt gyakorlatilag nyíltan megfenyegette, hogy „a közösség érdekében” minden eszközt be fognak vetni. Edvard Kardelj arra hívta fel a figyelmet, hogy a többi tagköztársaság hasonló reakciója az egész rendszert érintheti. Az okokat a gazdasági helyzetben, a szociális gondokban, a föderáció és a gazdaság közötti viszonyok tisztázatlanságában látta. Szlovéniában a nacionalizmust Kardelj „a szocializmus- és öngazgatás-ellenes erők maszkjának” nevezte, a szocializmus elleni küzdelem eszközének, amelynek „egyes kommunisták is bedőlnek”.³⁸

Az ülés jelentősége a szlovén politika szempontjából abban rejlett, hogy ekkor kezdődött a szlovén vezetésen belüli elkülönülés. Az SZKSZ KB elnöke, az ülést megelőzően a legfőbb kérdésekben Kavčičsal még egyetértő France Popit támadni kezdte a szlovén kormány elnökét, mondván, „aggasztja azok népszerűsége, akik a szlovén érdekek védelmezőinek állítják be magukat, így szerevezve népszerűséget, mégpedig a kommunista szövetség kárára”. Kavčič válaszában tagadta, hogy Szlovéniában az utca segítségével erőszakolnák ki a befektetéseket, és hogy az akció célja parciális szlovén érdekek érvényesítése lett volna. Elmondta, hogy fő sérelmük a szlovén vezetés értesítésének elmulasztása volt, holott ilyen fontos ügyben nem dönthettek volna Szlovénia nélkül. Az ülésen Savka Dabčević-Kučar vette némileg védelmébe a szlovén vezetést, szólt a horvátországi nacionalista jelenségekről is, és figyelmeztetett arra, hogy egyes kérdések megoldása nélkül országszerte a nacionalisták megerősödésére lehet számítani.³⁹ Az ülésen a horvátok tehát kihasználták az alkalmat a további változás szükségességének hangsúlyozására. Miko Tripalo kiemelte, hogy az ügy tanulságaként felül kellene vizsgálni a rendszert, mely a belgrádi bankoknak lehetővé teszi a közös tőke és a nemzetközi hitelek feletti rendelkezést.⁴⁰ A XVI. ülés megegyezéssel zárult, mely szerint Szlovéniában először összeül a szűkebb politikai vezetés, majd összehívják a KB-t. Stane Kavčičsal szemben nem indítottak eljárást. Szlovéniában a rendelkezésekkel szemben általános volt az elégedetlenség, a sajtó azonban lecsendesedett.

³⁶ Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992*, 293.

³⁷ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 100.

³⁸ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 103.

³⁹ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 102.

⁴⁰ Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999. 558.

Az útbotrány kapcsán felszínre kerülő súlyos kérdés volt a szlovén területvédelem által külföldről rendelt fegyverek ügye. 1968 őszén minden jugoszláv tagköztársaságban, így Szlovéniában is úgynevezett területvédelmeket hoztak létre. A könnyű fegyverzetű köztársasági katonai egységek felállítását elsősorban egy esetleges szovjet támadásra való felkészülés motiválta, központi ellenőrzésük azonban sokszor nehézségekbe ütközött. Tito 1969. augusztus 6-án a szlovén vezetéssel Brionin tartott ülésen közölte, tudomást szerzett arról, hogy Szlovénia Franciaországból könnyű fegyverzetet kíván beszerezni. Magyarazatot követelt arra, hogy a szlovén vezetés miért nem tartja be a megállapodást, miszerint az országhatárokon kívülről csak a legmodernebb, Jugoszláviában nem gyártott fegyvereket szerzik be.⁴¹ A szlovén vezetők tagadták, hogy közük lenne az ügyhöz, Stane Kavčič ígéretet tett annak kivizsgálására. Ez később meg is történt, annak eredményeiről tájékoztatták Titót, s ezzel az ügy ideiglenesen le is zárult.

A szövetségi kormány augusztus 13-án ült össze az útbotrány megtárgyalására. Szó esett a szlovén és a horvát kifogásokról is, majd ismét megállapították, hogy a határozatok megváltoztatása nem indokolt. Ennek okát közleményben tudatták, melyben hangsúlyozták, hogy a szövetségi kormánynak azért kell „az összehangoló szerepét játszania az útbépítési projektek kiválasztásánál, mert Jugoszláviának nincs egységes közútfejlesztési programja”, és tájékoztattak arról is, hogy intenzíven fognak dolgozni egy ilyen program kidolgozásán. Beismerték, hogy a projektek kiválasztásánál nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontok is közrejátszottak: a fejletlenek előnyt élveznek. Végül újra ígéretet tettek a kimaradt projektekre való hitelszerzés támogatására.⁴² Az SZKSZ KB titkársága augusztus 25–26-án Ljubljánban ült össze, ott már látszottak Edvard Kardelj Kavčič elleni akciójának körvonalai.⁴³ Kavčičéknak a hatalmon maradáshoz le kellett mondaniuk követeléseikről. Az útbotrány jelentősen hozzájárult politikai ellehetetlenülésükhöz, a vezetésből való eltávolításuk ezt követően csak idő kérdése volt.⁴⁴

A szlovén útbotrány jelentőségét az adja, hogy Jugoszláviában a szövetségi kormány döntése ellen ekkor alakult ki először széles körű összefogás, és a világháború után első alkalommal vetődött fel nyilvánosan Szlovénia Jugoszláviában elfoglalt helyzetének kérdése. Kardelj az útbotrány után kezdett távolodni a szlovén reformszárnytól, félelme az volt, hogy a nemzeti partikularizmusok erősödése negatív hatással lesz a szocializmus fejlődésére, az „elleneséges erők” megerősödésével jár.⁴⁵ Az ügy Kavčič vereségével és a kardelji oldal győzelmével zárult, ami jelzés volt a többi köztársasági és tartományi kommunista vezetés számára is, hogy a változásoknak vannak határai, amit átlépve az ország legfőbb vezetése beavatkozik.

A reformkommunisták leváltása

Az útbotrányt követően szövetségi szinten háttérbe kerülő szlovén reformkommunisták helyett a tagköztársasági önállóság növelésének fő szószólói a horvát reformerek lettek. Az események a dezintegráció irányába mutattak. A legfőbb összetartó erő Tito elnök és a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) volt, másrészt a nagyhatalmi érdekek is az egység megőrzése mellett szóltak. Az események az 1971-es év folyamán érték el csúcspontjukat, a kibontakozó horvátországi válságot követően a jugoszláv vezetés a horvát diáksztrájkot használta

⁴¹ Repe–Prinčič: *Pred časom*, 176.

⁴² Omerza: *Cestna afera*, 41.

⁴³ Omerza: *Cestna afera*, 43.

⁴⁴ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 216.

⁴⁵ Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992*, 295.

űrügként a beavatkozáshoz. A JK SZ Elnökségének 1971. december 1-i, karadördevói plénümán menesztették a horvát vezetést, amit követően Tito a Jugoszláv Néphadsereg legmagasabb rangú vezetői jelenlétében kijelentette, hogy amint Horvátországban minden normalizálódik, a többi tagköztársaságban is „rendezni kívánja a helyzetet”.⁴⁶

Ennek megfelelően 1972 második felében a szerb, szlovén és macedón vezetésben is megtörtént a párton belüli szakadás. A „szerbiai helyzet rendezése” után kerültek sorra a szlovén „liberálisok”. Leváltásukat több kisebb botrány előzte meg, ilyen volt a „huszonöt képviselő ügye”. 1971 nyarán a szlovén köztársasági parlament képviselői a legfelsőbb vezetés megkérdezése nélkül az útbotrány során kompromittálódott Mitja Ribičić helyett Edvard Kardeljt javasolták a szövetségi elnökségbe. Hiába támogatták azonban a JK SZ egyik legbefolyásosabb tagját, engedetlenségük miatt kizárták őket,⁴⁷ amit a szlovén történészek a „liberálisokkal” való leszámolás bevezetőjének tartanak. A „liberalizmus” korszakának végét hivatalosan az SZKSZ KB titkárságának 1972. október 28–29-i kibővített ülése jelentette. Stane Kavčič ellen a vád technokratizmus, elitizmus és liberalizmus volt, eltávolították minden funkciójából, ugyanakkor az SZKSZ tagja maradt. A SZKSZ győztes szárnyát a KB elnöke, France Popit vezette.

1972 novemberében ismét elővették a szlovén területvédelem által külföldről rendelt fegyverek ügyét, amit Tito 1969 augusztusában kért számon a szlovén vezetésen. A szlovén belügyminisztérium szervei illegális, külföldi számlákon tartott összegeket fedeztek fel, melyeket a Ljubljanska banka vezérigazgatójának tudtával, fegyvervásárlási célra gyűjtöttek. 1972–1973 során Szlovéniában a szerb titkosszolgálat irányításával Vrh (Csúcs) akció néven nyomozást folytattak az ügyben.⁴⁸ A vizsgálat a legmagasabb szlovén vezetést is érintette, a gyanú szerint egyes csoportok Szlovénia függetlenedésének lehetőségére készülve a köztársaság felfegyverzésére törekedtek. A szigorúan titkos vizsgálat egy évig tartott, a szlovén vezetés arról csak később szerzett tudomást. Összeállítottak egy úgynevezett „Zöld könyvet”, mely tartalmazta a szlovének elleni vádakát. A JK SZ Elnökség Végrehajtó Bizottsága által később a teljes ügy kivizsgálására felállított bizottság ugyanakkor megállapította, hogy a szlovén politikai vezetés elleni vádak, ha nem is voltak teljesen alaptalanok, súlyos provokációt jelentettek. A bizottság jelentése szerint az akció célja egyes szlovén vezetők szeparatizmussal való megvádolása volt, „egy szintre hozva őket a politikai emigrációval”. Megállapították, hogy a szlovén vezetés fegyvervásárlási ügyét „ellenséges és titkosszolgálati erők” használták ki.⁴⁹

A tagköztársasági reformkommunisták leváltását jelentősen megkönnyítette, hogy közöttük nem került sor valódi összefogásra, amit Tito és Kardelj döntőbírói szerepüket féltve a kezdetektől tudatosan akadályozott is,⁵⁰ de erre egyik fél részéről sem mutatkozott hajlandóság. A „szerb liberálisok” gyanakodva tekintettek a horvátországi folyamatokra,⁵¹ és a horvát vezetés bukásával számoltak.⁵² A szlovén „liberálisok” ugyanakkor igyekeztek kimaradni a horvát–szerb vitákból. Ideológiájuk közelebb állt ugyan a „szerb liberálisokéhoz”, a horvát reformerekhez azonban azok nemzeti emancipációs törekvései hozták őket közelebb. A horvát–szlovén viszony ennek ellenére nem volt felhőtlen, a horvátok mindvégig nehezteltek, amiért a decentralizációra és a devizarendszer megváltoztatására vonatkozó követeléseiknél

⁴⁶ *Sjeda Hrvatske u Karadördevu 1971: 21. sjednica (autorizirani zapisnik)*. Zagreb, 1994. 183.

⁴⁷ Vodopivec: *Od Pohlínove slovnice do samostojne države*, 405.

⁴⁸ Repe–Prinčič: *Pred časom*, 181.

⁴⁹ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 197–198.

⁵⁰ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 148.

⁵¹ Dabčević-Kučar, Savka: *Sedamdeset i prva: hrvatski snovi i stvarnost*. I. Zagreb, 1997. 179.

⁵² Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*, 594.

a kezdetekben nem kaptak támogatást a szlovénektől. A szlovén vezetés ugyanakkor tartózkodó volt, veszélyesnek tartották a horvátok „nacionalista” politikáját.⁵³

Stane Kavčič és a többi köztársasági reformer vezető leváltása a politikai krízis megoldását jelentette. A leszámolásokat követően a fő törekvés a párthatalom központosítása és újraérvényesítése volt, Tito elnök a JKSZ addigi föderalizálásával és dezintegrálásával veszélyeztetve látta az ország egységét. A leváltott reformerőket „magukra hagyó” Kardelj a leszámolások idején háttérbe vonult, s mint a szocialista Jugoszlávia története során többször, ezúttal is a politikai válságot követő új programot készítette elő. A reformerek eltávolítása után a devizagazdálkodás szabályainak módosításával és az 1974-es szövetségi alkotmány elfogadásával részben mégis teljesültek a reformerek követelései, a jugoszláv vezetés azonban ekkor már biztosra vehette, hogy a föderalizálás túlzott nemzeti irányultság, illetve a párt uralmának veszélyeztetése nélkül mehet végbe. A nyolcvanas évek második felében az 1974-es alkotmánnyal kialakított berendezkedés legfőbb védelmezői, az annak lebontására irányuló szerb törekvések legeltökéltebb ellenzői majd ismét a szlovén kommunista vezetés tagjai lesznek.

GYÖRGY LUKÁCS B.

Reform Efforts in Slovenia (1966–1971)

The reform period of Yugoslavia beginning in the second half of the 1960s has a special place in the 20th century history of the Slovenian nation, bringing about significant economic, and later political, and social changes. The members of the pro-reform Slovenian communist leadership defended the interest of the most economically developed constituent republic and became the proponents of decentralization, and the opponents of the centralists, who were wary of the social and political effects of these processes. It was Stane Kavčič, the leader of the Slovenian reform communists later labelled as “liberals”, who first took a stance in opposition to the federal government in Yugoslavia. The delay in the approval of the international loan requested for the development of the road network integral to the country’s economic development plan and the disregard for Slovenian economic interest caused widespread dissatisfaction in Slovenia. This was the first time a larger coalition was formed against a decision of the federal government in Yugoslavia. However, after the so-called Road Scandal the Slovenian reform communists lost their positions on both local and federal levels, as President Tito removed the pro-reform leadership, just as he did in the other constituent republics. Still, with the changes in the rules of foreign exchange and the adoption of the Federal Constitution of 1974, their demands were partially met.

⁵³ Repe: „*Liberalizem*“ v Sloveniji, 255., Vodopivec: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 401.

GALINA GONCSAROVA

Érzelmek és vágyak az érett szocializmus idején

Kalin Janakiev bolgár költő és női rajongói

Nikolaj Vukov bolgár antropológus a korszak legrepresentatívabb és legszélesebb körben olvasott ifjúsági lapjához, a *Mladezhhez* (Fiatalság) érkezett olvasói leveleket vizsgálva fontos változásra figyelt fel a lap szerkesztési politikájában: az 1960-as évek elejétől kezdődően a szervezeti kérdésekről szóló dokumentumok és cikkek helyét a párkapcsolatról és a szerelmi kérdésekről szóló írások, valamint a sztárokról és rajongóikról szóló széles körű diskurzus vette át. Vukov a lap megváltozott tartalmát annak bizonyítékeként értelmezte, hogy a szerelem – szélesebb értelemben véve a másik iránti rajongás és az örömszerzés – az 1950-es évek marginális témájából az 1970-es és az 1980-as évekre az egyik legfontosabb közéleti beszédtemává vált. A bolgár államszocialista rendszer pedig ezáltal kívánt behatolni az egyén intimszférájába és érvényesíteni a „testtel, az életmóddal és az egyéni életúttal” kapcsolatos elvárásokat.¹

A preferenciákról, érzelmekről és vágyakról szóló diskurzus számos kutatást inspirált a késő szocializmus korának ifjúsági életéről, és bevezette az öröm és a szabadidő „individualizálásának” és egyenjogúsításának tézisént mind Bulgáriában, mind általában véve a szovjet tábor országaiban.²

A kapcsolódó kutatások a késő szocializmus időszakát új és különböző fogyasztói gyakorlatok és életmódok fejlődési periódusának tekintik, amelyek tovább növelték az „egyre növekvő szakadékokat a hivatalos ideológia és a személyes viselkedés között”.³ Karin Taylor irányadó munkájában a késő szocializmus korszakára vonatkoztatva foglalta keretbe „az élet magánosítását”. Anna Rotkirch kutatásaira támaszkodva Taylor Bulgária példáján keresztül arra a következtetésre jutott, hogy az 1960–1970-es évek generációja számára mindennapos volt a „viselkedés forradalma”, valamint az intimitás kontra erkölcs „perszonalizációja”, amit a hippimozgalom és a rockzene egyidejű megjelenésével, illetve azzal magyarázott, hogy el kívánták felejteni a múltbeli elnyomást, és kapcsolatba kívántak kerülni a bársonyos és szexuális forradalmak kulturális eszköztárával és rajongói közösségeivel.⁴

¹ Vukov, Nikolay: *Mladezhita i neynite „lyubovni trepeti” pri socializma: Obyavite za zapoznanstva i chitatelskite pisma v sp. Mladezh*. In: Koleva, Daniela L. (ed.): *Lubovta pri Socializma*. Sofia, 2015. 146–175.

² Rotkirch, Anna: *The Man Question. Love and Lives in Late 20th Century*. Helsinki, 2000.; Popova, Gergana: *Tyaloto v oksimoronite na socializma*. V. Tarnovo, 2016. 70–78.; Gruev, Mihail: *Mladezhki subkulturi v Bulgaria prez 70-te i 80-te godini na XX vek. Critique and Humanism*, vol. 43. (2014) No. 1–2. 49–71.

³ Shlapentokh, Vladimir: *Public and Private Life of the Soviet people. Changing Values in Post-Stalin Russia*. Oxford, 1989.; Rotkirch: *The Man Question*, 162.

⁴ Taylor, Karin: *Let's Twist Again. Youth and Leisure in Socialist Bulgaria*. Berlin, 2006.

A „perszonalizáció” ugyanakkor több az érett szocializmus kulturális-történeti rekonstrukciójánál. A szocialista ideológusok maguk is kialakítottak egy finoman hangolt diszkurzív mátrixot, amely a mindennapi élet egyre növekvő kulturális igényeit volt hivatott lefegyverezni, elvégre a „sokoldalú és harmonikus szocialista személyiség” forgott itt kockán. Az 1960-as évek végétől az 1980-as évek elejéig Bulgáriában igen népszerűek voltak azon szociológiai, szociálpszichológiai, pedagógiai, irodalomkritikai, zornalisztikai monográfiák és kéziratok, amelyek a szocialista embertípus tanulmányozását tűzték ki célul. A munkákban az érett szocializmust „a fogyasztás magaskultúrájának” tekintették a „bálványimádó” és „dekadens erkölcsű kapitalista tömegkultúrával” szemben, és „a szocialista embertípus sokoldalú fejlődését” személyes, közösségi és intézményi szinten az egyén belső életének kreatív vezetéseként (*management*) értelmezték, külön figyelmet szentelve az érzelmek működésére és „a nép érzelmi fejlődésére”.⁵

Charles Taylor a modern identitás történetéről szóló kiváló munkájában külön figyelmet szentelt a romantika „expresszivistá fordulatának”, amely hozzájárult az önteremtésre és önkifejezésre képes szubjektum kurrens felfogásához. Az utóbbi az érzelmek és érzések 18–19. századi herderi felfogásából eredeztethető mint az (emberi) természet tiszta megnyilvánulása, valamint az egyén életében formát öltő tudás és a jó megbízható forrása. Taylor részletesen elemezte, miként fejlődött és épült be ez az elképzelés a modern elméletekbe, miszerint az egyén természetes belső késztetést érez az eredetiségre és a kreativitásra, illetve párbeszédbe lép a különböző művészeti formákkal.⁶

A Bulgáriában az 1960–1970-es évektől az értékválasztásokról, érzésekről és vágyakról szóló közbeszéd a „szocialista életmód” központi elemeként hangsúlyozta az önmegismerést és az egyéni kreativitást. Miközben újszerű ideológiai megközelítésben az önmegvalósítás érzelmi és kifejező aspektusának fontosságáról írtak, a szocialista ifjúság „nevelői” feltették a kérdést, mit is jelent maga a romantika a bolgár érett szocializmusban.

Beszélhetünk-e az érett szocializmus ideológiai diskurzusának expresszív fordulatáról, amely hozzájárult a viselkedési forradalomhoz a szovjet táboron belül? Melyek a különbségek a sztálini éra forradalmi romantizmusa és az 1960–1970-es évek romantikus énjének létrejötté között? Milyen mértékben tükröződött a sokoldalú személyiség koncepciója a fiatalok fogyasztói és rajongói identitásának megkonstruálásában és szerelmi kapcsolataikban? Miként utal Kalin Janakiev és rajongóinak levelezése arra, hogy a szocialista állam iránt elkötelezett állampolgárok kiművelése során kulcsfontosságúvá vált az érzelmi nevelés, melynek eredményeképpen az egyén kész „a szocialista életvitel” minden területe iránt lelkesedést és szenvedélyt tanúsítani, az intimszférát is beleértve?

A jelen tanulmány e kérdések megválaszolására tesz kísérletet, és a fiatal Kalin Janakievhez, a *Rodna rech* ifjúsági irodalmi lap ígéretes szerzőjéhez 1973–1974 folyamán különböző bolgár városokból és falvakból tizenhat és tizennyolc év közötti lány rajongók által küldött kilencven levelet elemez részletesen. Különös figyelmet fordítok azokra a levelekre, amelyekben a lányok felfedték vágyaikat és érzéseiket Janakiev előtt, hiszen ezek olyan összetett intim világba engednek betekintést, ahol a szocialista erkölcsök keveredtek az erotikus és szexuális vágyak egyéni és egyedi kivetüléseivel, vagy éppen elkülönültek azoktól.

A levelek vizsgálata, illetve a fentebb felvetett kérdésekre adott válaszok finoman megvilágítják a bulgáriai fiatalok korabeli érzelmi tapasztalatait, úgy mint a szubjektív tapasztala-

⁵ Chakarov, Nayden: *Uchilishteto i borbata sreshtu ideologicheskata diversia na imperializma*. In: Vargulev, Angel (ed.): *Uchilishteto – mogasht ideologicheski institut*. Sofia, 1971. 221.

⁶ Taylor, Charles: *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, 1989. 368–376.

tot, a domináns érzelmi kódokat, a szocializáció fő modelljeit, a nemek közötti kommunikációt és a viselkedés népszerű formáit vagy a fogyasztói szokásokat. Az ego-dokumentumok segítségével (a levelek és egy Kalin Janakievvel készített életút-interjú⁷) az egyén életének szintjén és az ideológiai diskurzus szintjén is megkísérlem megragadni a szocialista szubjektivitás megvalósulását. A témával kapcsolatos kutatásomhoz zömmel az 1960–1970-es években közzétett újságcikkeket, az olvasói rovat leveleit, továbbá (a társadalomtudományi területeken keletkezett) tudományos munkákat, a hivatalos pártprogramokat és ideológiai közleményeket, valamint filmnarratívákat használok fel.

A szubjektivitást mint az egyének gondolatainak, érzelmeinek és vágyainak történelmileg és kulturálisan meggyökeresedett formáját és artikulációját tekintem, és Sherry Ortner szubjektivitás felfogásával összhangban a szimbolikus és kulturális termelés alapvető részeként tárgyalom, „annak megértésének szükséges részeként, ahogyan az emberek akkor is hatni próbálnak a világra, amikor éppen az hat rájuk”.⁸

„A költő inkább sztár volt”: A szerelmi költészet és a romantikus én

A neves bolgár regényíró, Ljubomir Levcev *Te vagy a következő* című memoárjában leírja, hogy őt és baráti körét hogyan bélyegezték az 1960-as évek közepén hippiknek, amiért rendszeresen látogattak olyan irodalmi felolvasásokat a Nemzeti Színművészeti Akadémián, amelyeket mind a másképp gondolkodók, mind a párt környezetébe tartozók elítéltek.⁹ Hasonló Kalin Janakiev esete is, még ha egy másik, virtuális előadói szcénát is képviselt. Janakiev, aki napjainkban ismert politikus és kiemelkedő vallásfilozófus, a kulturális tanulmányok kutatója, az 1970-es évek elején széles körben ismert költő volt. Egy 2011-ben készült interjújában így idézte fel emlékeit arról, mekkora nyilvános vonzerővel is bírtak a költők a tárgyalt korszakban: „A költők hihetetlenül népszerűek voltak. Ha össze kell hasonlítanom napjaink valóságával, azt mondanám, hogy közelebb álltak az énekesekhez és előadókhoz, mint a regényírókhoz [...] A költő inkább egy sztár volt. A költő magára vonta a fiatalság figyelmét, leveleket kapott, és lányok fogták körbe. És az emberek rengeteg verset olvastak. Ami érdekes, az az, hogy a költészet egyaránt népszerű volt a különböző osztályból származó emberek között. Igen, régen leveleket kaptam külvárosi félművelt lányoktól, akik nyilvánvalóan nem csupán a *Rodna rech* olvasói voltak, de más költőket is olvastak, hiszen megemlégtették, hogy kiket kedvelnek még, miket olvastak stb. Habár ezek a lányok szerény intellektuális képességekkel rendelkeztek, verseket olvastak, és imádták a költészetet olvasni.”

A költészetet és a költőket a nyilvánosság előtt övező dicsfényt a biográfiai narratíva szervező elvének tekinthetjük, amely a fiatalságot jelentő életszakaszra oly jellemző egzisztenciális kihívásokra és bizonytalanságokra összpontosult. A beat-generáció társadalmi tabukat feszegető, kábítószerező és a társadalom peremén létező költőihez hasonlóan Janakiev is hetekre, akár hónapokra kimaradt az iskolából, Szófia utcáin és parkjaiban kóborolt, és „vak-tában kiválasztott, lepukkant kocsmákban” ivott. Ugyanakkor verseit közzétették a *Rodna rech* 1973 és 1974 között megjelent szinte összes számában. Legtöbb versében az önfelfedezés, valamint a szerelem (szerelmi tapasztalat) összetett dinamikájának témakörét boncolgatta.¹⁰

⁷ A levelek Kalin Janakiev, a kultúrtörténet professzora magánlevéltárának részét képezték. Az életút-interjúval együtt, amelyet 2011. április 12-én készítették, külön a jelen kutatás számára bocsátottak rendelkezésemre.

⁸ Ortner, Sherry: *Subjectivity and cultural critique*. Anthropological Theory, vol. 5. (2005) No. 1. 34.

⁹ Levchev: *Ti si sledvashtiat*. Sofia, 189.

¹⁰ A „Felfedem magam” című az egyik vers, amelyet a levelekben említettek, azonban itt csupán a levelezésben legtöbbször előkerülő vers első versszakát idézem: „A gyűlölet oly gyakran virágzik

Versei egyes szám első személyben írva, az interjúban is fejtegetett bohém életvitelére tett enyhe utalásokkal a tudatosság és a viselkedés eksztatikus módját hangsúlyozták, és kiemelték az érzelmek szerepét a személyes létezésben és a személyközi kapcsolatokban. Ez a mód volt hivatott a híresség identitását is megalkotni, amelyet az ifjú költő, úgy tűnik, akkoriban még születőben lévőnek gondolt. Egyik versében, amelynek a *Jövő* címet adta, a lírai hős (egyben Kalin alakmása) az utódaihoz fordul, hogy ahelyett, hogy „megfojtják szívük virágokkal”, inkább „csókolják a nyárfákat és az ezüst gesztenyéket”, és „hallgassák a hógolyók suttogását, amint azt mondják: élek”, míg „lehunyják szemük a lányok ajkai előtt”.¹¹

Az ígéretes ifjú költő színpompás képe széles körű és beható elismerést kapott a neki címzett levelekben. A rajongók érzelmileg intenzív regiszterében íródva ez a kép különféle diszkurzív és képi stratégiát foglalt magában az ifjú költő egyediségének és a tehetsége által inspirált izgatottság kifejezésére. A levelek címzettjét „eseménynek” (Ema, 1974. február 28.), „magasra törő fiatal költőnek” (Darina, 1974. február 22.), „a jövő elismert írójának, akire egész Bulgária büszke lesz majd” (Fatme, 1973. április 14.) nevezték, vagy olyan szerzőként határozták meg, aki „korán sikeres lett a költészet terén” (Valia és Mira, 1974. május 10.). A címzettre vonatkozóan a levelek írói egy kiemelkedő művészi élettörténet egyértelműen alárendelt, lelkes társalkotóinak (*co-creator*) pozíciójába kerültek: „Alig várom a Rodna rech következő számát, hogy olvashassam néhány új művedet. Azt hiszem, egyike vagyok a rajongóid sokaságának.” (Liljana, 1974. január 21.) „Talán rengeteg levelet kapsz az odaadó női olvasóidtól és rajongóidtól...” (Tatjana, 1974. április 3.) „Azt hiszem, nem én vagyok az első rajongója a verseidnek, és a levelem sem az első [rajongói levél], de könyörgöm, válaszolj! Ez végtelenül boldoggá tenne!” (Viara, 1973. február 19.)

Összességében a levélírók különös fontosságot tulajdonítottak annak, hogy közelebbi, intímabb kapcsolatot alakítsanak ki a sztárral azáltal, hogy „olyan attitűdöt mutatnak a kulturális szövegek irányában, amely a hangulatok és érzelmek mezejében működik”.¹² Kommentálták a Kalinról (a *Rodna rech*-ben) megjelent fotókat, és további képeket vagy még kiadatlan verseket kértek tőle. Többnyire egyszerű mondatokat használtak, amelyek csupán egy ígét és egy segédigét tartalmaztak és többszörös fokozásokat, ismétléseket, tautológikus szóhasználatot – hasonlóan azon levelek legtipikusabb példáihoz, amelyek a híres pop- és rock-énekesekhez íródtak akkoriban a Vasfüggöny túloldalán: „Szeretlek, Nick. Légyszi, légyszi, légyszi, légyszi válaszolj, mert a leveled nagyon boldoggá tenne. Légyszi, légyszi, légyszi, légyszi, légyszi, ha egyáltalán lehetséges, felhívnál telefonon?” (a tizennégy éves Chaisy levele Nick Haywordnak).¹³ „Nem hiszem, hogy válaszolsz, de ha egyszer találsz magadnak egy kis szabadidőt, válaszolhatnál. Viszlát!!! Ne felejtse el! Várom! Kérlek, írd vissza!” (Maria, 1974. február 29.).

Ha elfogadjuk a rajongói közösségekről szóló friss kutatás azon feltevését, miszerint az ilyen közösségekhez tartozás „vágyakozást, dédelgetést, keresést, vágyódást, rajongást”¹⁴ jelent, akkor könnyen megállapíthatjuk, hogy Kalin Janakiev egy sztár, a neki író lányok pedig

bennünk oktalan/ Noha a szerelem mi magunk vagyunk. Árulásban vonulunk/ a megosztott gyönyör oly különös.” Janakiev, Kalin: *Prolet. Rodna rech*, vol. 18. (1974) No. 2. 17.

¹¹ Janakiev, Kalin: *Badeshte. Rodna rech*, vol. 17. (1973) No. 3. 73.

¹² Grossberg, Lawrence: *Is There a Fan in the House?: The Affective Sensibility of Fandom*. In: Lewis, Lisa A. (ed.): *The Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media*. London – New York, 1992. 56.

¹³ Vermorel, Fred – Vermorel, Judy: *Starlust*. London, 1985. 31.

¹⁴ Jenson, Joli: *Fandom as Pathology: The Consequences of Characterization*. In: Lewis: *The Adoring Audience*, 27.

az ő rajongói voltak. Ahogy azt maga Janakiev is sugallta a vele készült interjúbán, ők [a költők] inkább voltak sztárok és a lányok pedig rajongók. A versek írását és olvasását romantikus ügynök fogták fel, lehetőségnek arra, hogy felfedezzék és felfedjék saját eredeti, kreatív és idealista vagy éppen szenvedélyes természetüket, amely képes különböző formában megtalálni és átadni a szerelmet. Majdnem minden egyes levélben megjelent a „megcáfolhatatlan tehetséggel” szembeni imádat, „a kreatív fölény” és „a sérülékeny ifjúság zaklatottságának” kifejeződése. Maga az imádat viszont reflektált azokra a személyiségjegyekre, amelyek a művészet iránt elkötelezettek egyedi fogékonyságának esztétikai és erkölcsi dimenziói és a férfi szükségletei és érzései között ingadoztak. Ennek megfelelően Vanja a művészek különleges érzékenységről szóló romantikus kliséket és szóképeket használt levelében: „Felhagyok az írással, mert nem tudom, hogy örömet lelsz-e benne, és hogy visszaírsz-e, habár reménykedem benne. Számomra azok, akik verseket írnak, valahogy különböznek mindenki mástól, másképp észlelik az életet és a férfi belső szépségét. Olyan, mintha több gyengédség lenne bennük, és mélyebben megértenék az emberi elmét; rögzítik az emberi lélek minden rezdülését, hogy úgy mondjam.” (1974. április 15.)

A rajongó identitásának egyik legemblematisabb érzelmi kivetülése Reham, egy bulgáriai török lány gyönyörű kézírásával íródott, négy oldalas levelében érhető tetten (1974. április 8.), ahol az első oldalon egy sötét, göndör hajú és zöld szemű, hosszú szempillájú lány [vélt] önarcképe elevenedik meg előttünk, míg az utolsó lapon láthatunk egy szalaggal átkötött csokor rózsát, amit körülölel a nyomatékos felszólítás: „Várom a válaszod!!! Kérlek, írd!!! Várni fogom!!!” Az egész kompozíción, beleértve a félkövérrel szedett „Helló, Kalin!” üdvözlést, a rózsaszín és a zöld szín dominál. Minden eleme – az élénk színek, a felkiáltó jelek, a hosszú szempillákra eső figyelem tökéletesen megjeleníti „az óriási vágyat a közelebbi ismeretségre vagy barátságra”, csakúgy, mint a lány festői képességét, amelyet Reham maga is megemléltet „viszonzásul, amiért [ő maga] híján van Kalin tehetségének”.

Annak ellenére, hogy naivan és szentimentálisan követelték, hogy hozzáférjenek a rajongott művészet (és művészek) belső világához, a levelek „az élet privatizálásának” eredeti példáinál többet nyújtanak. A biográfiai diskurzus szintjén jelzik az egyén önfelfedezését és költődését az érzelmileg intenzív kapcsolatokhoz, ami tipikus a pszichológiai és szexuális érettség felé tartó átmeneti időszakban. Eltekintve rajongói levél voltuktól, valamint attól, hogy a „fiatal felnőttkorban jelentkező romantikus érdeklődés fejlődésszerűségének” bizonyítékaul szolgálnak,¹⁵ a levelek különleges, noha apró mintái a romantikus én megalkotásának az 1970-es évek Bulgáriájában. Így vagy úgy visszatükrözik, hogy milyen széles körben artikulálódtak a szocialista ifjúság modernnek számító igényei és aggodalmai, és az egyén milyen érzelmi sajátosságokkal rendelkezett. A *Mladezh* magazin 1972-es első számában egy állandó olvasó, egy „tizenegyedik osztályos lány tanuló [...] az [felnőtt] élet küszöbén” osztotta meg az olvasókkal az alábbiakat: „...szeretném elmondani, hogy rengeteg fiatal és felnőtt van országunkban, akik imádják és örömmel olvassák a bolgár és a külföldi költők meghitt [*intimate*] verseit. Én egy vagyok közülük. Több mint boldog lennék, ha a kedvenc magazinom lapjain olvashatnám a kedvenc olvasmányaimat.”¹⁶

A meghitt versek imádóinak közössége nem kapott kisebb figyelmet és elfogadást a hivatalos köröktől sem. A neves bolgár irodalomkritikus, Pencso Dancsev például „a kortárs fiatal költők finom érzékeiről” szólt, akik „képesek megérinteni más, a mai ember lelkében

¹⁵ Connolly, Jennifer A. – Goldberg, Adele: *Romantic Relationships in Adolescence. The Role of Friends and Peers in their Emergence and Development*. In: Wyndol Furman, B. et al. (eds.): *The Development of Romantic Relationship in Adolescence*. New York, 1999. 237.

¹⁶ *Az sam uchenichka v 11 clas... Mladezh*, vol. 27. (1972) No. 1. 27.

rezdülő, sokkal bensőségebb hűrokat”. Itt a huszonhárom éves fiatalokra és azon tehetséges középiskolások csoportjára utalt, akik feltűntek a *Rodna rechben*, ugyanakkor olyan szerzőkre is, akik már javában a negyvenes éveikben jártak.¹⁷ Ily módon Dancsev közvetetten elismert olyan szerzőket is, mint Kalin Janakiev, akik éppen csak hírnevet szereztek maguknak. Néhány pedagógus ehhez hasonlóan azt javasolta, hogy „mindig vegyék figyelembe az egyén jellegzetes pszichológiai és fiziológiai vonásait” csakúgy, mint az olyan „formák és eszközök használatát, amelyek képesek az erős érzelmek és élmények felébresztésére annak érdekében, hogy a kommunista ifjúsági szövetség életébe több romantikát hozzanak”.¹⁸

Ragyogó példája az új kulturális és ideológiai elmozdulásnak a szubjektívitás romantikus felfogásának irányába *A fehér szoba*, az érett szocializmus egyik legjellegzetesebb és legnépszerűbb bolgár filmje (1968), amely a gyengéd és érzékeny személyiség szerepmódeljét szolgáltatta a posztosztálini generációk számára.

A főszereplő, Alekszandrov egy „tudós munkás” betegségének köszönhetően kórházban köt ki, ahol végig gondolja addigi életét. Emlékei között a központi helyet egy bonyolult szerelmi történet kapja, amelyben a főhős megcsalja feleségét az egyik közeli barátja szeretőjével. Más emlékek a fő művének (*Az érzelmek lélektana*) kiadása körüli nehézségekhez kötődnek.

Alekszandrov visszaidézi a két kollégájával való veszekedéseket, akik közül az egyik azt javasolta, hogy hagyja maga mögött az érzelmek témáját, és helyette írjon inkább a rációról, „anélkül, hogy szem elől tévesztenéd a marxizmus alapelveit”, hiszen „felfedezőként kitűnni önző dolog”. A másik viszont arra sürgeti, hogy olvassa Freudot, hogy „megfelelően kritizálhassa a nyugati teóriákat”.

A súlyos kételyek után, amelyek azon meggyőződéséből eredtek, hogy az embereknek nem szabadna ellentétes csoportokra oszlaniuk, és „az ő csoportja a Párt”, Alekszandrov végül úgy dönt, szilárdan kiáll „személyes meggyőződéséért”. Sőt, elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy ellenezze „a mózesi tekercsekben megtalálható, vibráló kreatív módszer leláncolását”, elvesztve ezzel a marxista alapelvek védelmének tudományos és elvtársi támogatását.

„Az ifjúságunk nem felejt el kulturális érdekeit”: A szocialista rajongók a személyi kultusz és a tehetséges emberek csodálata között

Azon reflexiókhoz hasonlóan, amelyeket az irodalomkritikusok intim költészetről és az értelmiség egzisztenciális aggodalmait megjelenítő filmjelenetről alkottak, a szocialista romantikus „én” menedzselését összességében sajátos ellentmondás jellemezte, amely az érzelmek és vágyak társadalmi kifejeződését és érvényesítését érintő lehetséges értelmezési konfliktusokban, a (rajongói) szubkulturákban, illegális körökben, csoportokban (hasonlóan ahhoz, amit Alekszandrov elutasított) gyökerezett. Ez utóbbiak az interperszonális és az interszubjektív jelentések létrejöttének és cseréjének meglehetősen bonyolult és komplex dinamikájával bírtak, a helyénvaló közösségi és egyéni viselkedés vitájára, jóslásokra bocsátkozásokra és következtetések levonására inspiráltak. A tagokat az foglalkoztatta, amit a rajongói közösségekről szóló legújabb kutatás „a szerelem munkájának” (*labor of love*)¹⁹ nevez. Ez ugyanis előfeltételezte mind az izgalom érzetének, mind az önreflexivitásnak az

¹⁷ Danchev, Pencho: *Nablyudenia nad mladata ni poezia*. Septemvri, vol. 25. (1972) No. 1. 25., 55–84.

¹⁸ Hrusanov, Gavril: *Dokumenti s istorichesko znachenie*. In: Vargulev, Angel (ed.): *Uchilishteto – mogasht ideologicheski institut*. Sofia, 1971. 44.

¹⁹ Duffett, Mark: *Understanding Fandom: An Introduction to the Study of Media Fan Culture*. New York, 2013. 22.

erőteljesebbé válását, illetve a mindennapi életbe ágyazott közös értékekről szóló diszkusziót. Így Kalin néhány női rajongója nem tudta, hogy a leveleinek mit is kellene tartalmaznia. Például Zornitza maga is elismerte, hogy nehéz volt megírnia a levelet, és nem tudta, hogyan szólítsa meg Kalint, vagy hogy pontosan mit áruljon el magáról. Végül azt írta, hogy egy híres futballcsapat rajongója, és képeket gyűjt a csapat egyik középpályásáról (Zina, 1974. március 13.).

Ezzel ellentétben Kalin komolyan reflektált a komplex és ellentmondásos művészi identitásra. A „szűkebb kör” részére a lakásán informális összejöveteleket szervezett (párhuzamosan a *Rodna rech* évenkénti műhelygyűléseihez), melyekről a következőket idézte fel: „Ezek részemről évekig tartó szerelmek voltak. [...] Hogy mit csináltunk? Borongós verseket olvastunk, amelyekről mindannyian úgy gondoltuk, hogy nem fogják publikálni. Nem volt igazán szigorú a cenzúra, inkább változó és nehezen megfogható. Mindazonáltal az úgynevezett »sötét« versek megjelentetését a szerkesztők finoman elutasították, mert az általános meggyőződés az volt, hogy egy fiatalnak nincs oka szomorúnak lenni. Ezeknek a verseknek a részleteit olvastuk fel egymásnak magunk között, és kölcsönösen ihletet merítettünk belőlük.”

A megfelelő önkifejezésben és a tehetséges fiatalok (és rajongóik) erkölcsi viselkedésében rejlő többféle értelmezési lehetőségnek a nemzeti kultúra formálásának legmagasabb szintjein is hangot adtak. A mintegy százötvenezer ember részvételével megtartott gyászmenettel kapcsolatban, amelyet Nikola Kotkov és Georgi Aszparahov-Gundi (a Levszki-Szpartak csapat futballistái) előtti tisztelgésként szerveztek, és amely egybeesett Georgij Dobrovolszkij, Vladiszlav Vjolkov és Viktor Pacsev szovjet asztronauták 1971. július 2-ai temetésével, Todor Zsivkov párt- és államfő dühösen megjegyezte: „Tisztelünk minden tehetséges ifjút ebben az országban, a focistákat is beleértve, de nem tűrhetjük, és nem is fogjuk eltűnni azon idoloikat, amelyeket nem a Párt állított ifjúságunk elé.”²⁰ Visszatérve Levcssev példájához, Sztefan Canev és Konsztantin Palov költőkkel alkotott háromtagú formáció felolvasóestjeinek egyfajta „rendőrségi ultimátum” vetett véget, melynek szövegét valójában a Bolgár Írók Szövetségében fogalmazták.²¹

Az ifjúsági és a női lapok, melyek közvetlenül érintettek voltak a propagandaüzenetek értelmezésében, ugyancsak egyfajta kettősséget mutattak a kulturális ízlésről és elvárásokról szóló írásaikban és arra adott reakcióiban. A *Mladezh*ben például közvetlenül az „intim költészet”-et kérő írások után Pantelej Zarev, az irodalomelmélet professzora és a Bulgáriai Írók Szövetségének igazgatója (1972–1979) mutatta be a különbségeket a nyugati hippik és a bolgár ifjúság között. Míg az előbbieket „dekadens zenét” hallgatva és kábítószerezve „szemlélődő és bárgyú életet” folytatnak, „ifjúságunk nem felejt el kulturális érdekeit – a színházat, a mozit, az operát, a balettet és az irodalmat. A fiatalok aktívan részt vesznek szocialista életünk spirituális értékeinek létrehozásában.”²²

A sztárság és a rajongói közösségek iránti intolerancia és a tehetséges emberek iránti csodálat közti összetett dichotómia abban a tehetetlenségben gyökerezett, amit a politikai vezető személyi kultuszának és a nyugati fogyasztói társadalommal folytatott versenynek a meghaladása eredményezett. Hogyan lehet eredetinek, kreatívnek és érzékenynek lenni nem-önző és nem-kapitalista módon, vagyis tiszteletteljesnek és támogatónak lenni az

²⁰ Idézi Raykov, Emil: *Archivite sa mnogo zhivi*. Sega, 2002. április 29. <http://www.segabg.com/article.php?id=52334>. (letöltés: 2017. jún. 10.)

²¹ Levchev: *Ti si sledvashtiat*, 189.

²² *Balgarskata mladezh pred pogleda na akademik Pantaley Zarev*. *Mladezh*, vol. 27. (1972) No. 1. 6–7.

alapvető szocialista/kommunista társadalmi minták újratermelésében egy új, nem-forradalmi és nem osztályharcos kontextusban (hogya Alekszandrov marxista alteregójának szavait parafrázáljuk)? Ezek voltak a legfőbb kérdések az ideológusok és a társadalom mérnökei számára az érett szocialista időszakban. Amint azt *A fehér szoba* sugallta, az utóbbi csoport feladata lett a sztálini és poszt sztálini generációk zilált, olykor szerteágazó vagy épp egybecsengő munkahelyi és családi szerepeinek, oktatási és szabadidős tevékenységeinek (újra)szocializálása. Ivan Elenkov bolgár kultúrtörténész ezt a feladatot „normalizációként” határozta meg, és úgy jellemezte, mint „a kompromisszumok új nyilvános zónáját [...], ahol a totális politikai kontrollt megszüntették, de az már nem is lehetett többé totális – köszönhetően a szocialista polgár életéhez tartozó olyan új dimenziók megjelenésének, mint az urbanizáció, a szabadidő, a fogyasztói szokások, a mobilitás, a tömegkultúra, a test és szexualitás univerzális jelensége”.²³

Az újraszocializálás vagy „normalizálás” programja előtérbe helyezte a szubjektív tapasztalat és tudás jelentőségét. A prominens pártfunkcionáriusok, pedagógusok, szociológusok, pszichológusok és irodalomkritikusok egyre inkább felismerték, hogy a politikai vezetők személyi kultusza és a hírességek kultusza egy és ugyanazon érzelmek és ösztönök és (kreatív) önprojekciók terrénumába tartozik. A hrucsovi olvadás szellemében az 1956. áprilisi pártplénumon Valko Cservenkov bolgár miniszterelnök és kommunista pártvezető erőteljesen bírálta saját személyi kultuszát, hangsúlyozva az abban és az (ön)képek vonzalmában rejlő erőt, amelyet a sajtó, a költészet, a zene és a mozi terjesztett: „Pontosan 1950-től kezdődően [...] ott kezdődött egyfajta zavar a nevem körül, ott kezdődtek a magasztalások, az elragadtatás, a nem létező eredmények nekem tulajdonítása, mindennek, amit tettem, a folytonos hangsúlyozása [...] az ily édes méreg, függetlenül attól, hogy valaki kedveli-e vagy sem, nem számít, fokozatosan megrészeget, elvakít és ily önbizalmat gerjeszt...”²⁴ Tizenöt évvel később, újfent követve a szovjet pártdirektívákat és pártprogramokat a nyugati tömegtermelési modellel szemben kialakítandó újfajta fogyasztási móddal kapcsolatban, a Párt tizedik kongresszusán bejelentették a „sokoldalú társadalomfejlődés és a hozzá kapcsolódó sokoldalú személyiségfejlődés”²⁵ koncepcióját, kiterjesztették az addigi nyilvános vitát, és táptalajt biztosítottak „a kommunista érzelmekről, vágyódásokról és érdekekről” szóló közleményeknek – a fiatal szocialista művész-alkotó értelmiség „önképének” részeként.²⁶

A „sokoldalú és harmonikus szocialista személyiség” koncepciója a szovjet minta szerint a kommunista társadalom marxista-leninista felfogásából eredt, mint ami biztosítja a feltételeket ahhoz, hogy az egyik termelési módból a másikba jussunk, miközben biztosítja minden egyes egyén teljes fejlődését is. Mégis a koncepció mind korai, mind késői használatában (például pedagógiai kérdések tekintetében) aggodalomra adott okot az érzelmek és vágyak szerepét és azok művészeti „oktatását” illetően. Ekképpen a *Szemeisztvo i ucsiliste* (Család és iskola) folyóiratban egy 1961-ben megjelent cikk felhívta a szülők és tanárok figyelmét az érzelmekben rejlő lehetőségre, amely „előmozdítja a személyiség átalakulását”, s hogy „törekedjenek az érzelmek kibontakoztatására”, vagyis hozzá kell segíteni a diákokat ahhoz, hogy

²³ Elenkov, Ivan: *Trud, radost, otdih i kultura: Vavedenie v istoriyata na ideologicheskoto modelirane na vsekidnevieto prez epohata na komunizma*. Sofia, 2012. 155.

²⁴ Valko Cservenkov beszéde a Bolgár Kommunista Párt 1956-os plénümán, 1956. április 2. In: Kirjakov, Boyko (ed.): *Destalinizaciata. Dilemata na edno protivorechivo desetiletie, 1953–56*. Sofia, 2013. 50–54.

²⁵ *Programa na Balgarskata Komunisticheska Partia*. Sofia, 1971. 76.

²⁶ Tsonkov, Geno: *Komunisticheskoto vazpitanie na trudeshtite se v etapa na izgrazhdane na razvito socialisticheskoto obshtestvo*. Sofia. 1976.; Panayotov, Filip: *Autoportret na pokolenieto*. Sofia, 1965.

kifejlesszék az irodalomhoz, a mozihoz és a színházhoz kapcsolódó művészi érzéküket.²⁷ Az egyik legelső tudományos munkát a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága 1967-ben adta ki a témában. Ez mintha a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának 1966. október 18-án jóváhagyott programjához készült pusztá kézikönyv lett volna, amely minden közintézmény számára elrendelte, hogy „folytasson szisztematikus, tudományos alapokon nyugvó harcot a kispolgári ideológia és az imperialista ideológiai elhajlás ellen [...] annak érdekében, hogy a kommunizmus alapelvei szerint megváltoztassák a munkásosztály életkörülményeit és társadalmi viselkedését”.²⁸ A könyv szerzője, tartva attól a veszélytől, hogy „elveszítjük az ifjúságot a hazugságok, megtévesztés, féligazságok azon hálójában, amelyek fenntartják a burzsoázia uralmát”, a kommunista ideológiának „az emberek lelkébe és mindennapi tevékenységeibe” történő mielőbbi behatolására koncentrált. A művészet és az irodalmi fikció által létrehozott szocialista értékek keltette érzelmeket hívta segítségül, hiszen az „érzelmek [...] tökéletesen tükrözik, miből is áll, mit is tartalmaz a lelkünk”.²⁹ Ugyanezt a logikát követve olyan kutatások sorát támogatták, amelyek a „kommunista ideológia és a kommunista pszichológia teljes egységének” megvalósulását vetítették elő a „létező szocializmus” körülményei között.³⁰

Szociológiai kutatások és a fiatalokra specializálódott időszaki kiadványokban közzétett kérdőívek jelentős mennyiségű adatait is felhasználta Vaszilka Valkova, de ő is hasonlóképp szembesült a szocialista rend táplálta „szabad individuummal”, szembeállítva azt a „kortárs kapitalista társadalom degradált individuumával”, amelyet pénzsóvár törekvések, kényelem utáni vágy és „kontrollálatlan szexualitás, bűnözés és parazitizmus” jellemzett.³¹ Egyértelműen meghatározta a szocialista személyiség legfontosabb ismervét, ami nem más, mint az anyagi termelésben részt vevő „munkás kollektívák” és a tudományos és művészi értelmiség „alkotó amatőr kollektíváján” belüli „sokoldalú tökéletesedés”.³²

A fentebb bemutatott szocialista *versus* kapitalista érzelmi és alkotó identitások diszkurzív formálása a szocialista érzelmi nevelésre és az érzelmek ideológiájára egyaránt jellemző volt, amit az ifjúsági és női magazinok és a fogyasztásorientált pedagógiai kutatás ültettek át a gyakorlatba. Amint azt a Janakievhez íródott levelek (továbbá a vele készült interjú) története és nyelvezete sugallja, ez tette lehetővé a hivatalos műhelyekben és a szűkebb körökben végzett művészi teljesítmények összeegyeztetését a futballsztárok vagy popénekesek iránti vak rajongással, a versírásért, a festészetért, az erotikus vágyakért és művészeti tevékenységekért, a személyi kultuszért való lelkesültséggel, valamint a tehetséges emberek iránti rajongással: „Nem tudom, ki vagy, de komolyan hálás vagyok neked, és irigyellek azért a szépségért, amelyet a szívedben tartogatsz [...] Csupán meg szeretném köszönni, hogy létezel, hogy hangot adsz annak, ami a szívemben van, de én nem találom hozzá a szavakat! (Ana, diák és a te engedelmes követőd, Szófia).” (1974. április 24.) „Szenvedélyes gyűjtője vagyok a költészetnek, amelyet újságokban és magazinokban találok, és amikor lehet, magukon az írókon keresztül [szerzem be azokat]. Most ez a helyzet. Szeretnék személyesen megkérni téged, hogy küldd el nekem néhány írásodat, és árulj el valamit az alkotói pályádról: mi

²⁷ Kolev, Georgi: *Vazpitanie na chuvstvata*. Semeystvo i uchilishte, vol. 13. (1961) No. 7. 7–9.

²⁸ Decree “B” number 9 of the secretariate of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party om 18. XI. 1967. <http://desebg.com/vi/375-2011-09-04-18-37-43>. (letöltés: 2017. jún. 6.)

²⁹ Popov, Ivan: *Ideologia, lichnost, tsemnosti*. Sofia, 1967. 56–58.

³⁰ Angelov, Stefan S. (et al.): *Izgrazhdane na razvito socialistichesko obshtestvo I formirane na lichnostta*. Sofia, 1976.

³¹ Valkova, Vasilka: *Kolektiv i lichnost pri socializma*. Sofia, 1970. 27–37.

³² Valkova: *Kolektiv i lichnost pri socializma*, 150–161.

ösztönöz arra, hogy írj? Milyen témákat választasz? Mik az alkotói terveid?” (Zornitsa, 1974. április 14.)

„Magad vagy a saját érzelmeid ura”: az (ön)kifejező magaskultúra és az érett szocializmus utópiája

A sokoldalú személyiség fogalma visszatükrözte és átformálta a politikai vezető kultuszához és a nyugati rajongói közösségekhez kapcsolódó negatív jelentéseket, és tökéletesen illeszkedett a hivatalos bolgár propaganda változásaihoz, valamint az „érett szocializmus” intézményi hálózatépítéséhez. Az „érett szocializmus” – amelyet „létezőnek”, „fejlettnek” és „valódinak” is neveznek – a dolgozó népnek mind Bulgáriában, mind a szovjet tábor többi országában azt ígérte, hogy az első, forradalmi fázis víziói és a szocializmus alapjainak lerakása után élvezhetik a „szocialista életmód” gyümölcseit. Pontosan úgy, ahogy a vezető kultusza alárendelődött a „tehetséges emberek sokoldalú pallérozásának”, a szocialista életmód is idomult „a fogyasztás magaskultúrájához”. Így az *Érett Szocializmus – Problémák és perspektívák* címmel megjelent, irányadó gyűjteményes kötetben jövendölést olvashatunk „a társadalmi élet minden alapvető elemének a kialakulásáról [...] olyan arányban és formában, ami biztosítja ezen elemek között a teljes egyensúlyt, továbbá lehetővé teszi a népesség fő produktív, anyagi, spirituális, igazgatási, sportolási, szórakozási és más szükségleteinek kielégítését”, míg ezzel párhuzamosan elő kell segíteni és kiaknázni a „tehetségeseket” és a „proletariátusban rejlő egyéni lehetőségeket”.³³

A fogyasztás magaskultúrája egyre kiterjedtebb intézményes és intézményen kívüli hálózatban öltött testet. Az 1960-as és 1970-es évek végén valósággal burjánoztak az „amatőr alkotó kollektívák”, és nagy számban alakultak iskolákhoz, újságokhoz és magazinokhoz, gyárakhoz vagy akár kórházakhoz kapcsolódó irodalmi műhelyek és klubok, míg az amatőr rockbandák többek között a közösségi központok, kulturális intézmények és sci-fi olvasóköri körül szerveződtek. Valamennyit az érzelmekkel kapcsolatos esztétikai és morális nevelési közegnek tekinthetjük, amelyben a rajongók által közösen létrehozott kulturális termék keltette „örömet” a „tágabb kulturális érdekek” megőrzésének és erősítésének szolgálatába állították.³⁴

Kalin rajongóinak levelei a fogyasztás magaskultúrájának sikeres megvalósítását is bizonyítják. A lányok önmagukat úgy mutatták be, mint „az irodalmat igazán kedvelők”, de egyúttal további kulturális érdeklődésről és preferenciákról, valamint különböző művészeti ágakról is említést tettek. Sokuk azt állította, hogy rendszeresen jár színházba, opera- és balett-előadásokra, néhányan pedig arra vágytak, hogy bolgár filológia szakon tanuljanak az egyetemen, vagy hogy a Nemzeti Színművészeti Akadémián tanulhassanak. Fiatalok voltak, akik a „szépség” és a „tisztaság” ideáljaiból sarjadó és azt védelmező fiatalokként határozták meg magukat. Egy adott műfaj vagy egy bizonyos „tehetséges személyiség” iránti szenvedély által vezetve s tudatosan törekedve a sikeres önmegvalósításra, ezek a fiatalok különböző hivatalos és informális társaságokban vettek részt, amelyek elősegítették a művész-alkotó értelmiséghez, illetve a szocialista életmódhoz való tartozásuk megerősítését, elmélyítését és demonstrálását: „Szeretem a verseidet. Valami tisztát, egyénit, fiatalos szépséget sugároznak magukból. Ez az én értékelésem, egy értékelés, amely egy olyan fiatalhoz tartozik, mint te

³³ Mihailov, Stoyan: *Osobenosti i tendencii v razvitiето na sociologicheskata sistema na obshetstvoto u nas i nyakoi problemi na socialnoto upravlenie*. In: Yanev, Lyuben N. (ed.): *Zreliyat socializam – problemi i perspektivi*. Sofia, 1977. 17.

³⁴ Elenkov: *Trud, radost*, 147–153.

magad [...] Imádok zenét hallgatni, rajzolni, színházi előadásokra járni. Nem felejték el moziba járni sem. A Bélyeggyűjtés (nagy B betűvel) érdekel. De mindennél jobban imádom az irodalmat. Mindig is csodáltam a zseniális írókat és költőket. És te zseniális vagy!” (Janica, 1974. február 16.)

A „harmonikus és sokoldalú személyiség” mint a fogyasztás magaskultúrájának ideológiailag kialakított hordozója és szubjektívuma a gyakorlatban az érett szocializmus alapvető szerepmodelljét és diszkurzív alakját jelentette, amely egyesítette, legitimálta és irányította az egyes társadalmi nembeli minták (újra)alkotását és kifejezését, továbbá a szocializáció, a karrierfejlesztés, az érzelmi kódok és normák vezérfonalául szolgált. Összehasonlítva azzal, hogy a hrucsevi olvadás előtt, alatt és után mit várt el a fiataloktól a társadalom, nyilvánvalóvá válik az elmozdulás a romantikus értelemben vett önkifejezés irányába. A sztálinista periódusban a fiatal férfiak és nők mint jövődöbéli munkásokat és közéleti szereplőket képzelték el, akik korlátozzák és feláldozzák (belső) énüket („a magán és önző” érzelmeiket), és olyan férfias tulajdonságokat alakítanak ki, mint a fizikai erő, bátorság, döntésképeség és racionalitás, azon végső cél által vezéreltetve, hogy megvalósítsák a kommunista ideált, és érzelmileg kapcsolódjanak annak megszemélyesítőjéhez: a Párt vezetőjéhez.³⁵ A poszt-sztálinista időszakban viszont az írók és irodalomkritikusok, szociológusok, pedagógusok és újságírók arra bátorították a fiatalságot, hogy különböző alkotói formákban és kollektívákban találják meg a megfelelő és természetes módját érzelmeik és vágyaik kifejezésének, és egyaránt fejezzék ki feminin és maszkulin tapasztalataikat, álmódozzanak arról, hogy sikeres költői karrierjük van, vagy hogy éppen sikeres költők szeretői lesznek. Ezek nem voltak egymásnak teljesen ellentmondó szocializációs modellek. Inkább úgy kell értelmeznünk őket, mint egyes kulturális írások és előírások produktív újraértelmezését és újbóli feltalálását, mintsem a sztálinista múlttal való „forradalmi” szakítást. Ahogy Vadim Volkov megállapította, a népet az 1930-as években is önkritikára és különböző kulturális kezdeményezésekben és szervezeti formákban való részvételre készítették, aminek egyrészt volt egy civilizáló és a személyiséget formáló célkitűzése – a külső megjelenés fontosságától (a tiszta és vasalt ruha viselése) az irodalmi nyelv kiváló ismeretéig, amely révén tudományos és művészeti munkákat forgathattak, és megfigyelhették a kispolgári mintákat a külső megjelenés és a mentalitás tekintetében. Volkov nagyon érdekes példát említ erre: az 1930-as években népszerű szovjet magazinokban „Kulturált személy vagy?” címmel megjelent önismereti tesztek kitöltését. A tesztekhez fűzött értékelések szerint a válaszok hiánya és a tudáshiány önmagában elegendő okot szolgáltatott arra, hogy „dolgozz önmagadon”, és a teszt kitöltésére sarkallják a barátokat és a kollégákat.³⁴ Ennélfogva a szocialista egyének előtt két egymást követő, ám mégis különböző követhető modell állt. Egyrészt a sztálinista kultúra esetében ott volt a funkcionális, fegyelmezett és az új szovjet férfi archetipusát reprodukáló, a mindent ismerő és mindent tudó kommunista vezér tekintélyébe ágyazott minta. Másrészről az érett szocialista kultúra mintája az érzelmes, autentikus és alkotó „sokoldalú” szocialista életvitel vezetéséről, amely nem lehetett eléggé funkcionális vagy fegyelmezett, ki volt téve a „szenvédeknek” és az (egyéni) „preferenciáknak”, de egyben a kommunista magas kultúra és erkölcsi minták eredeti felfogását is biztosította. A gyakorlatban a harmonikus, sokoldalú személyiség koncepciója tágabb és újabb teret nyitott a szubjektív tapasztalat és tudás keretrendszerbe foglalásának. Ezáltal a szocialista ifjúsági és női magazinok a kulturális izlésekről és szerelmi kérdésekről szóló írásaikban és arra adott reakcióikban helyet adtak a társadalmi

³⁵ Popova: *Tyaloto v oksimoronite na socializma*, 13–29.

³⁴ Volkov, Vadim: *The Concept of Kul'turnost: Notes on the Stalinist Civilizing Process*. In: Fitzpatrick, Sheila B.(ed.): *Stalinism: New Directions*. London. 2000. 210–230.

és szexuális identitások kifejtésének és megjelenítésének csakúgy, mint a társadalmi szerepek és normák újraformálásának. A lányoknak azt tanácsolták, hogy mutassanak „érzékenységet és gyengédséget”, valamint „lelkesedést”, de ugyanakkor vigyázzanak a férfiak szalmaláng életű, a csábító külső és szavak mögé rejtett szerelmével és szexuális vágyaival. A szovjet táboron belüli országos lapok szerkesztési politikájával összhangban a bolgár sajtó ezen része is „az emancipált, modern lányok és nők” képét népszerűsítette, akik pénzügyileg függetlenek, ügyelnek a nőiségükre (figyelik a divatot és a kozmetikumokat), és akik izgalmas szakmai pályára vágnak, különböző közösségi (alkotó) tevékenységekben akarnak részt venni.³⁵ Kalin Janakiev női rajongói és az ifjúsági és női magazinok olvasói szintén hozzájárultak a harmonikus és sokoldalú személyiségek kialakításához és egyúttal a társadalmi nemi és szexuális identitások formálásához, még ha csak a privát szférában is. Raina például nyilvánvalóan a szovjet női úrhajós, Valentyina Tyereskova életrajzi történetét³⁶ idézte meg: „Raina vagyok. Egyszerű, hús-vér és látható [lány] vagyok! Azért írok, hogy gratuláljak neked! Soha senkit se dicsértem, ezt elhíheted nekem! De szeretnék kicsit többet tudni rólad! De ez csak akkor történhet meg, ha írsz nekem! Tégy így! Mesélj magadról!” (Raina, 1973. december 11.)

Különösen beszédes a modern szocialista lányok és nők szemléltetése Lora leveleiben, aki egy dél-bulgáriai város, Szilisztria szakközépiskolájában tanult.³⁷ Lora azon kevés lányok közé tartozott, aki rendszeresen levelezett Janakievvel, és aki a költői tehetség iránti rajongás kifejezése közben apránként nyíltan és önkéntelen szerelmet vallott a költőnek. Abbéli vágyában, hogy igazi és beteljesedő kapcsolatot teremthet a *Rodna rech* sztárjával, törekény, szenvedélyes, intelligens és olvasott nő képét alakította ki magáról, akit sokféle kulturális érdeklődés és elfoglaltság jellemez, aki erkölcsös és nagy képzelőerővel rendelkezik, imádja az Emil Dimitrov-féle popzenét és „a külföldi énekeseket, mint Adamou, Lara Saint Paul és Tony Christi” (1973. március 24.). Ezenkívül kedveli „az irodalmat, a történelmet, az operát, a szobrászatot, a balettet” is (1973. május 31.).

A sajtóban és „kortárs Rómeó és Júliának” szentelt rovatokban³⁸ az alkalmi szexuális együttlétekről olvasható nyomasztó megjegyzésekhez nagyon hasonlóan, Lora levelében megosztotta, hogy az első fiú, akivel lefeküdt, gazdag könyvtárával szinte megbabonázta; de azt is, hogy meg akarta mérgezni magát, míg végül elfogadta „a megalázott méltóságú, bukkott lányok” sorsát, mert „imádta az életet” (1973. július 23.). A Kalinnal folytatott levelezését egy vallomással kezdte („a szívemhez oly közeli lázas izgalom”), végül azonban, amikor megtudta, hogy Kalin egy másik lányt választott barátnőjéül, aki szintén a *Rodna rech* levelezője volt, Lora mély csalódottságáról vallott: „Nem parancsolhatom meg, hogy szeress. Te magad uralod saját érzéseid” (1974. szeptember 29.).

Lora esete tipikusnak tekinthető abban az értelemben, hogy az érett szocializmus idején belső vágyainak és késztetéseinek expresszív módon adott hangot. Pontosan ez volt az új

³⁵ Taylor: *Let's Twist Again*, 140–142.; Fidelis, Malgorzata: *Are you a Modern Girl? Consumer Culture and Young Women in 1960s Poland*. In: Slavova, Kornelia D.– Daskalova, Krassimira (ed.): *Gendering Popular Culture*. Sofia. 2012. 126–144.

³⁶ A történet Tyereskovát egy maga útját járó és kitartó nőnek ábrázolta, aki nem engedelmeskedik vakon bármilyen tekintélynek, aki bátran elhagyta a kis szovjet falut, hogy a világűrbe juthasson, és aki élénk nyomot hagyott mind a tudományban, mind a közéletben, miközben két lábbal a földön jár és a hétköznapi nők és anyák egyszerű örömeihez ragaszkodó nőt testesít meg. Pencheva, S.: *Nebesna i zemna*. Zhenata dnes, vol. 28. (1973) No. 5. 1.

³⁷ A levelek 1973–1974-ben íródtak, amikor Lora az iskola utolsó két osztályát járta épp.

³⁸ Dinkova, Maria. *Labirintite na lekomišlieto i bezotgovornostta*. Zhenata dnes, vol. 29. (1974) No. 3. 14–16., No. 4. 12–13., No. 5. 14–15.

érzelmi rendszer fogalmi alapja – az érzések új ideológiája, amelyet az 1960–1970-es évek bolgár pedagógiai és szociológiai kutatásai is népszerűsítettek. Ahogy a *Problemi na komunistichesko vaspitanie* (A kommunista oktatás problémái) című folyóirat szerkesztői megállapították, „a közöny iránti közöny a modern világ egyik alapvető bűne”, amely a farmernadrág és az „I love you” feliratú nyakláncok iránti izgatottsághoz és a kommunista magas erkölcsi és esztétikai értékektől (amelyek a „teljes és jelentőségteljes élet” kizárólagos biztosítékai) való elidegenedéshez vezet.³⁹

Kalin rajongói távolról sem voltak közömbösek, habár némileg eltérő értelemben, de szintén felvázolták (például a pedagógusokhoz és a szociológusokhoz hasonlóan) az érzelmek kifejezésének fontosságát a személyközi kommunikációban és az eredetien romantikus és kifinomult „én” megalkotásában: „A tanáraink szerint bizonyosan van némi rejtett költői tehetségem, habár én nem értek egyet ezzel [...] Csupán azt hiszem, hogy nem csak írni kell, hanem érezni is. Nem úgy értem, hogy érzelmek nélkül írok, de ami a leginkább megfogott bennem, az [az általam kifejtett] remény, a te rendkívüli derűlátásod. Te még a halálban is látod a szépséget, meggyőződésed, hogy az emberek »szébbek, mint a gyengédség, bölcsébbek, mint a szeretet, tisztábbak, mint a szellő«. Én, akárcsak minden fiatal, örülök, szenvedek, megtapasztalom a csalódást, hiszek. Azaz teljesen az ellentétek vegyülete vagyok.” (Anita, 1974. április 8.)

Mind a folyóirat, mind a levelek rávilágítottak az új érzelmi rendszer legfontosabb formulájára, ami nem más, mint az abszolút parancs az izgalom kifejezésére – „közömbösség” az anyagi teljesítmények és a szocialista társadalom morális univerzuma iránt és „optimizmus” a tiszta és gyönyörű szerelem megtapasztalását illetően, a költészettől, a rajongóságon át egészen a romantikus kapcsolatokig. A kommunista érzelmi nevelésről szóló ideológiai diskurzusban, a romanticizmus expresszivisták logikájával összhangban, a szocialista életmód (a fogyasztás magaskultúrájának formájában) mint az egyén autentikus természete vetült ki, amelyet folyamatosan belsővé kell tenni, és különböző kreatív alkotói formákban és kollektívákban külsőleg is meg kell jeleníteni. Ilyen értelemben az érett szocializmust a kommunista utópia végső ideológiai horizontjának tekinthetjük, ahol, a jeles irodalomkritikus Georgi Pencsev szavaival élve, állandóan jelen van „a Párthoz tartozás esztétikai jellege”.⁴⁰ Ez előfeltételezte az egyén önkéntelen és teljes alávetése forradalmi paradigmájának lecserélését egy igazságosabb társadalmi rendre, amely megkísérli kolonizálni, teljességében irányítani és manipulálni a különböző egyének (belső) világát azáltal, hogy „az érett szocialista társadalom tanulmányozásának komplex megközelítésével képes felölelni a lelki jellegzetességek színes skáláját a szocialista ember képében”, és „a társadalmi élet valós sokféleségére és az emberi lélek összetettségére épül”.⁴¹

De még ha a levelek és a pártprogramok összehasonlításából úgy is tűnik, hogy a szentimentális nevelés ágensei és alanyai szinkronban dolgoztak „a kommunista ideológia és a kommunista pszichológia teljes egységéért”, léteztek apróbb ellentmondások (mint amelyekre Anita utalt), félreértések és torzítások a közös érdekek és értékek interpretációjában, illetve érvényesítésében. A szocialista rajongó közösségek belső kettősége (a sztálinista örökség újraértékelésének eredményeként) csupán a teljes kép egy apró részlete volt. Így vagy úgy, a felülről jövő „sokoldalú személyiség” romantikus elképzeléseit és trópusait alulról az életpályák és életcélok megalkotásának hasznos eszközévé alakították. Így az a néhány lány,

³⁹ Dimitrov, Ivan: *Bezrazlichen li ni e bezrazlichniyat*. Problemi na komunistichesko vaspitanie, vol. 2. (1974) No. 7. 52–58.

⁴⁰ Penchev, Georgi: *Partiynostta i aktivnata lichnost v literaturata*. Sofia, 1981. 166.

⁴¹ *Izgrazhdane na razvito socialistichsko obshtestvo*, 22.

akinek sikerült rendszeres kapcsolatot teremtenie Janakievvel, tanácsot kért tőle saját írásairól, végül pedig azzal a vallomással zárták az ezzel kapcsolatos levelezést, hogy megmagyarázhatatlan okok miatt híján vannak a költészethez szükséges „impulzusoknak”, és „csak kapcsolatban akarnak maradni” Kalinnal (Tina, 1974. április 11.). Más lányok akár tovább is mentek, és a tehetséges emberek iránti csodálatot és tiszteletet összevegyítették a velük folytatott szexuális és erotikus fantáziákkal, bőven túllépve a hivatalos erkölcsi előírásokon. A leveleiket „Kedves Kalin Janakiev elvtárs” megszólítással kezdték, azonban befejezésül már szenvedélyes csókokról és „tűzként égető” ajkokról írtak (Nadja, 1974. február 17.), vagy csúnya kézírásukért kértek elnézést (a menstruáció okozta „rossz közérzet miatt szinte vízszintesen állok”) (Mila, 1974. február 25.).

Nem kevés levélíró a híres fiatal költővel folytatott levelezésben lehetőséget látott a mindennapi gondok vagy kivételes problémák megoldására – tőle kérve segítséget a matematika házi feladat megoldásához (Nina, 1973. április 3.), vagy éppen ahhoz, hogy segítsen egy kedvelt fiút találni és őt kísérőként meghívni az érettségi banketre (Mina, 1974. május 5.).

Lora és Kalin szerelmi története azt is megmutatja, milyen könnyen „el lehetett veszni” az önfelfedezés és az önkifejezés jelentéseinek „fordításában”. A levelekben Kalin értelem-szerűen a nyilvánosságban róla kialakult „kifinomult – érzékeny” fiatal felnőtt képét mutatta: mind erkölcsileg, mind esztétikailag kiemelkedik, ugyanakkor kocsmába jár, sötét hangulatú verseket olvas, és beleszeret a *Rodna rech* vonzó női sztárjaiba. Bízva ebben az imázsban, Lora „őszintén” (ahogy azt folyamatosan hangsúlyozta) hangot adott osztálytársai kicsapongásai felett érzett felháborodásának, és feltárta azon intim vágyát, hogy a világon csupán egyetlen férfi iránt mutathasson „gyengédséget, melegséget, hűséget és odaadást” (1974. július 28.).

Ennek fényében logikusnak hangzottak Janakievnek az interjúban elhangzott szavai, miszerint a kapcsolatuk kudarcra volt ítélve, mert elidegenítette őt a Lora által mutatott túlzott naivitás és romantika. Lora és Kalin szerelmi története különösen, de a levélírók életútjára nézve általában is felfedte az állampárt felügyelete alatt létező, „harmonikus és sokoldalú személyiséggel” kapcsolatos referenciakeret fölöttébb utópisztikus vízióját. A művészet iránti rajongásukról és az irodalmi és más művészeti kollektívák rendszeres látogatásáról szóló kijelentéseik ellenére egyik női rajongó sem tudta elnyerni Kalin szívét, és egyiküknek sem sikerült költővé válnia. Kalinhoz hasonlóan, aki az egyetlen első éveit követően elvetette azt a jövőt, amely szocialista költőként várt volna rá, hogy inkább értelmiségi és vallásfilozófus váljon mára belőle.

*

A kommunista érzelmi nevelés bolgár szocialista kísérlete komolyan megkérdőjelezi az 1960–1970-es években lezajló ifjúsági viselkedési forradalomról szóló és „az ideológia és az egyéni viselkedés közti szakadék” perszonalizációjáról szóló tételt. Ahogy a fentebb bemutatott pártprogramok, a társadalomkutatás eredményei és a sajtóanyagok megmutatták, a késő szocializmus csak bizonyos esetekben nem üdvözölte a hírességek kultuszát és bálványozását. Továbbá a modern gondolkodás számára archetipikus fogalmakhoz fordult, mint például a romanticizmus annak érdekében, hogy az élet értelmének belső forrásait és a művészetet felhasználva vonzó társadalmi mintát teremtsen a kommunista értékekhez való kötődés kialakításához. Ebben az értelemben egy apró különbséget leszámítva beszélhetünk expresszivistá fordulatáról. Nem az irányadó diskurzus performatív dimenzióira helyezett hangsúly, hanem annak reaktualizált verziójának belsővé tételére és (kreatív) kivetítésére vonatkozó igény tette lehetővé „sokszínű, többféle és kiszámíthatatlan jelentések felbukkanását a

mindennapi életben”.⁴² A levelek elemzése megerősítheti azon új keletű, a hruscsovi olvadásra és az azt követő időszakra vonatkozóan tett megfigyelést, miszerint az „emberek a hivatalos víziókat különböző módokon valósítják meg, különbözőképpen reagálnak azokra”,⁴³ és alátámaszthatja Ana Krilovának a fragmentált és inkohereus szovjet szubjektumról szóló értekezését.⁴⁴

Mindazonáltal az expresszvista fordulatot nem kellene úgy értelmeznünk, hogy az csupán sokféle és emancipáltabb terepet biztosít az érzelmek és vágyak szocializálásához. Eric Naimann olyan megközelítésekről beszél, melyek szerint „az ideológia [...] valami olyasmivé [...] alakult át, amit a beszéd, a gondolkodás, a cselekvés és az érzések tanulásán keresztül sajátíthatunk el [...], tehát anyanyelvből elsajátított nyelvvé vált”.⁴⁵ A bolgár érett szocializmusban az „érzelmek ideológiája” egyszerre volt natív és elsajátított nyelv. Másképpen szólva, az érzelmi nevelés közvetítői önreflexívek, érzékenyek voltak, a bizonytalan és repezedett felszínnek, valamint a szocialista szubjektivitások különbözőségének kellő tudatában.

Fordította: BALATONI BALÁZS

GALINA GONCHAROVA

Feelings and Desires under the Mature Socialism: The Case of the Female Admirers of the Young Bulgarian Poet Kalin Yanakiev

The development of the idea of ‘sentimental education’ and the concept of ‘socialist versatile personality’ in the end of the 1960s and in the beginning of the 1970s in Bulgaria triggered a kind of expressivist turn in the local ideological discourse of mature socialism. The latter was embodied in the vast institutional network of ‘the culture of consumption’ of the citizenship – literary workshops and clubs associated with schools, youth and women’s newspapers and magazines, fantasy-reading clubs, etc. Designed as a facade for the socialist way of life under the control of party cultural managers, this network was uncontrollably inhabited and used by individuals for self-discovery and projections of multiple desires and feelings.

The proposed paper discusses at length the case of the female admirers of the young Bulgarian Poet Kalin Yanakiev, who were part of the above-described network and who experienced the expressivist turn in an unpredictable and original manner. I analyse 90 letters, addressed to Kalin Yanakiev, a promising author of the *Rodna rech* (Native Speech, a young literary journal), written in 1973–74 by girls aged 16 to 18 from different Bulgarian towns and villages. A series of letters is brought under special focus, where girls revealed their feelings to Yanakiev, providing access to a complex intimate world, where interiorized versions of the socialist moral and aesthetic virtues overlap with and merge into individual original discoveries of erotic and sexual desires.

⁴² Yurchak, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, 2006. 25.

⁴³ Field, Deborah: *Mothers and Fathers and the Problem of Selfishness in the Khrushchev Period*. In: Ilic, Melanie J. et al. (eds.): *Women in the Khrushchev Era*. Basingstoke, U.K., 2004. 97.

⁴⁴ Krylova, Anna: *The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies*. Kritika, vol. 1. (Winter 2000) No. 1. 2000. 119–146.

⁴⁵ Naiman, Eric: *On Soviet Subjects and the Scholars who Make them*. The Russian Review, vol. 60. (2001) No. 3. 315.

BALATONI BALÁZS

A szakértők szerepe a délkelet-európai brit külpolitika alakításában a 20. század legelején*

Az első világháború véráztatta évei közepette a brit történész, Herbert A. L. Fisher (1865–1940) megjegyezte, hogy az „elmék csatája” zajlik, és „a professzorok és oktatók, a kutatási segédek és a kutató diákok hirtelen a nemzet erőteljes eszközeivé váltak” a háborús erőfeszítésben.¹ Az 1914 előtt sok szálon összekapcsolódó nemzetközi tudományos közösség a háború következtében nemzeti, illetve a szembenálló szövetségi tömbök mentén polarizálódott, és tagjaik tudományos ismereteiket és kutatásaikat (szakértelmüket) a nemzet háborús erőfeszítéseinek szolgálatába állították.² A történeti irodalom a tudományos szakértők szerepét eddig többnyire az 1919-es Párizs-környéki békék békeelőkészítő munkálatainak kapcsán helyezte érdeklődése középpontjába, holott, ahogy Volker Prott erre nemrégiben felhívta a figyelmet, a (tudományos) szakértők szerepe a 20. század eleje nemzetközi politikájának alakításában szinte még feltáratlan terület.³

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy a század elején formálódó brit csoporton keresztül bemutassam, hogy a hivatalos külpolitikai döntéshozatali fórumokon kívül hogyan gondolkodtak, illetve milyen tudással rendelkeztek a Balkánról és az Oszmán Birodalomról. A 20. század első évtizedének elején a Londonban megalakult *Balkan Committee* a Balkán iránt elkötelezett brit személyek gyűjtőhelyévé vált, s idővel azzal az igénnyel lépett fel, hogy befolyásolja, alakítsa a hivatalos brit külpolitikai gyakorlatot. A magyar történetírás számára a legismertebb brit „Balkán-szakértő” a „vándorló skót”, Robert William Seton-Watson (1879–1951), aki az Osztrák–Magyar Monarchia s különösen Magyarország megítélésének negatív irányú változásában, illetve a Párizs-környéki békerendszer területi vonatkozásainak kialakításában betöltött szerepe nyomán került a magyar historiográfia látószö-

* A kutatás a Tempus Közalapítvány Campus Mundi Szakmai gyakorlat ösztöndíja támogatásával valósult meg.

¹ Idézi Irish, Tomás: *Scholarly Identities in War and Peace: the Paris Peace Conference and the Mobilization of the Intellect*. *Journal of Global History*, vol. 11. (2016) No. 3. 367.

² Erről a teljesség igénye nélkül lásd: Cardwell, D. S. L.: *Science and World War I*. *Proceedings of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences*, vol. 342. (1975) No. 1631. 447–456.; Kevles, Daniel J.: „*Into Hostile Political Camps*”: *The Reorganization of International Science in World War I*. *Isis*, vol. 62. (1971) No. 1. 47–60.; Fara, Patricia: *Women, Science and Suffrage in World War I*. *Notes and Records of the Royal Society of London*, vol. 69. (2015) No. 1. 11–24.

³ Prott, Volker: *Tying up the Loose Ends of National Self-Determination: British, French and American Experts in Peace Planning, 1917–1919*. *The Historical Journal*, vol. 57. (2014) No. 3. 728.

gébe.⁴ Seton-Watson szintén kapcsolódott a *Balkan Committee*-hez, és különböző tagjaival rendszeres kapcsolatban állt. Noha kétségtelenül az egyik legismertebb és nem mellesleg az egyik legsikeresebb volt a brit Balkán szakértők sorában, korántsem az egyetlen. Seton-Watson politikai befolyásának növekedése és az első világháború idején megszilárdult (és szinte kizárólagossá váló) autoritása nem egyenesirányú fejlődés eredménye. A világháborút lezáró békék békeelőkészítő bizottságaiban tevékenykedő szakértők közel sem alkottak monolit közeget, továbbá nem fedték le a Balkán felé forduló szakértők teljes spektrumát. Sokkal inkább egy legalább egy évtizede tartó verseny eredményeként kikristályosodó, komplex, egymással rivalizáló érdekekkel, eltérő preferenciákkal és eltérő politikai célkitűzésekkel rendelkező tagok csoportját képezték, amely formálódását több tényező alakította. Egyrészt meghatározták azok a formális és informális társadalmi hálózatok, amelyeken keresztül szakértelmüket a közvélemény, illetve a döntéshozók felé kommunikálták. Másrészt tevékenységüknek háttér szabtak a külpolitikai döntéshozatal strukturális sajátosságai, és végül, de nem utolsósorban az a kulturális-intellektuális paradigma, amelynek szemüvegén keresztül a térségre tekintettek és megfogalmazták javaslataikat. A *Balkan Committee* vizsgálata azért bír kiemelt jelentőséggel, mert az első olyan szerveződést jelentette, amely átmenetileg becsatornáztatta a Balkán iránt érdeklődő briteket, ahol egyfajta gyakorlóterepként megtapasztalhatták, hogyan kell egy viszonylag ismeretlen régió ismeretlen népeinek ügyeit a szélesebb nyilvánosság elé tárni, hogyan kell agitálni, gyűléseket szervezni, illetve kapcsolatot építeni a brit és a balkáni politikai élet képviselőivel stb.⁵ Mindemellett a bizottság tevékenysége mögött meghúzódó mozgatórugók feltérképezéséből származó következtetések talán hasznos kérdésfelvetésekkel járulhatnak hozzá a később létrejött csoportok történetének vizsgálatához is.

A tanulmány első felében tömören kísérletet teszek a szakértők, illetve a szakértelmük mögött megbúvó tudás kialakulása mechanizmusainak felvázolására. Amellett érvelek, hogy a Balkánról a 19. század második feléig felhalmozott brit tudás egyik legfontosabb forrása a korabeli utazásirodalom, amely bizonyos mértékben behatárolta a térségről lejegyzett ismeretek formai és tartalmi lehetőségeit egyaránt. Ezzel szoros összefüggésben úgy vélem, a brit Balkán-szakértők (intézményi képzés hiányában) tapasztalataikat és első kézből származó tudásukat a régióba tett utazások révén halmozták fel. A tanulmány második felében a *Balkan Committee* azon törekvését kívánom bemutatni, amelynek keretében a Balkánról megszerezhető legitím, illetve igaz tudás birtokosainak szerepében kísérletet tettek a brit közvélemény Balkánról kialakított képének formálására, illetve a külpolitikai döntéshozók irányába ajánlásokat, tanácsokat adni – végső soron politikai befolyást szerezni a régióra vonatkozó brit külpolitika kialakításában. Ebben elsősorban a bizottság prominens tagjai által hátrahagyott iratokra, különösen az alapító, Noel Buxton irathagyatékára támaszkodom. A levéltári források mellett a *Balkan Committee*-hez köthető korabeli publikációkat vontam vizsgálat alá.

A Balkán leírása: tudás, képzelet, utazás

A tudás és szakértelem kérdései régóta foglalkoztatják a különböző társadalomtudományok művelőit. Történetileg mind a tudásnak, mind a szakértelemnek számos megjelenési formáját ismerjük (valamilyen mesterség, [népi] orvoslás stb.), amelyeket elsősorban a szociológusok

⁴ Jeszenszky Géza: *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest, 1994.; Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Budapest, 2005.

⁵ Michail, Eugene: *The British and the Balkans: Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950*. London – New York, 2013. 38.

giai kutatások, valamint más, a tudást mint központi fogalmat kezelő diszciplínák (pszichológia, neveléstudomány, közgazdaságtudomány) vizsgálták és vizsgálják napjainkban is. A tudás és szakértelem fogalmai a (társadalom)történeti kutatásokat is inspirálták, amelyek így többek között a modernizációban vagy éppen az imperializmus technikai eszköztárában betöltött szerepét vették górcső alá.⁶ A professzionalizáció a különböző területeken némi időbeli eltolódással, de közel azonos menetrenddel ment végbe. Vári András a 19. századra vonatkozóan a következőképp foglalta össze ezt a folyamatot: „Ebben az első lépés az adott szakma teljes időben űzött kenyérkeresetként való kialakulása, a második lépés a formális szakmai képzőintézmények létrejötte, a harmadik a helyes és helytelen tudásanyagokat, valamint a szakembereket és kontárokat szétválogató, az utóbbiakat üldöző össznemzeti szakmai szövetségek megszervezése. (Utóbbi kettő némileg egymásba csúszhat, vagy akár a sorrendjük is fölcserélődhet.) A negyedik lépés az így körülhatárolt tudást alkalmazó, a szakmát gyakorló csoport szakértelmét tanúsító címek és diplomák állami elismerése, a jogosulatlan címhasználatok büntetése, végül pedig az állami támogatás az adott szakma állásainak monopolizálásához és a kontárok üldözéséhez.”⁷ A modern szakértő megjelenését és társadalomilag elfogadottá válását Martin Kohlrausch a 19. század közepétől datálja, amely mögött a korszak társadalmi változásait és kihívásait, valamint a központosított állam kontrollképességének megnövekedését véli felfedezni.⁸ A 19–20. század fordulóján szakértőként fellépő személyek és csoportok, akik az Oszmán Birodalom egyes területeiről rendelkeztek ismeretekkel, több, a 19. század folyamán intézményesült (és professzionalizálódott) tudományterület (történettudomány, klasszika-filológia, földrajztudomány) vagy szakma (újságírás) felől érkeztek, azonban a területről megszerzett tudásuk csak részben alkotta szakmai érdeklődésük fő területét. Így könnyen belátható, hogy a korszak brit Balkán autoritásai nem felelnek meg teljes egészében a fentebb Vári nyomán leírt kritériumoknak, viszont fellépésük (tulajdonképpen a külpolitikai szakértő születése) mutat némi hasonlóságot a különböző szakmák professzionalizálódási folyamataival. Az első legszembetűnőbb különbség egyrészt az, hogy a színre lépő Balkán szakértők fő bevételi forrását nem az erre vonatkozó speciális ismeretük jelentette. Másrészt Nagy-Britanniában nem alakult ki a 19. század során sem intézményesült Balkán-kutatás, se olyan képzési intézmény nem jött létre, amely az ehhez szükséges alapokat biztosíthatta volna.⁹ A Balkánról és tágabban a Közel-Keletről, amelynek az előbbi a korabeli brit felfogásban szerves részét képezte, szóló információk a 20. század fordulójáig többnyire a térségben szolgálatot teljesítő diplomátáktól származtak.¹⁰ A területről írók tudása elsősorban a személyes tapasztalat (utazás), szakmai területük releváns ismeretei és különböző korábbi történeti munkák, útleírások, esetleg lexikonok ismeretanyaga révén alakult ki. Véleményem szerint ezek közül az egyik legfontosabb médium a korábbi utazásokat rögzítő szövegek, amelyek egyaránt forrásai lehetnek a térségről alkotott tudásnak és előítéleteknek is. Az alábbiakban röviden ezen problémát járom körül.

⁶ Burke, Peter: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge–Malden (MA), 2008. 14.

⁷ Vári András: *Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában*. Korall, 42. (2010) 154.

⁸ Kohlrausch, Martin: *The Hour of the Experts: Reflection on the Rise of Experts in Interbellum Europe*. In: Vandendriessche, Joris – Peeters, Evert – Wils, Kaat (eds.): *Scientist's Expertise as Performance: Between State and Society, 1860–1960*. London – New York, 2015. 70.

⁹ Seton-Watson, R. W.: *The Origins of the School of Slavonic Studies*. The Slavic and East European Review, vol. 17. (1939) No. 50. 360–371.; Michail: *The British and the Balkans*, 2013. 39–40.

¹⁰ Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. New York – London, 2018. 18.

Az utazást megörökítő írásos beszámolók létezése messzire visszanyúlik a történelemben, és számos közülük az európai kultúrtörténet kimagasló alkotásaként is ismert.¹¹ Az utazásirodalom¹² a modernkori európai expanzió és a korszak technológiai feltételei révén a távoli tájak és népek fizikai és kulturális jellemzőiről szert tett tudás bemutatásának és az azokról szőtt fantáziák és elképzelések terjesztésének egyik legfontosabb közvetítő formájává vált. Ennek következményeként az utazásirodalom szövegei számos diszciplína (történet-, földrajz-, irodalomtudomány, illetve egy sajátos hibrid: az imagológia¹³) alapanyagául szolgálnak, amelyek kutatási eredményei termékenyen hatottak egymásra. Ugyanakkor, ahogy Peter Burke figyelmeztet, az útleírások gyakran nem azok, aminek állítják magukat, „nem spontán reakciók és a tiszta tapasztalat leképezései”, hanem a szöveget (annak tartalmi és jelentésbeli dimenzióit egyaránt) bizonyos torzító hatások alakítják.¹⁴ Mindenekelőtt meghatározó jelentőségű maga a szerző (utazó) személye, akinek a meglátogatott helyről kialakított percepcióit jelentős mértékben befolyásolhatja saját személyisége, személyes érdeklődése, politikai beállítottsága, társadalmi pozíciója, utazásának célja, saját emlékezetének megbízhatósága stb., amely tényezők a megszerzett információkat sajátos és egyéni, mégis kulturálisan a kor fő áramlataiba ágyazott szűrőn keresztül formálják elbeszéléssé az utazó tapasztalatait. Nem elhanyagolható tényező az utazásnak az utazóra tett hatása, vagyis hogy az megerősítette-e előzetes elvárásaiban, vagy pedig az utazás hatására megváltozott az adott térségről, illetve népről kialakított véleménye, s ráadásul ennek a változásnak nyoma marad a beszámolóban is.¹⁵ A korábban említett Seton-Watson példájánál maradva, amikor először Magyarországra látogatott 1905-ben, a a brit emlékezetben korábban élő liberális, a szabadságot és az ősi alkotmányt feltéve védő nép képe élt benne, amely főle tornyosult Kossuth Lajos alakjának pozitív nyugati megítélése. A látogatás azonban meggyőzte ennek a képnek a valótlanágáról, és egy 1908-ban megjelent történeti és politikai tanulmányban *Racial Problems in Hungary*¹⁶ címmel egy másik, sajátos szemszögből írta meg a korabeli Magyarország nemzetiségi problémáit taglaló művét, amivel nagyban hozzájárult a magyarokról kialakított negatív nyugati megítélés elterjedéséhez.¹⁷

A 19. században a Balkán-félszigetről, illetve az Oszmán Birodalomról íródott brit utazásirodalom sem kivétel a fentebb megfogalmazott torzításoktól, illetve elbeszélési módoktól. A Balkánról alkotott nyugati kép kutatása az utóbbi évtizedek egyik legtermékenyebb kutatási területének bizonyult. Maria Todorova eredetileg 1997-ben megjelent munkája paradigmátikus volt a Balkánról alkotott nyugat-európai és amerikai reprezentációs minták és

¹¹ Kovács Sándor Iván: *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum, tom. 10–11. 1971. 79.

¹² A műfaj definíciós problémáiról 18–19. századi példákon keresztül lásd: Szász Géza: *Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró?* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricum (Új évf. 3.) 2018. 174–176.

¹³ Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, 2005. 17–23.; Leerssen, Joep: *Imagology. History and Method*. In: Beller, Manfred – Leerssen, Joep (eds.): *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam, 2007. 17–32.

¹⁴ Burke, Peter: *Útmutatás az utazástörténet számára*. Ford. Kármán Gábor. Korall, 26. (2006) 14.

¹⁵ Kéri Katalin: *Életképek a 18. századi Törökországból*. Világtörténet, 27. évf. (2005) ősz–tél. 56.

¹⁶ Scotus Viator: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908.

¹⁷ Cornwall, Mark: *Robert William Seton-Watson és a kései Habsburg Birodalom nemzetépítési kísérletei*. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, 2017. 330–338.

elbeszélési módok kutatása szempontjából.¹⁸ Edward Said sokat bírált, ám mindenképpen eredeti és gondolatébresztő orientalizmus koncepcióját némileg tovább gondolva Todorova amellet érvel, hogy a 'Nyugat' a történelmileg kialakult sztereotípiák és saját öndefiníciós kísérlete során kialakított egy olyan elbeszélő módot, amely révén kategorizálta, hierarchiába rendezte és bizonyos értelemben uralta a Balkánt.¹⁹ A 18–19. században tovább erősödő globális európai politikai és gazdasági dominancia kéz a kézben járt a felvilágosodás óta az értelmiségi és politikai elit által programszerűen vallott (lineáris) fejlődés és civilizációs gondolkodás előtérbe kerülésével. E szerint a nyugati jelentette a legfejlettebb és legelőrehaladottabb civilizációt, amelyhez képest a kortársak egy képzeletbeli skálán, ahol a stagnálnak, elmaradottnak és mozdulatatlannak tekintett Kelet képezte az abszolút ellenpontot, helyezték el az összes többi államot, illetve népet. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az államok közötti kapcsolatok minőségét meghatározta, hogy azok „civilizáltaknak” vagy éppen „barbároknak” bizonyultak a nyugati képzelet által kreált mentális térképen.²⁰ A Balkán a 19. század végén, 20. század elején egyfajta köztes pozíciót foglalt el ebben a keretben: egy olyan, földrajzilag bár Európához tartozó, ám egyúttal a Keletre jellemzőnek tekintett állapotokkal (erőszak, vallások és népek keveredése, elmaradott stb.) terhelt térségként határozták meg, amelyet ellentmondásos, „az európai ön-kép pre-modern” kivételéseként láttak.²¹ Ahogy azonban arra Todorova rámutatott, a 19. században „Európa” nem abban vált el a Balkántól, hogy a nyugati kereszténységet képviselte az ortodox vagy muszlim Kelettel szemben, hanem abban, hogy „a haladás, a rend, a bőség és a radikális eszmék” szinonimája, „egy, az Idő (mint fejlődés), nem pedig földrajzi entitásként értett Európa volt”.²² Mindebből is látszik, hogy a nyugat-európai gondolkodók által észlelt, formált és közvetített kép erőteljesen befolyásolta a „Nyugat és a többiek”²³ közti politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok természetét.²⁴ Ez az aszimmetrikus kapcsolat Andrew Hammond szerint jól kitapintható a 19. század végéig keletkezett brit útleírásokban, amelyekben a megjelenő elbeszélési stratégiát 'képzeletbeli imperializmusnak' (*imaginative imperialism*) nevezi. Véleménye szerint ezeknek az írásoknak a többsége azon brit képességet reprezentálja, hogy a régióról megszerzett tudást a föltötte lévő hatalom megszerzésére és gyakorlására fordíthatják, és a civilizációban sokkal

¹⁸ Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 2009.

¹⁹ Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest, 2000. A Todorova által (is) inspirált művekre példaként lásd: Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. London, 2013.; Hammond, Andrew Neil: *Debated Lands: British Travel Writing and the Construction of the Balkans*. PhD-disszertáció, University of Warwick, 2002.

²⁰ Bell, Duncan: *Victorian Visions of Global Order: an Introduction*. In: uő: *Victorian Visions of Global Order. Empire and International Relations in Nineteenth-Century Political Thought*. Cambridge – New York, 2007. 9.

²¹ Njaradi, Dunja: The Balkan Studies: History, Post-Colonialism and Critical Regionalism. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 20. (2012) No. 2–3. 188. Vö. Hammond, Andrew: *Imagined Colonialism: Victorian Travellers in South-East Europe*. *Nineteenth-Century Contexts*, vol. 28. (2006) No. 2. 87–88.

²² Todorova, Maria: A „Balkán” mint önjelölés. (Ford. Király Hajnal). In: Dánél Mónika – Hlavacska András – Király Hajnal – Vincze Ferenc (szerk.): *Tér–Elmélet–Kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest, 2019. 284. Vö. Vezenkov, Alexander: *History against Geography: Should we always Think of the Balkans as part of Europe?* forrás: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxi/alexander-vezenkov/> (letöltés: 2019. szept. 13.)

²³ Ferguson, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Budapest, 2011.

²⁴ Gürpınar, Dogan: *The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-century British discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'*. *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 39. (2012) No. 3. 347.

előrébb járó brit tulajdonképpen bármit megtehet ott. Hammond szerint az útleírások döntően a dominancia képzelete köré épülnek, így a térségről és annak lakóiról rendszerint lesújtó, lekicsinylő, negatív képet festenek.²⁵ Hammondhoz hasonlóan Todorova az *Imagining the Balkans* című munkájában is alapvetően a térségről kialakított, kizárólag negatív nyugati képet hangsúlyozza. Mindazonáltal az újabb kutatás rámutatott arra, hogy habár áthatja e korabeli munkákat a balkanista-orientalista diskurzus toposzkészlete, számos írás a Balkán valamilyen pozitív jelenségét, jellemzőjét emeli ki. A Hammond által leírt dominancia helyett éppen a modern, industrializált társadalomból való menekülés, a romlatlan vidék és parasztság piedesztálra állítására való törekvés hatja át ezeket az írásokat.²⁶ A *Balkan Committee* tagjai által megjelentetett írásokra is jellemző ez a kettős beszédmód. Noel Buxton, a bizottság alapítója a két világháború között megjelent visszaemlékezéseiben jegyezte le a korabeli Balkánról, hogy „még ma is, noha a török régen eltűnt Európából, a nyugatiasság/a nyugati gondolkodás [*Westernism*] távolról sem hódította meg Európa ezen zűrzavaros sarkát: még mindig nagyobb részt »Kelet« maradt, és ha az oda utazni szándékozó igyekszik, még e generáció idején élvezheti a Balkánon a középkor megannyi báját.”²⁷ Az 1907-ben az Earl Court-i Balkán-kiállításon viszont, amelyet a *Balkan Committee* fő közbenjárására szerveztek meg, brit részről a balkáni államok parasztságának, paraszti életének autentikusságát keresték és állították szembe az urbanizáció árnyoldalaival, egyáltalán nem függetlenül a korabeli Nagy-Britanniában zajló földkérdés vitától, noha éppen a balkáni államok elsősorban a modernizáció által elért fejlődés eredményeit szerették volna bemutatni a londoni közönségnek.²⁸

A fentebb felvázoltakból jól látszik, hogy az utazás által megszerzett tapasztalatok szöveggé alakítása során „a spontán reakciók és a tiszta tapasztalat” rögzítése helyett számos szűrő és torzító tényező alakítja a valóság ábrázolását. Az, hogy az egyes szerzők mit (és hogyan és mennyit és mit nem) jelenítenek meg épp, számos tényező meghatározhatja. Mivel a *Balkan Committee*-hez kötődő írások szerzői is döntően egy (esetleg több) utazás élményanyagából formálták meg történeti, politikai vagy etnográfiai jellegű szövegeiket, ezért a Balkánról a 20. század elején felhalmozott tudás legfontosabb közvetítő eszközét még mindig az utazásirodalom szolgáltatja.

A Balkan Committee: szakértelem és politikai lobbí között

A viszonylagos nagy földrajzi és kulturális távolság ellenére a 19. század folyamán a brit közvélemény és politika érdeklődése időről időre Európa délkeleti szeglete felé fordult. A keleti kérdésben megjelenő brit érdekek folytán az időszakosan jelentkező kisebb-nagyobb válságok jelentős információ- és szenzációéhséget eredményeztek, melynek köszönhetően a fél-sziget és tágabb értelemben az Oszmán Birodalom korabeli politikai és társadalmi életéről szóló, különböző színvonalú és tematikájú írások (újságcikkek, röpiratok, útleírások stb.) elárasztották a tájékozódni kívánó közvéleményt.²⁹ Mindazonáltal a Balkán valódi címlapra

²⁵ Hammond: *Imagined Colonialism*, 91.

²⁶ Perkins, James: *Peasants and Politics: Re-thinking the British Imaginative Geography of the Balkans at the Time of the First World War*. *European History Quarterly*, vol. 47. (2017) No. 1. 58., 61.

²⁷ Buxton, Noel: *Travels and Reflections*. London, 1929. 49.

²⁸ Perkins: *Peasants and Politics*, 61. Az 1907-es Balkán-kiállításról részletesen lásd: Steward, Jill: *‘The Balkans in London’: Political Culture and the Cultural Politics of Exhibitions at Earl’s Court 1906–1908*. *Études Balkaniques*, vol. 44. (2008) No 4. 64–89.

²⁹ Jelavich, Barbara: *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*. *The Slavonic and East European Review*, vol. 33. (1955) No. 81. 397.

kerülése egy 1876 óta különböző intenzitással, ám folyamatosan zajló folyamat eredményeképpen a századfordulóval érkezett el, ami mögött egyrészt a félszigetet jellemző korabeli politikai instabilitás és azok a technológiai újítások álltak, amelyek „közelebb hozták” a régiót a nyugat-európai s főként a brit olvasó közvéleményhez.³⁰ Ennek megfelelően az 1870-es évektől egyre gyakrabban jelentek meg különböző útirajzok, történeti tanulmányok vagy éppen önéletrajzi írások a Balkánról, míg az 1890-es évek az ilyen jellegű művek valóságos elburjánzását hozták magukkal.³¹

A Balkánnal való brit foglalkozás hagyományosan liberális vállalkozásnak tekinthető. A nagy keleti válság (1875–1878) alapjaiban bolygatta fel a korabeli brit belpolitikai életet, amikor a konzervatív kormányzat a Porta ellen fellázadó balkáni keresztények támogatása helyett az Oszmán Birodalom megőrzése mellett tört lándzsát, ami a legnagyobb és legmegosztóbb politikai és közéleti vitát eredményezte, melyet a viktoriánus korszakban külpolitikáról folytattak. William E. Gladstone, a liberális ellenzék vezetője kíméletlenül bírálta a Benjamin Disraeli vezette kormány politikáját. Az akkoriban oszmán uralom alatt álló, az irreguláris oszmán csapatok által bolgár területeken elkövetett atrocitásokról (különösen a bataki mészárlásról) szóló nagyhatású röpiratával a brit társadalom széles tömegeivel ismertette meg a balkáni keresztények helyzetét, illetve hosszú távon tette erkölcsi kérdéssé a törökök Európából „mindenestül” („*bag and baggage*”) való eltűnését és a helyi keresztény lakosság felszabadítását az elnyomás alól.³² Noha a nagy keleti válság rendezésére hívatott 1878-as berlini kongresszuson Disraeli a brit konzervatívok tradicionális törökbarát politikáját érvényesíthette – a Nagy-Britanniában folyó politikai vitáktól függetlenül – a belpolitikai szintén csatát veszített Gladstone-nal szemben, ami az 1880-as választásokon teljessé vált ki, s a brit liberálisok a kampányukat nagymértékben a közelmúltbeli balkáni eseményekre építve fel nyerték meg.³³ Habár a Gladstone-i agitáció idején mindenki a Balkánról beszélt, valójában csak nagyon kevesek rendelkeztek róla bármilyen információval.³⁴ Így ezt követően a liberális gondolkodásban a Balkán és a liberálisok legfontosabb politikai kulcsszavai (mint haladás és szabadság), illetve a külpolitikai gyakorlatban az erkölcs szerepének a hangsúlyozása összekapcsolódott, amit összefoglalóan gladstone-i tradíciónak nevezhetünk, amely a liberális külpolitikai gondolkodás vezérfonalául szolgált. Miután az ír-kérdés megnyirbálta a liberális párt egységét, a kormányzás közel másfél évtizeden keresztül a konzervatívok kezébe került. A századfordulós Macedónia – különösen az Illés-napi felkelést követően – a brit liberálisok számára a gladstone-i tradíció felélesztésének lehetőségét hozta el. James Perkins meggyőzően mutatja be, hogy miért is volt fontos Macedónia (tágabban a keleti keresztények sorsa) a liberálisok számára: a búr háborúban elkövetett kegyetlenkedésekben, illetve a búr telepesek elleni brit lépésekben egyesek ugyanazt az elnyomó gyakorlatot vélték felfedezni, mint ahogy a törökök is kezelték keresztény alattvalóikat. A szigetországban a háború alatt elburjánzó nacionalista (*jingo*) és birodalmi-sovinisza közbeszéd a liberálisok radikális szárnyának a szemében tönkretette Nagy-Britannia erkölcsi állását a

³⁰ Michail: *The British and the Balkans*, 4.

³¹ Goldsworthy: *Inventing Ruritania*, 176.

³² *Bulgarian Horrors and the Question of the East* by the Right Hon. W. E. Gladstone, M.P. New York – Montreal, 1876. 38.

³³ A Gladstone–Disraeli vitáról és az 1880-as választási kampányról lásd: Partridge, Michael: *Gladstone*. London – New York, 2003. 154–169.

³⁴ Taylor, A. J. P.: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. London, 1969. 71.

világ közvéleménye előtt.³⁵ Macedónia politikai metaforát jelentett, amelyen keresztül a liberálisok egyszerre védelmezheték a gladstone-i örökségüket, illetve intézhettek támadást a toryk ellen.

Noel Buxton 1899-ben járt első alkalommal a Balkánon orvosának hathatós tanácsára.³⁶ A döntően lóháton megtett utazás ráébresztette a helyi keresztény lakosság keserves helyzetére.³⁷ Útjáról visszatérve lelkesen fogott bele a régió problémáinak tanulmányozásába, és rövidesen megfogalmazódott benne annak szükségessége, hogy a macedóniai keresztények helyzetét megismertesse a brit közvéleménnyel. Már 1901-ben egy e célnak megfelelő bizottság felállításán gondolkodott. Francis Seymour Stevenson, a Byron Társaság elnöke levelében azonban arra figyelmeztette Buxtont, hogy „mindaddig reménytelen lenne széles körű érdeklődést felkelteni a Közel-Kelet ügyei iránt Angliában, amíg tart a dél-afrikai háború”, így a társaság vezetőivel összhangban nem tartotta időszerűnek ilyen bizottság felállítását.³⁸ Buxton így tovább folytatta a térség tanulmányozását, és egyik fivérével az öt közül, Charles Rodennel (1874–1942) egy a Nemzeti Liberális Klubban 1902-ben tartott összefüggésben végül egy egyelőre zárt csoport megalakítása mellett döntöttek.³⁹ A csoport megszervezésénél Buxtonék igyekeztek olyan embereket megkeresni, akik nemcsak szimpatizáltak a felkarolt ügygel, de a közvélemény szemében valamilyen kvalitásuk révén elismert tekintélynek számítottak a Balkán és a „Közel-Kelet” ügyeiben. Természetesen az első fontos kapcsolati hálót a család jelentette, amely lehetővé tette, hogy Buxton felkeresse James Bryce történészt, liberális párti politikust a bizottság elnöki tisztségének ajánlatával. Bryce Noel apja, Fowell Buxton (1837–1915) barátja volt, aki segített neki az 1880-as országos választásokon elindulni, ahol a nagy keleti válság balkáni eseményei központi szerepet játszottak a liberálisok kampányában.⁴⁰ 1903. július elején James Bryce egyetértett azzal, hogy szükség van egy olyan bizottság létrehozására, amely „szemmel tartja az események alakulását Macedóniában és általában a Török Keleten”, és hajlandónak mutatkozott a tisztség elfogadására, miután megvitatta azt néhány kollégájával.⁴¹ Bryce ismertsége és széles politikai kapcsolatai révén könnyen hozott újabb tagokat a bizottságba: többek között ő ajánlotta Buxton

³⁵ Perkins, James Andrew: *British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD disszertáció, Birbeck College, University of London, 2014.

³⁶ Buxton: *Travels and Reflection*, 49.

³⁷ Anderson, Mosa: *Noel Buxton: A Life*. London, 1952. 33.

³⁸ Noel–Buxton Papers, McGill University Library, Montreal (a továbbiakban: NBP) MS 951 c.24/1 ‘Balkan Committee – 1903–1910’, F. S. Stevenson to Noel Buxton, 29 October 1901.

³⁹ Bunsen, Victoria de: *Charles Roden Buxton. A Memoir by Victoria de Bunsen*. London, 1948. 54–55.

⁴⁰ Anderson: *Noel Buxton*, 33.

⁴¹ NPB MS 951 c.1/17 ‘Buxton Papers – Special Correspondence: Lord Bryce 1902–1922’, James Bryce – Noel Buxton 1903. július 6. Mosa Anderson Noel Buxtonról írt életrajzában írja: „a balkáni ügyek iránt egy életen át tartó érdeklődése” nyomán született a Bryce elnökségére vonatkozó javaslat. Anderson: *Noel Buxton*, 33. Ezt érdekes lehet egy 1902-ben Bryce által írt levéllel összevetni, aki az év őszén Boszniába és Macedóniába készült feleségével, a levél ugyanis megkérdőjelezi, hogy Bryce naprakész információkkal rendelkezett volna a térségről: az éghajlattól kezdve a török határőrök vasúti ellenőrzései mellett Bryce arról is érdeklődött Buxtontól, hogy van-e bárki, „aki beszél franciául vagy németül a vasútvonalak mentén”. NPB MS 951 c.1/17 ‘Buxton Papers – Special Correspondence: Lord Bryce 1902–1922’. James Bryce – Noel Buxton, 1902. július 16.

figyelmébe Henry Brailsfordot, aki akkoriban a *Manchester Guardian* radikális napilap tudósítója volt, illetve William Millert, „akinek van egy könyve a balkáni országokról”.⁴²

A csoport a *Manchester Guardian* hasábjain lépett nyilvánosság elé, ahol 1903. július 28-án bejelentették a *Balkan Committee* megalakulását.⁴³ Programadó cikkükben kifejtették, hogy céljuk a balkáni helyzet jobb megismertetése és megértetése a brit közvéleménnyel, illetve a korábbi (az 1876-os gladstone-i agitáció által keltett) közérdeklődés újjáélesztése a térség ügyei iránt. Már ebben a korai cikkükben kifejezték azon törekvésüket, hogy „pontos információkat szerezzenek, és terjesszék azokat” a brit nyilvánosságban.⁴⁴ A bejelentés szövege egyrészt a tagság toborzásának eszközeként szolgált („információkat szerezzenek”), másrészt jól jelzi a *Balkan Committee* azon igényét, hogy maguknak követeljék a „pontos információk” terjesztésének mediátori szerepét.

Noha a „tavasz, mint minden esztendőben, úgy ezuttal is, Macedóniában lefolyt zavarágokról hozott hírt”,⁴⁵ 1903 nyarán az immáron közel tíz éve aktív tevékenységet folytató Belső-macedóniai Forradalmi Szervezet (Vătrešna makedonska revolucionna organizacija) augusztus 2-án kirobbantotta az Illés-napi felkelést annak érdekében, hogy a három oszmán vilajet (Monasztir, Koszovó, Szaloniki) területén, amit a nyugati kortársak közkeletűen Macedóniának neveztek, létrehozzanak egy autonóm politikai területet.⁴⁶ Maga a felkelés, illetve annak kemény leverése az európai címlapokra helyezte ismét a térséget, és nem utolsósorban biztosította azt az országos és nemzetközi figyelmet, amely a bizottság elindulásához is kellett. A *Balkan Committee* ettől a pillanattól kezdődően egészen 1908-ig elsősorban a macedóniai reformok kérdésével foglalkozott, és kezdetben, 1903 őszén jelentős tömegrendezvényeket szervezett országsszerte.⁴⁷ A közben egyre terebélyesedő tagság egyúttal azt is biztosította, hogy a bizottság egyre több platformon tudja hallatni hangját és kifejezni nézeteit: parlamenti képviselők és újságírók, elismert karitatív szervezetekben szerepet vállalók csatlakoztak a macedóniai keresztények helyzetének jobbításának céljával, és vetették latba befolyásukat és eszközeiket egyrészt a közvélemény, de különösen a döntéshozók figyelmének felkeltése érdekében. Noel Buxton későbbi munkatársa, Thomas P. Conwell-Evans jegyezte meg utóbb Buxton és a bizottság ekkori tevékenységéről, hogy rövid időre „a Committee külföldön, különösen a Közel-Keleten [értsd: a Balkánon] és Ausztria–Magyarországon olyan hírnévnek örvendett, amelyet ráadásul a távolság némileg fel is nagyított, és amely éveken keresztül biztosította, hogy az európai sajtó kiadványaiban kifejezhessék nézeteiket, és megjegyzéseket fűzhessenek a szerkesztői levelekhez”.⁴⁸

⁴² NPB MS 951 c.1/17 'Buxton Papers – Special Correspondence: Lord Bryce 1902–1922', James Bryce – Noel Buxton, 1903. július 20.; az említett mű: Miller, William: *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*. London, 1896.

⁴³ *A Balkan Committee*. *Manchester Guardian*, 1903. július 28. 6.

⁴⁴ *A Balkan Committee*. *Manchester Guardian*, 1903. július 28. 6.

⁴⁵ *Kortörténeti Szemle*. Huszadik Század, 1902. május. 428.

⁴⁶ A felkelésről lásd: Lange-Akhund, Nadine: *The Macedonian Question, 1893–1908. From Western Sources*. Boulder, 1998. 118–134.

⁴⁷ Nevinson, Henry W.: *Fire of Life*. London, 1934. 154. Az 1903 őszén tartott adománygyűjtő körút során Henry Nevinson a *Balkan Committee* megbízásából közel 35 ezer fontot gyűjtött össze a *Macedonian Relief Fund* számára. A *Balkan Committee* macedóniai reform kapcsán végzett tevékenységére lásd: Balatoni Balázs: *Bajkeverők. A Balkan Committee és a macedóniai reformok (1903–1908)*. Világtörténet, 5. (37) évf. (2015) 3. sz. 446–454.

⁴⁸ Conwell-Evans, T. P.: *Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918. A Study based on the papers of Lord Noel-Buxton*. London, 1932. 5.

Ugyanakkor a bizottság csak úgy tudta tartósan a közvélemény figyelmét ébren tartani, ha az ügyet a keleti kérdés kontextusában mutatták be, sohasem mulasztva el az alkalmat figyelmeztetni egy lehetséges „európai tűzvész” veszélyére, ha a macedóniai helyzetet nem rendezik időben.⁴⁹ A Balkán-kérdés korabeli állásáról szóló tanulmánygyűjtemény előszavában a szerkesztő, Luigi Villari, akit szintén James Bryce ajánlott Buxton figyelmébe, ezzel összefüggésben arra hívja fel az olvasók figyelmét, hogy „pontosan ezért kell megismertetni a brit közvéleménnyel a keleti kérdés valós természetét”, és ennek érdekében látták jobbnak az egyes fejezetek megírását különböző írókra bízni, ezzel biztosítva, hogy „a szakértői vélemények gyűjteménye” legyen a kiadvány.⁵⁰ A könyvhöz írott bevezetésében James Bryce arra figyelmeztet, hogy nagyon kevés angol érti valójában a helyzetet, amit pedig mindazoknak érteniük kell, akik észszerű véleményt akarnak formálni a követendő brit politikáról.⁵¹ Mindazonáltal Bryce kiemeli, hogy „minden egyes író első kézből ismeri a kérdést. Mindegyikük beutazta a vidéket, és eltöprengett a probléma nehézségein.” Az általuk ajánlott legitím vagy helyes tudás és saját szakértői pozíciójának megerősítése végett pedig így folytatja: „...a tanulmányok tartalmazzák az összes szükséges információt, amely a téma elsajátításához szükséges, és az angol olvasó számára információk olyan tömegét adják”, amelyet „nem fog megtalálni sehol máshol ilyen érthetően, tömören és körültekintően és ilyen méltányosan előadva”.⁵²

A *Balkan Committee* körül csoportosuló írók természetesen javaslatokat is megfogalmaztak, amellyel a macedóniai helyzetet orvosolni lehetne. Az Illés-napi felkelést követően Mürzstegben megfogalmazott osztrák–magyar – orosz reformtervezetet⁵³ a bizottság több ponton aggályosnak találta, és a két nagyhatalom kizárólagos kontrollját is élesen bírálta. Egy Noel Buxton és Arthur Evans által írt pamflet szerint egyetlen olyan reformtervezet sem kecsegtethet teljes sikerrel, amely nem tűzi ki céljául egy európai származású kormányzó kinevezését, akit csak és kizárólag a nagyhatalmi koncert beleegyezésével lehet hivatalából elmozdítani.⁵⁴ Korábbi sikeres precedensekre hivatkoztak, mint Libanon 1860–1861-es vagy Kréta 1897-es példája, amikor a közvetlen oszmán uralom alól egyfajta európai kontroll alá kerültek ezek a területek, amelyek megítélésük szerint ennek köszönhetően gyors ütemű fejlődésnek indultak.⁵⁵ A bizottság így olyan megoldási javaslatot szorgalmazott, amely egyébként a korabeli nemzetközi jog bevett tétele volt: egy „nem civilizált” ország szuverenitását a „civilizált” hatalmaknak jogukban áll korlátozni az emberiség érdekében – ez a 19. században megjelenő humanitárius intervenció elvének egyik alapvetése. Egyáltalán nem véletlen, hogy 1907-től a bizottság elnöki székébe James Bryce-t követően (aki Nagy-Britannia washingtoni nagykövete lett) a nemzetközi jog professzora, John Westlake került.⁵⁶ Macedónia egyfajta

⁴⁹ *The Macedonian Crisis*. In: Ilchev, Ivan (ed.): Balkanskiat Komitet v London. Sofia, 2003. 275.

⁵⁰ Villari, Luigi: *Preface*. In: uő (ed.): *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities*. By various Writers. New York, 1905. IX.

⁵¹ Bryce, James: *Introduction*. In: Villari: *The Balkan Question*, 1–2.

⁵² Bryce: *Introduction*, 2.

⁵³ A macedóniai reformokról lásd: Lange-Akhund: *The Macedonian Question, 1893–1908*, 146–200.

⁵⁴ NBP MS 951 c.24/5 – Miscellaneous I. 'Macedonia. Austro – Russian Reforms. Published by the Balkan Committee (nincs keltevezve, de minden bizonnyal 1903 őszén jelenhetett meg).

⁵⁵ Buxton, Noel: *Europe and the Turks*. London, 1907. 102–103.

⁵⁶ A „civilizáció kívánalmaiként” a kortárs európai gondolkodók, diplomaták és politikusok egy igen nagy vonalakban megfogalmazott kritériumrendszerrel állítottak fel, amelynek teljesülése esetén egy állam bebocsátást nyerhetett a civilizált országok közösségébe. Rendszerint ide tartozott a szuverenitás fogalmát kimerítő kritériumokon túl a technológiai fejlettség, politikai intézmények, a gazdasági siker, meghatározott erkölcsi és intellektuális képesség a fejlődésre stb. A korszakban az

nemzetközi protektorátussá vagy egy korlátozott szuverenitású területté alakításának a gondolata, ahol csupán névleges az oszmán fennhatóság, az 1908-ban lezajlott ifjútörök forradalom napirenden maradt a *Balkan Committee* által megfogalmazott tervvezetekben.⁵⁷

A brit Külügyminisztérium a bizottság fellépését kimért távolságtartással kezelte. A konzervatív kormány külügyminisztere, Lord Lansdowne (1900–1905) a macedóniai eseményeket az európai nagyhatalmi koncert konfliktuskezelő mechanizmusai révén képzelte kezelhetőnek. A koncert egységes fellépésének támogatásával tulajdonképpen követte a brit konzervatív politikai hagyományt, vagyis a közös fellépés által ellenőrizhetőnek vélte az orosz lépéseket, amelyek mögött területi expanziót és nem humanitárius megfontolásokat látott. Másrészről Lansdowne jól látta, hogy a brit közvélemény, amelyet a Balkán kapcsán a bizottság egyre inkább mozgósított, nem fogja szó nélkül hagyni a brit cselekvés elmaradását.⁵⁸ Ennél fogva, némileg meglepően, a *Balkan Committee* és a konzervatív külügyminiszter között elfogadható kapcsolat alakult ki, noha a parlament alsó házában igen éles viták zajlottak a macedóniai kérdésről. A bizottság természetesen kereste a külügyminisztert memorandumaival és javaslatával, de egyes tagok közvetlenül is felajánlották a térségről megszerzett szakértelmüket. Egy válaszelevélben Lansdowne biztosította Arthur Evanst, hogy a Balkán-félszigeten kialakult helyzetre figyel a Külügyminisztérium, ugyanakkor óvatosan visszautasította Evans ajánlatát: „Hálával tartozom a szívélyes ajánlatért, amelyet ezzel a meglehetősen fájdalmas témával kapcsolatban a Külügyminisztérium részére felajánlott. Jelen pillanatban nincs ilyen jellegű szabad pozíció, viszont ha Londonban tartózkodik, keressen meg vagy a házamban, vagy az Irodában, és örömmel fogadom az információkat, amivel el tud látni.”⁵⁹

Az 1905. decemberi választásokon a liberálisok győzelmet arattak, így – három év híján – közel húsz év után ismét kormányt alakíthattak 1906 januárjában. A *Balkan Committee* joggal reménykedett abban, hogy egy liberális külügyminiszternél még jobban érvényesíthetik javaslatukat.⁶⁰ Valójában több tényező azt a tendenciát mutatta, hogy az új külügyi államtitkárnak, Edward Greynek kevésbé kell figyelembe vennie a liberális-radikális disszentereteket. Grey külpolitikai koncepciójában az elsődleges fenyegetést Németország jelentette, így az orosz–brit közeledés számára sokkal értékesebb volt, mintsem hogy a Balkán miatt elhidegítse a két ország közötti kapcsolatokat. Másrészről a brit közvélemény érdeklődése a macedóniai események iránt fokozatosan csökkent. Valentine Chirol, a *Times* külügyi részlegének igazgatója a szentpétervári brit követnek írt levelében fakadt ki, hogy „azt hiszem, az embereknek ebben az országban általában véve elégük van a közel-keleti válságból, mint-hogy közülük csak kevesen értik, és még kevesebben vannak azok persze, akik felismerik, hogy amögött az európai hatalmi egyensúly sokkal nagyobb kérdései állnak”.⁶¹

egyetlen nem euroatlanti állam, amely bebocsátást nyert a civilizáltak sorába, Japán volt. Lásd: Rodogno, Davide: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*. Princeton–Oxford 2012. 37. Vö. Pitts, Jennifer: *Boundaries of the International. Law and Empire*. Cambridge (MA) 2018.

⁵⁷ Brailsford, Henry N.: *Macedonia: its Races and their Future*. London, 1906. 321–329.; Buxton: *Europe and the Turks*, 103.

⁵⁸ Radovich, Frances: *Britain's Macedonian Reform Policy, 1903–1905*. *The Historian*, vol. 43. (1981) No. 4. 504–505.

⁵⁹ Arthur Evans Collection, School of Slavonic and East European Studies Library, London, EVA 1/1 Lord Lansdowne – Arthur Evans, 1903. szeptember 18.

⁶⁰ Robbins, Keith: *Sir Edward Grey. A Biography of Lord Grey of Fallodon*. London, 1971. 186.

⁶¹ Idézi: Wilson, Keith: *The Foreign Office and the 'Education' of Public Opinion before the First World War*. *The Historical Journal*, vol. 26. (1983) No. 2. 404.

A *Balkan Committee* azon tagjai, akik a liberálisok radikális szárnyát adták, a külpolitika „demokratizálódásáért” is síkra szálltak, s többségük szerint a hagyományos diplomácia az emberek háta mögött zajló összeesküvés csupán.⁶² A radikálisok ezen felfogása különösen a világháború éveiben vált széles körben elterjedtté.⁶³ Mindezek fényében érthető, hogy a Külügyminisztérium és általában a diplomáciai körök nem igazán lelkesedtek a bizottság, illetve a szakértők tevékenységéért, amit illetéktelen beleavatkozásnak tekintettek saját munkájukba. Ez az ellentét Buxton és a külügyminisztérium között látványosan a világháború első éveiben nyilvánult meg, amikor a még semleges balkáni államok bevonásának komoly stratégiai jelentőséget tulajdonítottak a háború hosszára nézve. A brit kabinet egy része különösen támogatta ezt a megoldást. Lloyd George és Winston Churchill egyaránt megkérte Noel Buxtont, hogy vesse latba befolyását a balkáni országokban, és győzze meg őket a központi hatalmak és különösen az Oszmán Birodalom elleni fellépés szükségességéről.⁶⁴ Buxton azonban Edward Grey nem hatalmazta fel hivatalos külön megbízotti státusszal, mert úgy látta, Buxton „csak több bajt okozna, mint hasznot”, ha ilyen minőségben utazna a Balkánra, így kénytelen volt magánemberként odautazni.⁶⁵

Buxton balkáni küldetése után ismét felajánlkozott, hogy tudását a külügyi döntéshozatal szolgálatába állítsa. James Bryce azonban egy levelében kifejtette, kétségesnek érzi, hogy a külügyminisztérium használni akarja-e őt: „...jól tudod, milyen hagyományok vannak ott, és most nem kedvelik, amit beavatkozásnak tekintenek [a saját munkájukba], és csak a saját hivatalos csatornáikban bíznak. Épp elégszer megtapasztaltam magam is ezt a múltban.”⁶⁶ Két egyértelmű törekvést azonosíthatunk tehát a szakértők és a külügyminisztérium vonatkozásában: egyrészt a szakértők azon törekvését, hogy valamilyen formában a minisztérium szolgálatába állíthassák tudásukat, másrészt pedig azt az igényt, hogy a külpolitika formálása ellenőrizhetővé váljon a parlament, illetve a széles nyilvánosság által.

Összegzés

A *Balkan Committee*-ben tömörülő tagok többségét inkább politikai aktivistáknak, semmint a régió szakértőinek tekinthetjük. A századforduló balkáni eseményei lehetőséget kínáltak a brit liberalizmus radikálisainak számára, hogy gladstone-i örökségüket védelmezve és újjáélesztve visszakerüljenek a kormányzásba.⁶⁷ Noel Buxton és köre a Balkánban olyan politikai metaforára talált, amely kiválóan rezonált belpolitikai törekvéseikre. Miután 1914 októberében Bukarestben egy ifjútörök nacionalista merényletet kísérelt meg Noel és Charles Buxton ellen, az előbbi a bukaresti kórházban felesége számára papírra vetette ezzel kapcsolatos gondolatait: „Az élet kockáztatásáról annyit, hogy a török uralom visszaszorítása olyan [ügy], amiért érdemes kockáztatnom az életem. A merénylő vadságából [*savagery*] képzelheted azt a hangulatot, amely átjár egy büszke és domináns fajt. Meddig kell még ennek így lennie, és

⁶² Taylor, *Trouble Makers*, 88.

⁶³ Taylor, *Trouble Makers*, 122–124.

⁶⁴ NBP MS 951 c.2/25 Special Correspondence: Lloyd George, 1913–1941. Lloyd George – Noel Buxton, 1914. augusztus 22.; NBP MS 951 c.1/34. Special Correspondence: Winston Churchill, 1914–1944. Winston Churchill – Noel Buxton, 1914. augusztus 31. (másolat)

⁶⁵ NPB MS 951 c.2/10 Special Correspondence: Sir Edward Grey, 1906–1916. Sir Edward Grey – Noel Buxton, 1914. augusztus 29.

⁶⁶ NBP MS 951 c.1/17. Special Correspondence: Lord Bryce, 1902–1922. Lord Bryce – Noel Buxton, 1915. szeptember 5.

⁶⁷ Henry Pellig írja, hogy ha az 1906-os választáson valamilyen „izmus” győzött, akkor az a „gladstonizmus” volt. Pellig, Henry: *A Short History of the Labour Party*. London, 1961. 16.

a fegyvertelen és tehetetlen alattvalóinak elszemvedni mindezt, akiket lenéznek a vallásuk miatt, és gyűlölnék kiválóbb elméjükért? [...] így folyamatosan azt éreztem, valaki örömet az életét adhatná, csak hogy egy kicsit is enyhítse azt. Évekig azt gondoltam, nem illő megházasodnom, amíg ilyen pokol létezik. Kétségtelen, ugyanígy kell érezni az otthon lévő szűkségtelenül nyomorúságos szociális állapotok iránt. Ha bármi jó cél kockázatot rejt, vállalni kell azt. Mit ér egy ember élete, ha nem hat mások életére? A társadalmi reform az én igazi érdekem.”⁶⁸

A Balkánnal foglalkozó brit szakértők döntő többsége a liberálisok táborából érkezett, többnyire kisebb radikális felhangokkal. A 20. század legelején a térségbe tett rendszeres utazásaikról különböző formátumban beszámoltak, ezáltal is formálva a brit közvélemény képét a Balkánról. Ha közelebbi pillantást vetünk a bizottság tagjai által írt szövegekre, hamar nyilvánvalóvá válik, hogy noha megfigyelhetők hangsúlybeli különbségek, illetve bizonyos megjelenített preferenciák, a szövegek a korszak egyenlőtlen nemzetközi kapcsolataira is reflektáló elbeszélő módon íródtak. Ennél fogva úgy vélem, a tágabb térség történetére nézve is fontos lehet ezen brit szerzők által írt útleírásokat alaposabb vizsgálat alá venni. A szakértelem és a politikai döntéshozatal kapcsolata elsősorban az első világháború idején vált stratégiai jelentőségűvé. A *Foreign Office* tisztviselői egészen a háború második feléig megpróbálták megőrizni zárt csoport jellegüket, mereven elutasítva a külügyminisztériumon kívülről érkező minden szakértőt.

A *Balkan Committee* mindazonáltal egyfajta modellként és tanulóterepként szolgált a később létrejövő szakértői (lobbi) csoportok számára, ahol a jó és rossz gyakorlatok tanulságaiból sokkal sikeresebb tevékenységet folytathattak. A brit Balkán szakértők számára az egyik nagy töréspontot az 1912–1913-as Balkán-háborúk jelentették, ahol az Oszmán Birodalmat legyőző kisállamok egymás ellen fordulása a bizottságot is felaprózta a nemzeti törésvonalak mentén. Az igazi küzdelem a legitim tanácsadói szerep elnyeréséért azonban az első világháború alatt folytatódott, és Seton-Watson és a nemzetállamot a stabilitás aranyalapjának tekintő kör került ki győztesen a Buxton által képviselt, sokkal nagyratörőbb liberális internacionalizmus eszméjével szemben.⁶⁹

⁶⁸ NBP MS 951 c.8/8 ‘To L. (on Risks)’ levélpiszkozat a feleségének, Lucy Buxtonnak, Bukarest, 1914. október 27.

⁶⁹ Michail: *The British and the Balkans*, 46.

CSÖKE MÁRK

„Minek ültetnek olyan buta embert az ország élére, mint Horthy, aki nem tudja az országot kormányozni”

Kormányzósértési perek a Bácskában (1941–1944)

1941 áprilisában a magyar katonai alakulatok támadást indítottak Jugoszlávia ellen, melynek következtében ellenőrzésük alá kerültek a bácskai területek. Nemzetiségi szempontból a visszafoglalt területen csak relatív többséget alkottak a magyarok (37%), mellettük többek között németek, szerbek, horvátok, szlovákok, ruténok és zsidók is éltek. Így a lakosság az örömmámor mellett gyakran kritikusan, a nem magyar lakosság pedig néha ellenszenvvel fogadta a kialakult helyzetet és a magyar csapatok bevonulását követő rögtönzött igazságszolgáltatást, mely a bevonulás során és az úgynevezett hideg napok idején volt a legkézzelfoghatóbb.¹ Az ilyen jellegű társadalmi elégedetlenség vizsgálatára kiváló forrásanyagot nyújtanak a kormányzósértési perek. Kormányzósértés büntették minősítettek minden olyan tettet, gesztust, megnyilvánulást, mely a kormányzó, Horthy Miklós személye ellen, tetteinek vagy erényeinek legkisebb részben is negatív ábrázolására irányult.

A kormányzósértésről szóló törvény olyan korban (1920) született, amikor az uralkodó konzervativizmus és neobarokk határozta meg a mindennapok fő politikai eseményeit, így a törvényhozók a felségsértésre vonatkozó 1913. évi törvény mintájára alkották meg azt a királyt helyettesítő kormányzó védelme érdekében, de a törvénytervezetre nagy hatást gyakorolt a világháború utáni jobboldali radikalizmus és a Nemzeti Hadsereg is. A kormányzót célzó legenyhébb kritika esetén is könnyen a vádlottak padjára kerülhetett a kritikát megfogalmazó személy, a kritika hiánya pedig Horthy Miklós eszményítését, a köré épülő kultuszt is nagyban elősegítette. Így a magyarországi lakosság már 1920-ban együtt élt a kormányzó sérthetetlenségének tudatával, de a bácskai lakosság csak a visszacsatolás után szembesült vele.

A kormányzósértési perek fontosságát Bácska vonatkozásában elsősorban a társadalmi elégedetlenség vizsgálatában látom. A kormányzósértési perekon keresztül azonban az egyszerű hétköznapi emberek gondolatvilága is elénk tárulhat, gazdag mentalitástörténeti anyagot nyújtva a kor vizsgálatával foglalkozó történészek számára. Ezen túlmenően ez a forráscsoport részletgazdagsága folytán helytörténeti, mikrotörténeti kutatások fontos kiindulópontja is lehet.

Témám feldolgozásához elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárában folytattam levéltári kutatást, de a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának témám szempontjából releváns iratanyagát is áttekintettem. A kormányzósértési perek kellő

¹ Erre vonatkozólag lásd bővebben: Csőke Márk: *Bácska visszacsatolása alulnézetből*. Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle, 25. évf. (2019) 1. sz. 66–74.

történeti kontextusba helyezéséhez kutatómunkát végeztem a Szabadkai Történelmi Levéltárban is. A szegedi székhelyű levéltárban a Szegedi Királyi Törvényszék büntetőperes iratanyagát vizsgáltam.² Megközelítőleg tízezer oldalnyi forrásanyagot tanulmányoztam át, melynek többségét a bácskai vonatkozású kormányzósértési perek tették ki. Nagy segítségemre volt a Farkas Csaba által összeállított levéltári segédlet, mely a Szegedi Törvényszék büntetőpereinek jelzetét, a büntettek elkövetésének idejét és az elkövetett bűncselekmény egy mondatos leírását tartalmazza.³ Az 1941–1943 közötti évek peres iratai többnyire hiánytalanul maradtak fenn, csak néhol találkoztam azzal, hogy a per lényeges részleteinek megismeréséhez szükséges valamely irat elveszett, vagy azt időközben kiselejtezték. Néhány esetben mégis előfordult, hogy nem tudtam egyértelműen megállapítani minden általam vizsgált szempontot. Ez részben azzal magyarázható, hogy a front közeledtével kialakult kaotikus helyzetben nem volt minden per esetében kifutási idő, a perek egyszerűen nem fejeződtek be. Ez különösen igaz az 1944. évi perekre.

Az 1941–1944-es időintervallumban a Szegedi Királyi Törvényszéken 162 kormányzósértési pert tárgyaltak. Ebből 75 büntettet a trianoni Magyarországon követtek el, a visszacsatolt bácskai területeken pedig 87-et. Elsősorban ezzel a 87 ügyirattal foglalkoztam, de összehasonlításként megvizsgáltam a trianoni Magyarország területére vonatkozó néhány ügyet is. Már ebből is látható, hogy a törvényszék joghatósága alá tartozó területek (Csongrád, Bács-Bodrog és Békés vármegye) között a Bácskában arányát tekintve gyakrabban fordultak elő kormányzósértések, amit a nagyobb nem magyar lakosság, valamint az új közigazgatási keretek is magyarázhatnak.

A tanulmány megírása során törekedtem a releváns szakirodalom minél alaposabb beépítésére is. A kormányzósértési perek szakirodalma azonban meglehetősen szegényes. Turbucz Dávid *A Horthy-kultusz 1919–1944* címmel 2015-ben megjelent monográfiájában⁴ mindössze hat oldalon keresztül tárgyalja a kormányzósértési pereket, de leginkább az egyik legismertebb kormányzósértési perrel, a Beniczky-üggyel⁵ foglalkozik, és nem érinti Bácska területét. Halász Tibor szabadkai levéltáros 2016-ban megjelent tanulmányában a második világháború alatti szabadkai vonatkozású bírósági perek kategorizálásával foglalkozik, egy-egy jellegzetes példa bemutatásával.⁶ Azonban csak két kormányzósértési pert ismertet röviden. Rajtuk kívül Valastyán Balázs a délvidéki közhangulatot vizsgálva kormányzósértési, valamint a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni sértés címén indított pereket is felhasznál, de átfogóan nem elemzi, nem összegzi őket.⁷ Kiváló munka viszont Jan Bröker *Horthy is a nobody. Trials of lése-régent in Hungary 1920–1944* című dolgozata,⁸

² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CSML) VII. A jogszolgáltatás területi szervei, a 2. A Szegedi Királyi Törvényszék iratai, b. Büntetőperes iratok.

³ Csongrád megye jogszolgáltatási szervei a polgári korban 1872–1949. 1. kötet. A Szegedi Törvényszék büntetőpereinek katalógusa. Összeállította: Farkas Csaba. Szeged, 2002.

⁴ Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, 2015. 184–189.

⁵ Bethlen István 1924 januárjában újból lehetővé tette, hogy napirendre kerüljön Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolásának az ügye. A gyilkosság idején hivatalban lévő Beniczky Ödön belügyminiszter bűnrészességgel vádolta a kormányzót, amivel kisebb politikai zűrzavart okozott, s kormányzósértés büntetével a vádlottak padjára került.

⁶ Halász Tibor: *Perekben írt történelem*. In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán*. Budapest, 2016. 223–251.

⁷ Valastyán Balázs: „Vártunk, jöttetek! Éljenek a magyar honvédek!”/”Elmentek a barbárok és bejöttek a tatárok...” *Társadalmi hangulat és a Délvidék visszacsatolása*. Limes, 23. évf. (2010) 1. sz. 15–23.

⁸ Bröker, Jan: *„Horthy is a nobody”. Trials of lése-régent in Hungary 1920–1944*. Budapest, 2011.

melyben a szerző átfogó jelleggel foglalkozik a perekkel. Így tanulmányom az első magyar nyelvű munka, mely a bácskai kormányzósértési pereket gazdag forrásanyagot használva bemutatja. Arra törekedtem, hogy forrásaimat „beszéltessem”, azokat minél teljesebb mértékben beépítsem dolgozatomba, hogy egyben olvasmányosabbá, fogyaszthatóbbá is tegyem a néhol talán túl száraznak tűnő jogi dokumentumokat. A téma jellegéből adódóan előfordult, hogy káromkodásokat, rágalmakat, istenkáromlásokat is beleépítettem a munkámba. Az olvasó talán úgy érezheti, a tudományos munkákban nincs helye efféléknek, de mivel azok maguk a kormányzósértések, a rájuk épült perek szempontjából megkerülhetetlenek, kihagyásukkal magát a történelmi kort, egy adott élethelyzetet, mentalitást hamisítanék meg, és nem nyernénk teljes körű betekintést a kor „kisemberének” gondolkodásába.

A kormányzósértések története és a perek jogi alapjai

A Horthy Miklós személyét övező kultusz mesterségesen megalkotott kultusz volt, mely egyértelműen a magyar történelem válságterméke. Ezzel nem állt egyedül Európában, hiszen Sztálintól a spanyol Francoig, a görög Metaxastól a lengyel Pilsudskiig hasonló tendenciákat figyelhetünk meg Európa-szerte. A kialakult kaotikus helyzetben a politikai hatalom már 1919-ben megkezdte Horthy Miklós mint „*Novara Hőse*” kultuszának felépítését. A kultusz kiépülése és megszilárdulása azonban hosszú folyamat eredménye, melyben a sajtótámogatottság, a vitézi cím és vitézi földadományozás, Horthy születés- és névnapjának megünneplése is a támogatottságát volt hivatva erősíteni. A kultuszépítés bebástyázását, a kor keresztény-nemzeti ideológiáját megtestesítő Horthy Miklós védelmét szolgálta a kormányzósértésről szóló törvény is.⁹

A kormányzósértési perek jogi alapját két törvény készítette elő. Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk megalapozta az országban kialakult állapotok stabilizálásához szükséges feltételeket. A kormányzói hatalommal foglalkozó második fejezet 14. paragrafusa kimondta, hogy a „kormányzó személye sérthetetlen, és ugyanolyan büntetőjogi védelemben részesül, mint törvényeink szerint a király”.¹⁰ Ezen paragrafus „A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról” szóló 1913. évi XXXIV. törvénycikkre utalt, melynek 2. paragrafusa kimondta, hogy „aki a király ellen sértést követ el, vagy a király tényeit [!] sértő módon bírálja, vétség miatt két évig terjedő fogházzal, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő”. A második bekezdés pedig kitért a „nyomtatvány, képes ábrázolással” vagy „nyilvános szóval”¹¹ elkövetett kormányzósértésre, mely büntetért három évig terjedő szabadságvesztést és négyezer koronáig terjedő pénzbüntetést szabott ki a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése és a hivatalvesztés mellett.¹²

Az 1913-as törvény szerint a legnagyobb kiszabható pénzbüntetés 4000 korona volt. Ha alapul vesszük az általam vizsgált iratok legmagasabbnak számító pénzbüntetését, mely 5000 pengő volt,¹³ és hozzászámítjuk, hogy egy köztisztviselő havi fizetése 200-400 pengő

⁹ Erről bővebben: Turbucz: *A Horthy-kultusz*, 42–75.

¹⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltés: 2018. szept. 22.)

¹¹ A nyomtatvány, képes ábrázolás elsősorban a sajtótermékekre vonatkozott, a nyilvános szóval elkövetett kormányzósértés pedig arra, ha a kormányzósértés nyilvános helyen, például kocsmában, utcán következett be.

¹² <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91300034.TV&targetdate=&printTitle=1913.+%C3%A9vi+XXXIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nyek&referer=1000ev> (letöltés: 2018. szept. 22.)

¹³ MNL CSML 75. doboz 343/1944.

körül mozgott,¹⁴ akkor nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kormányzósértés a kiszabható büntetés fényében súlyos büntettnek számított. Ennek jelentősége különösen annak tükrében domborodik ki, ha figyelembe vesszük, hogy a kormányzósértési perek jelentős részét az alsóbb, szegényebb néprétegek követték el. A politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése az 1913-as törvénycikk alapján leginkább a vezető réteget fenyegethette, hiszen a társadalom alsóbb néprétegei nem birtokoltak széles politikai jogokat, továbbá a korszak során ezek társadalmi lefedettségét fokozatosan kurtították, mivel a választójogot fokozatosan szűkítették.¹⁵ Így ezen rendelkezés arra is kiváló módot nyújtott, hogy a rendszerrel nem szimpatizáló egyéneket a szavazóurnáktól távol tartsák.¹⁶

A Szegedi Királyi Törvényszék feladatköre nagymértékben megnőtt 1941 áprilisa után, hiszen a Délvidék visszacsatolásával a Magyar Királyi Minisztérium 1941. évi 5470. M. E. számú rendelete a délvidéki jogszolgáltatás bizonyos pereit a Szegedi Királyi Törvényszék alá rendelte. Ide tartoztak az 1921. évi III. törvény értelmében az állam és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettek, a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése¹⁷ ellen irányuló bűntettek is.¹⁸ A törvényszék alá rendelve három új ítélőtábla alakult, a szabadkai, a zombori és az újvidéki ítélőtábla, s a három terület fent említett pereivel együtt a kormányzósértési pereket is a Szegedi Királyi Törvényszék alá rendelték.¹⁹

A két világháború közötti kormányzósértési perek száma az 1924-es év kivételével²⁰ mindig évente 70 alatt volt. Az élénk megugrás az 1939-es évvel kezdődik, amikor már 147, 1942-ben pedig 237 kormányzósértési pert indítottak az egész ország területén.²¹ A megnövekedett szám nemcsak az elégedetlenség mértékét mutatja, mivel figyelembe kell vennünk azt is, hogy nagy kiterjedésű terület és lakosság került vissza magyar közigazgatás alá, melyeken jelentős számban élt nem magyar lakosság is.²² Megjegyzendő, hogy a vádlottak elsöprő

¹⁴ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország Társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001. 262–264.

¹⁵ Magáról a Horthy-korszak politikai berendezkedéséről lásd bővebben: Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Debrecen, 2016.

¹⁶ A kormányzósértési perek azonban sohasem voltak olyan tömegesek, hogy bizonyos szavazásokat eldöntsének, hiszen Magyarországon 1921 és 1942 között szám szerint 1385 kormányzósértési perről beszélhetünk. Bröker: „*Horthy is a nobody*”, 84.

¹⁷ A kormányzói jogkört és annak védelmét körülíró törvényhez hasonlóan a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni vétséget meghatározó, az állam és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvénnyel a korabeli hatalmi elit az országban kialakult súlyos gazdasági, társadalmi és politikai válságot szerette volna elsimítani, melyet az első világháború, a Tanácsköztársaság intézkedései és a trianoni békekötés okozott. A törvény segítségével hatásosabban kívánt fellépni a kiépülő rendszert destabilizáló tényezőkkel szemben, amire a korabeli közállapotok miatt szükség is volt.

¹⁸ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92100003.TV&targetdate=&printTitle=1921.+%C3%A9vi+III.+t%C3%B6rv%C3%A9ncikk&referer=1000ev> (letöltés: 2018. szept. 23.)

¹⁹ *Csongrád megye jogszolgáltatási szervei a polgári korban*, I. 9.

²⁰ Ekkor a kormányzósértési perek száma igen magas, 105 volt, amit Bröker az 1924-es budapesti választásokkal magyaráz. Bröker: „*Horthy is a nobody*”, 46.

²¹ Bröker: „*Horthy is a nobody*”, 83–84.

²² A felvidéki eseményekről bővebben: Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken*. Budapest, 2014.; Kárpátjáról: Fedinec Csilla: *A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja*. Budapest, 2015.; az észak-erdélyi eseményekről bővebben: Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Budapest, 2015.

többségben a népesség alsóbb osztályából kerültek ki, amire már Györki Imre szociáldemokrata párti képviselő²³ is utalt parlamenti felszólalásában 1923 júliusában.²⁴

Jan Bröker a kormányzósértési perek három fő típusát különböztette meg: a) a kormányzó személyének rágalmazása, b) tetteinek negatív színben való feltüntetése, c) legitimitásának megkérdőjelezése.²⁵ Az egyes típusok közti átfedés lehetőségét Bröker sem zárta ki, „vegytisza” csoportokról nemigen beszélhetünk. Bröker a *mit mondott?* kérdését helyezi dolgozata középpontjába, bár úgy vélem, legalább ennyire fontos lenne a *miért mondta?* kérdéskör vizsgálata is. Fontos figyelmet szentelni annak, hogy milyen motivációk játszottak szerepet, milyen körülmények következtében történt a kormányzósértés, hiszen a kijelentések mögött többnyire megbújik az elkövető elégedetlensége, még akkor is, ha ez a perekből nem is derül ki minden esetben. Természetesen e szempontból sem beszélhetünk szigorúan elkülönülő csoportokról, átfedésekkel, határesetekkel ebben az esetben is találkozhatunk. Vizsgálódásom során így nem célom, hogy a pereket egyenként „beskatulyázzam”, hiszen a perek besorolásánál az átfedések mellett – még ha törekedtem is ennek elkerülésére – a saját, szubjektív véleményem is érvényesülhet.

Eszerint megkülönböztetek a) akaratlanul elkövetett kormányzósértési pereket, ahol az elkövető nem feltétlenül Horthy Miklóst szerette volna megsérteni, vagyis saját akaratán kívül, esetleg részegség következtében követett el kormányzósértést; b) nemzetiségi konfliktus nyomán indult kormányzósértési pereket, melyekre Bácska heterogén nemzetiségi viszonyai jó alapot biztosítottak; c) szociális, társadalmi feszültség kiváltotta kormányzósértési pereket, amikor a közállapotok miatt, a háború, a háborús nélkülözés következtében kezdték Horthy Miklóst szidalmazni. Illetve d) esetben megjelölném a különböző egyéni eseteket vagy az előző három kombinációját.²⁶

Ha a kormányzósértéskor hivatalos személy is jelen volt, akkor hivatalból indultak az eljárások, de az esetek többségében inkább arról van szó, hogy a vádlottat feljelentették. A vizsgált területen élő emberek lelkiállapota tehát meglehetősen zaklatott volt, hiszen számos esetben fordultak feljelentéssel a hatóságokhoz. Az újra államalkotó nemzetté vált bácskai magyarság vagy az impériumváltással szimpatizáló helyi lakosság ezekkel a feljelentésekkel szerette volna megvédelmezni a kialakult helyzetet, hiszen aki Horthyt szidalmazta, minden valószínűség szerint a kialakult helyzettel sem volt elégedett. A határok képlékennyé válása és a háborús készültség mellett a helyi lakosság bizonytalanságát növelhette az is, hogy már a bevonulás több mint ezer civil áldozatot követelt, az újvidéki és sajkásvidéki razzjáról nem is beszélve.²⁷ Ezenkívül nemcsak nemzetiségi motívumok, hanem a kommunizmustól való félelem is okot szolgáltatthatott arra, hogy feljelentéseket tegyenek. Egyetértek Turbucz Dáviddal, aki szerint „Horthy Miklós szidalmazásának nem mindig volt konkrét politikai oka [...] Nehéz politikai okokkal magyarázni egyes állampolgári megnyilvánulásokat, különösen

²³ Györki Imre, zsidó származású szociáldemokrata politikus, a Szociáldemokrata Párt színeiben a nemzetgyűlés, majd később országgyűlés képviselője 1922–1939 között.

²⁴ Turbucz: *A Horthy-kultusz*, 186.

²⁵ Turbucz: *A Horthy-kultusz*, 185.

²⁶ Például Négeli Péter Doroszlón a Miklós nap megünneplésének kihirdetésekor mondta: „Még azt is meg kell ünnepelni”. MNL CSML 64. doboz. 6424/1941., Radivojevics Miklós és Szávin Péter az elkóborolt tehenüket szölogatták „Hó-hó-Hóthy”-nak. MNL CSML 66. doboz B 3131/1942.

²⁷ Az ún. „hideg napok” történetét részletesen tárgyalja: A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, 1987. 152–168.; Pihurik Judit: *Vagy ők, vagy mink*. Harminc évvel a csurogi razzia után. In: Pihurik Judit: *Perben és haragban világháborús önma-gunkkal*. Pécs–Budapest, 2015. 69–96.; Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, 1963.

akkor, ha a vádlott részeg volt, amikor elhagyta a száját a Horthy Miklósról nem éppen hízelgő kijelentés.”²⁸

Kormányzósértési perek Bácskában

Ahogy fentebb már említettem, az általam vizsgált levéltári forrásanyagban a visszafoglalt Bácskára vonatkozóan összesen 87 kormányzósértési per iratai maradtak fenn. További perek létezéséről van tudomásunk, de az iratokat nem találtam meg. Más kormányzósértési perek Újvidék vagy Zombor levéltáraiban lappanghatnak, de elenyésző számuk miatt csak részleteiben árnyalhatják kutatásaim eredményét. Habár a Főügyészség és az Ügyészség iratai között szintén előfordulhat néhány további kormányzósértési peranyag, átfogó kép megrajzolásához elegendőnek tartottam az említett 87 peranyag feldolgozását.

A kormányzósértési perek száma e területen 1941–1943 között évenként húsz-harminc között mozgott. Két 1940-ben elkövetett kormányzósértésről is van tudomásunk, 1944-ben pedig hat kormányzósértést követtek el.²⁹ Az 1940-ben elkövetett kormányzósértés kiemelkedik a többi közül, mivel az elkövető, Farkas József szabadkai hirdetési ügynök ezen büntetést a magyar csapatok 1941-es bevonulása előtt követte el, vagyis ekkor rá még nem is vonatkoztak a Magyar Királyság törvényei. Hasonló volt Szajanovity Péter ügye is, de őt felmentették.³⁰ Farkast nemcsak kormányzósértéssel, hanem az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló izgatással is vádolták, de ezek is a magyar bevonulás előtti időszakra vonatkoztak. Pere csak 1943 júniusában kezdődött, tehát valószínűsíthető, hogy haragosai jelenthették fel. Vádlói szerint a magyarokra lekicsinylő szavakat használt, éltette a kommunizmust, és Horthyra a „kismiska, csirkefogó” kifejezéseket használta. Ezek alapján bűnösnek találták, és kiemelt büntetést kapott: egy év fogházat és három év hivatalvesztést.³¹

A legtöbb kormányzósértési pert 1941-ből találtam, szám szerint 29-et. Ez azért is érdekes, mert azok a bevonulástól, vagyis április 12-től december végéig történtek, tehát bő fél év alatt, a későbbi évekhez viszonyítva kiemelt mennyiségű kormányzósértést követtek el. Az 1944-es évre vonatkozó csökkenést pedig azzal magyaráznám, hogy ebben az évben már nem volt kifutási idejük a pereknek, illetve a súlyosbodó háborús viszonyok és a nélkülözés miatt kevesebb figyelmet szentelhettek a hatóságok az ilyen irányú büntettek felgöngyölítésére.

Tárgyalt év	Bácskai perek száma elkövetési idejüket tekintve	Az év összes kormányzósértési pere Magyarországon ³²
1940	1	80
1941	29	119
1942	27	237
1943	22	nincs adat
1944	6	nincs adat

1. ábra Kormányzósértési perek a tárgyalt években Bácskában és az egész országban

²⁸ Turbucz: *A Horthy-kultusz*, 185.

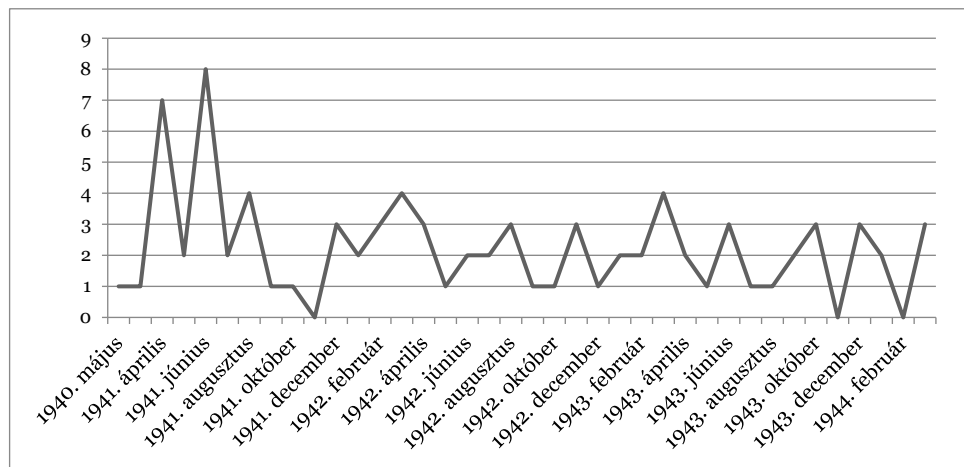
²⁹ Az 1944-es évben a front közeledtével egyre kevésbé voltak fontosak a feljelentgetések, a közvetlen veszély közeledtével talán a helyiek figyelme is csökkent.

³⁰ MNL CSML 63. doboz B 6126/1941.

³¹ MNL CSML 73. doboz B 3982/1943. Farkas azzal védekezett, hogy ő magyar érzelműként kémiszolgálatot is teljesített, majd amikor leleplezték, a szabadkai rendőrségen kiverték a fogát. Emellett a háborúban három fiát veszítette el, illetve hangsúlyozta, hogy a feljelentés haragosainak bosszúja.

³² Bröker: *„Horthy is a nobody”*, 85.

A tárgyalások többsége, 87 perből 52 elmarasztaló ítélettel zárult, 16 perben született felmentő ítélet, és 12 esetben (főként 1944-ben) az ítélet nem lelhető fel. Két esetben a vádlott elhunyt, és öt esetben megszüntették az eljárást. Ez utóbbiaknál gyermekek által elkövetett kormányzósértésekről vagy olyan személyekről volt szó, akik a büntetés elől külföldre, gyakran a német hadseregbe „menekültek”.³³

2. ábra A bácskai kormányzósértési perek elkövetési ideje havi lebontásban

Az elmarasztaló ítélettel záruló perek közül 26 pernél a büntetést pénzüsszegben szabták ki. Ez összesen 25 400 pengőt jelentett, vagyis perenként átlagosan perenként 976 pengő volt a büntetés. Legkevesebbre, 100 pengőre Kravze Jánost büntették, akinek vendéglőjében Horthy kifüggesztett képét megrongálták (a kormányzó szemeit kiszurkálták). Kravze a vizsgálat során bevallotta, hogy ő, bár ezt tudta, a képet mégsem cserélte ki.³⁴ A legnagyobb összegre pedig egy Kishegyeshez tartozó tanyasi házaspárt, a német nemzetiségű Sziegel Dánielt és feleségét büntették, ők többek között kijelentették: „...jobb volt a rácok alatt, mint a magyarok keze alatt, bassza meg az Isten a honvédeknek a kurva anyját, bejöttek rabolni. Minek ültetnek olyan buta embert az ország élére, mint Horthy, aki nem tudja az országot kormányozni. [...] Bassza meg az Isten, Horthy Miklós behozta a csángókat, most sokkal rosszabb, mint a rácok keze alatt, mert most nekünk kell etetnünk őket.”³⁵ Vagyis a tanyasi házaspár nemcsak kormányzósértést, hanem ezeken kívül még több büntetést, mint például a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni sértést, istenkáromlást, fegyveres erő

³³ Ilyen eset több is előfordult, mint például: MNL CSML 75. doboz B 197/1944., MNL CSML 75. doboz B 6447/1943., MNL CSML 66. doboz B 1820/1942.

³⁴ MNL CSML 75. doboz B 705/1942.

³⁵ MNL CSML 75. doboz B 343/1944 Ez a kijelentés valószínűleg a bukovinai székelyeknek a tősgyökeres bácskaihoz képest fejletlen mezőgazdasági kultúrájára utalhatott, amivel nem tudtak számukra elegendő élelmet előállítani, de a probléma nemcsak az eltérő földművelési szokásaikkal, hanem a hiányosan felszerelt telepeikkel is magyarázható. A Bácskába telepített bukovinai székelyekről lásd bővebben: Papp Árpád: *Zenélő kút, a bukovinai székelyek Bácskában (1941–1944)*. Budapest, 2016.

elleni izgatást is elkövetett 1941 és 1943 között, így ők összesen 7000 pengő büntetést kaptak.³⁶

A 26 perben 27 elítélt kapott szabadságvesztést, összesen 2277 napot, ami átlagosan 87 napnyi szabadságvesztést jelent. A legsúlyosabb fogházbüntetést a már említett Farkas József kapta.³⁷ A legkevesebbet pedig a kiskéri német nemzetiségű id. Jaki György, akinek kiskorú fia egy könyvből kitépett Horthy képet kifüggesztett az udvarban lévő mellékhelyiség falára, és ő „a szükségleteinek végzése céljából a W.C-ben megfordulhatott, s mint családfelelős eltúrta, hogy a kormányzó úr arcképét ábrázoló kép a W.C-ben kifüggesztve legyen.”³⁸ Jaki 8 nap fogházat kapott, nyolcéves fiát pedig „dorgálásra ítélték”.

Az 1913. évi XXXIV törvénycikk 2. paragrafusa, ahogy már említettük, azt is kimondja, hogy a király (ebben az esetben kormányzó) elleni bűntettek magukkal vonhatják a politikai jogok gyakorlásának és hivataluk viselésének felfüggesztését. Ahogy máshol is, a bácskai pereknél is ezt mellékbüntetésként alkalmazták. Jellemző, hogy a korábban elkövetett perekben többnyire hároméves időtartamra büntették ezzel az elítélteket, de 1942 májusától szinte csak egyéves időtartamra korlátozták. Az általam átnézett peranyagok szerint az elítéltek kora, foglalkozása, választójoggal rendelkezése vagy nem rendelkezése nem befolyásolta ennek a mellékbüntetésnek a kiszabását, feltehetőleg az elkövetett bűntett politikai vetülete és üzenete lehetett olyan szempont, amelyet a bíróság mérlegelhetett. A bácskai vonatkozású esetek közel kétharmadában (24 alkalommal) a legenyhébb egy évet, két alkalommal két évet róttak ki. A legszigorúbb, hároméves mellékbüntetést tizenegy esetben alkalmazták.

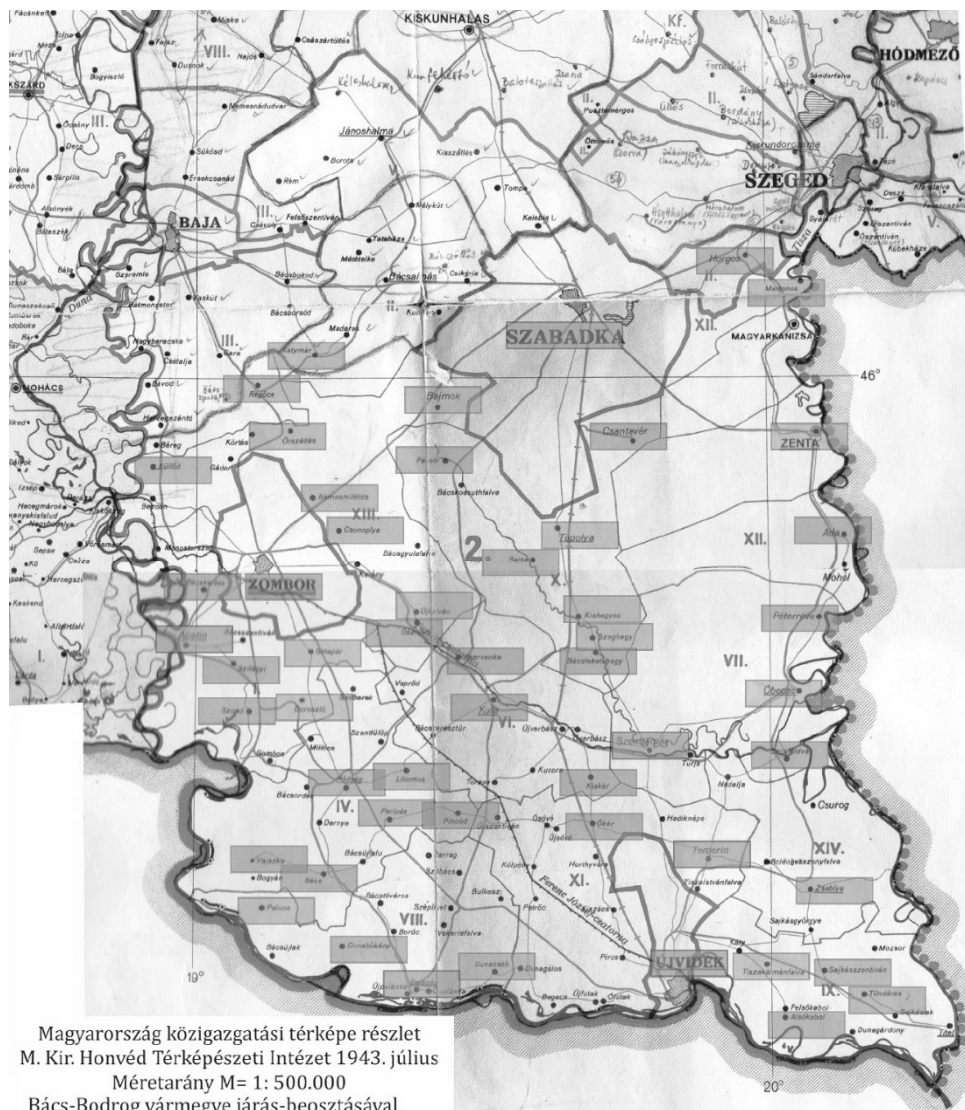
Az elkövetők nemzetiségi összetételének pontos megállapítását megnehezíti, hogy a periratok a nemzetiségi hovatartozást nem minden esetben tartalmazták. 70 esetben tudtam egyértelműen megállapítani az elkövetők nemzetiségét. Egy-két esetben előfordult, hogy egy peren belül több különböző nemzetiségű elkövető ellen emeltek vádat, itt az első számú vádlott nemzetiségét vettem alapul. Ilyen adatok mellett 28 német, 24 magyar, 17 szerb, 1 bunyevác, 1 bosnyák vonatkozású kormányzósértési perről beszélhetünk. Társadalmi hovatartozásukat tekintve a vádlottak elsöprő többsége a mezőgazdaságban és az ipari termelésben dolgozott, de ez a bácskai lakosság összetételét tekintve egyáltalán nem meglepő.

Ha a perek területi kiterjedését vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy sok olyan településről beszélhetünk, ahol csak egy kormányzósértési per indult. Kisebb településeken a hírek sokkal gyorsabban jutottak a nyilvánosság elé, így a kisebb közösségekben élő lakosság nagyon gyorsan értesülhetett arról, ha a falu valamelyik lakója ellen kormányzósértés miatt vizsgálódtak, s utána feltehetőleg igyekeztek minél jobban elkerülni a kormányzóról alkotott esetleges negatív véleményük kinyilvánítását. 44 esetben beszélhetünk olyan településről, ahova 1 kormányzósértési per köthető, a maradék 43 peren 16 település osztozik, például Apatin (4), Bajmok (2), Doroszló (2), Dunacséb (2), Kishegyes (2), Óbecse (2), Palánka (3), Szabadka (5), Szeghegy (2), Szenttamás (3), Temerin (3), Tiszakálmánfalva (2), Topolya (2), Újszivác (2), Újvidék (5) és Zenta (2). Ha a fent felsorolt helyszíneket térképen vizsgáljuk, szembeötlő, hogy a kormányzósértéseket főleg az országrész nyugati és déli, többségében nem magyarok által és vegyesen lakott területein követték el.

³⁶ Sziegel Dániel 5000 pengő, felesége 2000 pengő büntetést kapott. MNL CSML 75. doboz B 343/1944.

³⁷ MNL CSML 73. doboz B 3982/1943.

³⁸ MNL CSML B67. doboz B 4632/1942.

3. ábra A Bácskában elkövetett kormányzósértések területi tagolódása

Akaratlanul elkövetett kormányzósértések

Ahogy fentebb említettem, vizsgálódásaim során igyekeztem az okokat, az elkövetés indokát megragadni. Az akaratlanul elkövetett kormányzósértési perek közé azokat a pereket soroltam, ahol tulajdonképpen az elkövető nem saját akaratából követett el kormányzósértést, egyszerűen a körülmények – és a feljelentők – alakították az ügyet kormányzósértéssé. 1943 februárjában például Moholvölgyön a szerb származású Korovjev Rádó a Pece-féle vendéglőben énekelt, de a „Túl a Tiszán faragnak az ácsok, gyere, Horthy, zavard ki a rácot”³⁹

³⁹ MNL CSML 75. doboz B 1060/1944.

szövegű dalt kiegészítette a következő szöveggel: „Gyere, Horthy, baszd meg a rácot, csináld vissza szép Magyarországot”, amivel Horthy kormányzó ellen nyilvános szóval elkövetett kormányzósértést követett el. Krovjev tagadta bűnösségét, azzal védekezve, hogy „ha sértő módon énekelte, azt csak rosszul fejezte ki, de szándéka nem irányult a sértésre”. Végül a bíróság 300 pengő bírságra ítélte.⁴⁰

Ilyen volt a szegedi Laczy Sándor Gyula esete⁴¹ is, aki 1942. február 24-én este nyilvános helyen összeszólalkozott a helybéli Mirkov Sándorral, akihez a kibontakozó vita hevében a következő szavakat intézte egy kis istenkáromlással is megfűszerezve: „...ne félj, ha Horthy katonája vagy, ha pedig félsz, szar Horthy katonája vagy.” Laczy hiába védekezett a bíróságon, hogy ő nem a kormányzót, csak Mirkovot szerette volna megsérteni, a bíróság kijelentette, hogy „a [kormányzó – Cs. M.] személye sérthetetlen. Ez a sérthetlenség minden magyar állampolgárra egyaránt kötelező, és ennek megfelelően semmiféle vonatkozásban sem szabad a kormányzó személyét sértő módon vagy tiszteltelenül említeni.”⁴² Laczyt végül elítélték, de fellebbezett a döntés ellen. A fellebbviteli bíróság az eredeti ítéletet két hónapi fogházra felemelte.

Kocsmákban vagy italozás közben történt kormányzósértések igen nagy számban fordulnak elő az iratokban. A 87-ből 33 perben a kormányzósértés alkoholfogyasztás hatására történt, azaz a perek alapjául szolgáló kijelentések majdnem 40%-ában szerepet játszott. Mivel az ítéletnél enyhítő körülményként vették figyelembe a részegséget, a vádlottak is igyekeztek kiemelni az alkohol hatását, bár a tanúk a vádlottak állítólagos részegségi fokát gyakran megkérdőjelezték. Székessy Gyula⁴³ vallomásában előadta, hogy „amikor a három napos ivásnak nekifogtam, 250 P-m volt, amikor a fogságban felébredtem, már csak 30 P készpénzem volt. A pénzt minden bizonnyal italra költöttem.”⁴⁴

Ehhez a csoporthoz soroltam a megittasult péterrévei szerb nemzetiségű, vagyoni besorolását tekintve vagyonos Vukuszávjev Vlada esetét is, aki kocsmái italozás közben – istenkáromlással kiegészítve – teli söröspoharát Horthy falra kirakott fényképéhez vágta „igyon az is” kijelentéssel. Tettéért 2000 pengő büntetést volt kénytelen fizetni, és egy évre eltiltották a hivatalviseléstől és politikai jogainak gyakorlásától.⁴⁵ De említhetném Zavisin Lázár

⁴⁰ Uo.

⁴¹ MNL CSML 70. doboz B 1979/1943.

⁴² Uo.

⁴³ A kormányzósértési perekkel kapcsolatos vizsgálódások arra is jó lehetőséget nyújtanak, hogy a különböző élettörténetekbe is betekintést nyerhessünk. Székessy Gyula élettörténete külön érdekes lehet számunkra. Székessyék heten voltak testvérek. Apja főmérnök volt Szegeden, de iszákos volt, anyja 1914-ben megőrült. Az egyik testvére párbaj közben veszítette életét, az egyik anyai nagyapja felakasztotta magát, egy unokatestvére pedig nő miatt végzett hasonlóképp magával. Harcolt a világháborúban, ott orosz és román fogságba esett. 1925-ben feleségül vett egy szerb nőt, ezért írónki állást kapott, de öt év után lerészegedett, és elkezdte „vádrácozni” a szerbeket, ami miatt elbocsájtották. Az 1941-es események beálltával újra munkát vállalhatott, azonban 1943 novemberében és decemberében négy alkalommal is kormányzósértést és a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni sértést követett el. Például „éljen II. Péter király-”t kiáltott az egyik kocsmában. A bíróság a kormányzósértés vétsége alól felmentette, de elítélte magyar nemzet és magyar állam megbecsülése elleni büntetben. Az indoklásban enyhítő körülménynek tekintették, hogy „a szerb megszállás alatt nehezen elhelyezkedve községi írónki állásából magyar érzelve miatt bocsájtották el, és a nehéz viszonyok miatti küzdelmes élete volt az oka, hogy az ital rabja lett, amikor is természetévé vált a kötekedés”.

⁴⁴ MNL CSML 71. doboz 2207/1943.

⁴⁵ MNL CSML 75. doboz 6446/1943. Vukuszávjev Vlada ezért a tettéért 2000 pengő pénzbüntetést kapott, és egy évre eltiltották politikai jogainak gyakorlásától és a hivatalviseléstől.

sztapári kőművessegédet is, aki a kocsmából hazaérvén veszekedni kezdett a vele vadházasságban élő Trehiszki Katalinnal. A veszekedés fokozódott, ami következtében Zavisin a helyiségben lévő összes képet leverte a falról. Pechjére Horthy Miklós képe is közöttük volt,⁴⁶ ami miatt felesége feljelentése után a kormányzó méltóságának megsértése miatt egy hónapi fogházra ítélték.⁴⁷

Nemzetiségi ellentét következtében elkövetett kormányzósértések

A bácskai nem magyar lakosság hangulata részben a magyar bevonulást követő rögtönzött igazságszolgáltatás miatt aggodalmaskodó és félelemmel teli volt, melynek kicsúcsosodása az újvidéki és sajkaszéki razzia, amikor partizánveszélyre hivatkozva több ezer, zömében szerb és zsidó lakost gyilkoltak meg. A Szent István-i állameszme, az ezeréves Magyarország és a magyar felsőbbrendűség illúziója sokszor konfliktusokat generált a multiethnikus területen. Az ebbe a kategóriába sorolt perek motivációja nagyban hasonlított a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni perek⁴⁸ motivációjára. A periratokból jól megmutatkozik, hogy maga a lakosok egymáshoz való viszonya a háború velejárójaként milyen zaklatott volt, a különböző nemzetiségek és társadalmi csoportok közötti gyanakvás és ellenségkeresés milyen erős, például saját munkásaik jelentik fel a munkaadójukat.⁴⁹

Több esetben előfordult, hogy két haragban lévő ember közötti szóváltás következtében ráfogták a nem magyar nemzetiségűre, hogy kormányzósértést követett el. Ilyenkor a per során előkerültek régi sérelmek is, mégpedig az, hogy az elkövető a jugoszláv éra alatt nagy magyargyűlölő vagy csetnik volt. A pacséri Vukovics László szerb kisbirtokos például a feljelentés szerint 1941. július 27-én Péter Ferenc kocsmájában ifj. Lázár Dániel azon kijelentésére, hogy „éljen nagybányai vitéz Horthy Miklós, Magyarország Kormányzója”,⁵⁰ megjegyezte, hogy „ne éljen, ne hengej a kormányzóddal”. A járőr megállapítása szerint „a gyanúsított nagy magyargyűlölő volt, a szerbek ideje alatt a magyarokat állandóan üldözte, és a tanúk szerint a fenti kijelentéseket azért tette, mert »nincs belenyugodva, hogy a magyarok bejöttek«”.⁵¹ De a vizsgálat során más tanúk inkább „Dani, ezzel fogd be a szádat, mert ráfizetsz” vagy „fogd be a szádat, ne hengej ezzel” kijelentést tulajdonították a vádlottnak. A bíróság 1942. május 5-én felmentette Vukovics Józsefet, mivel nem tudták rábizonyítani a kormányzósértés büntetettét.⁵² A szenttamási Pántity Szteván esetében is bosszúból elkövetett

⁴⁶ A vádirat szerint Horthy képét nemcsak leverte, hanem össze is tépte, és a „Horthy menjen az anyja picsájába” kijelentés is elhangzott. A vádlott egy hónap fogházbüntetést és egy év hivatalvesztést kapott.

⁴⁷ MNL CSML 75. doboz 2609/1944.

⁴⁸ Állításom alátámasztására szemléltetésként idézek a magyar állam és magyar nemzet elleni sértés közül néhányat: 1942 májusában a zombori Jächel Ferenc azt mondta: „Sajnálom, hogy magyarországinak adtam ki a lakásomat, maguk csak hengeznek, szarakodnak...” (MNL CSML 70. doboz B 1680.) Heller Nándorné Szegeden 1942 áprilisában az albérlőivel veszekedve kijelentette: „...milyen buták a magyarok, a zsidót üldözik, ugyanakkor Jézus Krisztus s Szűz Máriát, aki zsidó, imádják...” (MNL CSML 69. doboz. B 1439/1943.); Grandpierre Ernő és Grandpierre Ernőné román állampolgárként mondták: „Te, piszkos magyar [...], utáltalak benneteket, utálom a magyarokat, nincs piszkosabb a magyaroknál...” (MNL CSML 76. doboz 2085/1944.).

⁴⁹ MNL CSML 74. doboz 5567/1943.

⁵⁰ MNL CSML 71. doboz 2615/1943.

⁵¹ MNL CSML 71. doboz 2615/1943.

⁵² A felmentés időpontját azért tartottam fontosnak kiemelni, mert 1942 májusában már a Kállay-kormány volt hatalmon, és úgy gondolom, az újvidéki razzia visszhangja és a kormány szerbekkel való megbékélési kísérlete is szerepet játszhatott az ítélet születésében, hiszen Vukovics szerb nem-

feljelentésről beszélhetünk. A járőr itt is megjegyezte, hogy a gyanúsított „a jugoszláv idő alatt nagy magyarellenessé csetnik is volt – több alkalommal szidalmazta a magyarokat”.⁵³ A tárgyaláson kiderült, hogy bár vita igen, kormányzósértés nem történt, így ebből is világosan kiderül, hogy a feljelentők a kormányzósértést felhasználva szerették volna megrágalmazni a szerb Pántityot.⁵⁴ A felszabadult területen élő magyarok korábbi negatív tapasztalataik alapján nagy gyanakvással szemlélték a nemzetiségek mozgalmait (mivel bármilyen nemzetiségi mozgalmat a függetlenedéssel azonosítottak). A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség⁵⁵ kiépült hálózata éberén őrködött az ilyen jellegű törekvésekkel szemben. Ezt bizonyítja egy 1942-ben készült jelentés⁵⁶ is, mely szerint a szlovák többségű délnyugat-bácskai Pincédén szlovák nemzetiségi törekvéseket véltek felfedezni. A jelentésben olvasható, hogy „egyházi összeírás leple alatt eredetkutatató népszámlálást eszközölnek. [...] Félő, hogy a fanatikuskor magyar családokat is szlováknak írnak. [...] Suttogó propaganda szerint az ottani magyarokat és magyar érzelmű szlovákokat a háború után kiirtják.”⁵⁷

Említhetjük a nem magyar lakosság magyarellenessé nézeteire példaként ugyanakkor Merkovics István, bunyevác nemzetiségű szabadkai erdőőr esetét. Merkovics egy alkalommal Farkas József lakásán a háborúról beszélgetve némi antiszemitizmussal „megspékelve” annak a véleményének adott hangot, miszerint „Horthy a magyar hadsereget a zsidók pénzén tartja fenn”,⁵⁸ majd hozzáfűzte: „...ez a föld nem lesz sokáig Magyarország, mert az mindig Jugoszlávia volt...”⁵⁹ Ezután, hogy a magyar nemzet és magyar állam megbecsülése elleni vétséget is elkövessen, hozzátette, a háború után „a magyarok ki lesznek herélve, hogy ne szaporodjanak”.⁶⁰

Forrásaim alapján kimutatható, hogy számarányukhoz viszonyítva a legtöbb kormányzósértést a német nemzetiségűek követték el. Bácskában jelentős számú sváb népesség élt, főleg az országgrész nyugati részén, a Duna folyása mentén. Létszámuk az 1941-es népszámlálás adatai alapján elérte a 197 000 főt, vagyis a bácskai összlakosság 20%-át tették ki.⁶¹ A németeknek a jugoszláv érában 1929-ig sikeresen működő nemzeti pártjuk is volt, miközben a *Kulturbund* ellátta a különböző művelődési, szervezési ügyeket. A '30-as években lassú változásnak lehetünk tanúi, hiszen az Ausztriában és Németországban iskolázott jugoszláviai német fiatalság körében megjelent a nemzeti szocializmus, ami elhúzódo vitákat eredményezett a *Kulturbundon* belül. Az 1941-es visszacsatolás után a bácskai svábok a Magyar Királyság fennhatósága alá kerültek. Honfitársaik, a bánáti és a szlavóniai németek sokkal

zetiségű kisbirtokos volt. Ugyanakkor nem feltételezem, hogy a politika direkt befolyást gyakorolt a bírósági döntésekre.

⁵³ A járőr még hozzátette: „Ezen sértések miatt azonban panaszra senkihez sem fordulhattak, mert a szerbeknél még a hatósági egyének is hasonló kifejezésekkel illették a magyarokat a hivatalos helyiségekben. Így nem volt más orvoslás a sértésekre, mint a *keserű hallgatás*.” (Kiemelés az eredetiben – Cs. M.) MNL CSML 71. doboz 2615/1943.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A Délvidéki Magyar Kulturális Szövetség a bácskai magyarság legfontosabb művelődésirányító gyűjtőszervezete volt, melynek taglétszáma több százezerre rúgott.

⁵⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K – 28 Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai (1923 – 1944) 1942 – P – 24 768.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ MNL CSML 72. doboz B 3527/1943.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ A. Sajti: *Délvidék*, 17.

nagyobb önállósággal rendelkeztek,⁶² ez magyarázhatja, hogy a bácskai svábok szélsősége-sebb magatartást tanúsítottak a kialakult magyar közigazgatással szemben.⁶³ A kormány-zósértési perek iratanyagát áttekintve úgy vélem, hogy a németiség a bácskai összlakosság százalékos számarányához viszonyítva felülreprezentált a kormányzósértési perek elkövetői között. Ahogy fentebb említettem, a Bácskában elkövetett kormányzósértési perek közül 70 esetben tudtam egyértelműen megállapítani a gyanúsított nemzetiségét, és ebből 28 per-ben, azaz 39%-ban beszélhetünk német származású elkövetőről, miközben csak az összla-kosság 20%-át tették ki. Emiatt azonosíthatók a kormányzósértési perek területi súlypontja-ként a németek által lakott nyugati, dél-nyugati területek. A Jan Bröker által mellékletben⁶⁴ közölt, az egész országra vonatkozó táblázatából kiderül, hogy 1938-ig a németek kormány-zósértési alacsony szinten voltak, de 1939-től megugrott a számuk: 1942-ben a kormány-zósértések közel ötödét, 237 kormányzósértésből 46-ot németek követtek el.⁶⁵

Az iratokat tanúsítják, hogy Horthy Miklós személye nem volt népszerű a bácskai németek körében. Az egyik perirat szerint a „Cservenka községben élő német nemzetiség egy része nem tartja tiszteletben a Kormányzó úr Őfőméltósága személyét, mert a községben lévő mozi előadáson, ha a Kormányzó úr arcképe megjelenik, tiszteletlen kijelentéseket hangoztatnak egymás között a Kormányzó úr személyére vonatkozólag, ami azonban tekintve a németiség erős összetartozását, egymást nem árulják el, sőt bátornak tartják azt, aki ilyen (sic!) hasonló kijelentéseket tesz.”⁶⁶ Ezt talán azzal is magyarázhatjuk, hogy a németek Hitler személyében rendelkeztek olyan karizmatikus vezetővel, akit össze tudtak hasonlítani Horthyval, ellentét-ben a szerbekkel és a horvátokkal, akik körében inkább a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni bűntettek domináltak. Sokat elárul a sváb lakosság egy részének felfo-gásáról, hogy Tiszakálmánfalván a fentebb már említett Kravze János vendéglőjében „a Kor-mányzó Úr berámázatlan képe mellett Hitler Adolf fényképe is ki volt függesztve, mely ren-desen be volt rámozva”.⁶⁷

A legszélsőségesebb megnyilvánulások a németek köréből kerültek ki. A legérdekesebb-nek ugyanakkor a gyerekek ideológiai és politikai megnyilvánulásait tartom; néhány perből ugyanis ebbe is betekintést nyerhetünk. Őszivácon 1941. június 6-án Kanzler Fülöp, Hoff-mann Jakab és Stieb Frigyes német nemzetiségű tanulók – egyikük sem volt tizenhat évesnél idősebb – megpróbálták megsemmisíteni az iskolában lévő Horthy képet.⁶⁸ Bácsfeketehé-gyen a tizenhárom éves Breitweiser Hilda a „Batta-cipőüzlet kirakatában elhelyezett Horthy kormányzó arcképét leköpte, illetve 2 ízben a kép felé köpött”.⁶⁹ De beszélhetünk olyan „csínytevésekről” is, amikor Horthy képét az udvarban lévő mosdó falára tették ki.⁷⁰ Kaizer Miklós kihallgatása során előadta azt is, hogy „1941. május 25-én a dunabökenyi sportpályán jelen volt, amikor a dunabökenyi és a palonai futballisták játszottak. A játék befejezésekor a palonai játékosok német nyelven háromszor éljont kiáltottak, mire a pályán lévő duna-

⁶² A szerémségi németek az újonnan alakult, névleg független, de a német érdekeket nagyban kiszol-gáló Független Horvát Állam állampolgáraivá váltak, a Bánátban pedig bevezették a német katonai közigazgatást, tehát itt is nagy kiterjedésű jogokat és lehetőségeket kaptak a helyi németek.

⁶³ Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini*. Beograd, 2009. 368–370.

⁶⁴ Bröker: „*Horthy is a nobody*”, 5. számú táblázat.

⁶⁵ Bröker: „*Horthy is a nobody*”, 87.

⁶⁶ MNL CSML 65. doboz 1424/1942.

⁶⁷ MNL CSML 65. doboz 705/1942.

⁶⁸ MNL CSML 63. doboz Fbl. 5911/1941.

⁶⁹ MNL CSML 63. doboz Fbl 5944/1941.

⁷⁰ MNL CSML 67. doboz B 4632/1942.

bökenyi gyerekek: Hej, Hitler/éljen Hitler kiáltással válaszoltak.”⁷¹ Ez pedig annak lehet a bizonyítéka, hogy a háborús propaganda, a náci eszmék a gyermekek gondolatvilágára is hatással voltak.

Társadalmi és szociális elégedetlenség következtében elkövetett kormányzósértések

A visszacsatolást követően nem sokkal Magyarország belépett a második világháborúba, ami magával hozta a nélkülözést, az árdrágulást, a jegyrendszert és a frontszolgálatot. Ráadásul Jugoszláviában a polgárok békében éltek, és csak magyarországi lakosokként tapasztalták meg a háború borzalmait. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal adataira hivatkozva Bröker szerint a kormányzósértési pereket elkövetők 74%-a a mezőgazdaságban és az ipari szektorban dolgozott.⁷² Az általam vizsgált területen az elkövetők foglalkoztatási arányai hasonlóak az országos átlaghoz. Eszerint a Bácskában elkövetett kormányzósértők közel fele (48%) a mezőgazdasági szektorban dolgozott, 32%-uk pedig az iparban. A 87 elkövető 9%-a szabadfoglalkozású értelmiségi volt, míg 3%-uk birtokos. Ahogy fentebb kitértem rá, a kormányzósértési pereket inkább az alsóbb néprétegek követték el, így a forrásaim alapján azt kell feltételeznünk, hogy a körükben nagyobb lehetett az elégedetlenség, mivel a háborús nélkülözés, a jegyrendszer, a frontszolgálat sokkal jobban érezte hatását a társadalom ezen szegmensében. Azonban ez azzal is magyarázható, hogy a felsőbb körökhöz tartozók talán kisebb számban jelentették fel egymást, mint egy borgőzös kocsmái összeszólalkozás résztvevői.

A megváltozott életkörülmények feltűnnek a forrásokban is, nem ritkán a magyarok is csalódottságukat fejezik ki amiatt, hogy a bevonulással nem jött el a várt és idealizált jólét. Több olyan vétségről tudunk, mely szerint „amióta a magyarok bejöttek Bácskába, minden drágább lett”,⁷³ vagy a „szemét magyarok és [...] a kormányzó, az a nagyfejű [...] tönkretették az országot”.⁷⁴ A megváltozott helyzet miatt nem csoda, hogy sokan a háborús nélkülözést Horthy Miklós személyével vagy a magyar állammal kapcsolták össze. Egy mondóka is megjelenik a forrásokban, mely betekintést enged ebbe:

*Korpakenyér facipő, ezt hozta a szebb jövő,
amíg Péter volt az apánk, vászonból volt a gatyánk,
amióta Horthy az apánk, ki van a picsánk.*⁷⁵

Érdekes, hogy ez a mondóka más visszacsatolt területeken is megjelent. Kárpátalján is élt egy variációja, azzal a különbséggel, hogy nem vászonból, hanem selyemből volt a gatyá, és nem Pétert, hanem Beneš-t tekintették apjuknak, de az üzenet ugyanaz maradt: a megváltozott körülmények nem hozták el a várt jólétet az országrészbe.⁷⁶

⁷¹ MNL CSML 64. doboz B6164/1941.

⁷² Bröker: „Horthy is a nobody”, 42.

⁷³ MNL CSML 78. doboz B 3921/1944.

⁷⁴ MNL CSML 64. doboz B 6611/1941.

⁷⁵ MNL CSML 68. doboz B 338/1943. Ez a mondóka nemcsak ebben a topolyai esetben bukkan fel, hanem például a temerini Tóth Antal ügyében is, ami bizonyítja ismertségét és elterjedtségét. CSML 74. doboz – 5567/1943.

⁷⁶ Ablonczy Balázs: *A leghűségesebb nemzet és a völgygátak. Teleki Pál a ruszinokról és az Északkeleti Felföldről*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti megközelítés*. Budapest, 2004. 155.

A bácskai magyarságot nagyon érzékenyen érintette a földkérdés. A jugoszláv földosztásból kihagyták őket,⁷⁷ ezért a helyi földnélküliek szerették volna revideálni azt. A magyarországi szociálpolitikát látva már a visszacsatolás előtt is akadtak, akik nemtetszésüket fejezték ki azzal kapcsolatban. Pápista István, aki a Magyar Párt tiszakálmánfalvi vezetője volt, 1940 őszén (!) azt mondta, hogy „Az Istenit Horthynak és a minisztereknek, ha így osztanak földet, akkor mi 30 évig nem kapunk semmit, inkább Sztálin jöjjön, mint a magyarok.”⁷⁸ Kijelentéséért három év múltán, 1943-ban 300 pengős büntetést és egy évnyi hivatalvesztést kapott.⁷⁹

A magyar kormány a földosztásra ígéretet tett, de végül földet csak a bukovinai székelyek és a vitézek kaptak, ám ők is csak haszonbérletbe.⁸⁰ Emiatt többen felháborodásuknak adtak hangot. Visneyi Antalné a férje részére kiérkezett katonai behívó megérkeztekor mondta a kézbesítő rendőröknek: „...erre való a Horthy, egye le a fene a húsát, evvel megtalálták a férjemet, de a földosztáskor nem találták meg.”⁸¹ (Kiemelés tőlem – Cs. M.) Visneyi Antalné rögtön megbánta, amit mondott, és könyörgött a rendőröknek, hogy ne jelentsék fel, hiszen három gyermeke volt, és kilenc hónaposan várta következő gyermekét, miközben a férje most kapott behívót. A rendőröket és a bíróságot ezek a körülmények nem hatották meg, a Szegedi Királyi Törvényszék egy hónapnyi fogházra ítélte.⁸²

Az 1941-et követő háborús évek megélhetési szempontból minden bizonnyal nehezebben teltek, mint az azt megelőző jugoszláv „békebeli” évek, és ezek a nehézségek a gondolkodásban gyakran összeforrtak a kormányzó hatalom bírálataival. Az őrszállási Láng József például a kocsmában két pálinka között kijelentette: „Tudom én, hogy ki az a Horthy”, és a falon szemével Horthy Miklós képét keresve kijelentette, hogy „úgyis ki lesz innen téve”. Majd azzal folytatta, hogy „a szerbek rosszak voltak, s a magyarok még rosszabbak”, mely kijelentéséhez még hozzáfűzte, „nem ezeket vártuk”.⁸³

A bácskai kormányzóhelyettes-sértési perek

Az 1930-as években a magyar vezető körökben is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kialakult rendszer stabilitásának megőrzése céljából elengedhetetlen Horthy utódjának vagy legalábbis utódlása módjának kijelölése. A kormányzóválasztásról egy 1937-es törvény rendelkezett,⁸⁴ de 1942-ben Horthy Miklós helyettesének megválasztására is sor került legidősebb fia, Horthy István személyében. Az 1942. évi II. törvénycikk 10. paragrafusa ugyanolyan büntetőjogi védelmet irányzott elő a kormányzóhelyettesnek, mint magának a kormányzónak.⁸⁵

⁷⁷ A Vajdaságban kiosztott közel 1 millió kataszteri holdból az ottani földnélküliek 41,4%-át kitevő magyar parasztság semmit sem kapott. A. Sajti: *Délvidék*, 18.

⁷⁸ MNL CSML 69. doboz B 1200/1943.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Erről lásd bővebben: Valastyán Balázs: *Magyar földbirtok- és telepítéspolitika a visszacsatolt Bácskában. (1941–1944)*. PhD. értekezés, Szeged, 2019. (kézirat)

⁸¹ MNL CSML 75. doboz 7215/1943.

⁸² Uo.

⁸³ MNL CSML 62. doboz B 4510/1941.

⁸⁴ [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D4 1](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D4%201%2015.1) (letöltés: 2018. okt. 15.)

⁸⁵ [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D4 2](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D4%202%2015.1) (letöltés: 2018. okt. 15.)

Mivel Horthy István ismert volt nyugatbarátságáról és zsidó üzleti körökhöz fűződő kapcsolatairól, a német vezetés és a hazai szélsőjobb oldali körök gyanakodva tekintettek rá.⁸⁶

A kormányzóhelyettes-sértési perekre rátérve fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a trianoni Magyarországon jelentősen több kormányzóhelyettes-sértést követtek el, mint a visszacsatolt Bácskában. Hat ilyen bácskai perről beszélhetünk, míg közel háromszor annyi, szám szerint tizenhat olyan kormányzóhelyettes-sértési perről van tudomásunk, melyet a trianoni Magyarországon követtek el és a Szegedi Királyi Törvényszéken tárgyaltak. A bácskai lakosság nem igazán ismerte a fiatal Horthyt, vagy neve legalábbis nem foroghatott annyira közzsájon, mint apjáé. A Bácskában elkövetett 6 kormányzóhelyettes-sértés időpontja nem véletlenül kapcsolódik nagyban Horthy István „rivaldafénybe” kerüléséhez, az 1942. február 15-i megválasztásához és 1943. augusztus 20-i halálához, s a köztes időszakban nem találunk kormányzóhelyettes-sértéseket. Pusztamérgesen már négy nappal a megválasztása után, 1942. február 19-én kétségbe vonták vezetői képességeit,⁸⁷ szintén ezen a napon Temerinben feleségét „Magyarország legcsúnyább asszonyaként”⁸⁸ jellemezték, ezenkívül még két sértést követtek el 1942 márciusában, igen közel februári megválasztásához.

Horthy István halála és annak körülményeinek találgatása is előidézett néhány kormányzóhelyettes-sértést.⁸⁹ A doroszlói özvegy Hercegné Pálné annak a véleményének adott hangot, hogy „a kormányzóhelyettes úrért sem nagyobb kár, mint a többi szegény emberért, akik a harctéren elesetek,”⁹⁰ így a bíróság 300 pengővel „jutalmazta”. De az erről való „pletykálás” vitéz Zombory József,⁹¹ Bácsvitézfalu telepfelügyelőjének is okozott némi fejfájást, aki 1942. augusztus 23-án Fáy Lászlóné általános „mi újság?” kérdésére azt felelte, hogy „a kormányzóhelyettes úr lezuhant gépével, és ennek valószínű az az oka, hogy István napot tartottak”.⁹² Fáy Lászlóné ezt már úgy adta tovább Gyenge Juditnak, hogy Zombory szerint a kormányzóhelyettes részeg volt, emiatt zuhant le repülőgépével.⁹³ A perben Zomboryt végül nem, csak Fáy Lászlónét ítélték 200 pengős büntetésre, amit a megváltozott körülmények miatt 1947-ben eltöröltek.

A bácskai perekben tárgyalt ügyekben Horthy Istvánt gyakran a zsidókkal is kapcsolatba hozták. Cservenkán például 1942 februárjában egy mozielőadás közben filmhíradót mutattak be, ahol a képernyőn megjelenő Horthy Istvánról Oppermann Lajos német származású napszámos megjegyezte, hogy „na, ez egy igazi zsidó”.⁹⁴ A szőregpusztai Kinka István

⁸⁶ Erről bővebben: Olasz Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története. (1941–1944)*. Budapest, 2007.

⁸⁷ MNL CSML 65. doboz 2631/1942.

⁸⁸ MNL CSML 73. doboz 3856/1943. A kormányzóhelyettes-sértést elkövető Varga Pál gazdálkodó saját védelmében elmondta, hogy ő ezeket az információkat 1941 áprilisában a bevonuló honvédektől kapta, bár a bíróság megállapította, hogy ez az állítása nem lehet igaz.

⁸⁹ A frontszolgálatot teljesítő Horthy István 1943. augusztus 20-án, István napján zuhant le Héja típusú repülőgépével. Egyesek úgy vélték, a németekkel nem túlságosan szimpatizáló kormányzóhelyettes hirtelen halálát a németek okozták, de ahogy a perekből kiderül, a közbeszéd ittassággal is próbálta magyarázni a szerencsétlenséget. Tarján M. Tamás: *Horthy István kormányzóhelyettes halála* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1942_augusztus_20_horthy_istvan_kormanyzo-helyettes_halala/ (letöltés: 2018. okt. 29.)

⁹⁰ MNL CSML 67. doboz 4801/1942.

⁹¹ Érdekesképpen megemlítem, hogy Vitéz Zombory József volt az egyetlen vitézi címmel rendelkező az elkövetők között, de végül őt felmentették.

⁹² MNL CSML 75. doboz 200/1944.

⁹³ Uo.

⁹⁴ MNL CSML 65. doboz B 1424/1942.

napszámos pedig „a magyarok az egyik zsidót megtették, a másikat megválasztották”⁹⁵ mondatával utalt a kormányzó és fia feltételezett zsidó származására. Ennek ellenére a trianoni országrészben sokkal változatosabb és több kormányzóhelyettes-sértési pert ismerünk,⁹⁶ de számuk Horthy István kormányzóhelyettesként betöltött rövid hivatali ideje miatt sem lehetett tömeges.

Az antiszemitizmus megjelenése a perekben

A két világháború közötti Magyarországon az antiszemitizmus széles körben elterjedt volt, nagyban áthatotta az akkori sajtót és a közgondolkodást is. A bácskai magyarok zsidókkal kapcsolatos álláspontja nem volt egységes. A legnagyobb és legtekintélyesebbnek számító szabadkai zsidó közösséget vizsgálva Dévavári Zoltán arra jutott, hogy a magyarországi események éreztették hatásukat a visszacsatolt területeken is, és 1939-re egyértelművé vált, hogy zsidó kérdésben a szélsőjobboldali, antiszemita opció került előtérbe.⁹⁷ Véleményem szerint a bácskai magyarság körében a két világháború között nem volt annyira nyilvánvaló az antiszemitizmus, körükben az ellenséget nem ők, hanem sokkal inkább a délszlávok jelentették, bár a magyarországi politika és a magyar közigazgatás és jogrend kiépítésével a kormányzósértési perekben is fokozatosan megjelent az antiszemitizmus. Az 1941-es esztendőben még nem nagyon fordultak elő olyan perek, ahol megfigyelhető az antiszemitizmus. Kertész Simon Sándor kishegyési zsidó kereskedőt jelentették fel, mert 1941. április 12-én szidalmazta Horthyt, de a feljelentés 1942 februárjában született, s az ügy végül Kertész felmentésével zárult.⁹⁸

Az idő előrehaladtával arra lehetünk figyelmesek, hogy egyre többször kerülnek a perekbe antiszemita elemek, bár ez csak az 1943. évtől válik tömegessé. Ezen ügyekben Horthyt azonosították a zsidókkal, vagy zsidó kapcsolataival próbálták elhítteleníteni. Említettük már Kinka István gazdasági cseléd perét, aki a kormányzó és a kormányzóhelyettes képét meglátva kijelentette, hogy „a magyarok egyik zsidót letették, a másikat pedig megválasztották”.⁹⁹ Végül őt két hónapi szabadságvesztésre ítélték, mégpedig a következő érdekes indoklással: „Általában ugyanis nem sértés valakiről azt állítani, hogy zsidó származású. Azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a *társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítása érdekében* újabban olyan törvények [értsd: zsidótörvények – Cs. M.] [...] hoztak, amelyek célja az, hogy közjogi, gazdasági és társadalmi téren a zsidókat viszaszorítsák [!] egyes közhivatalokból, foglalkozási ágakból stb. *kiirtassék*. [!] Minthogy pedig a Főméltósági Kormányzó Úr és a Kormányzóhelyettes Úr magyar államfői, illetve helyettese

⁹⁵ MNL CSML 65. doboz B 1592/1942.

⁹⁶ Csak szemléltetésképpen: Makón Varga Sándor György káromolta Horthy Istvánt, mert a halála nyomán hirdetett gyásznapi következtében nem kapott italt (MNL CSML 67. doboz B 4838/1942.); Lutheránus Péter 1942. augusztus 28-án a szeged-szatymazi úton emlegette Horthy István édesanyját (MNL CSML 67. doboz B 4920/1942.); Mihálik Jenőné Szegeden azt mondta: „A kormányzóhelyettes részegen szállt fel a repülőgépre, és röhögnek, ha egy pár nap múlva jönne a hír, hogy az asszony is meghalt.” (MNL CSML 68. doboz 6551/1942.); vitéz Doroghy István kövegyi lakos azt állította, hogy a kormányzóhelyettes arannyal és pénzzel távozott külföldre (MNL CSML 71. doboz B 1980/1943.).

⁹⁷ Dévavári Zoltán: *Élet az új államban – A szabadkai zsidóság és az antiszemitizmus (1918–1939)*. In: Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar Évkönyve. Szabadka, 2014. 22–35. A bácskai zsidóság történetéről lásd bővebben: Pejini Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003.; Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Újvidék–Szabadka, 2015.

⁹⁸ MNL CSML 66. doboz B 1868/1942.

⁹⁹ MNL CSML 65. doboz B 1592/1942.

államfői méltóságot tölti be, tehát olyan magas közéleti pozíciót, amelyet zsidó származással a jelenlegi közfelfogással nem egyeztethető össze [!], így a fenti kijelentés annak a következtetésnek a levonására nyújt alkalmat, hogy a Főméltóságú Kormányzó Úr és Kormányzóhelyettes Úr olyan helyet foglalnak el, amely őket valamiképpen titokban tartott származásuk folytán nem illet meg.”¹⁰⁰ (kiemelések tőlem – Cs. M.)

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ilyen jellegű perek nem foglalkoztak az antiszemitizmussal, de arra kiválóan alkalmasak, hogy a kor szellemiségét élénk tárják. A szabadkai Jakab István fodrászsegéd például Horthyt hazaárulónak nevezte 1942 áprilisában, véleménye szerint Horthy eladta a hazát a zsidóknak.¹⁰¹ Jakab tagadta bűnösségét, de hozzátette, hogy „a zsidókat és a bunyevácokat gyűlöli, mert egyiküket sem tartja megbízhatónak”.¹⁰² De minden rossz szándékot nélkülözve is követtek el antiszemita jellegű kormányzósértést. Erdélyi György Bajmokon italozás közben próbálta rábeszélni egyik társát, hogy vegyen fel uzsorakamatot a helyi zsidótól, majd az elutasítást látva nyomatékosította állítását: „...miért nem kell, hiszen még a kormányzó úr, Horthy Miklós is zsidó pénzen dolgozik.”¹⁰³ Magyar–német konfliktusba is belekeveredhettek antiszemita elemek, hiszen például a szeghegyi német származású Eckhert Péter „ezek még rosszabbak, mint a rácok” kijelentéssel illette a magyarokat, majd hozzátette: „ebben az országban sem volt rend soha, mert zsidó ország ez, és az öreg Horthy is egy öreg zsidó. [!] Nem lesz addig rend, amíg Hitler be nem jön.”¹⁰⁴ (Kiemelés tőlem – Cs. M.) Eckhert Péter jómódú gazdálkodót végül jelentős, 3000 pengős büntetésre ítélték, amit feltételezhetően vagyonos volta miatt szabott ki rá a bíróság.

Záró gondolatok

1938 és 1941 között megvalósulni látszottak a magyar társadalom 1920-tól nyíltan vagy kevésbé nyíltan hangoztatott vágyai: nagy kiterjedésű területek kerültek vissza az országhoz, melyeken többségében magyar anyanyelvű lakosság élt (Délvidék esetében 37%). A bácskai lakosság azonban a visszacsatolás nem minden változását érezte pozitívan, és nem ritkán kritikával illették a kormányzó személyét. Pusztán az itt tárgyalt perek statisztikai adataiból arra következtethetnénk, hogy Horthy személye nem volt népszerű a bácskaiak körében. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a perek nagy többsége úgy indult, hogy a kritikát nyilvánított egy vélhetően a kialakult rendszerrel szimpatizáló személy feljelentette. A feljelentés történetét pusztán személyes ellenségeskedésből, bosszúból is, ráadásul az efféle perek vádlottjainak feltételezhetően elsősorban nem személy szerint Horthyval, hanem a kialakult állapotokkal volt gondjuk, melyek megszemélyesítője számukra Horthy Miklós volt. Másrésről viszont egyáltalán nem volt szükséges nevének említése ahhoz, hogy a lakosok rendszerkritikát fogalmazzanak meg. Így a társadalmi elégedetlenség erősségéről és jellemzőiről a tárgyalt területen és időszakban csak akkor alkothatunk teljes képet, ha a magyar állam és magyar nemzet megbecsülése elleni büntetéseket is megvizsgáljuk és elemezzük, amire ez alkalommal azonban nem vállalkoztunk.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ MNL CSML 71. doboz B 2533/1943.

¹⁰² Uo. Jakabot végül egy hónap szabadságvesztésre és három év hivatalvesztésre ítélték.

¹⁰³ MNL CSML 71. doboz 2677/1943.

¹⁰⁴ MNL CSML 72. doboz 3158/1943.

CSAPODY TAMÁS

Pártos Imre bori notesze és munkaszolgálat utáni pályája

Dr. Pártos Imre Borban volt munkaszolgálatos 1944-ben. A budapesti ügyvéd pályája ezzel végleg befejeződött. A negyvenes éveiben járó Pártost vasútépítési feladatok várták a szerb hegyekben. Tehetsége, képzettsége, adottságai és szerencséje révén azonban írnoki státuszba került, ami lehetővé tette, hogy Borban naplót vezessen. Más zsidó munkaszolgálatosok is írtak naplót Borban, de helyzetéből adódóan neki a megszokottól eltérő nézőpontból volt módja rögzíteni az eseményeket. Szerencséjének is köszönhetően ő a naplójával együtt több egyedülálló bori dokumentumot és tárgyat tudott hazahozni. Naplójában bori időszakán túl felszabadulását követő vándorlásainak és részben szegedi időszakának az eseményeit is rögzítette. Így értesülünk arról, hogy Szegeden rendőrnymozó, majd népügyész lett. A többi volt bori munkaszolgálatossal ellentétben két évig szegedi lakos maradt. Népügyészi munkájának részleteiről már nem naplójából, hanem a népbírósi peranyagok és sajtóforrások alapján tudunk vázlatos képet alkotni. Fontos népbírósi perekben volt népügyész, majd saját kérésére Budapestre helyezték át. Budapesti népügyészként, később legfőbb államügyész helyettesként másodfokon képviselte a vádat. A Rákosi-rendszerben számos politikailag is releváns perben és koncepciósi perben vett részt legfőbb államügyész helyettesként. A népbíróságok megszüntetése után főállamügyész helyettesként dolgozott. Az ötvenes évek közepétől kezdve éppúgy keveset tudunk róla, mint a bori munkaszolgálat előtti éveiről. Aktív életének utolsó tíz évében vállalati jogtanácsosként dolgozott, majd tíz évvel nyugdíjba vonulását követően, hetvenegy éves korában halt meg.

A bori munkaszolgálat dokumentumai

A bori napló

Dr. Pártos Imrét¹ 1944-ben hívták be munkaszolgálatra Gödöllőre.² A bevonulása idején negyvenkét éves, házas, római katolikus vallású³ Pártost Gödöllőről Jászberénybe, majd

¹ Dr. Pártos Imre (a. n. Friedländer Malvin; Budapest, 1902. március 27. – Budapest, 1973. szeptember 30.) ügyvéd, népügyész, helyettes népügyész, főügyész helyettes, jogtanácsos. A továbbiakban nem írom ki Pártos Imre neve elé a jogász doktori címet jelentő „Dr.”-t.

² Bori munkaszolgálatát megelőzően nem hívták be munkaszolgálatra.

³ Pártos nagyszülei és szülei egyaránt izraelita vallásúak voltak. Pártos Imre római (r.) katolikus vallásban született. (Leszármazási táblázat. Hely és dátum nélkül.) Első felesége, Kátai Hedda [Hedvig] (Budapest, 1912. október 12.–?) a házasságkötésük idején (Budapest, 1932. december 11.) izraelita vallású volt, később r. katolikus vallásra tért át (Pestszenterzsébet, 1942. április 4.). Pártos Imre édesapja, Pártos Zsigmond (Székesfehérvár, 1868. március 16. – Budapest, 1923. február 4.) MÁV főfelügyelő nem élte meg a holokausztot, édesanyja, Friedländer Malvin (Szigetvár, 1870. február 26.–?) 1944 nyarán még élt, de további sorsa ismeretlen. (Házassági anyakönyvi kivonat hiteles,

Borba vitték. Egyike volt annak az összesen 6000 főt számláló, zsidó és kisegyház tagokból álló⁴ munkaszolgálatosnak, akiket a magyar állam átadott a németeknek kényszmunkára. Pártost a Bortól mintegy 30 kilométerre a hegyekben lévő Bregenz nevű altáborba vitték.⁵

Pártos Imre bevonulásának napjától kezdve (1944. június 5.) minden egyes nap feljegyzett valamit noteszébe, egészen az év utolsó napjáig.⁶ Összesen 210 napon keresztül vezette folyamatosan notesz-naplóját,⁷ függetlenül attól, hogy melyik bori táborban volt, illetve felszabadítása után merre vezetett az útja. A napló által dokumentált hat hónapból négyet bori táborokban, kettőt a Bor és Szeged közötti vándorlással, további kettőt pedig a felszabadított Szegeden töltött.⁸

A nap eseményeit általában három tömör mondatban foglalta össze noteszéban. A tömörség egyik nyilvánvaló oka az, hogy naplóját kis noteszbe írta, amelyben a napi bejegyzésekhez csak minimális, néhány centiméteres hely állt rendelkezésére.

Pártos Imre az idősebb korosztályhoz tartozott, fehér karszalagos, jogvégezett és sokéves ügyvédi gyakorlattal rendelkező, fővárosi munkaszolgálatos volt, aki sérvbetegsége miatt nem volt alkalmas nehéz fizikai munkára. Mindennek köze lehetett ahhoz, hogy végül tényleg nem kellett táboron kívüli – úgynevezett külmunkásként – vasúti töltést építenie a hegyekben, végig írnok volt. A naplót író bori munkaszolgálatosok közül kizárólag ő volt ebben a bizalmi beosztásban. Vele együtt volt írnok a szintén budapesti ügyvéd, dr. Kadocsay Győző. A naplóból azonban kiderül, hogy kettőjük közül Pártos volt az „irányító” és Kadocsay a „végrehajtó”.⁹ A naplóból az is látható, hogy Pártos teljesen tisztában volt kiváltságos helyzetével és egyben ennek veszélyeivel is. A számára is „undorító” fizikai munka¹⁰ elkerülésén kívül az írnokságnak számos előnyét élvezhette (napi fürdés meleg vízben, élelemajándék, kényelmesebb fekvőhely, délelőtti szabadidő, háborús hírek, jól informáltság). A Bregenz

kézírással kitöltött másolata. Budapest, 1945. október 9.) Mindkét dokumentum Pártos Imre hagyatékában, a hozzátartozók tulajdonában található.

⁴ A Borba vitt összesen 29 munkaszolgálatos század között volt a 801-es különleges büntető munkásszázad, amelybe Jehova Tanúkat (161 fő), reformadventistákat (19 fő) és nazarénusokat (9 fő) osztottak be.

⁵ A magyar zsidó munkaszolgálatosok a Borban lévő központi, Berlin nevű és a szintén Borban lévő, Brünn nevű táboron kívül a Szerb Érc-hegységben lévő nyolc altáborba kerültek.

⁶ A bori munkaszolgálatos Lovas István lánya, dr. Lovas Andrea orvos számos alkalommal segítette kutatómunkámat. Lovas Andrea Laufer György bori munkaszolgálatos naplójának azonosítása kapcsán kereste meg Pártos Imre budapesti rokonát. Ekkor derült ki számára, hogy az illető apósa szintén Borban volt. A hozzátartozóktól ezt követően számos szkennelt dokumentumot kaptam Pártos Imre gondosan őrzött hagyatékából. Később az is kiderült, hogy a hagyatékban egy kis notesz is meglapul. Pártos Imre bori noteszét Budapesten, 2019. május 8-án vehettem először a kezembe. Pártos Imre hagyatékában fennmaradt bori naplóját és dokumentumait Pártos Imre hozzátartozóinak engedélyével közlöm.

⁷ Pártos Imre bori naplóját egy 1944-es barna borítójú noteszbe (10,5x7,5 cm) írta. A noteszt készítő cég stilizált monogramja („M”) és egy 703-as szám olvasható a notesz belső oldalán. A jó állapotban megmaradt notesz elején naptár, név- és telefonjegyzék (üres), levélpostai küldemény díjszabás-ismeretője, a tulajdonos adatait tartalmazó oldal (név és lakcím rovat kitöltve), valamint az „előjegyzések 1945-ös évre” oldal (bejegyezve: négy bori bajtársnak való, feltehetőleg szegedi tartozás), továbbá a notesz végén légtalmi tudnivalókat összefoglaló oldalak találhatók.

⁸ A bori munkaszolgálatról lásd: Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Budapest, 2011.

⁹ *Napló*, 1944. június 27.

¹⁰ *Napló*, 1944. július 1.

altábor és talán egész Bor legdurvább keretlegényétől, Császár János főtörzsőrmester¹¹ pofonjaitól ugyan állandóan tartott, de a pofonok és a kikötések elmaradása pontosan mutatja védettségét. A legnagyobb „írnok-előnye” azonban az volt, hogy a keret emberszámba vette őt, és meg tudta őrizni emberi méltóságát. A helyzetéből adódó veszélyeknek is tudatában volt, mert ahogyan írta, „a tigris és a bárány nem lehetnek igaz barátok”.¹² Azt, hogy mennyire jól kezelte köztes helyzetét, jól példázza, hogy úgy nyerte el felettesei bizalmát, hogy nem veszítette el a bajtársaiét, ő lett a táboron belül működő „jóléti bizottság” elnöke. Naplójában ugyan azt írta elnökségéről, hogy „nem nagy jelentőségű, mert a bizottságnak nincs pénze”,¹³ az elnöki pozíció akkor is erős morális tartalommal bírt volna, ha annak valóban nem lett volna anyagi háttere. Tudjuk azonban, hogy a jóléti bizottság rendelkezett bevétel-ekkel.

A bevételi kimutatás és a tábornévsor

Pártos Imre szerencsére hazahozta a jóléti bizottság teljes, összesen 14 566 pengőt mutató bevételi kimutatását.¹⁴ A dokumentum alapján legalább vázlatos képet alkothatunk a bori munkaszolgálatos irodalomban eddig szinte teljesen ismeretlen szervezet működéséről.¹⁵

Az egyoldalas bevételi kimutatást a Borba érkezést követő héttől (1944. június 21.) a Borból való visszaindulás előtti napig (1944. szeptember 16.) vezették. (Pártos 1944. július 4-től lett a jóléti bizottság elnöke.) A „könyvelés” 18 bevételt mutató tételből áll. A bevételek forrásait is feltüntette, így tudjuk, hogy azok dohányosodrásból, pengőváltásból, ruhakoptatásból, zsoldfizetésből, valamint különböző barakkok és csoportok (belmunkások, konyha, cipészek, „Filipp-csoport”¹⁶) adományaiból származott. A legtöbb bevétel dohányosodrásból és pengőváltásból folyt be (összesen 4270 pengő), ha nem számítjuk a „szökevények családja + paramaradvány” nevű tételt (4469 pengő). (Ez a három tétel tette ki a teljes bevétel 60 százalékát.)¹⁷ A pengő befizetéseket minden esetben ellenjegyezték, sőt az utolsó tétel előtti kimutatás alatt magának a Bregenz altábor parancsnokának, Rozsnyai Károly hadnagynak az aláírása is szerepel. Az altábor belső életét eddig teljesen ismeretlen oldaláról nyomon követő dokumentum egyik legfurcsább vonatkozása az, hogy megjelentek rajta a megszökött munkaszolgálatosokkal kapcsolatos bevételek is („szökevények pénzváltása” és „szökevények zsoldja”). Ebből látható, hogy a feltehetőleg pengőről dinárra történő pénzváltás a keret tudtával történt. A „szökevények zsoldja” pedig kizárólag a táborvezetőség aktív hozzájárulásával kerülhetett a könyvelésbe, hiszen a zsold kifizetéséről a keret rendelkezett. Vagyis ebben az esetben a táborparancsnokság nem górdított akadályt az elé, hogy a megszökött munkaszolgálatosok illetménye a jóléti bizottsághoz kerüljön. A szökevények zsoldját a jóléti bizottságnak fizették be egy közösségi alapba, amit azután a bizottság szétosztott.

¹¹ Császár János (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905. április 17. – Szeged, 1945. augusztus 3.) főtörzsőrmester, a Bregenz és Rhön altáborokba, majd a Berlin táborba beosztott keretlegény.

¹² *Napló*, 1944. augusztus 26.

¹³ *Napló*, 1944. június 4.

¹⁴ A cím nélküli „bevételi kimutatás” egyetlenegy oldalból áll. Ezt egy vonalas, nagy alakú (A/4-esnél valamivel kisebb) füzetből tépték ki. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában.

¹⁵ Eddig egyedül Stern Ferenc (Dunaszerdahely, 1915. május 11 –?) bori munkaszolgálatos tett erről említést. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, DEGOB, 355.

¹⁶ Philipp csoport: nem tudni, kit, kiket takar a megnevezés.

¹⁷ A „paramaradvány” megnevezés két tételben is szerepel, de nem tudjuk megmondani, hogy ebben a közegben és szövegkörnyezetben mit jelentett. Valamilyen mellékes, nem hivatalos, informális úton szerzett jövedelem maradványáról lehet szó.

A könyvelés bevételi oldalának időpontok szerinti tagolása alapján megállapítható, hogy a teljes bori munkaszolgálatuk alatt Bregenz altáborba kerültek esetében a jóléti bizottság ezekkel a bevételekkel gazdálkodott. Nem ismerjük azonban a könyvelés kiadási oldalát, így a felhasználásról, a támogatottak köréről semmilyen információval nem rendelkezünk. Tudjuk viszont, hogy a jóléti bizottság a munkaszolgálatosoknak kölcsönt is folyósított, mivel két esetben visszafizetésből származott a bevétel.

Borban a magyar keret és a munkaszolgálatosok egyaránt két pénznemben, magyar pengőben és szerb dinárban számoltak. Az otthonról hozott pengőt egymás között gyakran dinárra váltották be, a helyzethez és a szükségletekhez igazodva. A magyarok pengővel fizettek egymás között a táboron belül. (Az egymás közti feketekereskedelem, a megvesztegetések, a szöktetésért kifizetett pénz fizetése stb. egyaránt pengőben zajlott.) Ugyanakkor a munkaszolgálatosoknak tíz naponként adott pénzbeli illetményt, a zsoldot dinárban osztották ki (10 nap/70 dinár). A helyi lakossággal zajló, általában élelmiszervásárlást jelentő feketekereskedelem dinár alapú volt. A táborokon belül kialakult pengő–dinár fekete árfolyamokat nem, de a hivatalos átváltási arányokat ismerjük (100 dinár: 8,4 pengő).¹⁸ A munkaszolgálatosok zsoldja tehát nem érte el a havi 20 pengőt.

Az átváltási arányok táboronként és időszakonként nyilvánvalóan folyamatosan változtak, akárcsak a megvehető áruk értéke. Azt tudjuk, hogy 1944 nyarán a hegyekben lévő altáborok esetében a helyi lakosok által kínált egy kiló zsírnak (1800 dinár), egy zsírkonzervnek (1800 dinár), egy kiló túrónak (600 dinár), egy fehér kenyérnek (150 dinár) vagy egy fokhagymának (10 dinár) mi volt a piaci értéke. Pártos egy kiló szalonnát 500 dinárért tudott venni, míg egy másik altáborban 90 dkg szalonnát 2000 dinárért adtak.

Mindent egybevetve tehát a jóléti bizottságnak befizetett összegek a zsoldhoz képest magas, a feketepiaci árakhoz képest pedig alacsony összegnek számítottak. Az anyagiakon túlmenően azonban legalább ilyen fontos volt, hogy a munkaszolgálatosok szociális, önszervező szervezetet tudtak létrehozni és működtetni. A Pártos Imre írnok vezetésével működő szervezet legális szervezetnek számított, amely fennállásának közel három hónapja alatt mintegy 15 000 pengővel gazdálkodva segítette az erre rászoruló bajtársakat.

Pártos azonban a notesza mellett nem kizárólag a bevételi kimutatást hozta haza Borból, hanem a Bregenz altáborba vitt munkaszolgálatosok névsorát is. A négy oldalon, tízesével betűrendbe szedett névsor – az ő nevével együtt – összesen 557 nevet tartalmaz.¹⁹ A lista valószínűleg a Berlin táborból történt indulás előtt két nappal íródott, amikor is ezt rögzítette naplójában: „Egész nap kimaradásokat és névsorokat gyártok.”²⁰ A Pártos kézírásával készített névsorban a nevek mellett különböző – utólag megfejthetetlen – jelöléseket találunk. (Nevek piros ceruzával áthúzva, a nevek előtti sorszámok kék ceruzával kipipálva, bekarikázva.) Mindez annyit mindenképpen elárul, hogy egy „használatban lévő”, hivatalosan elkészített névsort hozott haza. Pártos ezzel nagy szolgálatot tett az utókornak, mert így pontosan azonosíthatóvá tette a Bregenz altáborba került zsidó munkaszolgálatosokat, egyben meghatározhatóvá vált az altábor pontos létszáma is.

¹⁸ A 11 1470. eln. KMOF–1943. sz. rendelet meghatározta a pengő és a dinár átváltási arányát: 1 dinár 0,0837 pengőt ért.

¹⁹ A ma is jól olvasható névsor négy (A/4) oldalt tesz ki, oldalanként három oszlopba sorolva a sorzámmal ellátott nevekkel. A hely- és dátummegjelölés nélküli sárga papíron semmilyen azonosításra alkalmas jel (fejléc, pecsét, szám, aláírás stb.) nincs. A névsor alapos, igényes munkát mutat, elkészítéséhez időre volt szükség. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában.

²⁰ *Napló*, 1944. szeptember 27.

A tárgyi dokumentumok

A Pártos Imre által hazahozott bori notesz fedelének belső oldalára két tárgyi dokumentumot ragasztottak be utólag. Pártos megtartotta és noteszébe ragasztotta a „faszámát” (1535). A bori táborokban ugyanis minden magyar munkaszolgálatosnak a katonasapka baloldalán egy falapra írt azonosító számot („faszámot”) kellett viselni. A négy vagy ötjegyű faszámot sokan a felszabadításukat követően is magukkal hozták és megtartották. Ismert Dénes Jánosnak²¹ a cfáti múzeumban őrzött faszáma (12 159).²² Néhány fényképfelvétel is fennmaradt egy a sapkáján faszámot (12 714) viselő felszabadított munkaszolgálatosról.²³

A noteszébe ragasztott másik tárgynak csak a jól körülhatárolható, köralakú helye látszik. A hagyatékban azonban egy külön zacskóban fellelhető volt az emlékérem, amelynek az egyik oldalán megmaradtak a notesz belső oldalából származó, narancssárga papír-darabkák.²⁴ Az emlékérem egyik oldala teljesen üres, megdolgozott felületén viszont évszám („1944. VI. 15.”),²⁵ felirat („Bor”) és további számok, betűk találhatók. (Az utóbbiak olvashatatlanok!) Felmerül a kérdés, hogy vajon ez lenne-e az az emlékérem, amiről a naplójában Pártos így ír: „Vésnököm emlékérmét készít részemre, melyhez ezüstláncot szerzek. Nem vagyok babonás, de úgy érzem, a rávéssett szavak erőt fognak adni a bajban.”²⁶ A noteszbe ragasztott emlékérem azonban valószínűleg egy másik emlékérem lehet, mivel ezen nincsenek szavak, nem lehet rá ezüstláncot tenni, továbbá a megmunkálás színvonala sem vall vésnök szakemberre.

Az emléktárgyak, ezen belül pedig az emlékérmek készítésének szokása elterjedt volt Borban. Erre a célra általában öt vagy tíz dináros fémpénzt használtak. A munkaszolgálatosok a fémpénz egyik, teljesen lecsiszolt oldalára szokták bevésni a számukra fontos adatokat, üzeneteket. Más esetekben a sima felületre egy kis fényképet, a szerelmük arcképét ragasztották. Ezüst vagy gyakrabban a bányarobbantásoknál használt színes drótból készítettek hozzá láncot. A medál így nyakba akasztható ajándék lett.²⁷ Ismeretes egy szintén a Bregenz altáborban 1944. augusztus 31-én készített, szakszerűen gravírozott emlékérem. Ennek a később „egyedi háborús érmeként” az Amerikai Egyesült Államokban elárverezett emlékéremnek a címzettje is feltehetően a munkaszolgálatos szerelme volt.²⁸

²¹ Dr. Dénes János Tamás (a. n. Bíró Margit; Budapest, 1925. április 25. – Nagykanizsa, 2002. december 23.) a Westfalen altábor foglya, majd szabadulása után partizán. Budapesti fogtechnikus, rendőr őrnagy, osztályvezető.

²² Dr. Dénes János Tamás azonosítási faszáma (12 159). Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát (Izrael). Munkaszolgálat a bori táborokban. Fényképek. „A bori táborokban sapkán viselt azonosító szám” aláírású fénykép. www.hjm.org.il. (letöltés: 2019. okt. 3.)

²³ Jalsovszky Katalin: *A magyarországi holokauszt-fotográfiák archiválásának és publikálásának problémái* (2. rész). *Munkaszolgálatosok Borban, a tábor felszabadulása után*. Fotóművészet, 59. évf. (2016) 3. sz. 7–9. sz. képek. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201603/tortenet_i_fotografiai2. (letöltés: 2019. okt. 4.)

²⁴ Az ötforintos nagyságú, durva megmunkálási érme eredetileg fémpénz lehetett. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában található.

²⁵ Pártos Imre Borba érkezésének a napja. *Napló*, 1944. június 15.

²⁶ *Napló*, 1944. augusztus 25.

²⁷ Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely (HDKE, 2013., rendező kurátorok: Szécsényi András és Huhák Heléna). Schwartz Imre bori munkaszolgálatos nyaklánc-ajándéka Singer Ilonának. <http://musz.hdke.hu/#egy-targy-egy-tortenet#bor-munkaszolgalat-szerbiaban>. (letöltés 2019. szept. 3.)

²⁸ A szerb dinár pénzérme gondosan megmunkált egyik oldalára kerültek fel a szövegek (körbe vésve: „BOR BREGENZ – LAGER”. Középen, folyó írással bevésve: Földi Fanni [?], továbbá két

A felszabadulás, vándorlás és megérkezés Szegedre

Románia és Bulgária kiugrása a háborúból gyors visszavonulásra kényszerítette a németeket Borból. Először az altáborokból vonták vissza Borba a magyar munkaszolgálatosokat. Pártos Imre a Bregenz altáborban lévőkkel együtt ekkor kerül a Borban lévő Brünn nevű táborba (1944. szeptember 4.). Bori időszakának második, közel két hónapig tartó szakasza ez, amely önmagában is két – a Brünn és a Berlin táborban töltött – időszakból áll. Mindkét bori táborban sokkal rosszabb volt a helyzet (és az ő helyzete), mint a Bregenz altáborban, miközben az ő írni és egyben védett pozíciója megmaradt. Hosszú várakozás után a Berlin táborból Magyarországra indított második csoportba került. A korábban elindított első csoport tragikus sorsával ellentétben az ő csoportját a Tito-partizánok felszabadították (1944. szeptember 30.). Pártos Imre bori munkaszolgálatos időszaka és ezáltal a naplója leghosszabb része itt véget ért. A háborúnak és az életveszélyes helyzeteknek azonban nem volt végük. A szerb hegyek közötti, közel két hónapos, kalandos vándorlásnak talán a legnehezebb része Kučevóhoz kötődik. A németek ugyanis váratlanul visszafoglalták a már a partizánok kezén lévő és a volt bori munkaszolgálatosokat nagy számban befogadó szerb várost. Pártos naplójának leírásai egybecsengenek a kučevói támadásról részletesen beszámoló Andai Ferenc,²⁹ volt bori munkaszolgálatos visszaemlékezésével.³⁰ Pártos és Andai egymástól függetlenül Kučevo után ugyanabba az irányba ment tovább.³¹ A mintegy 2400 felszabadított bori munkaszolgálatossal ellentétben nem Románia felé, Aradra vagy Temesvárra vitt az útjuk, hanem Nagybecskerekre, majd Szegedre. Pártos alig két héttel később (1944. október 24.) érkezett meg Szegedre, mint ahogyan a város felszabadult. Andai hamar elhagyta a várost, és a számára nagyobb biztonságot és jólétet jelentő Temesvárra ment. Pártost is fenyegette a „málenkij robot”-ra hurcolás veszélye, és barátai őt is hívták Temesvárra, ő mégis Szegeden marad. Itt a református otthonban megvendégelték, ingyen szállást adtak neki, az ügyvédi kamarától tudott segílyt kérni, a város pedig gyorssegélyben részesítette. Szegeden ismét polgárnak érezte magát. Ehhez életének négy fontos változása mindenképpen hozzájárult. Bevonulása óta először élvezhette a városi civilizáció adta kényelmet (színház, mozi, cukrászda, fürdő stb.), ismét legitim módon, igazolványokkal védve élhetett.³² Lényeges változást jelentett, hogy megismerkedett Antalfy György híres szegedi halkereskedővel és

olvashatatlan szó és olvashatatlan aláírás). Forrás: Egy német nyelvű, ma már elérhetetlen internetes aukciós oldalon találtam meg az emlékérmét. (A tárgy megnevezése: „Serbia WW2 POW coin engraved 31-8-1944 Bor Bregenz Lager UNIQUE”). A meg nem nevezett tulajdonos az Amerikai Egyesült Államok Arizona államában fekvő Prescott városban kínálta eladásra az emlékérmét. (Kikiáltási ára 999,99 USA dollár volt, és 2004. szeptember 4–6. között lehetett rá licitálni.)

²⁹ Andai [Goldberger] Ferenc (a. n. Grünbaum Blanka; Budapest, 1925. április 15. – Ottawa, 2013. július 29.) a Heidenau altáborban volt munkaszolgálatos. Budapesti újságíró, író, kanadai történész, intézetvezető, egyetemi oktató, 1957-től élt Kanadában.

³⁰ Andai Ferenc: *Mint tanú szólni. Bori történet*. Budapest, 2003. 115–132.

³¹ Pártos Imre visszament a partizánok által visszafoglalt Kučevóba. Az ott kiállított igazolást a szerb és az orosz katonai parancsnokság egyaránt ellátta pecsétjével és a keltezés dátumával (1944. október 17. és 1944. október 19.). Eredeti, kézzel írt, négy pecséttel ellátott, két helyen aláírt igazolás. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában.

³² Pártos Imre két dokumentummal tudta igazolni magát Szegeden. A szegedi, magyar nyelvű igazolványát 1944. október 24-én állította ki Szeged szabad királyi város katonai ügyosztálya. (Eredeti nyomtatvány, kézírással kitöltve, lepecsételt, fénykép nélküli igazolvány.) A másik a Szeged katonai parancsnoksága által 1944. november 3-án kiállított, cirill betűs igazolás. (Eredeti, kézzel írt, két soros, lepecsételt igazolás.) Mindkettő Pártos Imre hagyatékában, a hozzátartozók tulajdonában.

családjával. Ők barátságukba, családjukba és házukba fogadták.³³ A huszonhárom éves, válfőfélben lévő lányukkal és kétéves unokájukkal – ameddig ez a naplóból követhető – bensőséges kapcsolatot ápol. A szegedi „megállapodottság” jeleként fogható fel, hogy noteszének adatokat tartalmazó, addig üresen hagyott részébe ekkor írta be nevét („Dr. Pártos Imre”) és a neki is otthont adó Antalfy család lakcímét („Szeged, Gr. Apponyi utca 19.”).³⁴ Pártos Imre szegedi életében a negyedik, utólag sorsdöntőnek nevezhető változás az volt, hogy a városházán segédtisztviselői ingyen-állást lecserélte a rendőrnymozói munkakörre. Egyre több munkája lett a rendőrségen. Annyit írt csak erről, hogy „kihallgatok, előzetes letartóztatást is foganatosítok, internáltak”.³⁵ A neki tetsző rendőrségi munkáról, az egyre növekvő munkateherről és munkájának elismeréséről ugyan értesülünk tőle, de a részletekről nem tudunk meg semmit.

Pártos Imre az 1944-es év utolsó napján befejezte a rendszeres naplórírást. Ezt követően a noteszébe még öt fontos, rövid bejegyzést tett 1945. június 5. és 1947. szeptember 30. között.³⁶ Ezek között szerepelt Császár János bori keretlegény szegedi elítélésére és kivégzésére vonatkozó dátum (1945. augusztus).³⁷ A munkahelyváltozással kapcsolatban annyit írt noteszébe, hogy 1945. június 5-én „államügyészé neveztek ki”³⁸ Szegeden. Megváltozott családi állapota is, mivel elvált a bori noteszében többször említett szerelmétől, és új házasságot kötött (1946. január 26.).³⁹ Felesége azonban nem a naplójában emlegetett Antalfy Erzsébet, hanem a szegedi gyermekorvos, dr. Nagy Klára lett.⁴⁰ A napló utolsó bejegyzésében pedig azt írta, hogy „pompás fiúcska apja vagyok” (1947. szeptember 30.).⁴¹ Fia napra pontosan három évvel azután született, hogy a partizánok felszabadították őt, és visszanyerte szabadságát.

A notesz jelentősége

A bori notesz Pártos Imre összesen huszonhét hónapig tartó, további életét is döntően befolyásoló időszakának meghatározó dokumentuma. A noteszt elsődlegesen a mindennapi naplóríráshoz használta, azután néhány fontos életesemény időpontjának a rögzítésére. A naplót bevonulásától kezdve végül is 1947 őszéig vezette. A notesz írott és tárgyi dokumentumokat egyaránt tartalmaz. A noteszbe írt naplón kívül a notesz részét képezi a végére tett levél is.

³³ Antalfy György (Szeged, 1898. április 9 – Szeged, 1980. november 29.) az egyik leghíresebb, 1920 és 1944 között a leggazdagabb szegedi halászmester volt. Felesége Kovács Erzsébet, lányuk Antalfy Erzsébet (Szeged, 1921. július 6 – ?), unokájuk Mukey (becenév) (Szeged, 1942–?). *Napló*, 1944. december 18.

³⁴ A Szeged belvárosában lévő Gr. Apponyi Albert utca 19. számú ház (ma: Oskola utca 19.) egy egyemeletes, tetőtér beépítésű, négyablakos ház, amelyben ma a Dóm Patika működik.

³⁵ *Napló*, 1944. december 2.

³⁶ Az öt bejegyzést egymás alá, a notesznek az 1945. január 1. és 1945. január 5. közötti két oldalára rögzítették.

³⁷ Császár János főtörzsőrmestert 1945. augusztus 3-án végezték ki a szegedi Csillag börtönben.

³⁸ Az „államügyi” valójában ekkor még népiügyi munkát jelentett.

³⁹ Pártos Imre és Kátai Hedvig válását kimondó ítélet 1946. január 22-én emelkedett jogerőre. Végzés. Budapesti Törvényszék. Budapest, 1.P. 38320/5. sz. 1945. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában.

⁴⁰ Dr. Nagy Klára (a. n. Reichtál Vilma; Szentés, 1914 – Budapest, 1991. június ?) gyermekgyógyász, belgyógyász, az Országos Idegsebészeti Intézet osztályvezető főorvosa.

⁴¹ Dr. Pártos Imre László (a. n. Nagy Klára; Budapest, 1947. szeptember 30 – Budapest, 2015. október 11.) orvos, neurológus, pszichiáter.

Itt őrizte ugyanis első feleségének hozzá írt, gondosan összehajtott „búcsúlevelét” is.⁴² A notesz elejére pedig a bori munkaszolgálat két fontos tárgyi dokumentumát ragasztotta be. A notesz így sokkal több, mint egy napló, emléktárgy. Egy lezárt életszakasz emlékeinek gyűjteménye. A hagyatékban fennmaradt dokumentumok sora igazolja a naplóban leírtak hitelességét. Mindez a legértékesebb bori naplók egyikévé avatja Pártos Imre naplóját.⁴³

Pártos naplója bármennyire is fontos, annak hiányosságairól is szót kell ejteni. A naplójában végig nagyon szűkszavú. Ennek objektív (az említett terjedelmi korlátok) és szubjektív oka (Borban titokban írta) is volt, mégis mint „egy bori írnok” naplója hiányérzetet kelt. Munkaszolgálatának teljes időtartama alatti írnoksága során sokkal többet láthatott, tudhatott, mint amennyit erről írt, mint amire utalást tett. Naplójának tömörsége később a nem kevésbé jelentős vándorlás és a szegedi időszak alatt is megmaradt. Az utóbbi esetében azért is fájó az információ hiánya, mivel szokatlan szemszögből, egy budapesti illetőségű, Szerbiából visszatért volt bori munkaszolgálatos zsidó szemével láthatta a nehezen magára találó várost. Nem lett volna érdektelen többet tudni az egész későbbi életpályát alapvetően meghatározó döntéséről sem, amellyel elfogadta a szegedi népjegyzési kinevezést.

A szegedi és budapesti népjegyzés, valamint népjegyzés helyettes

A szegedi népjegyzés

A negyvenhárom éves Pártos Imre szegedi polgár és népjegyzés lett. Ma már kideríthetetlen, hogy kinevezésében volt-e bármilyen szerepe Antalffy György halászmester felelős politikai beosztásokba került jogász fiának. (Dr. Antalffy György 1945-ben szegedi főispáni titkár, majd polgármester-helyettes lett.)⁴⁴ Mindenesetre Pártos Imrének a kinevezés előtt (1945. június 5.) át kellett esnie előzetes vizsgálaton, ahol igazolnia kellett magát, antifasiszta mivoltát és a háború alatti szerepét. Nyilvánvalóan előnyt jelentett, hogy már 1944. december 2-től rendőrtiszt munkakörben dolgozott Szegeden. Rendelkezett még a háború előtt letett ügyvédi szakvizsgával, így kinevezésének szakmai akadályai sem voltak. A jogszabályoknak megfelelően a szegedi Nemzeti Bizottság ajánlását követően az igazságügy-miniszter nevezte ki a városban kinevezett négy népjegyzés egyikeként. Tizenhat hónapon keresztül, egészen 1946. október 31-ig töltötte be ezt a politikai és szakmai tekintetben felelősségteljes munkát. Ezt követően Budapestre került hasonló munkakörbe.⁴⁵

⁴² Pártos Imre bori noteszében tartotta Kátai Hedda neki szóló, géppel írt, egyoldalas levelét (Bukarest, 1946. február 20.). A levél tartalma szerint Kátai Hedda 1946. január 12-én új házasságot kötött Bukarestben. Második férjével 1946 márciusában készült kivándorolni Braziliába.

⁴³ Csapody Tamás: *A bori munkaszolgálat emlékezete a bori naplók tükrében*. Századok, 153. évf. (2019) 4. sz. 673–690. A tanulmány leadásának idején még nem ismertem Pártos Imre naplóját.

⁴⁴ Dr. Antalffy György (a. n. Kovács Éva; Szeged, 1920. június 1. – Szeged, 1993. december 26.) jogász, az állam- és jogelmélet szakértője, főispáni titkár, polgármester-helyettes, a Délmagyarország című napilap főszerkesztője, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem, majd a József Attila Tudományegyetem dékánja, rektora. Részletes életrajzát lásd: Révész Béla: *A szocialista állam és professzora*. Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához. <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html>. (letöltés 2019. okt. 5.)

⁴⁵ A népbíróságok és a népjegyzészek szerepe, melyek működésében az igazságszolgáltatás (a jogos felelősségre vonás és jogos büntetés), valamint a bosszú, az erőszakkal kikényszerített vallomások, a politikailag befolyásolt ügymenet és ítékezés jogellenessége, valamint a koncepció jelleg egyaránt tetten érhető, máig vitatott. Ugyanakkor a népbírósági perek nem kezelhetők egységesen, azokat az ítékezés helye és időpontja, az apparátus emberi hozzáállása és szakmai felkészültsége egyaránt befolyásolta. A népbíróságok működéséről lásd: Papp Gyula: *Az igazoló eljárások és a háborús*

A háború befejezését követően minden magyarországi törvényszéki székhelyen népbíróságot kellett felállítani 1945 elején.⁴⁶ Szegeden már 1945. március 4-én határoztak a testület felállításáról,⁴⁷ elsőként az országban, és az első szegedi népbíróági tárgyalási napot 1945. március 14-én tartották meg.⁴⁸ A népbíróságok kizárólagos jogkörrel ítélezhettek a háborús vagy népellenes bűntettelt elkövető polgári személyek és a fegyveres erők tagjai felett. A Magyar Kommunista Párt (MKP) hegemoniára törekvésének következtében 1946. március 23-án a népbíróságok jogkörét kitágították, és már kifejezetten politikai ügyekben, 1947-től kezdve pedig koncepciós perekben is ítéleztek. A helyi népbíróságok voltak az elsőfokú bíróságok, a Budapesten székelő Népbíróságok Országos Tanács (NOT) pedig a másodfokú bíróság. A népbíróságok mellé népjegyészégeket állítottak fel. A népjegyész képviselte a közvédat, ő rendelhette el a letartóztatásokat, őt illették meg a váddal kapcsolatos jogok. A NOT előtt a népfőjegyző és helyettesei képviselték a vádat. Őket az igazságügyi miniszter javaslatára a kormány nevezte ki.⁴⁹ A népbíróságok hivatalosan 1950. január 1-jén, míg a NOT 1950. április 1-jén fejezte be az ítélezést.

A népbíróságok országsszerte rohammunkában dolgoztak. Az egyik legnagyobb ügyszámmal a szegedi népbíróság rendelkezett.⁵⁰ Pártos Imre népjegyészi munkájáról a népbíróági aktákból és a helyi sajtóból vázlatos képet kaphatunk. A szegedi és Szeged környékén megjelenő lapok mintegy harmincöt esetben számoltak be olyan népbíróági ügyről, amelyben Pártos Imre szerepelt népjegyészként.⁵¹ Olyan különösen fontos háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásának ügyében képviselte a vádat, mint Szeged volt gettóparancsnokának, volt rendőrfőkapitányának, volt főispánjának, volt helyettes polgármesterének és a Csillag börtön volt őrparancsnokának népbíróági perében. Mindemellett természetesen eljárta kisebb súlyú ügyekben is.⁵² Pártos Imre számos esetben volt népjegyész zsidó munkaszolgálatosok katonai felettéseinek népbíróági perében. A már említett, 1945 augusztusában Szegeden halálra ítélt és kivégezt Császár János bori keretlegény elleni perben azonban – sem tanúként, sem pedig népjegyészként – nem működött közre.⁵³ Népjegyészként vett részt viszont legalább két olyan esetben, amikor volt bori keretlegényt ítélt el a népbíróság.

bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. Aetas, 24. évf. (2009) 2. sz. 162–179.; Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború után Budapesten.* Budapest, 2012.; Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás? Népbíróság-történeti tanulmányok.* Kecskemét, 2011.

⁴⁶ 1945. január 25-án bocsátották ki a népbíráskodásról szóló 81/1945. ME sz. rendeletet (Nbr.), amely 1945. február 5-én lépett hatályba. Ezt módosította az 1945. április 27-én elfogadott rendelet és az 1945. május 1-jétől hatályos 1140/1945. ME rendelet (Nbr. nov). Mindezt további két rendelettel együtt az 1945. évi VII. törvénycikk emelte törvényerőre, ami 1945. szeptember 16-án lépett hatályba.

⁴⁷ Nánási László: *A magyarországi népbíráskodás joganyaga.* In: Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás,* 14.

⁴⁸ Farkas Csaba: *A Szegedi Népbíróság működésének politikai körülményei és jellegzetességei.* In: Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás,* 88–99.

⁴⁹ Lásd bővebben: Papp Attila: *Néptörvényszék, Népbíróság, és népbíróági jog Magyarországon.* Etudomány, 9. évf. (2011) 4. sz. 7–141.

⁵⁰ Farkas: *A Szegedi Népbíróság működésének politikai körülményei és jellegzetességei,* 85–122.

⁵¹ Elsősorban a Szegedi Népszava és a Délmagyarország, ritkábban a Szegedi Kis Újság, a Makói Népszava és a Szentesi Lap közölt hírt Pártos Imrével kapcsolatban.

⁵² Például Rózsavölgyi György csendőr őrmester esetében. Vincze Gábor: *Csendőrsorsok az 1945 utáni évtizedekben. Kutatási problémák és kérdőjelek.* Belvedere, 31. évf. (2019) 2. sz. 91–97.

⁵³ Császár János háborús bűntette. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL CsML), Szeged. Nb. 206/1945.

Az egyikük Vida István százados,⁵⁴ aki a Berlin tábor, majd pedig a Voralberg nevű altábor gazdasági főnöke volt. A népbíróság végül népellenes büntett elkövetése (munkaszolgálatosok élelmezésének elsikkasztása) miatt két év, börtönben végrehajtandó szabadságvesztésre ítélte. (A büntetést le is töltötte.)⁵⁵ A másik elítélt bori keretlegény, Palócz Mihály őrzetető,⁵⁶ aki a Rhön nevű altáborban volt szolgálatvezető. Zsidó munkaszolgálatosokat vert, és a parancsnok által kiszabott büntetéseket kegyetlenül hajtotta végre. A szegedi népbíróság háborús büntett elkövetése miatt első fokon tíz év kényszermunkára ítélte, amit a másodfok három évre mérsékelte.⁵⁷

Pártos Imre a népbírósági munkáról jogi és politikai előadásokat tartott Szegeden. A helyi újság „Szeged demokratikus társadalmainak egyik népszerű” tagjaként és „Szeged egyik legképzettebb népjúrist”-eként szövegezte róla.⁵⁸ Ismertségét jelzi, hogy a *Szegedi Népszava* és a budapesti *Világosság* egyaránt beszámolt házasságkötéséről „az ismert szegedi gyermekorvossal”, dr. Nagy Klárával.⁵⁹ Pártos Imre majdnem pontosan két év után hagyta el a várost: saját kérésére Budapestre helyezték át. Először budapesti népjúrist (1946. október 27.),⁶⁰ majd államügyész (1946. december 10.) lett.⁶¹ Mintegy hat hónap elteltével tovább emelkedett a hivatalos ranglétrán, és kinevezték népfőügyész helyettesnek (1947. június 6.).⁶²

A budapesti népjúrist és népfőügyész helyettes

Pártos Imre az országos szinten is kiemelkedően fontos szegedi népjúristi posztot felcserélte tehát a budapesti népjúristi munkára. Kezdetben első-, majd másodfokon képviselte a közbírádat. Munkájával kapcsolatban, akárcsak szegedi időszakára vonatkozóan, szintén a népbírósági perek anyagaira és a korabeli sajtó híradásaira tudunk támaszkodni. A teljesség igénye nélkül az 1946 végétől 1948 közepéig tartó időszakban az alábbi hat fontos népbírósági ügy valamelyik szakaszában járt el. (A népbírósági ügyeket Pártos Imrének az ügyekben való részvétele szerinti időrendi sorrendben említem.):

Pártos Imre képviselte a vádat⁶³ a budapesti Városház utca 14. számú nyilasházban folyó tömeges gyilkosságok egyik elkövetőjének, Andrejkovics Bélának⁶⁴ a népbírósági perében.⁶⁵ Ebben a nyilasházban gyűjtötték össze és kínozták meg a zsidókat a Duna-parti kivégzések előtt. Ez történt többek között az egyik védett házból (Jókai utca 1.) 1945. január 8-án elhurcolt nyolcvan zsidóval is. A vádlott is részt vett több személy előállításában, bántalmazásában, kifosztásában és meggyilkolásában. Andrejkovics Bélát háborús és népellenes bün-

⁵⁴ Vida István (a. n. Frunda Emília; Jászberény, 1907. március 30. – ?) hadtáp százados, segédmunkás.

⁵⁵ Vida István népellenes büntetése. MNL CsML, Szeged. Nb. 1200/1945.

⁵⁶ Palócz Mihály (a. n. Hódi Piroska; Szeged, 1918. április 10. – ?) tartalékos őrzetető, gyári munkás.

⁵⁷ Palócz Mihály háborús büntetése. MNL CsML, Szeged. Nb. 1106/1945.

⁵⁸ *Délmagyarország*, 1946. október 9. 3. évf. 226. sz. 3.

⁵⁹ *Szegedi Népszava*, 1946. január 27. 2. évf. 23. sz. 3.; *Világosság*, 1946. február 10. 2. évf. 34. sz. 7.

⁶⁰ *Magyar Közlöny*, 1946. október 27. 246. sz. 1.

⁶¹ *Magyar Közlöny*, 1946. december 10. 282. sz. 1.

⁶² *Igazságügyi Közlöny*, 1947. június 30. 56. évf. 6. sz. 173.

⁶³ Sz. n.: *Kivégezték a városházutcai nyilas terroristát*. *Népszava*, 1946. november 27. 74. évf. 269. sz. 4.

⁶⁴ Andrejkovits [Andrejkovits] Béla (a. n. Andrejkovits Paula; 1911. január 19. – Budapest, 1946. november 26.) autószerelő.

⁶⁵ HU Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban HU BFL) - XXV.2.b - 13380 - 1946., HU BFL - XXV.1.a - 4635 - 1946.

cselekmény elkövetése miatt kötélt általi halálra ítélték, és mivel ügye nem került a NOT elé, az ítéletet a kihirdetés napján, 1946. november 26-án végre is hajtották.⁶⁶

Pártos Imre mint budapesti „soros népügysz” képviselte a vádat Kolosváry-Borcsa Mihály⁶⁷ nyilas sajtófőnök ügyében. A Sztójay- és a Szálasi-kormányok államtitkára, a média és a kultúra „teljes zsidótalanításával” megbízott Kolosváry volt az, aki huszonkettő vagonnyi, mintegy 500 ezer „zsidó” kötet megsemmisítését rendelte el (1944. június). A „főbb háborús bűnösök” között nyilvántartott⁶⁸ Kolosváryt a budapesti népbíróság halálra ítélte.⁶⁹ Ügye nem került a NOT elé, így a jogerős ítéletet végrehajtották. A korabeli újságbeszámoló szerint a kivégzésénél hivatalból jelenlévő Pártos Imre beszélt az elítélttel utoljára, és – az ilyen esetekben szokásos módon – adta át őt a kivégzőosztag parancsnokának.⁷⁰ Az 1946. december 6-án kivégzett Kolosváry-Borcsa Mihályt a Rákoskeresztúr Köztemető 298-as parcellájában temették el. Néhány sírhellyel odébb, de ugyanabban a sorban nyugszik, mint a szintén Budapesten kivégzett hírhedt bori keretlegény, Asztalos Ferenc szakaszvezető, az első hazaindított bori csoport parancsnokhelyettese, Juhász Pál főhadnagy, valamint Tóth András bori hadapródörmmester.⁷¹

Bilkey Papp Zoltán⁷² orvostanhallgatót a budapesti népbíróság halálra ítélte 1946. május 18-án. Szinte napra pontosan egy évvel később a NOT helybenhagyta az elsőfokú ítéletet (1947. május 19.). A NOT előtt a vádat Pártos Imre népfőügyész helyettes képviselte.⁷³ Az MKP beavatkozott a nyomozásba és a perbe. A jogerős ítélet indokolása szerint Bilkey 1944-ben nyilas különítmény tagjaként kivégzésekben, 1945 júliusában az új demokratikus rend elleni szervezkedésben vett részt. Az összeesküvésben mintegy negyvenen merényleteket terveztek Budapesten az új politikai nomenklátúra prominens szereplői ellen, többek között a népügyészség vezetői és maga Rákosi Mátyás ellen is. Kommunistákat szidalmazó röplapokat szórtak, és antiszemita jelmondatokat írtak a falakra. Tildy Zoltán köztársasági elnök – fiatal korára való tekintettel – megkegyelmezett Bilkeynek, és az ítéletet életfogytig tartó kényszermunkára változtatták. Négy évvel később azonban, a szokásjogot súlyosan megsértve Molnár Erik igazságügy-miniszter a halálbüntetés végrehajtását kezdeményezte, s a NET jóváhagyásával Bilkeyt 1951. január 24-én kivégezték.⁷⁴

⁶⁶ Jogerős volt a népbíróságok ítélete, ha a népbírók mindegyike egyetértett az ítélettel. Ellenkező esetben az ügy automatikusan a NOT elé került. A vádlottak fellebbezési joga ezen túlmenően is korlátozott volt.

⁶⁷ Dr. vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály [Kolosváry-Borcsa Mihály/Kolossváry Borcsa Mihály/Kolosvári-Borcsa Mihály] (a. n. Kolosváry Margit; Kolozsvár, 1896. június 27. – Budapest, 1946. december 6.) újságíró, címzetes államtitkár, országgyűlési képviselő, lapszerkesztő, sajtófőnök, az Országos Magyar Sajtókamara elnöke.

⁶⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 4.1. A-712. Főbb háborús bűnösök anyagából fotómásolatok. (Itt huszonhat háborús bűnöst soroltak fel.)

⁶⁹ HU BFL - XXV.2.b - 13981 - 1945.

⁷⁰ Sz. n.: *Zuhogó esőben kivégezték Kolosváry-Borcsa Mihályt*. Kis Újság, 1946. december 7. 60. évf. 278. sz. 3.

⁷¹ Kolosváry-Borcsa Mihály: 22. sor, 8. sírhely. A 298-as parcellában eltemetett személyek névsora. ÁBTL 2.1.-X/29/1. 36–39.

⁷² Bilkey Papp Zoltán [Bilkei Papp Zoltán/Bilkei Zoltán] (a. n. Fazekas Ida; 1924. július 7. – Budapest, 1952. január 24.) orvostanhallgató.

⁷³ *Szabad Nép*, 1947. május 8. 5. évf. 103. sz. 6.

⁷⁴ Soós Mihály: *A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest, 2004. 81–106. <https://>

1946-ban kezdődött meg a nyilas hatalomátvétel után létrehozott politikai rendőrség vezetőinek felelősségre vonása. A legismertebb köztük Hain Péter⁷⁵ volt, aki az Állambiztonsági Rendészet (ÁR), vagyis a „magyar Gestapo” vezetője volt. Háborús bűncselekmény elkövetése miatt a fővárosi népbíróság halálra ítélte, és kivégezték (1946. június 27.). Hain Péter egyik legbizalmasabb beosztottja Cser István,⁷⁶ az ÁR baloldali, majd a szabotázs alosztályának vezetője volt. Ő közel egy évvel később jutott ugyanerre a sorsra (1947. június 4.).⁷⁷ A háborús és népellenes bűntett miatt már jogerősen halálra ítélt Cser István kegyelemben részesítése tárgyában megtartott nem nyilvános ülésen jelen volt Pártos Imre (1947. január 30.). A jegyzőkönyv tanúsága szerint Pártos Imre népfőügyész helyettes itt azt nyilatkozta, hogy „az elítéltet kegyelemre méltónak nem tartom”, „majd eltávozott a nem nyilvános ülésről”.⁷⁸

A Magyar Kommunista Párt várakozásaitól messze elmaradt a háború utáni első szabad választásokon (1945. november 4.) elért eredménye. Az MKP ennek ellenére szovjet nyomásra koalíciós kormányt hozhatott létre, amiben megtarthatta meghatározó státuszát. A belügyi és a fegyveres testületek feletti hatalmát arra használta fel, hogy feldarabolja, kiszorítsa, megsemmisítse politikai ellenfeleit. Az egyik legfontosabb likvidálandó célpontja a választásokon abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt és az MKP-nál szintén jobb eredményt elért Szociáldemokrata Párt (SZDP) volt. Megkezdődtek a koncepciók perek, elsőként a Magyar Község nevű szervezet tagjai ellen. A persorozat kapcsán több száz embert küldtek a vádlottak padjára, többeket kivégezték, és a kisgazdapártot sikerült végleg kiszorítani a hatalomból.⁷⁹ A kisgazdapárti Mistéth Endrét,⁸⁰ a Nagy Ferenc-kormány újjáépítési, majd építés- és közmunkaügyi miniszterét, valamint negyvennégy társát koholt vádak alapján állították népbíróság elé 1947-ben. A Magyar Község ellen indított egyik koncepció perben, a kisgazdapárti értelmiségi csoport ellen indított mellékperben ő lett a fővádlott. A demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekmény elkövetése miatt elítélt Mistéth Endrét első fokon 3,5 év börtönre (1947. augusztus 29.), másodfokon hat év kényszermunkára ítélték (1948. március 4.).⁸¹ A NOT elé került per első napján (1948. február 18.) Pártos

www.abtl.hu/iratok/cikkek/soos_haborus. (letöltés: 2019. jún. 17.). Földesi Margit: *A dr. Kádár-Bilkey-féle „összeesküvés”*. Valóság, 47. évf. (2004) 6. sz. 29–33.

⁷⁵ Hain Péter (Károlyfalva, 1895. május 31. – Budapest, 1946. június 27.), a nyilas puccs után kormánytanácsos, miniszteri tanácsos, rendőrségi detektív-főfelügyelő, az Állambiztonsági Rendészet vezetője.

⁷⁶ Cser István Huba (a. n. Baumgartner Jozefin; Ausztria, 1908. május 21. – Budapest, 1947. június 4.) rendőrnagyvezető, detektívfelügyelő, alosztályvezető.

⁷⁷ Az Állambiztonsági Rendészet magas rangú beosztottjai közül a népbíróság dr. Wayand Tibort, Koltay Lászlót és Kotsis Imrét szintén halálra ítélte, és kivégezték őket.

⁷⁸ Hain Péter, dr. Koltay László, Cser István vizsgálati dossziéja. ÁBTL 3.1.9. V-77426/b. Kegyelemi tanácskozás jegyzőkönyve, Budapest, 1947. január 30. NOT II. 4349/40. sz. 232.

⁷⁹ Székér Nóra: *A Magyar Község Története* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, doktori értekezés). Budapest, 2009. <http://mek.oszk.hu/08400/08480/08480.pdf>. (letöltés: 2019. jún. 16.)

⁸⁰ Dr. Mistéth Endre (a. n. Konstantinovics Emília/Constantinovits Emília; Buziásfürdő, 1912. szeptember 10. – Budapest, 2006. július 12.) hidépítő mérnök, államtitkár, miniszter, a németek elleni fegyveres ellenállás tagja, a budapesti hidak tervezője, az MTA doktora, címzetes egyetemi tanár, Széchenyi díjas.

⁸¹ HU BFL - XXV.1.a - 2815 – 1948.

Imre budapesti népfőügyész helyettes képviselte a vádat.⁸² Mistéth büntetését később meghosszabbították, így összesen nyolc év fogvatartás után szabadult 1955-ben.⁸³

Az SZDP egyik legjelentősebb vezetőjét, Peyer Károlyt⁸⁴ és tizenhárom társát 1947. február 16-án ítélte el a budapesti népbíróság. Peyer ellenezte a munkáspártok közös indulását az 1945-ös választásokon, és utána is tiltakozott az SZDP kommunistabarát politikája ellen. Letartóztatása előtt nyugatra menekült, majd New Yorkban telepedett le. A távollétében lefolytatott koncepciós perben összeesküvésben és kémkedésben való részvétel miatt nyolc év fegyházbüntetésre ítélték. Elítélt társai közül egy főt halálra, egy főt tíz év kényszerszolgálatára, míg a többséget három évig terjedő szabadságvesztésre ítélték.⁸⁵ Az 1948. július 2-i tárgyaláson a NOT előtt Pártos Imre népfőügyész helyettes foglalkozott a beadott semmisségi panasszal.⁸⁶ Az összeesküvés súlyosabb megítélését és ennek megfelelően súlyosabb ítéletek kiszabását indítványozta. (Peyer Károlyt a rendszerváltás után, 1989. december 14-én rehabilitálták.)

Pártos Imre szakmai és politikai súlyát mutatja, hogy a ritkán ülésező NOT jogegységi tanácsa előtt ő képviselte a népügyészség elvi álláspontját 1948 júliusában.⁸⁷ A népfőügyészségnek jogában állt ugyanis a rendes bíróságok előtt hozott bármilyen jogerős ítéletet a NOT jogegységi tanácsa előtt megtámadni, ha azt jogszabálysértőnek minősítette.⁸⁸ A jogegységi tanácsot a hírhejt dr. Major Ákos,⁸⁹ a Budapesti Népbíróság és egyben a NOT elnök vezette. Pártos Imre a három ügy közül kettőben halálos, egyben súlyos ítélet kiszabását indítványozta.⁹⁰

Az utolsó húsz év

A népbíróságok és a NOT megszűnését követően a kormány kinevezte Pártos Imrét főállamügyész helyettesnek (1950. február 16.).⁹¹ Mintegy öt év múlva a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a „Szocialista Munkáért Érdemérem” kitüntetésben részesítette a „Legfőbb Ügyészség területén végzett kiváló munkája elismeréséül”. Pártos ekkor a Legfőbb Ügyészség főosztály

⁸² Sz. n.: *Szerdán megkezdte a NOT a Mistéth-per feljebbviteli tárgyalását*. Kis Újság, 1948. február 19. 2. évf. 41. sz. 1.

⁸³ Demetrovics László: Dr. Klivényi, a népi demokrácia ellensége. Archivnet 2009. 9. évf. 6. sz. <http://www.archivnet.hu/cimkek/koztarsasag-ellenes-osszeeskuves>. (letöltés 2019. jún. 16.)

⁸⁴ Peyer [Payer] Károly (a. n. Frank Katalin; Városlőd, 1881. május 9. – New York, 1956. október 25.) vasmunkás, több kormányban volt különböző miniszteri tárca vezetője, a mauthauseni koncentrációs tábor foglya, a szociáldemokrata frakció vezetője, országgyűlési képviselő, a Szakszervezeti Tanács főtárgyalója.

⁸⁵ HU BFL - XXV.1.a - 3757 – 1947. HU BFL - XXV.1.a - 3334 – 1947.

⁸⁶ Sz. n.: *Súlyosabb ítéleteket kért az ügyész a Peyer-ügy NOT tárgyalásán*. Népszava, 1948. július 3. 76. évf. 150. sz. 4.

⁸⁷ Sz. n.: *A NOT jogegységi tanácsának legújabb határozatai (MTI)*. Magyar Nemzet, 1948. július 13. 4. évf. 158. sz. 1. A NOT elnökségi tanácsának ülést dr. Major Ákos, a NOT elnöke vezette.

⁸⁸ Papp: *Néptörvényssék, Népbíróság, és népbírósági jog Magyarországon*, 50–51.

⁸⁹ Dr. Major Ákos Antal Gyula [tasnádi Major-Maróthy] (a. n. Papp Mária; Újpest, 1908. május 23. – Budapest, 1987. május 26.) hadbíró ezredes, a Budapesti Népbíróság és a NOT elnöke, ügyvéd.

⁹⁰ Sz. n.: *Három katonatiszt ügyében súlyosabb ítéletet követel a NOT jogegységi tanácsától a népfőügyészség*. A Reggel, 1948. július 12. 21. évf. 29. sz. 2. Major Ákos visszaemlékezésében nem tett említést Pártos Imréről. Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest, 1988.

⁹¹ Magyar Közlöny, 1950. február 16. 28. sz. 1.

ügyésze volt (1954. december 24.).⁹² Nem tudjuk, hogy a Rákosi-korszak végén milyen beosztásban, milyen konkrét jogi munkakört töltött be. Erről ugyanis semmit nem árul el, hogy 1955 elején mint ügyész az ipari termékek védelméről írt szakcikket.⁹³ Nem ismerjük továbbá, hogy az 1956-os forradalom idején milyen álláspontot képviselt. A forradalom levezését követően azonban nem vett részt „az ellenforradalmárok” felelősségre vonásában, koncepciók perek lebonyolításában.⁹⁴

Pártos Imrének az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) nincs külön anyaga. Nevét mindössze két dossziében említik meg. A már említett Cser István háborús bűnös aktáján kívül az egy 1973-as budapesti röplapszórás kapcsán merült fel. Ebben az ügyben a rendőrség sok száz főre kiterjedő nyomozást folytatott le, amelynek során a látóköribe került a Pártos család. A felsorolt nevek között egyetlenegy helyen szerepel Pártos Imre, felesége és gyermekük neve.⁹⁵ Semmilyen nyoma nincs azonban annak, hogy az ügyben bármilyen módon érintett lett volna a család.

Pártos Imre az ötvenes évek közepétől nyugdíjba vonulásáig jogtanácsosként dolgozott. Erről a közel tíz éves időszakáról a rendelkezésre álló kevés adat egyike az, hogy részt vett egy vállalati jogász továbbképző tanfolyamon 1960–1961-ben.⁹⁶ A nyugdíjazásával kapcsolatos dokumentumokból pedig az látható, hogy folyamatos munkaviszony után az Építésügyi, majd az Építési és Városfejlesztési Minisztériumhoz tartozó (ÉM/ÉVM) Budapesti Szakipari Vállalat (Országos Szakipari Vállalat) jogtanácsosaként vonult nyugdíjba (1966. december 31.).⁹⁷ A nyugdíjjogosultság szempontjából figyelembe vehető szolgálati ideje 1929. január 1-jétől számítva 37 év és 179 nap volt.⁹⁸ Pártos Imre mintegy hét év múlva, hetvenegy éves korában halt meg Budapesten, a bori munkaszolgálatból történt megszabadulásának 29. évfordulóján (1973. szeptember 30.).

Köszönetet szeretnék mondani Pártos Imre hozzátartozóinak, akik minden segítséget megadtak a tanulmány megírásához és a források közléséhez. Szeretném megköszönni a segítséget Kiss Marianne szerkesztőnek, Lovas Andrea orvosnak, Mostbacher János kutatónak, Révész Béla jogász-szociológusnak (Szegedi Tudományegyetem), Soós Mihály levéltárosnak (ÁBTL) és Tóth Tamás temetőkutatónak.

⁹² *Magyar Közlöny*, 1954. december 24. 106. sz. 754.

⁹³ Pártos Imre ügyész: *Az ipari termékek minőségének a védelme*. Rendőrségi Szemle, 3. évf. (1955) 2. sz. 164–170.

⁹⁴ Pártos Imre neve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) 1956-os adatbázisában semmilyen összefüggésben nem szerepel. <https://perek56.hu/ords/f?p=1051:1>. (letöltés: 2019. jún. 18.)

⁹⁵ Jelentés. Budapest, 1973. május 16. Nytsz.: 3/8-151/73. Rendkívüli események dossziéja. „Sokszorosító” III. köt. „Hullámos” fedőnevű. ügynök. ÁBTL 3.1.5-O-17190/2. 3–4.

⁹⁶ Dr. Pártos Imre nevére kiállított igazolás. Magyar Jogász Szövetség, Budapest, 1961. május [?]

⁹⁷ Budapesti és Megyei Társadalombiztosítási Igazgatóság. Nytsz.: B-11-11458/1966/3. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában található.

⁹⁸ Dr. Pártos Imre jogtanácsos ügyében eljáró Társadalombiztosítási Igazgatóság határozata. Ügyszám: B-11-11.458/1966/12. Budapest, 1967. március 20. Pártos Imre hagyatéka, a hozzátartozók tulajdonában található.

PÁRTOS IMRE BORI NAPLÓJA⁹⁹

Június

5.

Bevonultam munkaszolgálatra Gödöllőre. Sok [olvashatatlan] kiderült, hogy fiatal vagyok, átvittek Jászberénybe. Késő este érkezünk. A vezető katonaiskolába vitt, ahol hering módjára a nagy koszban kénytelen voltam aludni.

6.

Korán reggel bejutottam a nagy laktanyába. Cca 15 000 ember. Orvosi vizsga. Sérvemmell együtt alkalmas vagy[ok]. Du. 120-ad magammal Jászfelsőszentgyörgyre meneteltem. 14 km, kánikula és a felszerelés szörnyű nehéz. Szállás istálló.

7.

Patakban fürdés, ismerkedés, henyélés és találgatás, vajon hová visznek. Lefekvéskor a tehén csapkod farkával és kalapomat intenzíven lekakálja.

8.

Csúnya esős idő. A tanyán ahol lakunk, óriási a sár. Undorodom a munkaszolgálattól. Szakasz p. k. [parancsnok] helyettesé neveztem ki magam, közben szeretnék megszökni. A tehén szorgalmasan csapkod.

9.

Teljes felszereléssel vissza Jászberénybe, itt szemle, a laktanyában nagy por és nagy undor. Itt alszunk, de visszaküldenek a tanyára, útközben a tizedes oldalukra terel [sic!], és szabad ég alatt, árokban alszunk.

10.

Reggel 7-kor vissza a gyakorlótérre, szemle, beosztás, megtudjuk, hogy Borba deportálnak, emiatt nagy az „öröm”. Du. bevagonírozás, hering módjára 42-en fekszünk, és éjjel

indul a szerelvény, 1700 emberrel az ismeretlenbe.

A teherkocsiban alig férünk el, és csak úgy lehet lefeküdni, hogy az első a sarokban megkezdte a befekvést, és a másik mellé feküdt és így tovább. A vagon egy szardíniásdoboz.

11. Vasárnap

A vonat átmegy Pesten a vasúti hídon. Isten veled, szép Budapest. A hangulat nagyon rossz. Úgy fekszünk, mint a heringek. Virarbin [?] bűdösebb lába elég bűdös, szerencsére a szokottnál rövidebb.

12.

A vonat hol megáll, hol meg tovább indul, hajnalban Pécsre érkezés, ahol borsófőzeléket adnak. Ettől az 1700 ember éjjel-nappal kakál.

13.

Eszék–Vinkovci–Belgrád. Tovább, tovább. A vasút mellett a háború nyomán felborult mozdonyok és leégett vasúti kocsik. Virarbin [?] lába bűdösebb, mint tegnap.

14.

Éjjel Niš alá érkezünk. Nagy angol légitámadás, a vagonajtókat kívülről bezárták, hogy találat esetében mindenki megdögöljön. Bombázás ellenére jól aludtam.

15.

Este megérkezés Borba. Mint a barmokat, úgy terelnek a tábor udvarára „Schnell – schnell”! Vacsorára és a kerettől csak pofont kapunk. Én utóbbit megúsztam. Szabad ég alatt alvás, közben csöpörög az eső.

16.

Reggel beosztás-elosztás, 650 emberrel kánikulában nekiindulunk a hegynek, 32 km

⁹⁹ Pártos Imre autográf, szürke tintaceruzával írt bori naplóját szöveghíven, a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. A naplója általában jól olvasható, de néhány helyen egy-egy szó olvashatatlanak bizonyult. Ezt minden esetben jelzem: [olvashatatlan]. A naplóban szereplő munkaszolgálatosokat nem sikerült minden esetben azonosítani, annak ellenére, hogy Pártos Imre hazahozta a Bregenz altáborban lévő teljes névsorát. Az azonosíthatatlanság oka: a naplóban megnevezett vezetékneven több munkaszolgálatos is szerepel a névsorban.

¹ Gyorsan! Gyorsan!

menetelés, azután érkezés egy barakk táborba: „Lager-Bregenz”. Ez lesz a nyomorunk új tanyája. Megjelent Császár János főtörzs a színen.

17.

Négy barakk van a tábor területén. Keresztények (fehér karszalagosok) a 4. sz. barakkban kapunk szállást. Így tehát nincsen valásvillongás.

18. Vasárnap

A tábor tüskés dróttal van körülvéve. Lélek a kapun se be, se ki. Mindennapi parancs a muszosnak, még lefekszni is alig szabad.

19.

Bent lakom a katonákkal. Táborparancsnok: Rozsnyai Károly hdgy. [hadnagy] szemüveges vékony halk ember, nem jó, nem rossz, ő közönyös. Holnap a többi.

20.

Szedima zls. [zászlós] a gh. [gazdasági]² ügyek intézője. Fiatal, pókhendi taknyos kölyök. Lovaglopálcával járkál és szeretne napi egy pofont lekeverni. Holnap folyt.

21.

Barcza zls. alacsony, kedves emberke. Civilben Nagykátán községi jegyző. Mindannyian szeretni fogjuk. Folyt köv.

22.

A Lampeitel³ (szakaszvezetőtől lefelé) nem rosszabb, mint a munkaszolgálatosokkal szokott lenni [sic!]. Nem komiszkodnak, hanem üzleteket kötnek. Óravásárlás és bónok.⁴ Folyt.

23.

Császár János főtörzs 39 éves, de 56-nak néz ki. [Olvashatatlan] hajt szörnyeteg. Hülye, buta, bosszúálló, szadista stb. olyan, mint egy szadista állat. Vigyázni kell, az ember ne kerüljön a közelébe.

24.

A táborban németek is vannak. Mind a TODT szervezet tagja. Ezek vezetik az építkezést, amit nekünk kell végeznünk.

25. Vasárnap

Ma van az emberek munkabeosztása. Én igyekszem ebből kimaradni. Talán sikerül irodába kerülni. Csak így vigyázhatok sérvemre és kondíciómra. Mindenkit lekopaszítanak.

26.

65 ember belmunkás (a tábor területén dolgoznak), a többi vasútépítő [olvashatatlan]. Körösszegi (irodai őrmester) részére már végeztem is írásbeli munkát.

27.

Kiszerveztem magam írnoknak. Dr. Kadosay Győző, pesti ügyv. [ügyvéd] is írnok. Rendes jó írása van. Én irányítom az írásbeli hadműveleteket, ő a végrehajtó közeg.

28.

Császár főtörzs táborrendet csinál. Ragyog minden a tisztaságtól. Ennek az az ára, hogy jó csomó ártatlan emberen végigpofoz. Hatalmas tenyere van, a többi elképzelhető.

29.

Császár a legnagyobb úr a táborban. Szigorú fegyelmi szabályok vannak, amelyek be nem tartása esetére kikötéseket helyeznek kilátásba.

30.

Sok pofon csattan el, és sok embert rendelkez vasárnap kihallgatásra. Dermedt riadalom üli meg az embereket.

Július

1.

Írnoki pozícióm erősödik. Holnap megismerk [sic!]. Úgy látszik, sikerül kikerülnöm a fizikai munkát, amitől undorodom. A zsidó

² gh.: gazdasági hivatal

³ Lampeitel az Organisation Todt (Todt/TODT Szervezet, OT) német katonai munkaszervezet tagja volt. Az OT szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

⁴ Bón: a szabadságra menő keretlegény és a munkaszolgálatos között létrejövő, olyan hivatalosan tiltott, írásos megállapodás, amelyben a keretlegény – busás haszon ellenében – vállalta, hogy pénzt (más esetben értéktárgyat, ruhaneműt, élelmet, levelet stb.) hoz az otthon maradt családtagoktól.

vallásúak valamennyi ruhájukra elől és hátul sárga csillagot festettek.

2. Vasárnap

Ebéd után megtörténtek a kikötések, aránylag enyhén csinálták, de maga a [olvashatatlan] borzalmas. Középkorhoz illő kínzás a XX. században. A magyar keret mulat, a németeknek nem tetszik.

3.

Barcza zls. megszólított „hogyan van dr. úr?” Jólesik az emberi hang. Különb. kutyába se veszik az embert. Nagyon vigyázok emberi méltóságomra. (!)

4.

Főtörzs barátságosan bánik az írnokokkal. Remélem, nem fog pofon vágni. A jóléti bizottság elnöke lettem, de ez nem nagy jelentőségű, mert a bizottságnak nincs pénze.

5.

Tábori lapot osztottak ki. Végre hírt adhatok magamról. Előre megfogalmazom az írni valót, hogy a kis papírlapot jól kihasználhasam.

6.

A tábor cca 1000 m magasan fekszik a tenger szintje fölött.⁵ A táj gyönyörű. Nem tudok gyönyörködni, mert állandóan esik az eső, és hideg van. Mi lesz ősszel?

7.

130-an lakunk a barakkban. Én egy 3 emeletes priccs legfelső emeletén alszom. Nagyon kemény a deszka. Lehet, hogy az idők folyamán majd megpuhul.

8.

Újság és rádióhírek érkeznek. Az angolok és oroszok gyönyörűen haladnak előre.⁶ Csak nekem lassú a menet. Nagyon szeretnék ott-hon lenni.

9. Vasárnap

A hét folyamán a főtörzs vagy 20 embert ösz-szegyűjtött kihallgatásra, akik legtöbbje megkapta a kétórás kikötést. Ez a vasárnapi szórakozása. A hadnagy szépen hozza a kikötési ítéleteket.

10.

Az idő felmelegedett. Shortban, ing nélkül lopom a napot, de úgy, hogy úgy lássák, sokat dolgozom. Az én „irodám” az asztalos-műhelyben van.

11.

Mindannyian az asztalosok által készített faszandálban járunk, mert a cipőket és bakancsokat elvették és elraktározták télire. Jó kilátások az itt maradást illetően.

12.

A külmunkásokat nem dolgoztatják agyon. Csak a belmunkásokat csépele napközben a főtörzs, de este már nem tesz különbséget.

13.

Az élelmezés egyszerűen szörnyű. Naponta 3x leves [olvashatatlan] minden tápérték nélkül. A hólyaghurutomtól és a sok levestől folyton pisilek.

14.

Éjjel 6x kellett felkelnem és kimennem. Kissé kellemetlen a meleg takaró alól pizsamában kimenni a hűvös éjszakába.

15.

Az emberek rettenetesen szenvednek az éhségtől. Napi 10 óra fizikai munkához kevés a porció-koszt. Nekem egyenlőre elég, mert nem végzek fizikai munkát, mindazonáltal lassan fogyok.

16. Vasárnap

A meleg változatlanul tart, már szép barna vagyok, akár a Kékesen lennék. Du. szokásos kikötések. Néhányan pókereznek (nagyban), én kibicelek nekik.

⁵ A Bregenz altábor a Crni vhr (Fekete-hegység) legmagasabb hegy-csúcsának (1 043 m) az alján volt.

⁶ A szövetséges csapatok 1944. június 6-án szálltak partra Normandiában. A szovjet csa-

patok 1944 júniusában felszabadították a Finn Köztársaságot, és megkezdődött Belarusszia és Litvánia felszabadítása.

17.

Nagy botrány volt, mert észrevették, hogy néhányan ruházati cikkeket adtak el a szerbeknek. Ez szigorúan tilos. Na, lesz vasárnap kikötés.

18.

Mindenki eladja dolgait, hogy pénzhez jusson, élelemiszert vásárolhasson. Általános panasz az élelmezés elégtelensége miatt. Természetesen csak egymás között.

19.

Hajdú szkv. a gh-ás kapja az ellátmányt: margarin, konzerves lekvár. Ez suba alatt mind kapható, csak pénz kell hozzá.

20.

Bélhurutot kaptam. A musz. orvos kezel szénnel és ópiummal. Ezért szaladgálok a latrinára, de görceim nincsenek. Hitler elleni merénylet lázba hozza a tábort.⁷

21.

Éjjel csak 3x voltam a hasammal a barakkon kívül. Szerencsére az éj meleg. Ordítani kell: „őrség, alázatosan jelentem a latrinára megyek”.

22.

Bélhurut tart, de már javulóban van. A műhelyben lévő kályhán kenyeret pirítok, és azt rágcسالom. Éjjel már semmit nem jelentetem az őrségnek, hanem reggelig aludtam.

23. Vasárnap

Sághegyi bajtársam du. ref. istentiszteletet tartott, melyen részt vettem. Szépen prédikált. Hazagondoltam és elsírtam magam. Utána az ördög bibliájának forgalmát néztem.

24.

Ismét írhattam lapot haza. Remélem, megérkezik. Az itteni helyzetről nem írhattam meg az igazat, de nem is akartam, nehogy az anyám szomorú legyen.

25.

Bélhurut teljesen elmúlt. Reakcióképpen állandóan éhes vagyok, de nincs mit ennem, és pénzem sincsen.

26.

A konyhásoktól kaptam hagymát, a „főétkezések” között ezt eszem kenyérrel. Nem kell félnem, hogy a lehelletemen megérzik, mert „ma” úgysem megyek társaságba.

27.

Fiúk közül néhányan megszöktek, illetve csak akartak szökni. Letartóztatás és agyba-főbe verés. Rémület üli a tábor.

28.

Az emberek kezdik megenni az órájukat és ingeiket. Én még tartom magam, bár már néhány kilót leadtam. Nem baj! Szébbek a vonalaim.

29.

Bajtársaim bónokat állítanak ki. A keret jó üzleteket csinál. 1000 P. bónért cca 100 pengőt kapunk. Én ebben nem veszek részt, mert otthon nincs erre fedezet.

30. Vasárnap

Hajam már kicsit kinőtt, de újra le kellett 0-ás géppel vágni. Szörnyen nézek ki, de már nem fázik úgy a fejem, mint kezdetben. Megint hideg van.

31.

Megérkezett a hazai posta. Barcza zls. legelőszőr enyémet cenzúrázta és adta át. Végtelenül boldog és szomorú vagyok egyszerre. De jó volna otthon lenni.

Augusztus

1.

Rozsnyai hdgy. szabadságon van Magyarországon, mindannyian reméljük, hogy már nem jön vissza. Barcza a helyettese. Nagyon jóban vagyok vele. Megkínált enni- és innivalóval.

2.

Frey⁸ tizedes készül szabadságra Pestre menni. Kitört a nagy bón-forgalom. Ebből ki-

⁷ Valóban ezen a napon volt a sikertelen merénylet Adolf Hitler ellen.

⁸ Frei [Frey/Frej] János tizedes, bori keretlenség.

folyólag sok pengő kering. Én visszatartom magam az aláírástól.

3. Főtörzs privát ügyeit beszéli meg velem és doktor úrnak szólít. Ez erősíti az írnoiki rangomat, de nem biztosít a pofonoktól, amitől mindig tartani lehet.

4. A tábor ördögét (főtörzs) elvezényelték Borba. Megható búcsút vett az irodától. Mindenki nyugodtabb a táborban. Főtörzs senkinek sem hiányzik. Barcza derék tb. [tábor] parancsnok.

5. A barakkunk mellett bunkert épít Barcza, aki maga is dolgozik. Én is dolgozgatok kedves bajtársakkal együtt. Jólesik a munka, amiből annyi van csak, amennyit akarok.

6. Vasárnap
Gyönyörű nap van, nagy a meleg. Napfürdőzők, du. vallási elmélkedésbe mélyedek. Nincs főtörzs, nincs kikötés.

7. Megint írhatok haza. Nagyon nehéz a levélírás, mert sokkal könnyebben tudnék írni, de kevés terjedelemre összeszorítani az írnivalót igen-igen súlyos feladat.

8. A fürdőbarakkban naponta meleg vízben fürdök. Egészségi állapotom kifogástalan. Az újsághírek nagyon jók. Remélem, hogy a szomszédok rövidesen leteszik a fegyvert, és hamar hazajutok.

9. Váratlanul visszajött a főtörzs. Vége a tábor nyugalmanak, az emberek a pofontól való félelemtől idegesek és nyugtalanok (teljes joggal).

10. Szökések miatt több ízbeni előzetes fenyegetés után, mi, keresztények is sárga csillagot kaptunk. Szép sárga festékekkel mellre és hátra

kell pingáltatni. Nincs jelentősége, de azért rossz érzés.

11. Nagyon szorít a sárga csillag. A ruhát szappannal előkezelttem, így talán könnyen le lehet mosni az ocsmány sárga festéket. Csak 2 kabátot festettem meg. Remélem, hogy főtörzs nem fogja ellenőrizni.

12. A tábor területén szerbek is tartózkodnak. Ezek kézzel-lábbal magyaráznak, hogy a németeknek rövidesen „kaput”. Ezek a szerbek titokban partizánok.

13. vasárnap
Nagyon türelmetlenek vagyunk. A szerbek hírei és az újságközlemények táplálják a reményt. Lancaster angol repülő⁹ száll el a tábor felett. Remélem, hozzák a szabadulást.

14. Rozsnyai hdgy. szabadságáról visszajött. Beszélgettem velem és kijelentette, hogy télen is itt maradunk. Mondhatom, remek kilátások! Szerencsére nem hiszek neki, mert – szerintem – detektoros rádiója van csupán.

15. Főtörzs egy árnyalattal szelídebb. Nem pofoz olyan sokat, mint korábban. Engem a maga módján kedvel, ez megment a pofontól.

16. Nagyon éhes vagyok. 10 naponkénti cigaretta ellátmányomat eladom, és abból a pénzből veszek kenyérre lekvárt és zöldpaprikát.

17. Megint levél jött otthonról. Ezek az ünnepnapjaim. Nagy a nyomorúság azok között, akik nem kaptak postát.

18. Szerbül beszélő musz. orvossal a Novoje Vremját tanulmányoztuk. Megállapítottuk, hogy a háború két hét alatt véget ér.

⁹ A brit légierő legjobban bevált, 1942-től használt, négymotoros bombázója.

19.

Dr. Engel¹⁰ bajtárs nagy fogadásokat köt arra, hogy legkésőbb IX. 1-ig útba indulunk hazafelé. [olvashatatlan] javítták kedélyüket. Csak a keret hülyébb tagjai hisznek a „V 2”-ben.¹¹

20. Vasárnap

Marányi¹² ezredes szemlét tartott a táborban. Leültem fatalpat faragni, nehogy észrevegye tilos írniaki ténykedésemet. A vihar hamar elment.

21.

Semmi írniaki munka. Egész de. sétálok a napon. Ebéd után a meleg tus alá ülök és ¾ óra hosszat fürdőzök, mialatt a többiek dolgoznak, én urizálok.

22.

Tábori postai lapokat kapunk. Boldog vagyok, hogy haza írhatok, ha érzem, hogy ezáltal egy kicsit otthon vagyok.

23.

Érme üzletet nyitok felesben egy mérnökkel. Kerestem 1000 dinárt. Vásároltam belőle 2 kg szalonnát, de ehhez nem nyúlok, hanem tartalékban őrzöm.

24.

Hazaindulási pszichózis tört ki. Mindenki tartalékol az útra. Én is félreteszek egy zacskó pirított kenyeret. Kíváncsi vagyok, hol fogom ezt elfogyasztani.

25.

Vésnököm emlékérmét készít részemre, melyhez ezüstláncot szerzek. Nem vagyok babonás, de úgy érzem, a rávéssett szavak erőt fognak adni a bajban.

26.

Főtörzs különösen jókedvű. Ebéd után a tiszti fürdőbe invitál, hogy vele együtt zuhanyozzák. Ez nagy kitüntetés. De arra vigyázok, hogy a barátság ne menjen túlzásba. A tigris és a bárány nem lehetnek igaz barátok.

27. Vasárnap

A nyugodalmas vasárnapokat elrontja a kikötés, meg azok a végén ivásba fúlnak. Az emberek [olvashatatlan] lógnak. Ferenczy György¹³ remek zeneművészeti előadást tart.

28.

Nagy ünneppéssel kihirdették Marányi parancsát, hogy a munkát be kell fejezni, és meg kell tenni az előkészületeket a hazaindulásra. Nagy az öröm, mindenki úgy érzi, hogy már fél lábbal otthon van.

29.

Óriási az izgalom a táborban, mindenki az indulásra készülődik. Feleslegesnek látszó apróságaimat az újságos Feri sógoromnak¹⁴ ajándékozom.

30.

Megint megjött a hazai levél. Ilyenkor úgy érzékenyedem, mint egy érzélgős vénaszszony. De azt hiszem, nem kell szégyellni, hogy az ember meghatódik feleségének kézírásának láttán.

31.

A tábor semmittevással van elfoglalva. Nagy a nyüzsgés. Keret is készülődik és a muszoksoktól jó hálózásokot rabol. Könnyű nekik, náluk van a fegyver.

¹⁰ Dr. Engel Imre.

¹¹ A V-2 (Vergeltungswaffe-2) a Harmadik Birodalomban kifejlesztett ballisztikus rakéta. A németek a második világháborúban Nagy-Britannia és Belgium ellen vetették be.

¹² Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896. október 7. – Markdorf [Németország], 1985. szeptember 20.). Hamis adatai: Fehér Antal/Antal Fehér, Komárom, 1900. március 5., valamint Komárom, 1900.

október 7., szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka.

¹³ Ferenczy [Ferenczi] György (Budapest, 1902. október 8. – Budapest, 1983. július 28.) budapesti zongoraművész, zenepedagógus, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Zongora Tanácskének vezetője, Erdemes-művész, Európa-bajnoki bridzsező.

¹⁴ A Pártos Imre által hazahozott tábor-névsorban nincsen Kátai Ferenc nevű személy.

Szeptember

1.

Félhivatalosan közlik, hogy holnap indulunk Belgrád felé gyalog. Végre elérkezett a várvá várt pillanat.

2.

Indulás lefűjva. Orrok földig lógnak. Alig elviselhető ez az idegjáték. Hátizsák próbát tartok. Mondhatom, nagyon nehéz. Kíváncsi vagyok, miképpen fogja a hátam győzni a terhet.

3. vasárnap

Partizánok megtámadtak egy német autóoszlopot, amely a tábor mellett fölfelé indult. Ezután magát a táborn is megtámadták. Nagy lövöldözés, mindenkit a barakkba parancsoltak. Mindenki örül a mozgalmas eseményeknek.

4.

Ebéd után váratlanul indulás Borba. Állandóan zuhog az eső. Bőrig ázva 1/2 10- kor érkezünk a Brünn lágerbe. Szemzővel priccs alatt a földre feküdtünk aludni. Milliő poloska. Rövid kínlódás után felkeltem és reggelig talpon voltam.

5.

Nappali világításnál látszik, hogy szörnyű helyre kerültünk. Előzőleg internálótábor volt: rettenetes a piszok, milliő poloska. Szabad ég alatt alszom miattuk.

6.

A szó legteljesebb értelmében rabok vagyunk. A koszt ehetetlen, bélhurutom van, erősen fogok, szabadban alszom.

7.

A keret olyan, mint a vadállatok. Ok nélkül ütök-verik az embereket. Én szerencsére megúsztam a verést. Éjjel eleredt az eső, tető alá vonultam, nincs alvás.

8.

Rádióhíreket kapunk. A szövetségesek haladnak előre. Bizom abban, hogy rövidesen vége lesz a háborúnak, és hazamegyünk.

9.

Állandó idegfeszültségben várjuk az indulási parancsot. Nem eszem semmit. Nehezem bírom már a fogságot. Éjjel már hideg van szabadban aludni.

10. Vasárnap

Azt beszélük, hogy a partizánok minden utat elváltak. Borban ragadtunk. Mindenki Marányi alest [alezredest] szidja, mert neki köszönhetjük, hogy még nem jutottunk haza.

11.

Esténként a WC körül a katonák pofozóversenyt rendeznek. A tisztek nem nyújtanak védelmet. Teljesen ki vagyunk szolgáltatva a hóhéroknak.

12.

A Brünn lágerben sem végzek fizikai munkát. A főtörzs vadul pofozza az embereket, de velem jól bánik. Szemzővel egy tisztább barakkban kaptunk egy közös priccsot. Itt poloska kevesebb.

13.

Főtörzs egy kiló margarint és egy kg cukrot ajándékoz. Nagyon jól jött, mert nincs pénzem külön élelmiszert venni.

14.

Felszerelésemből elajándékozok, mivel ha menni kell, nem bírnám el a vinnivalót. Legfeleslegesebb holt súly a hálósák.

15.

Remek ötletem támadt: a hálósákat átalakítottam esőkabátnak. Úgy nézek ki benne, mint egy öreg K. [sic!],¹⁵ de látszik, hogy célszerű lesz.

16.

Félvéreket külön táborba viszik. Ennek számukra előnyös jelentősége lesz. Kár, hogy pont most [olvashatatlan] vér vagyok.

17. Vasárnap

Egész Berlin láger és közölünk több százan és félvéreink elindultak gyalog Belgrád felé. Hallgatólag mindenki irigykedik, hogy nincs

¹⁵ Öreg K.: jelentése talán „öreg kurva”.

közöttük. 4600 boldog ember.¹⁶ Du. a visszamaradó 1900 embert átvitték Berlin lágerbe.

18.
Itt vagyok a hírhedt Berlin lágerben Szemzővel közös priccsen. Sok a poloska. Egész éjjel ég ellenük a lámpa.

19.
A katonák meg vannak örülve, ütök-verik az embereket. Egyet úgy kikötöttek, hogy nyomorék lett. Az élelmezés valamivel jobb, mint a Brünn lágerben.

20.
Főtörzs gumibotot csináltatott magának, ezzel üti a népet. Engem nem bánt. Csak az idegen kerettől félek.

21.
Állítólag holnap indulunk, nagy az izgalom. Mindenki csomagol és élelmiszerről gondoskodik.

22.
Nincs indulás, ellenben azt hallom, hogy az I. lépcső már Belgrádban van.¹⁷ Boldog emberek, már közel vannak az otthonhoz.

23.
Tönkre megyünk a várakozásban, az egész tábort naponta tornáztatják. Én mint írrok ettől mentesülök, jól alszom.

24. Vasárnap
Újból hírlík, hogy holnap indulunk, csak még egy icipici parancsot kell megkapni.

25.
Icipici parancs nincs, tehát az indulás elmarad. Orvosi vizsgálat alapján menetképtelnek a kórház-barakkban helyezik el. Hegyi Dani is ide kerül.

26.
Megint elrendelték a lekopaszítást. Úgy látszik, nem tudom a hajamat megnöveszteni. Indulunk? Maradunk? Ez itt a kérdés!

27.
Egész nap kimaradásokat és névsorokat gyártok. Minden jel arra vall, hogy küszöbön van az indulás. Csak ezzel lehet a nagy idegfeszültséget levezetni.

28.
Du. hivatalosan kihirdetik a holnapi indulást. Csomagolok és elajándékozok. Karórám két doboz konzervért elcserélem. Előreláthatólag nem kell étezni.

29.
Reggel 7-kor végre elindulunk. Irány Belgrád. Egész nap esik az eső. Hálósák-esőkabát jól tart. 46 km menetelés után Franklin-lágerben¹⁸ éjszakázunk. Ajtó- és ablaktalan barakkban. Szűk a hely, űlve alszom.

30.
Korán reggel ködös-esős időben folytatjuk az utat. De. 11 órakor partizánok leterelik az egész társaságot az országútról egy hegyi ösvényre. Keret nem használja fegyverét. El vagyunk fogva, illetőleg kiszabadítva. Keretet lefegyverzik. Az egész tömeget Laznicára terelik, majd innen tovább; a következő faluba már nem érünk be, hanem a 2 falu között, temetőben töltöm az éjszakát. Hálósákomon ülök, fának támaszkodom, jól alszom. Hideg van, és eső esik.

Október

1. Vasárnap
Hajnalban menet Laznicára. Kis völgyből tovább terelnek. Egész nap zuhogó esőben gyaloglás hegyen föl, völgyeknek le. Késő este bőrig ázva kis házikóban megszállunk. Űlve alszom, nincs annyi hely, hogy lábamat földre tegyem.

2.
De végre kisüt a nap, gyaloglás-gyaloglás Jasikovón keresztül. Falusi [olvashatatlan] félig épült házban megint űlve aludtam. Egyébként minden jól megy.

¹⁶ Az első csoportban mintegy 3400 munkaszolgálatost indítottak el Magyarország felé.

¹⁷ Az első csoport 1944. szeptember 24-én érte el Belgrádot.

¹⁸ A Frankin/Franken altábor azonos volt a Rhön altáborral.

3. Km–km után megáradt patakon keresztül. Du. érkezés Majdanpekbe. Itt az egész musz. tömeg. Angol tiszteket látok. Bányász holmijában jól alszom és jól eszem.

4. Hadbírótság összeül. Rozsnyai hadnagyot, egy zászlóst és három katonát halálra ítélte és kivégezte.¹⁹ Du. szétosztás és 150 emberrel útnak indítanak. Éjjel megszállunk egy nyitott faházban. Ülve alszom.

5. Egész nap menetelés: partizánok kísérek: gyakori találkozás partizán-csapatokkal. Este érkezés Kučevóba. Kocsmában helyeznek el. Kinyújtva alszom a földön. Teljes személyes szabadság.

6. Egész nap séta a városkában. Rengeteg partizán. Finom ételeket lehet kapni, de nincs pénz, tehát csak nagyokat nyelek: a hivatalos ellátás jó, csak kevés.

7. Az összes muszt. a város szélén lévő barakkban helyezik el. Se ajtó, se ablak. Jól aludtam. Város fölött két német repülőgép szálldogál. Géppuskázik és bombát dob.

8. Vasárnap

A német gépek géppuskázzák a barakkot, ahol a földön fekszünk. Du. 4-kor német tankok jönnek és mindenkit lőnek. Szemzővel géppuskatűzben menekülök két patakon át a hegy felé. Félünk. Kazal tövében alszunk.

9. Menekülés a németek elől, tovább a hegyek közé. Már öten vagyunk együtt. Üres házat találunk egy kis völgyben. Itt tanyázunk egész nap és éjjel. Nyílt tűznél melegszen és egész nap napraforgómagot rágok.

10. Nyugtalanság tovább hajt. Elérünk Bukovskára,²⁰ ahol 17-en összeverődünk és [olvashatatlan] hegyi tanyákon gazdáknál elhelyezkedünk. Szemzővel Joszif Jarsohovich gazdához kerülök. Derék ember, jól ellát, ágyban alszunk.

11. Öregasszony, gazda, gazdáné, fiatal házaspár és kisleány a család. Etetnek, itatnak. Pár szerb szót már tudok. Kéz- és lábakkal diskurálunk.

12. Kukoricafosztásban és morzsolásban segítünk és sokat eszünk. Nagyon kiéhezett és nagyon sovány vagyok. Németek Kučevóban maradtak. Drágám születésnapja.²¹

13. Szüreteltünk, és ennek folyományaképpen hasmenésem van. Állandó rémhír, hogy jönnek a németek. Ettől félünk.

14. Gazda friss kučevói hírekkel lát el. Közli, hogy a németek sok muszt. agyonlőttek. Közelünkben két német akna robbant. Félünk, hogy jönnek a németek.

15. Vasárnap

Állítólag a németek elhagyták Kučevót és Belgrád felé mentek. Nem hisszük el a jó hírt.

16. Gazda közölte, hogy Kučevóban már oroszok vannak. Örülünk, de a biztonság kedvéért várunk. Már kis pocakom is van.

17. 17-én újból összeverődünk és visszamegyünk Kučevóba. Első találkozás oroszokkal. Nagy az öröm. Du. megindulunk a Duna felé.²² Későn érkezünk a faluba. Üres üzlethelységben alszunk, nagy piszokban. Vakarózom.

¹⁹ A kivégzettek között volt a Rhön altábor parancsnoka, Torma Frigyes zászlós, magyarkánizsai drogista és Fischer István tartalékos szakaszvezető.

²⁰ Kučevótól mintegy öt kilométerre délre lévő falu.

²¹ Feleségének, Kátai Hedának ekkor volt a 32. születésnapja.

²² Pártos Imre és társai Szerbiában, Kučevótól északra, Nagybecskerek–Szeged irányába haladtak.

18.

Egész nap menetelés. Ragyogó idő, a szerbek elhalmoznak szőlővel. Hasmenés. Miljevic faluban alvás kocsmában kitűnő meleg vacsora után.

19.

De. érkezés Veliko Gradišteba. Városi bizottság fogad, a közkonyhán jól megebédelek. Megbámulják esőkabátomat. Du. zuhógó esőben megyünk tovább. Kis faluban község-házán alszunk, miután a gazdák jól megetettek.

20.

Zuhógó esőben menetelés. Délben érkezés Ramba.²³ Erős hullámverésben csónakon átkelés a Dunán. Orosz katonai autó felvesz és elvisz Versecre. Bőrig ázva késő este megérkezünk és partizán laktanyában kapunk szállást.

21.

De. bolyongunk a városban, remek ebéd partizán étkezdében. Kimegyünk a vasútra, beszállunk tehervagonokba és itt éjjelezünk. Vonat visz bennünket Becskerek felé. A hangulat jó, szabad embernek érzem magam.

22. Vasárnap

Érkezés Nagybecskerekre. Sok orosz és sok partizán. Szeretnek bennünket. Jól etetnek és itatnak. Sétálunk. Szakállt és haját vágatok. Rendesebb külsőt nyerek. Kocsmában földön alszunk.

23.

Jó ebéd után kimegyünk a vasútra. Indulás [egy mondat olvashatatlanul kihúзва] 17-en együtt vagyunk. Marhavagonokon útban Szeged felé. Éjjelt ülve, vonatban töltöm.

24.

Korán érkezés Szőregre, innen gyalog be Szegedre.²⁴ Herczog, Rózsaföldi,²⁵ Király²⁶ és Szendrővel együtt már csak öten vagyunk együtt. Református [olvashatatlan] otthonban megvendégelnek, és Szentirmay őrnagy elhagyott házában szállásolnak el.

25.

Szabad ember vagyok, csak nincs pénzem. Reformátusok ingyen adnak szállást. Város 50 P gyorssegélyt folyósít mint szegedi (?) lakosnak.

26.

Már hetek óta vakarózom. Egy szakember megállapította, hogy tetves vagyok. Nem örülök ennek, de hát ez elkerülhetetlen volt. Muszok beszélnek, hogy az I. lépcsőből a németek 3600 embert legyilkoltak.²⁷

27.

Fertőtlenítőbe mentem. Tetűk meghaltak, és már nem vakarózom. Szálkába léptem, de nem tudom kivenni. A talpam tehát fáj és bizsereg.

28.

Bolyongok Szegeden, és fáj a lábam. Városházán jelentkezem munkára. 3/a. ügyosztályra segédtisztviselőnek beálltam. Ingyenállás. Sebészeti klinikára mentem, de a szálkát azok se tudták eltávolítani. Lehangolt és rosszkedvű vagyok.

29. Vasárnap

Gőzfürdőbe megyek, megmérem magam. Csak 50 kilo vagyok, sovány, mint egy gebe. Borzasztó éhes vagyok édességre, cukrászsüteményekkel tömöm magam.

30.

Áttérünk az önellátásra. Élelmiszerjegyre minden lehetőséget kiváltunk. Rózsaföldi főz és

²³ Ram (Ráma) a Duna szerbiai partján lévő város.

²⁴ Szeged 1944. október 10-én éjszaka szabadult fel.

²⁵ Rózsaföldi István szerepel a Pártos Imre által hazahozott tábori névlistán.

²⁶ Király Győző szerepel a Pártos Imre által hazahozott tábori névlistán.

²⁷ A nyugat-bácskai Cservenkán mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg a német katonák a magyar keret közreműködésével 1944. október 7-én éjszaka. Cservenka és Zombor között mintegy 400 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg német katonák 1944. október 7–8-án.

takarít. Elneveztem ezért Rózsikának. E név rajta ragadt. Egészen jól főz, aránylag minden rendben van.

31.

Bal lábamon gombás bajt észlelek. Bőrgyógyászati klinikán előírják a kezelést. Lényege, hogy fehér [olvashatatlan] kell borogatnom. Kell [olvashatatlan] aludni. Ez a lákáshoz köt.

November

1.

Egész nap otthon fekszem és borogatok. Minden kezem ügyébe eső könyvet kiolvasok.

2.

Egész nap borogatok és olvasok. Nagyon unalmas.

3.

Folyton borogatok és elhatározom, hogy azt holnap már abbahagyom. Nincs semmi olvasnivalóm.

4.

Újból hivatalba járok, itt csak ülök, semmi érdemleges dolgom nincsen. Fiúkkal moziba mentem. Rózsaföldi jól főz.

5. Vasárnap

Úgy élek, mint független, pénztelen úr, csak nagyon rongyos vagyok. Tanoncotthonban laknak Schlesinger és Grünberger²⁸ muszok, akik átjárnak hozzánk látogatóba.

6.

Kezd hideg lenni. Hiányzik a felsőkabát. Hárlózsák-kabát, csak nem hordhatom, mindenki kinevetne.

7.

Kezdek hízni. Türelmetlenül várom Pest elfoglalását.²⁹ Mindnyájan idegesek vagyunk: sokat veszekszünk apróságokon.

8.

Napok egyhangúak. Várjuk Pest elesét. Sokat eszem, a moziba járok. Ügyvédi kamarától kezdeti segílyt kérek.

9.

Változatlanul rongyos vagy[ok], nem tudok semmi ruhafélét szerezni, pedig a legtöbb musz. már civil ruhában jár.

10.

Lábam még mindig gombás. Este és reggel kezdem és nagyon undorodom. Már mind a három moziban voltam.

11.

Spitz bajtársam háziasszonya meghívott ebédre. Telepakoltam magam, de váltig azt mondja, nem eszem semmit.

12. Vasárnap

Hideg van. Kabát pótlására sált tekerek magamra. Jó volna rendes ruhához jutni. A fiúk bónért³⁰ vásárolnak, de nekem erre nincs fedezetem.

13.

Sikerült kölcsönt kapnom. Az élet sok pénzbe kerül. Ha sokáig tart Pest elfoglalása, teljes lesz az egész musz. vonalon az anyagi romlás.

14.

Orosz kapitány jóvoltából gettó holmikkal felruházodom. Újból polgárnak nézek ki, és ismét annak érzem magam. Ez egy további lépés a polgáriasodás felé.

15.

Azt mondják, hogy elegáns vagyok. Jól esik a hibátlan és tiszta ruházat. Csak a bakancsomon látszik, hogy musz. voltam.

16.

Herczoggal színházban voltam. Süt a nap, de a nézőtéren rettenetesen hideg van. A papkisasszonynak csúnya mamája lehetett.

²⁸ Grünberger Gyula (1907–?).

²⁹ A főváros ostroma 1944. december 30-án kezdődött, és 1945. február 13-án fejeződött be.

³⁰ A bónért vásárlás itt valószínűleg azt jelenti, hogy hitelre vásároltak.

17. Szemző és Király Temesvárra utaztak. Hívtak, de nem mentem. Hallottam [olvashatatlan], hogy az egész Borban maradt keretet Marányival együtt a partizánok kiirtották.³¹ Főtörzst állítólag elevenen megégették.

18. Herczog bemutat Antalffy György halkereskedőnek. (Papa, mama válófélben lévő aszszony-lány, kis-lányka.) Nagy szeretettel Grünbergerrel együtt lakhatásra meghívtak. Meghívásukat elfogadtam. Erzsi lakásában laktunk. Teljes kényelemben. Mindannyian olyan kedvesek, hogy nem esik nehezemre a koszt-kvártélyt elfogadni. Jólesik a szabad [olvashatatlan] élni a hosszú és fárasztó bolyongás után.

19. Vasárnap
Családban élek, nem vagyok már egészen kiveret kutya. Erzsit elviszem színházba. Roszszul érzem magam, éjjel erősen izzadok.

20. Belklinikára mentem vizsgálatra, mert éjjel erősen izzadok. Tanár alaposan megvizsgál, tüdőnek nincs baja, de 180 a vérnyomásom. Kezdődő érzelmesedés. Tehát nagyon beteg vagyok.

21. Szedem az orvosságot és rosszkedvű vagyok. Kellemetlen a betegségem. [Olvashatatlan] Antalffyék figyelmesek és vigasztalnak.

22. Szorgalmasan járok hivatalba. Dolog nincsen, de mégis az az érzésem, hogy hasznos vagyok. (?)

23. Színházban revü előadás van, elvittem Erzsit.³² Nagyon fáztunk, de jól eltelt az idő. Hangulatom változatlanul rossz.

24. Nem említem meg naponta, mindig haza gondolok. Már alig várom, hogy szerelmemmel együtt legyek. Sajnos az oroszok nem szeretnek.

25. Borbélynál voltam, a nyak körül megnyírt. Már van választék a fejemen. A rendes külső fokozódik. Állandóan [olvashatatlan] érzek a fejemen.

26. Vasárnap
Más forrásból is hallottam a I. lépcső tragikus sorsáról. Úgy látszik, eddig szerencsém volt. Ki tudja érdemes-e életben maradni?

27. Szigorúan tartom a hús és folyadék nélküli diétát, és már a második üveg gyógyszernél tartok. Közérzetem javul.

28. A városban szedik az embereket közmunkára. Várom igazolványom, eddig megmennt. Ebéd után Virág cukrászdában pótfeketét ittam.

29. Erzsi 3 barátnője eljött vacsorára. Remek hangulatban 1/2 2-ig fenn voltunk.

30. Harmadik üveg gyógyszert kezdtem meg (a 5-6 ?)³³ [sic!]. Nem is érzem, hogy beteg vagyok. Korán lefeküdtem aludni.

³¹ Nem maradt Borban magyar katona. Marányi Ede nyolcvankilenc éves korában büntetlenül halt meg a Német Szövetségi Köztársaságban. Lásd: Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*, 159–172.

³² A Délmagyarország szerint (1944. november 25. 1. évf. 6. sz. 3.) a „Tisztelet a bevételnek” című jazzrevü előadást három nappal később mutatták be Szegeden. Az előadás rendezője,

egyben egyik főszereplője Káldor Imre komikus volt. Ő és a szintén főszerepet játszó Bondy Endre, valamint Sugár László komponisták egyaránt Borban voltak munkaszolgálatosok.

³³ Talán azt akarta jelezni a naplóíró, hogy az ötödik vagy a hatodik üveg gyógyszert kezdte meg.

December

1.

Antalfy apa sógornője érkezett Szeged környékéről. 6-an ülünk az asztalnál. Vacsora után kitűnő hangulatban lórumozunk. Ez egyébként minden esti szórakozásunk.

2.

Állást változtattam. Beálltam a rendőrségbe. Rendőrtiszti munkakörben dolgozom. Kihallgatók, előzetes letartóztatást is fogatosítok, internáltak. Örülök a komoly munkának.

3. Vasárnap

De. sok rendőrségi munka. Ebéd u. cukrászdában fekete. Du. [olvashatatlan] látogatóba jöttek. Este lórum. Jól érzem magam.

4.

Sok kihallgatást folytattam le. Kezdek bejönni a rendőri munkába. Semmi újság. Egy kiló cukrot kaptam marginális áron, amit Antalfyékhoz viszek. Nagy öröm emiatt.

5.

Szegeden már alig vannak muszok. Temesvárra és Aradra mentek pénzért.³⁴ Nekem eszem ágában sincs a nekem tetsző rendőrségi munkát elhagyni. Erzsí virágot kapott Mikulásra.

6.

Rengeteget dolgozom, este 1/2 7-ig tartottam kihallgatást. Erzsí Mikulásra meglepett [olvashatatlan] ingével és nyakkendőjével, valamint családi fényképpel. Végtelenül jól esett meleg figyelme.

7.

Kétségbe vagyok esve családom miatt. Mi lehet Pesten? Bízom, hogy az Isten vigyáz Drágámra. A hely. [helyettes] ügyész gratulált kitűnő jogászai nyomozati munkáért. Nagyon jól esett.

8.

Hivatali elfoglaltság 1/2 5-ig. Sok munka.

9.

Ma csak 1/2 1-ig dolgoztam, mert szombat és vasárnap délután csak ügyelet van. Ezt sorolás útján döntöttük el. Rám karácsony napján kerül sor.

10. Vasárnap

Egész du. otthon voltunk. Panni, Anna és Hermin voltak a látogatók.

11.

Szemzőék visszajöttek Temesvárról. Azt mondják, hogy rólam rosszakat beszélnek. Nagyon izgat a dolog.

12.

Deportáltak Antifasiszta Szövetségénél önmagam ellen fegyelmit kértem.

13.

Pesti menekültek érkeztek. Borzalmas híreket hoztak. Istenem! Segítsd meg drágámat.

14.

Ma jobb híreket hallottam a pestiektől. Kicsit nyugodtabb vagyok. Megkezdtem az 5-ik üveg orvosságot. Szedem, de úgysem leszek egészséges. Szomorú karácsonyi évforduló! Istenem!

15.

Erzsí kislányát bevitték a gyermekklinikára. Az egész család nyugodtabb, hogy szegény kicsike gondos orvosi kezekbe került.

16.

Úgy volt, hogy a rendőrség másik épületbe költözik, de lefűjták. Sajnos du. is be kellett mennem. Ilyenkor pedig mindig van dolog.

17. Vasárnap

Árad a muszosok tömege Romániából. Sok idegen arc jelenik meg a városban.³⁵

³⁴ Temesváron és Aradon a volt munkaszolgálatosok az amerikai zsidó segítség-szervezettől (American Jewish Joint Distribution Commit-

tee) kaptak ellátást. A két városban a közellátás is sokkal jobb volt, mint Szegeden.

³⁵ A volt bori munkaszolgálatosok ekkor érkeztek nagy számban Temesvárról Szegedre.

18. Mukecot³⁶ látogattam Erzsivel. A kicsike nagyon rossz állapotban van. Szinte könnyő-rögve vár a nagyoktól segítséget. Isten meg fogja segíteni.
19. Közeledik a karácsony. Nagyon fájdalmas ünnep lesz számomra. Csak legyen erőm elviselni a fájdalmakat. Hol lehet most Ernő, a 49 éves ünnepelt?
20. Megkezdtem karácsonyi bevásárlásaimat. Csak jelentéktelen figyelmességekkel tudom viszonzni Antalffykék jóságát.
21. Rendőrségen változatlanul sok a munka. Íróasztalt kaptam, így rangos embernek látszom.
22. Náthás vagyok és köhécselek. Remélem, nem lesz belőle semmi komoly baj. Nagy öröm a családban, váratlanul hazajött Franci, Maca férje.
23. Erzsivel meglátogattuk Mukecot [a] kórházban. Nem mehettem közelébe, mert nagyon meg vagyok hűlve.
24. Vasárnap
Erzsinek karácsonyfát díszítek. (Hol vagy drága kis [olvashatatlan]!? Az Isten vigyázzon rád!) Este ajándékozás, a Mennyből az angyal... Nagyon szomorú vagyok és sírok. Este 38 1/2 fokos lázzal ágnak dőlök.
25. Lázás influenzában fekszem. Az asszonyok nagy szeretettel ápolnak. Szeretnék hamar felgyógyulni. Láz 38 fok.
26. Állapot változatlan. Közérzet rossz. [Olvashatatlan] nagy. Láz 38 fok.
27. Közérzetem jobb. Sokat alszom, de a lázam változatlanul 38 fok.
28. Végre lehetett orvost keríteni. Megvizsgált és gyógyszerrel írt. Estére láz 37,6 fok. Remélem, ez már javulást mutat! Erzs du. nálam volt. Órákig beszélgettünk. Sajnáltam szegény teremtetést.
29. Barátok jönnek látogatóba. Sokat olvasok. Így múlik el a nap. A láz 37,7 fok.
30. Már szépen láztalan vagyok. Kinn nagyon hideg van. Jó melegben fekszem, de mi lehet ez alatt kedvesemmel.
31. Vasárnap
Lezárult egy szenvedésteli év. Mit hoz a jövő?
Buék.
Január
1-5.
1945. VI. 5-én államügyész lettem Szegeden.
1945. VIII. 19. Boldog vőlegény vagyok.
1945. VIII. Császárt a szegedi népbíróság halálra ítélte és kivégezték.
1946. jan. 26-án ismét férj és nagyon boldog vagyok.
1947. szept. 30-án pompás fiúcska apja vagyok.

³⁶ Mukec: Antalffy Erzsébet kórházba került kislánya.

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából

*A new imperial history és a birodalmi életrajz**

A birodalmak mint történelmi jelenségek kutatása évszázados múltra tekint vissza. Nagy Sándor birodalma, az ókori Róma, Perzsia, Kína stb. történetének folyamatos újrafelfedezése mindig is az európainak nevezett kultúrkör érdeklődési területéhez tartozott. A hosszú 19. században ehhez csatlakozott a kor koloniális nagyhatalmainak vizsgálata, elsősorban Nagy-Britanniáé. A második világháborút, majd az európai hatalmak afrikai és ázsiai gyarmatrendszerének összeomlását követően – legfőképp a kor nemzetállami, antikolonialista nézeteinek vagy Edward Said orientalizmusának hatására – a birodalomkutatás világszerte mostohagyermekké vált. Domináns lett a birodalmak negatív megítélése, mely szerint ezen államalakulatok elnyomóak, korruptak, felelőtlenek és haszonzelvéek voltak. A birodalmakra irányuló kutatások azonban csak ideiglenesen szorultak háttérbe, mivel 1990 után különböző okok miatt a birodalom ismét az érdeklődés középpontjába került.¹

Irányzatok, értelmezési keretek

A *new imperial history* kezdetben, a második világháború után az egykori Brit Birodalom újfajta vizsgálatára koncentrált (16–20. század), majd idővel megjelentek a francia, a spanyol, a portugál és az egyéb birodalmakra vonatkozó kutatások. A korábbiakkal szemben ez az új kutatási irány interdiszciplináris volt, és tudatosan szembefordult az 1945 előtti birodalom-történetírásokkal. A klasszikus politikatörténelem mellett a társadalomföldrajz, az irodalomkritika, a néprajz és a kultúrtörténet a kezdetek óta a vizsgálódási körébe tartozott, de hasznos szempontokat és kérdéseket vett át a filozófia, a nyelvészet és a pszichoanalízis diszciplínáiból is.²

A *new imperial history* szembement azokkal a konvencionális kérdésfeltevésekkel, amelyek többnyire a nyugat-európai (transzatlanti) világot és azok elitjeit állították a közép-

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért ezúton szeretnék köszönetet mondani Gyáni Gábornak, Varga Bálintnak, Egry Gábornak és Bíró Lászlónak.

¹ Ferguson, Niall: *Empire: How Britain Made the Modern World*. London, 2004. 373–377.; Calhoun, Craig – Cooper, Frederick – Moore, Kevin W. (eds.): *Lessons of Empire: Imperial Histories and American Power*. New York – London, 2005. 1–2., 6–7.; Saada, Emmanuelle: *The History of Lessons: Law and Power in Modern Empires*. In: *Lessons of Empire*, 35.; Münkler, Herfried: *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Berlin, 2005. 224–234.

² Burton, Antoinette: *Rules of Thumb: British History and 'Imperial Culture' in Nineteenth- and Twentieth-Century Britain*. In: Howe, Stephen (ed.): *The New Imperial Histories Reader*. London – New York, 2010. 41–54.

pontba. Ez az önállósodott tudományterület idővel éppen a nem Európa-központú és nem elitista gondolkodás jelképe lett. Olyan narratívák összességét értették alatta, amelyek megkérdőjelezték az európai dominancia, a felvilágosodás, illetve az Európa-központú történelemszemlélet egyetemes jellegét.³

Az 1960-as évektől kezdődően lényeges hatást gyakoroltak a birodalomkutatásokra azok a tudományos munkák, amelyek a nemzetközi modellekkel szemben a globális rendszerek leírásával foglalkoztak. Ezekben a „birodalmi” jelző a globális kapcsolati háló szinonimája lett. A globális rendszerek leírói azt vették górcső alá, hogy az európai államok miként váltak birodalmakká, majd ipari, technikai fölényükkel, szervezethezességükkel hogyan hajtották igába a Föld jelentős részét. Az 1970-es években ugyanilyen forradalmi hatásúnak bizonyultak az Edward Said által képviselt nézetek: a „Nyugat” „mi és ők” szemléletének a leírása vagy az európai orientalizmusról megfogalmazott gondolatai. Said szerint az európai orientalizmus, amely alatt ő kizárólag a nyugat-európai orientalizmust értette, nem egyszerűen egy tudományág volt, hanem eszköz, amellyel a világ egzotikus részét technikailag is birtokba lehetett venni.⁴

A legelfogadottabb kutatási irány a kolonializmus felől vizsgálta a birodalmakat.⁵ Stephen Howe meglátása szerint a kolonizáció mindig az államhoz, az államszervezéshez kötődik. Éppen ezért azok a kolonializmuskutatók, akik az egyes érdekcsoportokat, vallási testületeket, oktatási intézményeket stb. csak önmagukban vizsgálták, és az államhoz való viszonyukat nem, egy kulcsfontosságú szempontot figyelmen kívül hagytak munkájuk során. Ezzel szemben a birodalomkutatók interpretációi mindig az államot tekintik a legfontosabb referenciapontnak. Értelmezésükben ugyanis a kolonializmus olyan gyakorlat, amely az európai értékek, politikai rend és jelenlét hosszú távú terjesztését és fenntartását tűzte ki célul.⁶ A kutatási irányon belül a kolonializmus és a kapitalizmus viszonya, a (Nyugat-)Európa-centrikusság vizsgálata, a kolonializmus és a homogenizáció kapcsolata, valamint a kolonializmus öröksége, jelene jelentik a legfőbb problémaköröket.⁷

A birodalmakat kutató történészek között mindig húzódtak törésvonalak – a második világháborút követően a klasszikus birodalomtörténettel foglalkozók és az új kutatási terület, a *new imperial history* hívei között. Később pedig azok között a szakemberek között, akiket a historiográfia a „régí” (J. A. Hobson, Ronald Robinson, Jack Gallagher)⁸ és az „új”

³ Chakrabarty, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcoloniality and the Critique of History*. In: The New Imperial Histories Reader, 27.; Wilson, Kathleen: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*. In: Wilson, Kathleen (ed.): *A New Imperial History. Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*. Cambridge, 2004. 1–2.

⁴ Said, Edward: *Orientalism*. London, 1977.; Connolly, Matthew: *The New Imperialists*. In: *Lessons of Empire*, 23.; Howe, Stephen: *Introduction: New Imperial Histories*. In: The New Imperial Histories Reader, 2.

⁵ Pagden, Anthony: *Peoples and Empires: Europeans and the Rest of the World, from Antiquity to the Present*. London, 2002.; Cooper, Frederick: *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Berkeley, 2005.; Pagden, Anthony: *Imperialism, Liberalism and the Quest for Perpetual Peace*. In: The New Imperial Histories Reader, 437–447.; Chatterjee, Partha: *Empire After Globalisation*. In: The New Imperial Histories Reader, 448–460.; Cooper, Frederick: *Postcolonial Studies and the Study of History*. In: The New Imperial Histories Reader, 75–76.

⁶ Howe: *Introduction: New Imperial Histories*, 8.

⁷ Cooper, Frederick: *Modernizing Colonialism and the Limits of Empire*. In: *Lessons of Empire*, 63–72.

⁸ Hobson, John Atkinson: *Imperialism: A Study*. London, 1968.; Robinson, Ronald – Gallagher, John – Denny, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. London, 1967.;

elméletek megalkotóiként aposztrofált (Michael Hardt, Antonio Negri, Niall Ferguson, Max Boot).⁹ Ez utóbbi, „új imperialistáknak” nevezett csoport legsajátosabb megkülönböztető jege az, hogy írásaik nyíltan kifejezik empátiájukat az Egyesült Államok birodalmi politikája iránt, azaz történeti műveiknek felvállaltan politikai üzenete van. Ezen történészek arra biztatják az amerikai politikai elitet, hogy vegyen történelmi leckéket a birodalmak múltjából, és a tapasztalatokat építsék be a politikai eszköztárukba.¹⁰

Niall Ferguson hozta be a birodalmakról szóló diskurzusokba azt a „monty pythonos” kérdést, hogy „a birodalom jó-e vagy sem”.¹¹ Ő értelemszerűen a Brit Birodalom történetét vizsgálva és az Egyesült Államok külpolitikáját legitimálva egyértelműen jónak minősíti ennek az államformának a legtöbb jellemzőjét. Ferguson nézetei szerint elsősorban a világ globalizálásában játszott szerepe miatt volt hasznos és jó dolog a Brit Birodalom. A globalizmus ugyanis szerinte „jó”. A Föld népei, akarják vagy sem, kénytelenek folyamatosan kommunikálni egymással, és a kommunikációnak kell hogy legyenek közös alapjai. A Brit Birodalom soha nem látott mértékben tette lehetővé az emberek, a javak és a tőke globális mozgását, és segítette elő az egyes emberi társadalmak kulturális keveredését. Emellett adott egy közös kommunikációs nyelvet a világnak, az angolt. Ferguson ugyanakkor nem tagadja a birodalmakkal járó negatív tendenciákat sem: az idegengyűlöletet, a rasszizmust vagy a diszkriminációt.¹²

Ferguson nézetei – amelyeket részleteiben nincs mód kifejteni, és amelyeket számtalan módon lehet bírálni – egy dologra sikeresen ráirányítják a figyelmet: arra, hogy a globalizmus és a birodalomkutatások nem elválasztható szakterületek. Voltaképpen ez a *new imperial history* 1990 utáni megújulásának kulcsa. A hidegháborút követő időszak útkeresése idején, amikor úgy tűnt, hogy a nemzetállamok kora végleg lehanyatlak, és helyüket egy új világrend veszi át (*postnational globality*), a történelemtudományok három nagy kutatási területe kapcsolódott egymáshoz: a birodalmak és a globalizáció vizsgálata, illetve a poszt-kolonális kutatások. E három kutatási terület összefonódása az államépítés lehetséges formái között ismét domináns szerephez juttatta a birodalmat.¹³

Bár a *new imperial history* kutatási irányai 1990 után sem változtak nagy mértékben, az új világrend kialakulása felé vezető rögös úton számos új szempont, kérdés és interpretációs lehetőség bukkant fel. Az addigi kutatások, eredmények, illetve a *new imperial history* historiográfiájának rendszerezésére nagy összefoglaló munkák, tanulmánykötetek jelentek

Gallagher, John – Robinson, Ronald: *The Imperialism of Free Trade*. The Economic History Review, vol. 6. (1953) no. 1. 1–15.; Gallagher, John – Seal, Anil (eds.): *Decline, Revival and Fall of the British Empire. The Ford Lectures and Other Essays*. Cambridge, 1982.

⁹ Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge (Mass.), 2001.; Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Commonwealth*. Cambridge (Mass.), 2009.; Ferguson, Niall: *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. New York, 2003; Ferguson, Niall: *Colossus: The Rise and Fall of the American Empires*. London, 2004; Boot, Max: *The Savage Wars of Peace*. New York, 2002.

¹⁰ Vö. *Lessons of Empire*, id. mű.

¹¹ „...whether the Empire was a good or bad thing.” Ferguson: *Empire: The Rise and Demise of the British World Order*, 11.

¹² Ferguson: *How Britain Made the Modern World*, XX–XXVII., 366–371.

¹³ Hirschhausen, Ulrike: *A New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven*. Geschichte und Gesellschaft, vol. 41. (2015) Nr. 4. 718–758.; Cooper: *Modernizing Colonialism and the Limits of Empire*, 63.

meg.¹⁴ Ezzel egy időben ismét felbukkantak azok a szerzők, akik a birodalomkutatások jövőjét illetően közöltek elméleti írásokat. Az utóbbiak közül szubjektív választás alapján itt most kettőt érdemes kiemelni. Kathleen Wilson monográfiája az 1990-es évek előtti alapokról kiindulva vizsgálja a *new imperial history* irányzatának határait és a trendben rejlő kihasználatlan lehetőségeket. Ulrike Hirschhausen, bevonva az egyik kelet-európai birodalom, Oroszország kutatásában szerzett tapasztalatait, új alternatívákat kínál a kutatási irányíturaló angolszász szakfolyóiratok kedvelte vizsgálódási keretekkel szemben.¹⁵

Wilson gondolkodásmódjának két kulcsfogalma a különbözőség és a modernitás. Az előbbi Chatherine Hall nyomdokain haladva a lehető legtágabb határok között vizsgálja.¹⁶ A birodalmi politika egyik kulcseleme ugyanis az, hogy az eltérő és változó politikai feltételek mellett miként képes uralma alatt tartani a társadalom, a gazdaság, a földrajzi terület különbözőségeit. A kutatás egyik súlypontja a társadalomra, annak külső és belső vizsgálatára esik. Wilson a társadalmi különbözőségeket társadalmi identitásokként tematizálja. Az identitások – legyenek azok egyéniek vagy kollektívek, testiek vagy szellemiek – egyedileg és kollektíven, természetesen és mesterségesen egyaránt fejleszthetők és változtathatók. A legmeghatározóbb külső alakító erőknak a felvilágosodást, a kapitalizmust és a nacionalizmust nevezi meg. Egyúttal rámutat, hogy a Brit Birodalomban az identitásoknak saját struktúrájuk, hierarchiájuk és kulturális kapcsolati hálójuk volt, amelyeket folyamatosan alakított az állandóan változásban lévő politikai, gazdasági és földrajzi közeg. A birodalom történetében az identitások a központ–gyarmat viszonyrendszerben figyelhetők meg a legpontosabban.¹⁷

A modernitás azért lett kulcsfogalom Wilson gondolkodásában, mert a Brit Birodalom kutatójaként úgy látja, hogy magában a 18. századi brit gondolkodásban is kulcsfogalmat jelent. A kor teoretikusai nemcsak az egyént és a társadalmat, hanem az államot is változtatható testként fogták fel. Az államépítést, amely számukra tudatos folyamatot jelentett, elméletekkel és gyakorlati tanácsokkal segítették. Wilson említett kötetében a modernitás kognitív, intellektuális, társadalmi, gazdasági és politikai fogalom egyszerre.¹⁸

A szerző kötetében fontos rendezőelv továbbá az államiség, illetve a nemzet és a birodalom viszonya. Wilson meglátása szerint Nyugat-Európában a nemzetből nőtt ki az az igény, hogy az állam vagy egy társadalmi csoport „civilizálni” akarjon; akár odahaza, akár idegen területen. Ez volt a forrása annak az igénynek, ami a világot civilizációs szempontból felosztotta (*civilized, barbarous, savage, wild*).¹⁹ De ez az oka a rasszal, a nemi szerepekkel stb. kapcsolatos gondolatvilág megjelenésének is. A fentiek mellett Wilson vizsgálja még a birodalom és a gyarmat fogalmainak kapcsolatát, ami szerinte a vágyak, a törekvések és a konfliktusok története, illetve azt, hogy a birodalom nemcsak geopolitikát folytat, hanem „időbeli politikát” is (*chronopolitics*).²⁰

Historiográfiai szempontból Wilson kötete amiatt mérvadó, mert az interdiszciplinaritás eddigi gyakorlatának megtartásán túl felismerte, hogy a *new imperial history* művelőinek

¹⁴ Subrahmanyam, Sanjay: *Imperial and Colonial Encounters: Some Comparative Reflections*. In: *Lessons of Empire*, 217–228.; *The New Imperial Histories Reader; Lessons of Empire*, id. művek

¹⁵ Wilson, Kathleen: *A New Imperial History. Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*. Cambridge, 2004; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 718–757.

¹⁶ Hall, Catherine: *Introduction*. In: Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire*. New York, 2000. 16.

¹⁷ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 3–4., 6.

¹⁸ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 5., 7–8.

¹⁹ Heraclides, Alexis – Dialla, Ada: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent*. Manchester, 2015. 32.

²⁰ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 3–4., 9–10.

még tudatosabban kell törekedni a nem nyugat-európai perspektívák feltérképezésére. Tisztaban van azzal, hogy a fentiek kutatása nagyon szubjektív (konstrukció), és hogy a történelemsznek különféle diszciplínák, módszerek és elméletek határmezsgyéjén kell mozognia. Éppen ezért tartja elengedhetetlennek, hogy a történészek keressenek minél több, a hagyományos határokon átívelő, eddig ismeretlen kapcsolatokat, és illeszzenek össze minél több, eddig egymással nem érintkező birodalmi és nemzeti narratívát.²¹

Ulrike Hirschhausen programadó írásában egyetért Wilsonnal abban, hogy a nemzet és a birodalom kapcsolatát vizsgálni kell, s a párhuzamosan futó narratívákat össze kell kapcsolni. A különbözőség, a modernizáció, a hatalomgyakorlás formái, az államépítés és a birodalmak geopolitikája – bárhog is definiáljuk őket – nála is kulcskérdések. Szerinte az angolszász dominanciájú kutatások alábecsülik a kolonizáltak reprezentációs erejét és jelenlétét, illetve nem fordítanak kellő figyelmet jó néhány vizsgálható kölcsönhatásra sem.²²

Hirschhausen olyan szempontokat emel ki, amelyek elméleti alapjait már lefektették a *new imperial history* keretei között, csupán a bennük rejlő lehetőségeket nem aknázták ki. Az egyik ki nem használt lehetőség abból a szemléletből ered, amely a birodalmat egy több centrumból és perifériából álló, nagy kiterjedésű területként vizsgálja. E centrumokat és perifériákat, illetve az itt élő heterogén etnikai és felekezeti csoportok összességét sűrű szövésű kapcsolati hálók és különböző erejű eszközök, jelenségek és szereplők fűzik egybe. Ez a vizsgálati tér a lokális és a globális között helyezkedik el, és kiválóan alkalmas arra, hogy gazdasági összefonódásokat, migrációkat, infrastrukturális változásokat, munkamodellek terjedését, tudástranszfert, nemi szerepeket vagy kulturális szempontokat középszinten görcső alá lehessen venni. Ez a vizsgálati szempont olyan történeti tereket köt össze, amelyeket a nemzeti narratívák vagy a posztkoloniális kutatások tendenciaszerűen szétválasztva kezelnek, és nem fogadják el azok összefonódásait vagy kölcsönös függéseit.²³

Hirschhausen szerint azoknak az aktoroknak, amelyek a centrum és a periféria között mozognak és közvetítenek, vagy a kettő távolságából hasznot húznak, nagyobb figyelmet kell szentelni. Főképp az alábbi kérdésekre: tudás, jog, monarchia, kollaboráció, háborúk, viszályok, tárgyalási stratégiák, konfliktusok, birodalmi modernizáció és nemzeti autonómia, illetve hogy a birodalmi irányítás sikerei és kudarcai mennyiben függnék tőlük. Ilyen aktorok lehetnek: a hivatalnok (kormányzó, adószedő, tolmács stb.), a telepes, a katona, a kereskedő vagy a misszionárius.²⁴ E szempont vizsgálata két feltétel teljesülésekor lehetséges. Egyrészt ha a történeti megközelítés távolságot tart az imperializmuselméletektől, pontosabban azok negatív birodalomszemléletétől és gazdasági beállítottságától. A birodalmi jelenlét kizárólagosan negatív és totalitárius jellegét Hirschhausen szerint nemzeti vagy helyi levéltári kutatásokkal ugyanis erősen kérdésessé lehet tenni. Ahogy akkor is, ha a kutató pontosan

²¹ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 14–21.

²² Hirschhausen ehhez a ponthoz a következő szakirodalmat idézi: Hopkins, Anthony G.: *Back to the Future. From National to Imperial History*. Past & Present, vol. 164. (1999) 198–243.

²³ Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick: *Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda*. In: Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick (eds.): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, 1997. 1–56.; Cooper, Frederick: *Kolonialismus denken. Konzepte und Theorien in kritischer Perspektive*. Frankfurt a.M. – New York, 2012.; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 719–720.

²⁴ Hirschhausen az alábbi műveket idézi: Robinson, Ronald: *Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration*. In: Owen, Roger – Sutcliffe, Robert B. (eds.): *Studies in the Theory of Imperialism*. London, 1972. 117–142.; Osterhammel, Jürgen: *Jenseits der Orthodoxie. Imperium, Raum, Herrschaft und Kultur als Dimensionen von Imperialismustheorien*. Periplus. Jahrbuch für Aussereuropäische Geschichte, vol. 5. (1995) 119–131.

feltérképezi azt a konkrét lokális helyszínt (földrajzi, politikai, társadalmi és gazdasági adottságok), amelyhez kutatásai kapcsolódnak.²⁵

A centrumok és perifériák között mozgó aktorok jó kiválasztása azért lényeges, hogy a vizsgálat köztes tereit (*Zwischenräume*) rekonstruálni lehessen, illetve az egyes, eddig nem érintkező – nemzeti és birodalmi – narratívákat össze lehessen kapcsolni. Az aktorok ugyanis azok, akik a centrum elképzeléseit a helyszínen megvalósítják; ők reprezentálják a birodalmat. Személyükön keresztül lehet kimutatni, hogy milyen földrajzi, politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális terek kapcsolódnak egymáshoz. Vertikális és horizontális kapcsolati hálók feltérképezésével lehet legjobban vizsgálni a birodalom és az uraltak, az alattvalók viszonyát. Az alattvalók életrajzainak „sűrű” leírással történő rekonstrukciója éppen ezért kap központi jelentőséget a *new imperial history* kutatások szempontjából, mert az életutakon keresztül lehet a legszemléletesebben bemutatni a birodalom komplexitását. Az aktorok „életrajzi nyoma” (*biographische Spur*) nem más, mint heurisztikus eszköz, amelynek segítségével tájékozódni lehet az egyes birodalmak labirintusaiban.²⁶

A fent kiemelt szempontok Hirschhausen szerint azért mérvadók, mert olyan transznacionális tereket lehet bevonni a *new imperial history* kutatásaiba, amelyek mind a nemzeti, mind a birodalmi, mind a globális történelemhez alapvető ismeretekkel szolgálhatnak (analógiák, párhuzamok, eltérések). Egyrészt rávilágíthatnak a nemzetállamok és a birodalmak valódi teherbíró képességére, másrészt jó vizsgálódási anyagot nyújtanak a nemzetállam és a birodalom hátrahagyta örökségek feltárásához.²⁷

A birodalom fogalma

A birodalom első megközelítésben az államiság egy sajátos formájaként írható le, amely az emberiség írott történelmének kezdetétől megtalálható a világ minden táján. Nagy térséget ölel fel, heterogén etnikai és felekezeti közösségeket foglal magában, változatos uralmi repertoárral és államjogi berendezkedésekkel rendelkezik, sajátos centrum–periféria viszony jellemzi, és fő ismertetőjegyei az egyenlőtlenség és a sokszínűség. Van olyan történész (Howe), aki a világtörténelmet egyenesen a birodalmak történetének fogja fel.²⁸

Egy alaposabb és igényesebb definíció megalkotása azonban már módszertani nehézségeket vet fel. E nehézségek abból fakadnak, hogy a névhasználat önmagában is bonyolult. A birodalom szó egyrészt nem elválaszthatatlan a hozzátapadt negatív konnotációtól: a birodalom ez esetben a gazdasági kizsákmányolás, a politikai elnyomás vagy a kulturális hegemónia kifejezések szinonimájaként jelenik meg. Másrészt a birodalom szó az utóbbi

²⁵ Hirschhausen az alábbi műveket felhasználva fogalmazta meg nézeteit: Cohn, Bernhard: *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, 1996.; Bayly, Christopher A.: *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India 1780–1870*. Cambridge, 1996.; Ballantyne, Tony: *Colonial Knowledge*. In: Stockwell, Sarah (ed.): *The British Empire: Themes and Perspectives*. Malden, 2008. 177–196.; Habermas, Rebekka – Przyrembel, Alexandra (Hgg.): *Von Käfern, Märkten und Menschen. Kolonialismus und Wissen in der Moderne*. Göttingen, 2013.; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 730–732., 756.

²⁶ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 734–737.; Lambert, David: *Reflections on the Concept of Imperial Biographies: The British Case*. *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 40. (2014) Nr. 1. 22–41., 30.; Buchen, Tim – Malte, Rolf (Hgg.): *Eliten im Vielvölkerreich. Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)*. Berlin, 2015. 3–31.

²⁷ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 738–743., 753–755.

²⁸ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 718.; Howe, Stephen: *Birodalmak*. Budapest, 2004. 7.; Leonhard, Jörn – Hirschhausen, Ulrike: *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2009. 10.

évtizedekben szimbiózisba került más olyan fogalmakkal, mint a (neo)kolonializmus, a globalizáció, a szuverenitás vagy az etimológiailag belőle származó imperializmus. (Továbbá ezek különféle variációi: belső kolonializmus, informális birodalom, kulturális imperializmus stb.) Azaz nehéz leválasztani a történész által használandó analitikus, tudományos fogalmat az évtizedek óta fejlődő és a mindennapi politika által állandó befolyás alatt tartott, megbélyegző, érzelmmel töltődött szlogentől. Az indoeurópai nyelvekben az „impérium” szó önmagában is szemantikai viták tárgyát képezi a történészszakmán belül.²⁹

Az analitikus fogalom és a megbélyegző szlogen kettéválasztására Stephen Howe szerint az a legcélravezetőbb, ha a történészek elsősorban a birodalmak eszköztárát vizsgálják, illetve a birodalmak eszközkészletét térképezik fel. Howe úgy látja, hogy azok a kutatások, amelyek az 1990-es évektől kezdve elsősorban a birodalom kulturális vonatkozásai iránt érdeklődtek – azaz a birodalomépítők és ellenfeleik jelképes és irodalmi megnyilvánulásai, hiedelmei, ideológiái, diskurzusai és narratívái iránt –, tévútra kanyarodtak. A diskurzusok, narratívák és az ezekből felépülő különféle imperialista ideológiák ugyanis csak arra szolgáltak, hogy elrejtsek azokat a valódi mozgatórugókat vagy összefüggéseket, amelyek az adott korban és politikai közegben alakították az egyes cselekményeket. Az egyes ideológiák csak „szemfényvesztésül” vagy „a valóság elkendőzésére szolgáltak” ugyanis Howe szerint, és azt sugallják, mintha a birodalmak mindig tudatos, koncepciózus hódítási és uralmi vágyuknak kívántak volna alkalmas területet találni. Csakhogy a terjeszkedés különféle formái gyakran nem voltak mások, mint konkrét válságra, külpolitikai kihívásra adott, alkalom szülte reakciók. És ezeknek a reakcióknak nem feltétlenül kellett valamilyen népszerű kortárs eszme vagy kulturális erő hatása alatt állniuk.³⁰

Az analitikus és az érzelmi megközelítés fogalmainak szétválasztására más utat javasol Ulrike Hirschhausen. Hirschhausen szerint, aki ebben is az angolszász szemléletet bírálja, a kutatásokhoz mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy a birodalom és a hozzá kapcsolódó fogalmak – elsősorban a kolonizáció és az imperializmus – nem az ipari társadalom vagy az iparosodott, modernizálódott állam termékei, illetve nem csak gazdasági olvasatuk van. A Mongol Birodalom, az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom története például felfogható úgy, mint olyan államok története, amelyek az egyik gazdasági válságból folyamatosan a másikba kerültek; mégis több száz éves lét van mögöttük. E három birodalom mindegyike hosszabb életű volt, mint a Brit Birodalom. Hirschhausen kritikája a kelet-európai nemzeti történetírások ellen is irányul, amelyeknek azt rója fel, hogy a modernizáció fogalma, illetve a modernizációs elméletek mögé bújva túlzottan felülértékelik a homogenizáló nemzetállamokat a heterogén birodalmakkal szemben. Röviden: Hirschhausen szerint a kapitalizmus és a modernizáció fogalmait, beleértve azok gazdasági eredetű terminológiáját, le kell választani a birodalmak kutatásáról és interpretálásáról, és nagyobb figyelmet kell szentelni a politikai és kulturális olvasatoknak.³¹

E politikai és kulturális olvasatok kiválóan kutathatók, ha a birodalmi terjeszkedés különféle formái képezik a vizsgálat tárgyát (*Raumerschliessung, Kolonisierung*). A birodalmi szemléletet hordozóknak már eleve van elképzelése arról, hogy a birodalom területiális

²⁹ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 721.; Howe: *Introduction: New Imperial Histories*, 4–5.; Howe: *Birodalmak*, 16., 21–23.; Cooper: *Colonialism in Question*, 153–203.; Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009. 615.; Münkler: *Imperien*, 11–34.

³⁰ Howe: *Birodalmak*, 146.

³¹ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 11–13.; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 722–724.

kiterjedésén, azaz a közvetlen uralom alatt tartott államterületen túl melyek azok a földrajzi területek, amelyek a birodalom érdekszféráját képezik. A *new imperial history* kínálta elméleti és módszertani kereteken belül jól vizsgálható, hogy mit takar a birodalmi szemlélet, és kik azok, akik ezt a szemléletet hordozzák, illetve ezek az aktorok hogyan uralják a saját államukat, és milyen módon töreksenek hatalmuk kiterjesztésére az általuk definiált érdekszférában. Hirschhausen szerint vizsgálni kell az expanzió ideológiai és kulturális formáit; a kereskedelmi, gazdasági és politikai kapcsolati hálók kiépítésének folyamatát; a telepések küldését; a koloniális háborúkat; az infrastruktúra-fejlesztést; a migrációt; a mobilizációt; a diszkriminációt vagy a kollaborációt az adott érdekszférában élők részéről.³²

A politikai és kulturális olvasatok széles körű feltérképezését tovább segíti, ha a birodalom fogalmát tágabb keretek között értelmezik, vagyis ha a birodalom nem csak egy fizikailag létező állam és a hozzá kapcsolódó ideológiák összessége. A birodalom lehet elképzelt is. A birodalmi szemlélet hordozója lehet egy társaság (például Kelet-indiai Társaság) vagy egy társadalmi csoport is. Mivel a birodalomkutatás kiterjed a birodalom szétesése utáni időszakra is, s a birodalom hátrahagyta politikai, gazdasági és kulturális örökséget kívánja számba venni, ezért érdemes még egy értelmezési lehetőségről megemlékezni. A birodalom nem más, mint egy mindennapi gyakorlat.³³

A jelen sorok szerzője, amikor definiálni kívánja az Osztrák–Magyar Monarchiát mint birodalmat, akkor Stephen Howe, Jürgen Osterhammel és Roger Grigor Suny definícióiból indul ki. Howe szerint a birodalom „olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll”. A birodalomtól elválaszthatatlan imperializmus „azon tevékenységek és magatartásformák összessége, amelyekkel ezeket a nagy kiterjedésű politikai egységeket létrehozzák és fenntartják, de magában foglalja az emberek és országok mások felett gyakorolt uralmának kevésbé nyilvánvaló, közvetettebb formáit is”. Végezetül a birodalom kolonializmusa politikai fogalom: „Olyan hatalmi rendszereket jelölnek vele, amelyekben valamely csoport fenntartja magának a [...] jogot, hogy kizárólagos szuverenitást gyakoroljon egy másik csoport felett, és meghatározza annak sorsát.”³⁴ Ez utóbbi definíció értelmében a kolonializmus jelensége így nemcsak külső, hanem belső is lehet. Azaz a birodalmon belül is létező jelenségről van szó.

Osterhammel definíciója szerint: „Egy birodalom egy olyan nagy területű, hierarchikus, rendezett, polietnikus és multikonfesszionális jellemzőkkel bíró uralmi szövetség, amelynek a koherenciáját egy (főleg monarchikus vezetésű) birodalmi elit hatalmi fenyegetéssel, közigazgatással, belföldi kollaborációval, továbbá egyetemes elképzelésekkel és szimbolikával biztosítja, nem pedig társadalmi és politikai homogenizációval vagy az általános állampolgári jogok eszméjével.”³⁵ A birodalmak expanziójuk során mindig megteremtik a maguk határterületeit, amelyeken különböző civilizációformák találkoznak egymással. E találkozások kulturális leírása során a birodalom magát azonosítja a kultúrával és az idegent a barbarizmussal.³⁶ A birodalom lehet történetileg és eszmeileg is konstruált állam, fogalom és gyakorlat, amelynek ideológiája objektív és szubjektív elemeket egyaránt tartalmaz. Roger

³² Hirschhausen: *A New Imperial History?* 725–729.; Howe: *Birodalmak*, 24., 30–31., 100.

³³ Chatterjee, Partha: *The Black Hole of Empire: History of a Global Practice of Power*. Princeton–Oxford, 2012. XII.; Howe: *Birodalmak*, 29., 39., 125–144.

³⁴ Howe: *Birodalmak*, 40–41.

³⁵ Osterhammel, Jürgen: *Europamodelle und imperiale Kontexte*. Journal of Modern European History, vol. 2. (2004) Nr. 2. 172.

³⁶ Osterhammel: *Europamodelle und imperiale Kontexte*, 172–174.

Grigor Suny definíciójában a birodalom emellett „egy méltánytalan hierarchia”, ahol a központ a periféria rovására gyakorolja a hatalmat; bárhogy is definiáljuk a központot és a perifériát.³⁷

A new imperial history és az Osztrák–Magyar Monarchia

Az utóbbi harminc esztendőben új, radikális megközelítések jelentek meg a Habsburg Birodalom kutatásában. A 20. századi történeti tapasztalatok nyomán kiderült, hogy azok a nézetek, amelyek anakronisztikusnak és megújulásra képtelennek látták a századfordulós birodalmakat, hamis sztereotípiákon alapulnak. Olyan sztereotípiákon, amelyek főképp a marxizmusból és a nemzetállami ideológiákból táplálkoznak. Az Ausztria–Magyarországról konstruált sötét képek (például a „népek börtöne” – *Völkerkerker*), amelyek hasonlatosak a birodalmakhoz kapcsolódó negatív megítélésekhez, elsősorban azon utódállamokból származnak, amelyek 1918 után egymáshoz korábban nem kapcsolódó történeti területekből szerveződtek önálló államokká.³⁸

A földrajzi, nyelvi, felekezeti sokszínűség kiváló terepet nyújtott a történészeknek, hogy újabb és újabb transznacionális és interdiszciplináris témákat találjanak. Az új megközelítéseknek köszönhetően kiderült, hogy a Habsburg Birodalom nemzeti és nemzetiségi konfliktusai főképp politikai természetűek voltak, és nem etnikai vagy nyelvi okokra visszavezethetők. Mivel a politikai természetű nemzeti(ségi) konfliktusok jelensége Nyugat-Európában is létezett – többek között Vallóniában és Katalóniában –, ebből a szempontból lehetővé vált a kontinens két szélén található birodalmak összehasonlítása. Csakhogy minden birodalomnak voltak olyan sajátosságai, amelyek miatt a különféle modelleken nyugvó értékelések és rangsorolások valójában nagyon is megkérdőjelezhetők.

A dunai monarchia különlegessége Pieter Judson szerint például abban rejlett, hogy a bonyolult etnikai, nyelvi és felekezeti viszonyok mellé ugyanilyen sokszínű közigazgatási és jogi háttér tartozott.³⁹ Éppen azért, mivel az egyes tartományok saját jogi hagyományokkal rendelkeztek, a Habsburg bürokraták és politikusok meglepően rugalmas kompromisszumok megkötésére voltak képesek. Olyan kompromisszumoké, amelyek lokális szinten működtek, és amelyek beilleszthetők voltak a birodalmi keretek közé is: anélkül, hogy a birodalom egyéb területeinek a közigazgatási és jogi viszonyait folyamatosan újra kellett volna gondolni. Ilyen volt például a boszniai alkotmány kérdése.⁴⁰ Judson szerint Ausztria–Magyarország 1918-ban államjogi értelemben messze nem érte még el megújuló képessége határait. Annál is inkább, mivel az osztrák birodalomfél jogi és gazdasági rendszerét a 18. század derekától sikeresen egységesítették, és ennek nyomán a 19. század második felére Ausztria nagyobb integrációs fokot ért el, mint sok nemzetállam a későbbiekben.⁴¹ A kiegyezésnek

³⁷ Suny, Ronald Grigor: *Learning from Empire: Russia and the Soviet Union*. In: *Lessons of Empire*, 73–75.; Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt*, 565–673.

³⁸ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 9–10.; Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. London–Cambridge (Mass.), 2016. 10., 442–452.; Leonhard, Jörn: *Multi-Ethnic Empires and Nation-Building: Comparative Perspectives on the late Nineteenth Century and the First World War*. In: Berger, Stefan – Miller, Alexei (eds.): *Nationalizing Empires*. Budapest – New York, 2015. 630.

³⁹ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 9.; Judson: *The Habsburg Empire*, 11., 270–272.

⁴⁰ Judson: *The Habsburg Empire*, 376–382.

⁴¹ Berger, Stefan – Miller, Alexei: *Introduction: Building Nations in and with Empires – A Reassessment*. In: *Nationalizing Empires*, 6.; Komlosy, Andrea: *Habsburgermonarchie, Osmanisches Reich*

köszönhetően a dualista monarchián belül a magyarok pedig egy „albirodalmat” (*subempire*) kaptak,⁴² ahol – szemben az ausztriai integrációs stratégiákkal – erőteljesen homogenizáló nemzetépítés kezdődött. A magyar korona országában az állam nemzetiesítése nyugat-európai mintákat követett.⁴³

Howe és Suny korábban idézett birodalomdefiníciói teljes mértékben használhatók az Osztrák–Magyar Monarchiára és azon belül Ausztriára, de Magyarországra nem. Míg a Monarchia a fenti definíciók értelmében „klasszikus birodalomnak” számít, addig Magyarország (mint „albirodalom”) esetében olyan nemzetállamról van szó, amelynek van birodalmi önképe vagy szemlélete. A nemzet Magyarországon is különféle módokon szerveződő és ön-definiáló, elképzelt közösségként működött és ruházott fel egy elitet, hogy az ő nevében kormányozzon. Csakhogy Magyarország lakosságának többsége nem volt magyar, és a nem magyarok, de akár egyes magyar csoportok is (!) – a nemzeti közömbösségtől a különböző birodalmi és egyéb patrióta elképzeléseken át a saját nemzetépítési elképzelésekig – sokféleképpen viszonyulhattak az egységes magyar nemzet koncepciójához. Somogyi Éva *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914* című monográfiája négy különböző generációhoz tartozó, több tucat magyar hivatalnok életpályáján keresztül mutatja be, hogy a származás, képzettség, állampolgárság és rendi magatartásformák mellett milyen erős identitásformáló ereje volt a bécsi közös hivataloknak és az uralkodó személyének is.⁴⁴

A nemzeti érzelmekkel kapcsolatban különböző mértékben és formákban tartózkodó magatartást tanúsító állampolgárokkal szemben Magyarország vezetői nacionalista eszközökkel léptek fel. Magyarország nemzetállami célkitűzései elsősorban államhatárokon belüli keretek közé voltak szorítva. Az államhatárokon átívelő imperialista célok a belpolitikai adottságok és nehézségek miatt eleve nem lehettek területiálisak. Azok elsősorban gazdaságiak és kulturálisak voltak; bár éppen az említett könyv hívja fel a figyelmet arra, hogy voltak figyelemreméltó politikai kísérletek is.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy Alekszej Miller és Stefan Berger megállapításai a Monarchiára és azon belül Magyarországra is alkalmazhatók. Míg korábban a birodalom és a nemzetállam mint államformák évtizedeken keresztül egymást kizáró fogalomnak számítottak, napjainkban ezt a szemléletet alapjaiban kérdőjelezték meg.⁴⁵ Pieter Judson szerint itt az idő, hogy a Habsburg Birodalom és utódállamai értelmezéséhez a birodalmi és a nemzeti megközelítés eszközeit egyszerre hasznosítsuk. A birodalmi és nemzeti szemléletek ugyanis nem két párhuzamos univerzumot jelentenek, hanem két olyan jelenséget, amelyek mélyen gyökereznek egymásban.⁴⁶ Szintén meghatározó változás, hogy a nemzetépítésben

und Britisches Empire. Erweiterung, Zusammenhalt und Zerfall im Vergleich. Zeitschrift für Weltgeschichte, vol. 9. (2008) Nr. 2. 9–62.

⁴² Berger–Miller: *Introduction*, 10.

⁴³ Komlosy, Andrea: *Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy*. In: *Nationalizing Empires*, 370–371.

⁴⁴ Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Budapest, 2017.

⁴⁵ A fenti szerzők mellett még Jürgen Osterhammel, Henry Kamen, Ronald G. Suny, Stein Rokkan és Bojan Baskar.

⁴⁶ Judson, Pieter M.: „Where our commonality is necessary...”: *Rethinking the End of the Habsburg Monarchy*. *Austrian History Yearbook*, vol. 48. (2017) 5., 9., 12.; Varga Bálint: *Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában*. In: Csibi Norbert – Schwarczwölfer Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, 2018. 37., 39., 53–54.

ma már nem veszélyt vagy kihívást látnak a birodalomkutatók, hanem olyan túlélési stratégiát, amelyet a politikai elit a belföldi nemzeti mozgalmakra és a külföldön zajló nagyhatalmi rivalizálásra válaszként fogalmazott meg.⁴⁷

A fenti megközelítés a birodalmi nemzet felépítésén keresztül vizsgálja azokat a társadalmi és politikai átalakulásokat, amelyeket a modernizáció foglal magában. Foglalkozik a birodalom és a nemzet által kitöltött terek egymáshoz való viszonyaival.⁴⁸ Elemzi az elit és a tömegek konszolidációs szerepét a kultúrán és nyelven keresztül. Feltérképezi azokat a gazdasági kapcsolatokat, amelyek a birodalom egyes (érdek)területeit egymáshoz kapcsolják, és amelyeknek a nemzet számára is van jelentősége. Kutatja azon intézményeket, amelyek mind a birodalomnak, mind a birodalmi nemzetnek fontosak (hadsereg, tudományos testületek vagy társaságok stb.). Vizsgálja azokat a politikai intézményeket, amelyek az elit és a tömeg viszonyában nagy szerepet játszanak (a polgári, a szociális jogok kiterjesztése). Végezetül felfedi a birodalmi és a nemzeti szimbolikák átfedéseit, és feltárja azokat a nemzeti törekvéseket, amelyek beépülnek a birodalmi program keretei közé.⁴⁹

A fentiek alapján a 19. századi Magyarország olyan nemzetállam volt, amely egy birodalommal (Ausztriával) közösen egy nagyobb birodalmat (Osztrák–Magyar Monarchia) alkotott. Magyarország belpolitikáját nemzeti attitűdök jellemezték, míg azokat a kísérleteit, amelyek a Ballhausplatzot megkerülve önálló magyar külpolitika megteremtésére és egyéb külföldi (gazdasági, kulturális) pozíciószerezésre irányultak, már birodalmiak is (lásd az 1870-es évektől kiépült kereskedelmi levelezők hálózatát⁵⁰). A közös birodalom és az ennek a keretein belül működő magyar nemzetállam külföldi érdekérvényesítő törekvései folyamatos interakcióban voltak.

A new imperial history és a Balkán-félsziget

Hol van Kelet-Európa a *new imperial history* kutatásaiban? Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy még nincs teljesen jelen. Jelen van, mivel számos történész jelezte már, hogy mekkora potenciál rejtőzik az itteni birodalmak kutatásában. A fent említett Wilson-féle monográfián túl többek között Stephen Howe és Frederick Cooper utal rá írásaiban, hogy voltaképpen a kelet-európai birodalmak bukása befolyásolta az imperializmuselméletek kialakulását. A birodalmakkal kapcsolatos negatív sztereotípiák többsége az Oszmán, a Habsburg és a Romanov birodalmak szétesése után lett alaptézis. Ugyanakkor konkrét *new imperial history*-kutatások csak az utóbbi években kezdtek e térség felé fordulni. Ennek legbiztosabb jele, hogy Ulrike Hirschhausen és Jörg Leonhardt, illetve Stefan Berger és Alekszej Miller már megtették az első lépéseket afelé, hogy a Kelet-Európa-kutásokat teoretikus és módszertani alapokon is hozzákapcsolják a *new imperial history*hoz.⁵¹

⁴⁷ Komlosy: *Imperial Cohesion*, 369.

⁴⁸ Szilágyi Adrienn: *A tudományos nacionalizmus szolgálatában. A 19. századi földrajztudomány a nemzetépítő diszciplínák között*. In: Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám (szerk.): *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest, 2017. 58–75., 62–65.

⁴⁹ Berger–Miller: *Introduction*, 1–6., 11–14., 25., 27.; Ther, Philipp: „Imperial Nationalism” as a *Challenge for the Study of Nationalism*. In: *Nationalizing Empires*, 573–592.

⁵⁰ Callaway, James: *The Battle over Information and Transportation: Extra-European Conflicts between the Hungarian State and the Austro-Hungarian Foreign Ministry*. *Hungarian Historical Review*, vol. 7. (2018) No. 2. 274–302.

⁵¹ Howe: *Birodalmak*, 145.; Cooper: *Postcolonial Studies and the Study of History*, 80., 82.; Leonhardt–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 718–757.; Berger–Miller: *Introduction*, 1–30.

Bár a kontinens keleti felére egyre nagyobb figyelem irányul, egzotikus jellegét még sokáig nem fogja elveszíteni ebben a kutatási irányzatban sem. Egyszerűen azért, mert a világban nem fognak történészek tömegesen oroszul, lengyelül, németül, magyarul, törökül vagy oszmánliul tanulni, hogy e birodalmak avatott kutatói legyenek. A helyi nemzeti történetstársadalmak pedig sokáig nem fognak kilépni a nemzeti narratívák avított keretei közül, pedig az öreg kontinens keleti végei megérdemlik a globális történetstársadalom figyelmét.

Kelet-Európa értelmezésének talán legismertebb nemzetközi képviselője az amerikai Larry Wolff. Meglátása szerint Kelet-Európa továbbra is a kontinens olyan területe, amelynek felfedezése és megértése még a 20. század végén sem zárult le Nyugat-Európában. Kelet-Európa olyan terület, amellyel kapcsolatban a legtöbb sztereotípiát a felvilágosodás korában született. Ez volt az a korszak, amikor a nyugat-európai utazók és filozófusok, férfiak és nők kelet-európai élményeik hatására felfedezték és megfogalmazták a maguk nyugat-európai-ságát, amit a civilizációval azonosítottak. Ezen ideológiai, kulturális és mentális folyamat során a felvilágosodás gondolkodói civilizációs választóvonalat húztak Nyugat- és Kelet-Európa közé, amely Wolff szerint azóta is megosztja a kontinenst, pedig a két térség csak egymás tükrében értelmezhető.⁵²

Ennek a konstruált Kelet-Európa-képnek az a különlegessége, hogy abban a történelmi pillanatban keletkezett, amikor a Said által leírt és bírált nyugat-európai orientalizmus is felbukkant. Larry Wolff szerint a nyugat-európai orientalizmus és a nyugat-európaiak Kelet-Európa-képe közös gyökerekre megy vissza és rokon nézeteken alapszik. A felvilágosodás filozófusainak kelet-európai érdeklődése a kezdetektől a (politikai) orientalizmus hatása alatt állt. Az orientális reflexek a kontinens keleti felével szemben is éltek, illetve a „civilizálatlanság”, a „barbárság” és a „vadság” Kelet-Európa mentális fogalmától is elválaszthatatlannak voltak. Kelet-Európát az Orienséhez hasonló gondolatokkal és terminológiával írták le és vették birtokba.⁵³

Nyugat-Európa számára Kelet-Európa zavarba ejtő volt: Európa volt, de mégsem volt Európa. A 18. századtól kezdve csupán lépésről lépésre lehetett meghúzni a határvonalat közte és a Kelet között. A század végére azonban eldőlt, hogy a kontinens keleti fele Európához tartozik. Még ha gazdaságilag a Nyugat periferiája, ha társadalmi viszonyait tekintve elmaradott, ha tele is van paradoxonokkal, ha nyelveit, szokásait és ruházódását tekintve különböző is, Nyugat-Európa közvetlen szárazföldi szomszédja, és Kelet-Európa tartósan Nyugat-Európa-hoz igyekezett felzárkózni. Kelet-Európa átmeneti térség lett a Kelet és Nyugat között: a 18. század végétől „többé-kevésbé civilizált helyé” vált, bár félbarbár, félvad jellegét a nyugat-európaiak szemében a későbbiekben sem veszítette el teljesen.⁵⁴

Magyarország például csupán a 19. század derekán került fel tartósan a brit közvélemény szellemi horizontjára. Akkor, amikor az 1848–1849-es szabadságharc legendás vezetője, Kossuth Lajos és a kor egyik leghíresebb Kelet-kutatója, Vámbéry Ármin angliai körutazásokat tettek (1851 és 1864). E két magyar a brit sajtó szerint olyan területről érkezett, amely a rejtély és a megfjejtetlenség ismeretlen birodalmához tartozott, valahol Európa keleti periferiáján.⁵⁵ A londoni nagy napilapok a *noble Hungarian* kifejezéssel utaltak rájuk. Ez a

⁵² Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994. VII., 4., 6., 331.

⁵³ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, XI., 6–8., 41., 284–331., 357.

⁵⁴ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, 9–14., 17–49., 332–333.

⁵⁵ Mandler Dávid: *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest, 2014. 15–16., 79.

kifejezés pedig különösen sértően hangzik egy olyan korban, amikor a „nemes vad” (*a noble savage*) kifejezés már meghódította a francia és az angol nyelvű romantikus irodalmat.⁵⁶

Kelet-Európa tehát összességében nagyrészt ismeretlen térség maradt Nyugat-Európában, bár éppen az itteni birodalmaknak köszönhetően kétségtelenül kiegyenlítettebb viszonyt ápolt a kor atlanti nagyhatalmaival, mint az Európán kívüli világ. Ugyanakkor azokban a történelmi pillanatokban, amikor a kelet-európai birodalmak elbuktak, a nyugat-európai győztesek koloniális és orientális attitűdökkel kezdtek hozzá a térség rendezéséhez. Az új államhatárok meghúzásakor semmilyen nyoma nem maradt az európai birodalmak közötti egykori szolidaritásnak. A győztes nagyhatalmak keleti, illetve gyarmati tapasztalataikra támaszkodtak, amikor új nemzetállamokat hoztak létre. (Ez a folyamat párhuzamba állítható azzal, amikor a 19. század második felében az Oszmán Birodalom balkáni területein új nemzetállamok jöttek létre nagyhatalmi segédlettel.⁵⁷)

Ha Kelet-Európa egzotikus volt, akkor a Balkán szinte teljesen ismeretlen. Albániát például még 1912-ben is úgy definiálta a korabeli francia publicisztika, mint az európai Tibet.⁵⁸ Bár a görög szabadságharc már felkeltette a művelt nyugat-európaiak figyelmét, a félsziget valójában csak 1878 után került a nemzetközi közfigyelem látókörébe. A térség jellegzetessége, hogy egészen napjainkig egyszerre ütközőzónája a nagyhatalmaknak, valamint az érdekeiket eredményesen képviselni képes helyi nemzetállamoknak. A Balkán a 17. században lett a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti összeütközések színtere, a rivalizáláshoz a 18. században csatlakozott Oroszország, a 19. század utolsó harmadában pedig Olaszország is. 1908 után Németország és Franciaország is megvívta itt egymás elleni hatalmi harcait.⁵⁹ Napjainkban az Európai Unió, az Egyesült Államok, Oroszország, Kína és Törökország rivalizálásának terepe. De a félsziget igazi különlegessége történelmi múltjában és az itt élő kis nemzetek önképében rejlik.

Kelet-Európán belül a Balkán vagy az Oszmán Birodalom sohasem került a *new imperial history* vizsgálódásainak fókuszába. Pedig a nemzeti narratívák keretei közül kilépett helyi történészek már jelentős lépéseket tettek ennek elérésére. A bolgár származású Maria Todorova monográfiája, kapcsolódva Said és Wolff munkásságához, amellet érvel, hogy a Balkán-félszigetről alkotott fogalmak csupán olyan konstrukciók, amelyek a félsziget európai „felfedezésekor” keletkeztek.⁶⁰ Diana Mishkova, folytatva e fenti munkát, a Balkánról szóló diskurzust belülről, a regionális identitásképzés, a nemzeti és nemzetek feletti kommunikáció, a különböző helyi generációs és értelmiségi szubkultúrák Nyugat-, Közép- és Kelet-

⁵⁶ A világ népeit – ókori analógiákat figyelembevéve – Kant osztotta fel civilizált, barbár és vad (*savage*) kategóriákra. E kategóriákat a 19. században nagy fejlődést mutató nemzetközi jog is átvette. A barbárok azokat a népeket jelentették, amelyeket a civilizált nemzetek bizonyos mértékig elismertek (Oszmán Birodalom, Kína stb.); a *savage* olyan népeket jelölt, amelyeket a civilizált világ nem részesített nemzetközi jogi elismerésben. Létezett egy negyedik kategória, amelyet szintén vadnak lehet magyarrá fordítani: a „*wild*”, amely gyakorlatilag a természeti népeket foglalta magában. Cocchiara, Giuseppe: *Az örök vadember*. Budapest, 1965.; Heraclides – Ada Dialla: *Humanitarian Intervention*, 32. A „nemes vad” kifejezés eredetéről: Fairchild, Hoxie Neale: *The Noble Savage: A Study in Romantic Naturalism*. New York, 1928. 120–139.; Ellingson, Terry J.: *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley, 2001.

⁵⁷ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, 1–4., 6., 143., 363–367.

⁵⁸ Wendel, Hermann: *Südosteuropäische Fragen*. Berlin, 1918. 120.

⁵⁹ Csaplár-Degovics Krisztián: *Az első világháború kitörésének okai és a szerb historiográfia*. Világtörténet, 5. [37.]. évf. (2015) 3. sz. 353–354.

⁶⁰ Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 1997.

Európa koncepciói felől vizsgálta meg.⁶¹ A török történetírás pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az Oszmán Birodalom történetében számos olyan potenciális kutatási terület található, amely tökéletesen illeszkedik a *new imperial history* keretei közé. A Balkán neve mégis ritkán hangzik el a vonatkozó írásokban. A kevés öröndetes kivételt a fent említett Maria Todorova és Diana Mishkova mellett Ussama Makdisi és Selim Deringil jelentik, akik többek között kimutatták, hogy az Oszmán Birodalom az európai mintájú reformok mellett átvette az európai orientális szemléletet is, és megfogalmazta a maga Kelet-képét (*borrowed colonialism, borrowed Orientalism*). Az Oszmán Birodalom Oriense az elmaradott, vallásilag fanatikus arab területek lettek, amelyekkel szemben a birodalmi központ egyszerre játszott a civilizált és a civilizátor szerepét. Az arab területekkel szemben a szultáni kormányok is kialakították a maguk orientális attitűdjét és civilizációs misszióstudatát.⁶²

Persze ezen a ponton ismét vissza lehet kanyarodni a kelet-európai mintákhoz, ugyanis a „kölszönzött orientalizmus”-hoz hasonló jelenséget a lengyel történelem kapcsán is megfigyeltek. Az osztrák Jan Surman 19. századi lengyel szerzők műveit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a századfordulós lengyel nemzeti irodalom és kultúra köztes térben látta magát. A történelmi lengyel területeket félig civilizált régiónak tekintették, amely a civilizált Nyugat és a civilizálatlan Kelet között feküdt. Míg a vizsgált szerzők elfogadták a Nyugat civilizációs gyakorlatát a lengyelek felett, addig Ukrajna felé maguk kívántak a civilizáció terjesztői lenni (*peculiar self-orientalization; nesting civilizing mission*).⁶³

A birodalmi életrajz

Visszatérve Ulrike Hirschhausen korábban említett nézeteihez, a centrum–periféria, illetve a köztes terek rekonstruálásának egyik legjobb módja, ha a történész az ezekben a terekben mozgó aktorok életrajzát vizsgálja. Az életrajzírás éppen ezért, főképp a műfajban bekövetkezett módszertani fordulatok miatt az egyik legkedveltebb tudományos eszköz lett a *new imperial history*-kutatók körében.⁶⁴

Az életrajz és a birodalom szoros interakcióban áll egymással. Az élet és a karrier elválaszthatatlanul be van ágyazva azokba a multinacionális és multikonfesszionális keretekbe, amelyeket a birodalom jelöl ki. A birodalom nagysága, komplexitása és sokszínűsége a személyes világkép (*Lebenswelt*) része. A heterogén birodalom határozza meg a gondolkodásmódot és a cselekvési mintákat. A birodalom jelöli ki alattvalói számára a mobilitás, a felemelkedés és a transzfer lehetőségeit, a személyi kapcsolatok körét és a karrier logikáját. A birodalmi keretekhez kötött életrajz vizsgálatán keresztül feltárul a birodalmi rend

⁶¹ Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. London – New York, 2018.

⁶² Chakrabarty: *Provincializing Europe*, 55–56., 67.; Deringil, Selim: „*They Live in a State of Nomadism and Savagery*”: *The Late Ottoman Empire and the Postcolonial Debate*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 405–421.; Cole, Juan: *Empires of Liberty? Democracy and Conquest in French Egypt, British Egypt, and American Iraq*. In: *Lessons of Empire*, 94–97.; Cooper: *Postcolonial Studies and the Study of History*, 82.; Makdisi, Ussama: *Ottoman Orientalism*. *The American Historical Review*, vol. 107. (2002) No. 3. 768–796.; Deringil, Selim: *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*. London – New York, 1998. 158.; Eissenstat, Howard: *Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire*. In: *Nationalizing Empires*, 429–459.

⁶³ Surman, Jan: *Habsburg postcolonial? Postcolonial perspectives on entangled spaces*. In: *The Wrocław Seminar 2016. Central Europe and Colonialism: Migrations, Knowledges, Perspectives, Commodities*, 21–22 September 2016. 7–8., 13–14.

⁶⁴ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 734.

(struktúrák, szellemi horizont, mobilitási feltételek), amelyeket az aktor vagy konzerválni, vagy megváltoztatni törekszik. Sokféle és sokrétegű identifikációs lehetőséget kínál, változó erősségű lojalitásokkal. Olyan összetett hierarchiarendszert, amelyben az aktor változatosan pozicionálhatja magát. A birodalom egészen másfajta szocializációs környezetet, szolidaritási kötöttségeket és azonosulási mintát biztosít az alattvalóinak, mint a nemzetállam.⁶⁵

A birodalmi lojalitás azonban egy időben létezik a nemzeti lojalitással. Ahogy Laurence Cole és Daniel Unowsky Hanák Péterre hivatkozva látja, a birodalmi és a nemzeti identitások olyan párhuzamos realitások, amelyek az egyénekből különböző szituációkban, különböző mértékben és módokon nyilvánulhatnak meg.⁶⁶ Judson szerint míg a nemzeti politikusok a nyilvánosság előtt nacionalista retorikát folytatnak, addig a háttérben ettől függetlenül nyugodtan építhetik a birodalmat. Máshogy viselkedhetnek egy politikai pártban és máshogy egy társadalmi csoportban; máshogy a hivatali életben és máshogy a magánszférában; máshogy odahaza (a városban, a megyében, az országban) és máshogy külföldön (fővárosban vagy vidéken). Mindezt Bojan Baskar azzal egészíti ki, hogy az etnikai, nyelvi és felekezeti környezet, azok homogenitása és diverzitása szintén befolyással van arra, hogy az egyént egy adott helyzetben milyen lojalitás is jellemzi.⁶⁷

A birodalmi életrajzokon keresztül a legjobban az elitek vizsgálhatók. Az elit tagjai azok, akik a birodalom kínálta lehetőségeket a legteljesebb mértékben kihasználják. Személyes céljait, küldetésstudatukat a birodalom céljaihoz és küldetésstudatához illesztik. Tevékenységükkel, amellyel a birodalmat nemcsak a hazai, hanem a külföldi érdekérvényesítésében is segítik, nemcsak a belföldi társadalom, hanem a nemzetközi közösség részéről is elismertséget akarnak szerezni. Életükön keresztül új megközelítésekben lehet vizsgálni a birodalmakat, így Ausztria–Magyarországot is (birodalmi terek, a birodalomról alkotott képek, egymásra rakódó identitás- és lojalitásminták, önkép, reflexió a birodalmi komplexitásra, birodalmakon átívelő mobilitásminták stb.).⁶⁸

⁶⁵ Lambert, David – Lester, Alan (eds.): *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Career in the Long Nineteenth Century*. Cambridge, 2006.; Hall, Catherine: *Civilising Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination, 1830–1867*. Cambridge, 2002.; Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire. Colonizers in Britain and the Empire in the 19th and 20th Centuries*. New York, 2000.; Malte, Rolf: *Einführung: Imperiale Biographien. Lebenswege imperialer Akteure in Gross- und Kolonialreiche (1850–1918)*. Geschichte und Gesellschaft, vol. 40. (2014) Nr. 1. 5., 9–10.; *Eliten im Vielvölkerreich*, 4., 7., 13–16.

⁶⁶ Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L.: *Introduction*. In: Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York, 2007. 2–3.

⁶⁷ Judson: „Where our commonality is necessary...”, 12.; Baskar, Bojan: *Small Nation Ethnologies and Supranational Empire: The Case of the Habsburg Monarchy*. In: Craith, Máiréad Nic et al. (eds.): *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies*. Aldershot, 2008. 68.

⁶⁸ Stourzh, Gerald: *The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria*. Austrian History Yearbook, vol. 23. (1992) 1–22., 11–14.; Cohen, Gary B.: *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914*. Central European History, vol. 40. (2007) No. 2. 241–278.; Cohen, Gary B.: *Our Law, Our Taxes, and Our Administration: Citizenship in Imperial Austria*. In: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (eds.): *Shatterzones of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderland*. Bloomington, 2013. 103–121.; Lindström, Fredrik: *Imperial Heimat Biographies of the „Austrian State Elite” in the Late Habsburg Empire*. In: *Eliten im Vielvölkerreich*, 368–392.; *Eliten im Vielvölkerreich*, 16–20.; Malte: *Einführung*, 11–19.

A fentiekre kiváló példa a szlovák származású orientalista, Kmoskó Mihály élettörténete.⁶⁹ Bár Ormos István eredetileg Kmoskó keleti kapcsolatain, tudományos pályáján túl a különféle nemzeti ideológiákhoz való kapcsolatát szerette volna alaposan vizsgálni, gyakorlatilag megírta a főhős birodalmi életrajzát. E századfordulón élt tudós-pap élete több szempontból érdekes. Elmagyarosodott szlovák családban született Trencsén megyében; az esztergomi egyházmegye novíciusa és felszentelt papja volt; később a bécsi Pázmáneum, majd az Augustineum hallgatója.⁷⁰ Ez utóbbi a dualista monarchia kiemelkedő oktatási intézménye volt, ahol a soknemzetiségű birodalom számára nevelték ki a jól képzett, dinasztiahű világi papság elitjét azzal a céllal, hogy a birodalom kohézióját erősítsék. Kmoskó Bécsben a legjelesebb orientalisták tanítványa lett. A Nagykanizsáról származó, de Bécsben sikeressé váló Lackenbacher család által kínált ösztöndíjnak köszönhetően Kmoskó orientalista tanulmányokat folytathatott Oxfordban, Londonban, Párizsban és a Közel-Keleten (a mai Libanon és Szíria területén). A Lackenbacher-ösztöndíj, amely nagymértékben elősegítette, hogy Kmoskóból elismert szíriológus professzor, illetve a sumerológia, az asszirológia és a szentírástudomány szakértője legyen, és amelyet egy zsidó származású, de katolizált és nemességet kapó testvérpár, Lackenbacher Henrik (1784–1837) és Bernát (1789–1843) alapított, önmagában is kiváló vizsgálati területe a *new imperial history*-nak.⁷¹

Kmoskó a budapesti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Magyar Püspöki Kar megbízásából utazott 1915-ben Anatóliába és Szíriába, hogy a német, osztrák és magyar katolikus egyházak nagyszabású felekezeti kolonizációs expanzióját előkészítse. Kmoskót, aki a Turáni Társaság tagja volt, Szíriába formailag a magyar egyház küldte ki. Jelentéseit a paptudós azonban a Ballhausplatznak is megküldte.⁷² Ormos érdeme, hogy Kmoskó életrajzára az impériumváltás után, azaz a Monarchia szétesését követően is kíváncsi volt.⁷³

A birodalmi életrajz módszertana, a műfaj transznacionális szemlélete és a mögöttük álló *new imperial history* eszköztára minden olyan technikai segédletet megad, amely lehetővé teszi az egykor élt emberek életútjának vizsgálatát egy közös koordinátarendszerben a nemzetállami Magyarországon és a birodalmi Osztrák–Magyar Monarchiában (vagy az 1867 előtti Habsburg Birodalomban). Az 1918 előtti Magyarország állampolgárai ugyanis egyben a multietnikus Monarchia polgárai is voltak. Életük, pályájuk interpretálása emiatt nem nélkülözheti a tágabb közép-európai viszonyok ismeretét. Más szóval: a magyar történelem transznacionális vizsgálatáról a jövőben nem mondhatunk le. Már csak azért sem, mert ezen a szemléleten keresztül tudjuk megismerhetővé tenni történelmünket a külvilág számára. Ennek a megismerési folyamatnak az elindításához pedig az egyik leghálásabb műfaj, amely azonnal látványos eredmények lehetőségét hordozza magában, kétségkívül a birodalmi életrajz.

⁶⁹ Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest, 2017. 508.

⁷⁰ Tusor Péter: *A bécsi Augustineum és Magyarország (1816–1918)*. Aetas, 22. évf. (2007) 1. sz. 32–43.

⁷¹ Ormos: *Egy életút állomásai*, 11–13., 24–34.

⁷² Ormos: *Egy életút állomásai*, 49–50., 62., 64–93.

⁷³ Ormos: *Egy életút állomásai*, 118–163., 185–197.

„... a szerb himnusz zenéjét egy szlovén komponista szerezte, a horvátot egy szerb, az osztrák nemzeti himnusz szövegét pedig egy horvát költő írta”

Beszélgetés Zoran Janjetovićsal

Zoran Janjetović szerb történész, a Szerbia Modernkori Történetét Kutató Intézet (Institut za noviju istoriju Srbije) tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe a jugoszláviai nemzetiségek 20. századi története. Legfontosabb munkái: Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941 (2005), Nemci u Vojvodini (2009).

Kérlek, meséld arról, mi motivált abban, hogy a történelmi pályát válaszd! Befolyásolt esetleg ebben a családi háttérrel? Ha jól tudom, Zágrábban születél.

Az igazat megvallva, pályaválasztásomra nem annyira a szülővárosom volt hatással, sokkal inkább az, hogy nyolcévesen tüdőgyulladásom lett. Hetekig otthon kellett maradnom, és ekkor vettem kezembe az *Antik Róma hősei* című könyvet, amely Titus Livius írásain alapult. Nagyon magával ragadott, és már alig vártam, hogy ötödikes legyek, és a történelemről tanuljunk az iskolában. Kiváló történelem tanárom volt, aki tovább erősítette bennem a történelem iránti érdeklődést. Édesapám is szerette a történelmet, és gyakran anekdotázott egyes fontos szereplőkről. Később mind szülővárosom, Zágráb, mind pedig Belgrád története komolyabban felkeltette érdeklődésemet. Belgrád Európa egyik legrégebbi városa, tekintélyt parancsoló erődjét a kelták, majd a szívemhez oly közel álló rómaiak építették. Zágrábban máig számos történelmi épületet lehet látni, a várost egyébként lenyűgözően örökölte meg műveiben a nagy horvát romantikus író, August Šenoa.

Kutatási érdeklődésed a jugoszláviai nemzeti kisebbségek története és különösen a német kisebbség történetére irányul. Számos monográfiát és tanulmányt írtál a témában. Mi fogott meg a kisebbségek 20. századi történetében?

Részben én is kisebbségi (aromán) háttérrel rendelkezem, az egyik nagyanyám pedig magyar származású volt. Személyes okok motiváltak tehát abban, hogy jobban megértsem az arománok történetét, és olvasmányaim során tudatosult bennem, hogy a délszlávok által a 7. században benépesített területen élő kisebbségek története mennyire kevésbé kutatott terület, és mennyire alábecsülik a történelemben játszott szerepüket. Az iskolai oktatásban és az egyetemen alig hallottunk valamit a velünk élő nemzetiségek történetéről. Persze tanultunk a magyarokról, a görögökről, a törökökről, a bolgárokról és az általuk létrehozott államokról, de nagyon keveset arról, hogy milyen volt a kapcsolatuk a délszlávokkal, mi jellemezte a nemzetiségek együttélését. A koszovói albánokról és a szlovéniai németekről is csak érintőlegesen tanultunk, és ilyenkor is inkább negatív, sztereotip módon tüntették fel őket. Ugyanakkor több történész (Mészáros Sándor, Gligor Popi, Hans-Ulrich Wehler, Branislav Gligorić) komolyabban foglalkozott a Jugoszlávia területén élő kisebbségek történetével, ami arra ösztönzött, hogy további kutatásokat folytassak ezen a területen, és szintetizáljam a kutatási eredményeimet. Úgy vélem, a nemzeti kisebbségeknek mindig is helyük volt a társadalmunkban, de jelentőségük és különösen jelentőségük megtétele idővel, az adott történelmi pillanat függvényében változott. Éppen egyetemista voltam, amikor Jugoszlávia felbomlott, és új kisebbségi közösségek jöttek létre. Ekkor tudatosult bennem, hogy a nemzeti kisebbségek

ségeket érintő számos probléma valójában egyetemes érvényű, vagyis különböző helyeken és más-más időben újból felbukkan. Tény, hogy a többségi nemzet képviselői ritkán tekintik a kisebbségeket a társadalom fontos részének. Ennek felismeréséhez a legtöbb esetben egy Nikola Teslára vagy egy Albert Einsteinre van szükség. A kisebbségek létezéséhez a többségi nemzet gyakran negatív módon viszonyul, nemegyszer bűnbaknak kiáltják ki őket, vagy betolakodónak, kizsákmányolónak, árulónak bélyegzik a nemzetiségekhez tartozókat.

Kiváló szakmai kapcsolatokat ápolsz osztrák és német kutatókkal, tanulmányaidat rendre közlik a német nyelvű tudományos folyóiratok és a szerkesztett kötetek. Néhány szóval beszélj ezekről a kapcsolatokról, együttműködésekről. Látsz sajátosságot abban, ahogyan egy német vagy nyugat-európai történész tekint Délkelet-Európa 20. századi történetére?

Maguk között a nyugat-európai és a német történészek is különböző nézeteket vallanak a délkelet-európai történelemről, ahogyan a régióból származó történészek is. Számos kiváló német és osztrák kutatóval találkoztam, és mindig elámultam azon, milyen széles körű és elmélyült tudással rendelkeznek a régió történetéről. Még akkor is, ha nem feltétlenül mindig ugyanazt gondoljuk mindenről, szemléletmódjuk, nézeteik inspirálóan hatnak rám, és arra ösztönöznek, hogy az adott jelenséget tágabb összefüggések közé helyezzem, és szélesebb perspektívában világítsam meg.

Gyakori résztvevője vagy magyarországi szakmai konferenciáknak. Arra kérnélek, néhány szóban beszélj arról, milyen a kapcsolatod, együttműködésed a magyarországi kutatókkal, milyen jövőbeli együttműködési lehetőségeket látsz.

Azok a magyarországi kollégák, akikkel szorosabb szakmai kapcsolatban állok, leginkább szintén a nemzeti kisebbségek magyarországi és régióbeli történetével foglalkoznak. Nyitottak és szakmailag alaposan felkészültek, így elvben nagyszámú együttműködési lehetőséget látok. Sajnos a gyakorlatban ez sporadikus marad, és az együttműködés megvalósulása leginkább a személyes kapcsolatok függvénye. Hiányzik az intézetek közti elmélyült együttműködés és a támogatói háttér. Itt lenne az ideje, hogy a kisebbségek története kapcsán nagyobb, nemzetközi projektekben gondolkodjunk, mert a kisebbségek és a nemzeti kisebbségek története állandó kutatási lehetőséget jelent, hiszen a téma, ahogyan a múltban, úgy a jelenben és a jövőben is fontossággal bír. Olyan sok mindent tanulhatunk a nemzeti kisebbségek történetéből, annak megértése elősegítheti a térség békés fejlődését és a nacionalista arrogancia visszaszorulását. Kevesen tudják, hogy a szerb himnusz zenéjét egy szlovén komponista szerezte, a horvátét egy szerb, az osztrák nemzeti himnusz szövegét pedig egy horvát költő írta. Ez azt a kérdést is felveti, hogy a nemzeti entitások valóban annyira monolit és kizárólagos kategóriák lennének, mint ahogyan azt a kevésbé tájékozottak vélik. Ezért is, és természetesen azért is, mert a magyar–szerb határ mindkét oldalán élnek kisebbségek, a téma kutatása további gyümölcsöző együttműködésre adhat lehetőséget.

Érdeklődésed az utóbbi időben a magyar nemzetiség titói Jugoszlávia alatti története felé fordult, a folyóiratunk számára írt tanulmányod következtetéseit az Arhiv Jugoslavijében (Jugoszlávia Levéltára) őrzött levéltári forrásokra alapozod. Milyen „kincseket” rejtethnek a szerbiai levéltárak?

A szerb levéltárakban ne várjunk különösebben figyelemfelkeltő dokumentumokat, ebből a szempontból, szerencsére, a vajdasági magyarság története nem volt különösebben látványos. Sokkal inkább arról találhatunk iratokat, miként próbálták a kommunista hatóságok integrálni a magyarokat és a többi nemzetiséget az új szocialista rendbe, milyen gyakorlati problémák merültek fel, és mennyire tartózkodó volt maguknak a magyaroknak a hozzáállása.

A 20. századi történelem számos kérdése (beleértve a kisebbségek történetének egyes aspektusát is) manapság gyakran átpolitizálódik. E téren érzékelsz valamiféle nyomást Szerbiában?

Köszönhetően Mészáros Sándor és Aleksandar Kasaš szerbiai történészek kutatási eredményeinek, valamint A. Sajti Enikő munkái szerb nyelvre történt fordításának, ma már jó kiindulási alapunk van ahhoz, hogy differenciáltan viszonyuljunk a magyar kisebbség 1918–1948 közötti történetéhez. A jugoszláv kommunista rendszer által elkövetett bűntettek vizsgálata általánosságban azt bizonyítja ugyanakkor, hogy a dolgokat nem lehet a „jó fiúk – rossz fiúk” ellentétre leegyszerűsíteni, mert a „jó fiúk” és a „rossz fiúk” a valóságban mindkét oldalon megtalálhatók. Mélyebbre le kellene ásnunk azért, hogy megértsük az egyes szereplők motivációit – természetesen anélkül, hogy relativizálnánk az elkövetett bűnöket. Szerencsére a jelenlegi társadalmi légkör lehetővé teszi az eltérő megközelítések megfogalmazását, ez pedig megakadályozza, hogy a kölcsönös kapcsolatokról egyoldalú, átpolitizált képet alkossunk. Még akkor is, ha valaki megpróbálna visszatérni a régi fekete–fehér megközelítésekhez, kiváló történészi munkák álnak rendelkezésünkre az ilyen kísérletek megcáfolására.

Munkahelyed, a Szerbia Modernkori Történetét Kutató Intézet (Institut za noviju istoriju Srbije) az egyik vezető szerbiai kutatóintézet. Szerkesztőbizottsági tagja vagy az Istorija 20. veka című folyóiratnak, amely az egyik vezető tudományos periodikának számít Szerbiában. Mit gondolsz, milyen kihívásokkal kell a szerbiai (és a jugoszláv utódállamokban élő) kollégáknak szembenézniük? Általánosabban, milyen (nyelvi, finansziális, infrastrukturális) nehézségekkel kell szembenéznie egy történésznek ebben a régióban?

A kommunizmus ideológiai összeomlása, majd Jugoszlávia felbomlása szabad kutatói légkört teremtett, így az elmúlt huszonöt évben már nincs igazán tabutéma. Számos dokumentum vált kutathatóvá, de még mindig túl sok a titkosított irat. A délszláv háborúk után ismét lehetővé vált, hogy a jugoszláv utódállamokban kutathassunk, ápoljuk a korábbi megmaradt személyes kapcsolatokat, és új szakmai ismereteket kössünk. A kutatómunka anyagi lehetőségei javultak valamelyest, még ha a történészek fizetése nem is nagyon emelkedett. Úgy vélem, az állam még mindig nem találta meg az optimális módját annak, hogy kutatási projekteket finanszírozzon, ugyanakkor a kutatók számára nagyobb anyagi biztonságot nyújtson. Többet kellene fordítani az egyetemi történészképzésre (főként a nyelvi és a digitális képességekre gondolok), a legfrissebb idegen nyelvű szakirodalom elérhetővé tételére, a külföldi kutatóutak elősegítésére. Más szavakkal, a kutatási szabadságunk már megvan, csak az anyagi támogatás hiányzik.

Végezetül arról kérdezlek, mik a terveid a jövőre nézve.

A jelen pandémiás helyzetben meglehetősen nehéz előre tervezni vagy a folyamatban lévő kutatásokat megvalósítani. Szerencsés vagyok, hogy éppen befejeztem a levéltári források összegyűjtését, így hozzáfoghatok a szerbiai nemzetiségek 1944–1963 közötti történetéről tervezett monográfiám megírásának. Ezt követően a koszovói albánok, Jugoszlávia legnagyobb létszámú és legproblematicusabb nemzeti kisebbségének történetét szeretném megírni 1944-től 1966-ig. Remélem, addigra az új típusú koronavírus-járvány is lecseng, és folytathatom a levéltári kutatómunkát. Régóta tervezem, hogy megírom Diana Budisavljević osztrák emberbarát életrajzát. Kevesen tudják róla, hogy a második világháború alatt 12 ezer gyereket mentett meg a horvát usztasa haláltáborokból.

Sok sikert kívánok mindehhez, és köszönöm az interjút.

Szeged – Belgrád, 2020. szeptember

Az interjút készítette: VUKMAN PÉTER

Zoran Janjetović műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade, 2000.
2. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005.
3. *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko–zapadnonjemačkim odnosima*. Zagreb, 2007.
4. *Nemci u Vojvodini*. Beograd, 2009.
5. *Od »Internationale« do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd, 2011.
6. *»U skladu sa nastalom potrebom...« Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd, 2012.
7. *Collaboration and Fascism under the Nedić Regime*. Belgrade, 2018.

Szerkesztett kötetek

1. *Pflicht, Zwang und Gewalt. Arbeitsverwaltungen und Arbeitskräftepolitik im deutschbesetzten Polen und Serbien 1939–1944*. Essen, 2013. (társszerkesztők: Florian Dierl és Karsten Linne)
2. *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije*. Beograd, 2013.
3. *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije*. II. Beograd, 2016.
4. *1945. Kraj ili novi početak? Tematski zbornik radova*. Beograd, 2016.
5. *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941–1948. Tematski zbornik radova*. Budimpešta, 2016. (társszerkesztők: Hornyák Árpád és Biró László)

Válogatott tanulmányok

1. "Narodno blagostanje" i nemačka privreda 1933–1936. godine. *Istorija 20. veka*, vol. 13. (1995) 1. 111–124.
2. *Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948*. *Istorija 20. veka*, vol. 14. (1996) 1. 143–152.
3. *Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVIII–XX vek)*. *Tokovi istorije*, vol. 4. (1996) 1–2. 55–71.
4. *Odlazak vojvodjanskih Švaba: proterivanje ili iseljavanje*. *Tokovi istorije*, vol. 5. (1997) 3–4. 111–117.
5. *Deportacija vojvodjanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine*. *JIC* (1997) 1. 157–168.
6. *Logorisanje vojvodjanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine*. *Tokovi istorije*, vol. 4. (1997) 1–2. 150–164.
7. *Vajmarska republika i nemačka manjina u Jugoslaviji*. *Tokovi istorije*, vol. 6. (1998) 1–4. 140–155.
8. *Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948*. In: Perović Latinka (glavni ur.): *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. II. Beograd, 1998. 496–504.
9. *Srbi i Nemci u Vojvodini i mađarizacija*. In: Pantelić, Nikola (ur.): *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*. Beograd, 1998. 115–132.
10. *Zeitweise getriebene Beziehungen durch Jahrhunderte*. 1. Dialog Symposium in Wiener Haus der Heimat. Wien, 1998. 19–23.
11. *O nacifikaciji vojvodjanskih Švaba*. *Tokovi istorije*, vol. 7. (1999) 1–4. 240–260.
12. *O širenju zemljoposeda vojvodjanskih Nemaca između dva svetska rata*. *Godišnjak za društvenu istoriju*, vol. 5. (1998) 1–3. 101–111.
13. *Državotvorne ideje Srba, Hrvata i Slovenaca o nacionalnim manjinama*. In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povijesničara-istoričara 1*. Zagreb, 2000. 173–188.

14. *Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918–1941.* In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povijesničara-istoričara* 2. Zagreb, 2000. 379–394.
15. *Erneuerer und Putschisten: die Lehren aus den Folgen ihres Handelns.* 2. Dialog Symposium im Haus der Heimat. Wien, 2000. 46–50.
16. *Duhovni profil vojvodanskih Švaba.* Tokovi istorije, vol. 8. (2000) 1–2. Beograd. 55–67.
17. *Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben.* Südost-Forschungen, vol. 58. (1999) 119–168.
18. *Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata.* In: Fleck Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povijesničara-istoričara* 3. Zagreb, 2001. 389–401.
19. *Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920.* Istorija 20. veka, vol. 18. (2000) 2. 31–44.
20. *Preispitivanje nacionalnog identiteta u Vojvodini posle Prvog svetskog rata.* Dijalog povijesničara-istoričara 4. Zagreb, 2000. 143–152.
21. *National minorities and non-Slavonic neighbours in Serbian textbooks.* Internationale Schulbuchforschung / International Textbook Research, vol. 23. (2001) 2. 201–214.
22. *Utvrdjivanje broja žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji – jedno iskustvo.* In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povijesničara-istoričara* 5. Zagreb, 2002. 503–515.
23. *Cincari – Kratak pregled duge istorije jednog “naroda bez istorije”.* Srpska slobodarska misao, vol. II. (2001) 11. 109–121.
24. *Цинцарите и Подунавските Шваби како носители на модернизацијата и градители на граѓанското општество во југоисточна Европа.* In: Зборник на трудови од меѓународниот научен симпозиум «Власите на Балканот», Скопје 2002. Скопје, 2003. 38–48.
25. *Madjari, Rumuni i Srbi u glavnim delima Adama Müllera-Guttenbrunna.* In: Martinov, Zlatoje (ur.): *Danubio- rivero de kunlaboro / Dunav – reka saradnje.* Beograd, 2001. 44–67.
26. *Uloga Cincara u stvaranju srpske elite i modernizaciji srpskog društva.* In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog Povijesničara-istoričara* 6. Zagreb, 2002. 173–188.
27. *O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca.* Tokovi istorije, vol. 10. (2002) 1–2. 25–35.
28. *Geislerschießungen in Kraljevo 15.–20. 10. 1941.* In: Seidler, Franz W. – de Zayas, Alfred M. (Hrsg.): *Kriegsverbrechen in Europa und im Nahen Osten im 20. Jahrhundert,* Hamburg – Berlin – Bonn, 2002. 173–174.
29. *Partisanen und Sühnengefangenen in Kragujevac 16. – 21. 10. 1941.* In: Seidler, Franz W. – de Zayas, Alfred M. (Hrsg.): *Kriegsverbrechen in Europa und im Nahen Osten im 20. Jahrhundert,* Hamburg – Berlin – Bonn, 2002. 174–176. (angolul: *Encyclopedia of War Crimes in Modern History.* Tokio, 2002. 550–551.)
30. *From Foe to Friend and Back: Albanians in Serbian History Textbooks.* Balkanologie, vol. 6. (2002) 1–2. 235–279.
31. *Nemci Jugoslavije u srpskim udžbenicima 1918–2000.* In: Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001./2002. Zagreb, 2002. 125–134.
32. *Konstrukcija identiteta drugoga.* In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povijesničara-istoričara* 7. Zagreb, 2003. 87–106.
33. *The Disappearance of the Germans From Yugoslavia: Expulsion or Emigration.* Tokovi istorije, vol. 11 (2003) 1–2. 73–89. (utáncözlés: *Revue des Études Sud-Est Européennes*, vol. 40. [2002] 1–4. 215–231.)
34. *Die Vertreibungen auf dem Territorium des ehemaligen Jugoslawien,* In: Bingen, Dieter – Borodziej, Włodzimierz – Troebst, Stefan (Hrsg.): *Vertreibung europäisch erinnern? Historische Erfahrungen, Vergangenheitspolitik-Zukunftskonzeptionen.* Wiesbaden, 2003. 153–157.
35. *A német és magyar kisebbségi lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén.* Regio, vol. 14 (2003) 1. 98–110. (utáncözlés: *Die Vertreibung der volksdeutschen und der ungarischen Bevölkerung der Vojvodina am Ende des Zweiten Weltkrieges.* In: Melville, Ralph – Pešek, Jiří – Scharf, Claus (Hrsg.): *Zwangsmigrationen im mittleren und östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis* (1938–1950). Mainz, 2007. 407–420.
36. *1941–1943: Putsch und Krieg. Donauschwäbisches und serbisches Verhalten als ernster Hintergrund für böse Folgeereignisse.* In: Bugarčić Dragi (ur.): *Nationale Vergangenheit, verständnisvolle Gegenwart, europäische Zukunft.* Wien, 2004. 5–9.

37. *Švabe u Vojvodini*. In: Sikimić, Biljana (ur.): Skrivene manjine na Balkanu. Beograd, 2004. 121–134.
38. *Srbi, Hrvati i Vlasi*. In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): Dijalog povijesničara istoričara 8. Zagreb, 2004. 97–113.
39. AVNOJ – *Ein historischer Rückblick*. Donauschwabe Mitteilungen, Jg. 50. (2004) 12. 7.
40. *Ethnopolitik und Föderalismus in Jugoslawien nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: Rubel, Alexander – Zub, Alexandru (Hrsg.): Südost-Europa im 20. Jahrhundert: Ethnostrukturen, Identitäten und Konflikte. Iași – Constanza, 2004. 181–187.
41. *The Question of the Volksdeutsche in Yugoslav-German Relations Between the World Wars*. In: Ciobanu, Veniamin (ed.): East-Central Europe and the Great Power Politics (19th–20th Centuries). Iași, 2004. 321–337.
42. *Ethnische und regionale Identitäten in der Vojvodina*. Deutsche Allgemeine Zeitung für Rumänien, Jg. 13. (2005) 3.
43. *Die Donauschwaben und Serben – ein Überblick ihrer Beziehungen 1*. Katscher Nachtkrapp, XXI, 63. 10–12., 64. 3–6.
44. *Die offizielle Geschichtsschreibung über die Volksdeutschen im ehemaligen Jugoslawien und heutigen Serbien-Montenegro im Spiegel der letzten 60 Jahre. 1. Teil*. Der Donauschwabe Mitteilungen, Jg. 51. (2005) 6. 5–6.
45. *Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama*. In: Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja. Beograd, 2005. 231–238.
46. *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svetskog rata*. In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (ur.): Dijalog povijesničara/istoričara 9. Zagreb, 2005. 551–570.
47. *Nemzeti kisebbségek Jugoszláviában 1944-től 1991-ig*. Bécsi Napló, vol. 26 (2005) 4. 5.
48. *Prisilne migracije – jedna istorijska perspektiva*. In: Milenković, Ivan (ur.): Studije o izbeglištvu. Beograd, 2005. 151–181.
49. *Devisen statt Entschädigung. Die Wiedergutmachungsverhandlungen zwischen der Bundesrepublik und Jugoslawien*. In: Hockerts, Hans-Günter – Moisel, Claudia – Winstel, Thobias (Hrsg.): Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für die NS-Verfolgte in West- und Osteuropa. Göttingen, 2006. 583–616.
50. *Die Donauschwaben in der Vojvodina und der Nationalsozialismus*. In: Hausleitner, Mariana – Roth, Harald (Hrsg.): Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten Ostmittel- und Südosteuropa. München, 2006. 219–235.
51. *Kosovo – Das „Heilige Land“ der Serben*. In: Chiari, Bernhard – Keßelring, Agilolf (Hrsg.): Wegweiser zur Geschichte Kosovo. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006. 51–56.
52. *Die Politik gegenüber der deutschen Minderheit in Jugoslawien in den ersten zehn Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: Engel, Walter (Hrsg.): Kulturraum Banat. Essen, 2007. 167–176.
53. *27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 38. (2006) 3. 1013–1028.
54. *Unbroken Spirit in a Broken Bottle. National Minorities and the Yugoslav State 1918–1941*. In: Dahmann, Dietmar – Kosanović, Milan – Ristović, Milan – Gašić, Ranka (Hrsg.): Clio im südosteuropäischen Diskurs. Festschrift für Andrej Mitrović zum 70. Geburtstag. Bonn, 2007. 167–195.
55. *Das Bild Österreichs in Jugoslawien 1918–1955*. In: Koch, Klaus – Rauscher, Walter – Suppan, Arnold – Vyslonzil, Elisabeth (Hrsg.): Von Saint Germain zum Belvedere. Österreich und Europa 1919–1955. [München], 2007. 211–220.
56. *Uticaj srpskog faktora na položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji u razdoblju između dva svetska rata*. In: Bjelajac, Mile (ur.): Pisati istoriju Jugoslavije: Viđenje srpskog faktora. Beograd, 2007. 101–109.
57. *Ad usum delfini: istorijske teme u »Politikinom zabavniku« 1952–1991*. In: Antropologija. Valjevo, 2007. 237–244.
58. *Izgradnja kumulativnog identiteta: hrvatske teme u Politikinom zabavniku*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 39. (2007) 2007. 521–529.
59. *Die Vertreibung der deutschen und ungarischen Bevölkerung der Vojvodina nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs*. In: Melville, Ralph – Pešek, Jiri – Scharf, Claus (Hrsg.): Zwangsmigrationen im

- mittleren und östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950). Mainz, 2007. 407–420.
60. *Komunizam na kašičicu: Ideološki sadržaji u Politikinom zabavniku 1952–1991*. Tokovi istorije, vol. 15. (2007) 4. 97–117.
61. *Nacionalne manjine u očima srpske elite 1918–1941*. In: Isić, Momčilo (ur.): Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika. Beograd, 2007. 118–143. (utánközlés: Srpska slobodarska misao, vol. 9. (2008) 4. 163–189.)
62. *Von offiziellen Darstellung zum offenen Dialog*. Spiegelungen, Jg. 53. (2008) 30–39.
63. *Nemačka odšteta žrtvama pseudo-medicinskih eksperimenata u Jugoslaviji*. In: Graovac, Igor (ur.): Dijalog povijesničara/istoričara 10/2. Zagreb, 2008. 267–278. (utánközlés: Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Beograd, 2008. 408–414.
64. *Poluslužbeno partnerstvo – Jugoslavija i Savezna Republika Nemačka šezdesetih godina XX veka*. In: Radić, Radmila (ur.): 1968 – četrdeset godina posle. Zbornik Radova. Beograd, 2008. 259–273.
65. *Die ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944–1956*. In: Hausleitner, Mariana (Hrsg.): Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953. München, 2008. 157–164.
66. *Prilozi o hrvatskoj kulturi na stranicama Politikinog zabavnika u razdoblju socijalističke Jugoslavije*. Historijski zbornik, vol. 61. (2008) 2. 377–390.
67. *Neprolazna svakodnevnica: Nemački doprinos narodnoj kulturi Vojvodine*. Tokovi istorije, vol. 16. (2008) 3–4. 214–223.
68. *Gegenseitige Kultureinflüsse zwischen Serben und Donauschwaben in der Vojvodina*. Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde. Jg. 50. (2008/2009) 103–133.
69. *Nestanak Podunavskih Švaba: vojvođanski Nemci na kraju Drugog svetskog rata*. Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini. Novi Sad, 2009. 218–222.
70. *Der wirtschaftliche Wettbewerb zwischen Deutschen und Serben in den Werken von Radoslav Marković (1865–1948)*. In: Krauss, Karl-Peter (Hrsg.): Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart. Stuttgart, 2009. 135–149.
71. *Die neuste serbische Historiographie über die Donauschwaben 1*. In: Werschetzter Zeitung. Jg. 53 (2009). 3–5.
72. *Hrvatska povijest na stranicama Politikina zabavnika*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 40. (2009) 2. 347–365.
73. *Srpski uticaj na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini*. Godišnjak za društvenu istoriju, vol. 16. (2009) 2. 19–32.
74. *Deutsche aus Jugoslawien*. In: Brandes, Detlef – Sundhaussen, Holm – Troebst, Stefan (Hrsg.): Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar, 2010. 149–152.
75. *Deutsche aus Jugoslawien: Deportation in die Sowjetunion*. In: Brandes, Detlef – Sundhaussen, Holm – Troebst, Stefan (Hrsg.): Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar, 2010. 152–154.
76. *Žito, Josip Broz*. In: Brandes, Detlef – Sundhaussen, Holm – Troebst, Stefan (Hrsg.): Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar, 2010. 640–641.
77. *Mickey Mouse in a Socialist Country or the Yugoslav Youth Looking Ththrough the Western Window*. Tokovi istorije, vol. 17. (2009) 3. 162–176.
78. *Vojvođanski Nemci u oktobru 1944*. In: Životić, Aleksandar (ur.): Oslobođenje Beograda 1944. Beograd, 2010. 185–204.
79. *Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950*. In: Geiger, Vladimir – Grahek-Ravančić, Martina – Karakas-Obrador, Marica (ur.): Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1945.–1951. Zbornik radova. Zagreb, 2010. 205–215.
80. *Lojalni disident – Branko Čopić*. In: Kisić Kolarović, Nada – Radelić, Zdenko – Spehnbjak, Katarina (ur.): Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zagreb, 2010. 193–203.

81. *Jugoslawien und der Aufstand in Ungarn 1956*. In: Gräf, Rudolf – Volkmer, Gerald (Hrsg.): Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964. München, 2011. 209–221.
82. „Selo moje lepše od Pariza“ – narodna muzika u socijalističkoj Jugoslaviji. Godišnjak za društvenu istoriju, vol. 17. (2010) 2. 63–88.
83. *Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj 1941–1944*. Tokovi istorije, vol. 18. (2010) 2. 47–74.
84. *Tito i popularna kultura*. In: Manojlović-Pintar, Olga (ur.): Tito – viđenja i tumačenja. Beograd, 2011. 707–717.
85. *Arbeiterrekrutierung unter deutscher Militärverwaltung in Serbien 1941–1944*. In: Linne, Karsten – Dierl, Florian (Hrsg.): Arbeitskräfte als Kriegsbeute: Der Fall Ost- und Südosteuropa 1939–1945. Berlin, 2011. 210–238.
86. *A magyar és német kisebbség Jugoszláviában 1918–1941*. In: A. Sajti Enikő (szerk.): Magyarország és a Balkán a XX. században. Szeged, 2011. 19–39.
87. *Kisebbségi sors a II. világháború végén*. História, vol. 33. (2011) 9–10. 46–50.
88. *Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941–1944*. Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“, vol. 62. (2012) 2. 93–115.
89. *Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji*. Studia lexicographica, vol. 6. (2010) 4. 33–59.
90. *National Minorities in Yugoslavia 1918–1941*. Review of Croatian History, vol. 8. (2013) 1. 61–75.
91. *Kisebbségi sors a II. világháború végén (Magyarok és németek Jugoszláviában) The Fate of Minorities at the End of World War II (Hungarians and Germans in Yugoslavia)*. In: Glatz Ferenc (szerk.): Magyarok és szerbek. Együttélés, múltfeltárás, megbékélés 1918–2012. Hungarians and Serbs. Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation. Budapest, 2013. 249–262.
92. *Deutsche in der Vojvodina 1914–1920*. Fenster, Jg. 14 (2013). 6–19.
93. *Albanians in Yugoslavia 1944–1959: A Difficult Integration*. In: Ramaj, Albert (ed.): Poeta nascitur, historicus fit – Ad honorem Zef Mirdita. St. Gallen – Zagreb, 2013. 687–704.
94. *Die Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen – Strategie und Praxis*. In: Beer, Mathias – Dyroff, Stefan (Hrsg.): Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit. München, 2013. 159–182.
95. *Jugoslovenski Banat 1941. godine*. In: Aleksić, Dragan (ur.): Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine. Zbornik radova. Beograd, 2014. 291–317.
96. *Die Staatsbürgerschaft der Jugoslawiendeutschen. Vom Ende des Ersten Weltkriegs bis in die Nachkriegszeit des Zweiten Weltkriegs*. In: Boeckh, Katrin – Busa, Krisztina – Himmelreich, Antje – Pezo, Edwin – Stegmann, Natali (Hrsg.): Staatsbürgerschaft und Teilhabe. Bürgerliche, politische und soziale Rechte in östlichen Europa. München, 2014. 147–160.
97. *Političke i humanitarne mere Milana Nedića i njegove vlade usmerene na ublažavanje stradanja srpskog naroda*. Godišnjak Muzeja žrtava genocida, vol. 6. (2014) 137–178.
98. *The Role of the Danube Swabians in the History of the Serbs: a Heterodox View*. Tokovi istorije, vol. 22. (2014) 3. 197–212.
99. *Němci a Maďaři v Jugoslávii na konci druhé světové války*. In: Moderní dějiny a multikulturní společnost. Sborník přednáškových textů. Brno, 2014. 183–215.
100. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1945.–1955*. In: Dobrovšak, Ljiljana – Žebec Šilj, Ivana (ur.): Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi. Zagreb, 2015. 63–92.
101. Zwischen ungarischem Staatsbewusstsein und südslawischer Loyalität: Der katholische Klerus und die Donauschwaben der Batschka und des Banats zwischen 1918 und 1933. In: Bendel, Rainer – Pech, Robert – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): Kirche und Gruppenbildungsprozesse deutscher Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1933. Berlin, 2015. 213–223.
102. *The Making of the German Minority in Yugoslavia 1918–1929*. In: Störktuhl, Beate – Stübner, Jens – Weger, Tobias (Hrsg.): Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg. München, 2010. 403–420.
103. *Deutsche Parlamentarier im SHS Staat*. In: Conrad, Benjamin – Maner, Hans Christian – Kusber, Jan (Hrsg.): Parlamentarier der deutschen Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Berlin, 2015. 243–255.

104. „Na radnim zadacima“: rad na stranicama kolaboracionističke štampe. In: Stojanović Aleksandar (prir.): Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944. Beograd, 2015. 337–358.
105. Nijemci u Hrvatskoj 1918–1941. In: Omerović, Enes (ur.): Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – Nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien – Neue Forschungen und Perspektiven. Sarajevo – Zagreb – Tübingen, 2015. 191–218.
106. *Die Deutschen in Jugoslawien 1945–1960*. In: Spengler, Frank – Bauer, Bence LL.M. (Hrsg.): Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der Deutschen im Karpatenbecken in den 1950er Jahren. Budapest, 2016. 49–65. (magyarul: *Németek Jugoszláviában 1948–1960*. Pro Minoritate, vol. 25. [2016] 2. 65–81.)
107. *Die jugoslawische Minderheitenpolitik zwischen den beiden Weltkriegen*. In: Vom „Verschwinden“ der deutschsprachigen Minderheiten. Ein schwieriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955. Ulm – Berlin, 2016. 24–38.
108. *Die Deutschen in der Vojvodina in den Augen der jugoslawischen Behörden vor und nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: 50 Jahre Verein der Filipowaer Ortsgemeinschaft in Österreich. Eine Dokumentation. Wien, 2016. 47–54.
109. *Pokret Zbor u posljednjoj fazi Drugoga svjetskog rata*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 48. (2016) 3. 673–685.
110. *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944. godine*. In: Đurić, Veljko (ur.): General Milan Nedić i domaća uprava u Srbiji 1941–1944. godine – naučni pogledi. Beograd, 2017. 67–84.
111. *Istra u beogradskom tisku 1991.–1995*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 49. (2017) 1. 7–28.
112. *Istorijski procesi i migraciona kretanja na teritoriji Srbije od ranog Srednjeg veka do 2006*. In: Radovanović, Milan (ur.): Geografija Srbije. Beograd, 2017. 777–859. (társszerző: Slobodan Selinić)
113. *Građa o Folksdojčerima u fondovima BIA-e u Arhivu Srbije*. Godišnjak Njemačke zajednice/DG Jahrbuch, Jg. 24. (2017) 337–342.
114. *Dimitrije Ljotić and World War II*. Istorija 20. veka, vol. 36 (2018) 1. 93–118.
115. *Österreich in den Augen der jugoslawischen Diplomatie 1918–1938*. In: Ajlec, Kornelija – Balkovec, Bojan – Repe, Božo (ur.): Nečakov zbornik: Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja. Ljubljana, 2018. 479–495. (társszerző: Srđan Mičić)
116. *Prinudni rad u okupiranom Banatu*. In: Schmid, Sanela – Pisarri, Milovan (ur.): Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944. Beograd, 2018. 30–43.
117. *Das Bild der Donauschwaben in den Augen der serbischen Elite*. In: Gräf, Rudolf – Stanciu, Daniela (Hrsg.): Loyalitätswechsel und institutioneller Neuanfang. Die regionalen deutschen Minderheiten in Rumänien 1918–1928. Cluj, 2018. 431–447.
118. *Dimitrije Ljotić – ein antieuropäischer Europäer unter jugoslawischen Politikern*. In: Heppner, Harald (Hrsg.): Attraktionen und Irritationen. Europa und sein Südosten im langen 19. Jahrhundert. Berlin, 2019. 179–194.
119. *Feinde der Nation. Ausweisungen aus Serbien am Ende des Zweiten Weltkriegs*. In: Beer, Mathias (Hrsg.): Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950. Pläne, Umsetzung, Folgen. Stuttgart, 2019. 187–205.
120. *The Exploitation of Economy and Manpower in the Territory of Yugoslavia during the Second World War. Historiographical Overview – Results and Pending Research*. Südost-Forschungen, Jg. 77. (2018) 253–269.
121. *Historiografski tekst i historijski kontekst: historiografija o Nijemcima na prostoru Jugoslavije 1919.–2019*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 51. (2019) 1. 13–57.
122. *Culture and Entertainment under the Collaborationist Regime in Serbia in WWII*. Godišnjak za društvenu istoriju, vol. 25. (2018) 7–37.
123. *Vojvodanski Nemci i stvaranje jugoslovenske države*. Митолошки зборник, vol. 41. (2019) 129–159.
124. *Tschechoslowakisch–jugoslawische Beziehungen 1918–1938 und die Rolle der Serbisch-orthodoxen Kirche in der Tschechoslowakei*. Acta Ethnologica Danubiana, vol. 21. (2019) 137–152.

ZORAN JANJETOVIĆ

A magyarok oktatási helyzete Jugoszláviában (1944–1961)

Az elmúlt két évszázadban az oktatás minden társadalomban kitüntetett szerepet tölt be. Fejlettségétől a társadalom fejlettsége is függ, ugyanakkor a társadalom fejlettsége – ideértve az anyagi alapok fejlesztését, az emberi, kisebbségi és kulturális jogok elért szintjét – az oktatás fejlesztésétől is függ. Az oktatás során az uralkodó körök számos politikai, ideológiai és kulturális célt követtek, és az állampolgárokba társadalmilag kívánatosnak tartott értékeket kívántak belenevelni. Tanulmányomban a magyar nemzeti kisebbség oktatásának főbb problémáit tekintem át a szocialista Jugoszláviában a második világháború utáni másfél évtizedben. A rendelkezésemre álló források hiányosságai miatt csak arra vállalkozhatom, hogy nagy vonalakban ismertessem az oktatás fejlesztésének kérdését. A hangsúlyt a Vajdaság Autonóm Tartományra helyezem, hiszen Jugoszláviában a legtöbb magyar itt élt.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929 óta Jugoszlávia) létrehozása után 467 658 magyar élt az ország határain belül.¹ Legtöbben (úgy 380 ezer körül) a Kelet-Szerémségben, a Bácskában és a Bánátban éltek (a második világháború után ezek a területek a Vajdaság Autonóm Tartomány részévé váltak), kisebb részük (körülbelül 70 000 fő) Baranya és Szlavónia területén (a második világháború után a Horvát Népköztársaságban), míg Szlovénia területén valamivel kevesebb mint 8000 magyart találunk. Az első világháború után az itt élő magyarok nehezen fogadták el, hogy a nemzeti kisebbség új státuszába kerültek, miközben korlátozó és ellenséges kisebbségpolitikájával az új állam egyértelművé tette számukra, hogy nemkívánatos személyek. Az agrárreform, a közszolgáltatások, az oktatás és a kulturális tevékenységek területén számos korlátozást és megkülönböztető intézkedést fogantatosítottak, amely azt eredményezte, hogy a magyarok másodrendű állampolgároknak érezték magukat. A szinte állandósuló rossz jugoszláv–magyar kapcsolatok, Magyarország revizionista politikája és a magyar nemzeti kisebbség irredenta szándékának gyanúja a jugoszláv hatóságokat nem ösztönözte arra, hogy előzékenyek legyenek a magyarok iránt.² Nem véletlen tehát,

¹ Az 1921-es első népszámlálás szerint, azaz azt követően, hogy a háború utáni népességmozgások fő hulláma véget ért.

² A délvideki magyarok két világháború közötti történetére bővebben lásd: Mesaroš, Šandor: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981.; uő: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989.; Kasaš, Aleksandar: *O jednoj predstavi jugoslovenskih Mađara iz 1940. godine*. Istraživanja, vol. 14. (1992) 183–201.; uő: *Mađari u Vojvodini, 1941–1946*. Novi Sad, 1996. 13–24.; A. Sajti, Enikő: *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*. Boulder, Col., 2003. 3–187.; Bethke, Carl: *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung*. Wiesbaden, 2009. 157–616.; *Situazione dei magiari in Jugoslavia*. Budapest, 1941.; *Ungarisches Minderheitenschicksal in Jugoslawien*. Budapest, 1941.; Janjetović, Zoran: *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacinalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2005.

hogy a magyarok üdvözölték a Jugoszláv Királyság 1941. áprilisi felosztását Németország és annak szövetségesei között, ahogyan az sem, hogy a következő négy évben többnyire együttműködtek az új hatóságokkal. Ugyanakkor néhányan kompromittálták magukat azzal, hogy részt vettek az új rendszer működtetésében, vagy olyan háborús bűncselekményeket követtek el, amelyek a háború végén a magyar nemzeti kisebbség minden tagjára halálos következményekkel járhattak.³

A Jugoszláviát megszálló hatalmak elleni küzdelem fő kezdeményezője a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) volt. A háború előtt a pártnak kevés tagja volt, a második világháborút a hatalom megszerzésére használták fel, és szocialista forradalmat kívántak végrehajtani.⁴ Háború előtti stratégiájában a párt a megoldatlan nemzeti kérdést forradalmi céljainak elérésére használta fel,⁵ a háború alatt pedig azon dolgozott, hogy valamennyi nemzet tagját maga köré gyűjtse. E célból a háború előtti retorikával is összhangban a JKP az ideiglenes parlament (az AVNOJ) második ülészakán valamennyi délszláv népnek (a szövetségi állam keretei között) és a nemzeti kisebbségeknek „minden nemzeti jogot” megígért.⁶ A háborús győzelem és a hatalomátvétel idején azonban ezek az alapelvek a német és a magyar nemzeti kisebbség esetében megkérdőjeleződtek. Bár más kisebbségi közösségek tagjai is csak szórva vettek részt a partizánmozgalomban, és az albánok még tömegesen együtt is együttműködtek a megszállókkal, a hatalomátvételkor csak a németekkel és kisebb mértékben a magyarokkal szemben történt megtorlás.⁷

Míg a népi németeket 1948 tavaszáig táborokban tartották fogva, majd további három évig megfosztották őket az állampolgári jogok gyakorlásától, és kényszermunkára vitték,⁸ a magyarokkal szemben folytatott politika már 1944 végén megváltozott. Megkezdtek

³ A magyarok álláspontja attól függően változott, hogy az adott terület mely államhoz tartozott: a legjobb helyzetben a Magyarországhoz került területen élők voltak, míg a Független Horvát Államban és a megszállt Szerbia részét képező Bánátban a magyarok helyzete ugyan kedvezőbb volt, mint 1941 előtt, de nem volt egyenlő a hatalmon lévő horvátok, illetve a népi németek helyzetével. A pozícióktól függően bizonyos fokú együttműködés alakult ki a hatóságokkal. Kasaš: *Mađari*, 37–156.; Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München, 1991. 73–79., 100–109., 137–144., 183–186.; Sajti: *Hungarians*, 329–361.

⁴ Nikolić, Kosta: *Ratni ciljevi Komunističke partije Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. In: Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine. Beograd, 2014. 477–498.; Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, 1992. 152–162., 179–184., 189., 196–212., 228–232., 239–244., 275–289., 293–328., 335–344., 366., 432–442., 569–603., 617–642.

⁵ Shoup, Paul: *Communism and the Yugoslav National Question*. New York – London, 1968. 3–61.; Lukač, Dušan: *Politika KPJ prema nacionalnom pitanju uoči Aprilskog rata i pred ustanak 1941. godine*. In: Prilozi za istoriju socijalizma, VII. Beograd, 1970. 1–54.; Gligorićević, Branislav: *Kominternu, Jugoslavija i srpsko pitanje*. Beograd 1992.; Pešić, Desanka: *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919–1935)*. Beograd, 1983.

⁶ Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata, I, 1914–1943*. Beograd, 1987. 801.; Petranović, Branko: *Istorija Jugoslavije. II. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. Beograd, 1988. 284.

⁷ *Leidensweg der Deutschen im Kommunistischen Jugoslawien*. I–IV. Sindelfingen, 1992–1995.; Sajti: *Hungarians*, 412–417.; Kasaš: *Mađari*, 159–178.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005. 325–326.; Portmann, Michael: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Wien, 2008. 228–282.; Danilović, Branislav: *Gakovo i Kruševlje. Logori za Podumavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. Sombor, 2008.

⁸ A kommunisták azt akarták, hogy azok a németek, akik nem menekültek el, illetve akiket nem evakuáltak, emigráljanak Németországba, ám a hozzájárulást soha nem kapták meg a Szövetségesektől.

felvételüket a partizán egységekbe, és 1945 első felében az állami szervezetbe is bekerülhettek.⁹ Rövid habozás után a JKP úgy döntött, proklamálja, hogy a nemzetiségi politika alapelveit a magyarok esetében is alkalmazza,¹⁰ de a többi nemzetiséghez hasonlóan a magyarokat még meg kellett nyerni az új hatalomnak annak politikája és ideológiája számára.¹¹

Ahogy a többi nemzetiség esetében, a JKP-nak politikája hitelességét a magyarok irányában is három területen kellett leginkább felmutatnia. Elsőként az újonnan létrehozott hatalmi szervezetbe kellett bevonni őket.¹² Ez a lépés a Kommunista Párt, a hadsereg és a rendőrség mindenhatósága miatt szimbolikus jelentőséggel bírt, és azt jelképezte, hogy a magyar lakosság e téren a többi nemzetiséggel azonos elbírálás alá esik. A második, konkrét terület, amelyben a kommunista hatalom meg akarta mutatni, hogy nincs többé kiváltságos és nem kiváltságos nemzet, az agrárreform volt. Így annak végrehajtása során 18 578 magyar család is földet kapott, elsősorban a Bánátban. A reformban érdekelt más nemzeti- ségekhez hasonlóan a magyarok közül sem kapott földet minden igénylő,¹³ a hatalom mégis érezhetően más módszert alkalmazott, mint a két világháború közti Jugoszláviában, amikor valamennyi nemzeti kisebbség tagjait szisztematikusan kizárták az országos agráralapból.¹⁴ Annak ellenére, hogy az új hatalom már a fentiekkel is jelezte jóakarátát, a második világ-

⁹ Kasaš: *Mađari*, 179–180., 184–189.; Sajti: *Hungarians*, 422–423.

¹⁰ Nem teljesen világos, hogy a jugoszláv kommunisták miért változtattak a német és a magyar kisebbségekkel szembeni bánásmódon. Feltételezhetjük, hogy ebben számos tényező játszott szerepet. A németeket tekintették a második világháború, sőt a Jugoszláviában elkövetett bűncselekmények fő bűnöseinek. Az Eugen herceg Waffen-SS hadosztálya, amelyben a helyi svábok szolgáltak, nemcsak bűncselekményeket követett el a polgári lakosság ellen, hanem a partizán egységek számára a „legkeményebb diót” jelentették. A népi németek sokkal nagyobb ingatlanokkal rendelkeztek, amelyeket felhasználhattak az agrárreformhoz és a szocialista gazdaság felépítéséhez. A jugoszláv kommunisták attól is tartottak, hogy Németország egy nap ismét megerősödhet, Jugoszláviát fenyegetheti, és imperialista céljainak elérésére újra fel fogja használni a német kisebbséget. Másfelől Magyarországot jövőbeli szocialista országnak tekintették, amely kisebb és gyengébb, mint Németország, és a magyar nemzeti kisebbség tagjai sem voltak annyira vagyonosak, mint a népi németek. Ezért enyhítő körülményeket rendeltek és a bűnösséget osztályozták: A bácskai és a baranyai magyarokat inkább tekintették felelősnek az együttműködésért, míg a Bánátban, a Szerémségben és Szlavóniában őket kevésbé tekintették bűnösnek, sőt őket bizonyos mértékig a népfelszabadító háború támogatására is hajlamosnak tekintették. Erről bővebben: Đilas, Milovan: *Revolucionarni rat*. Beograd, 1990. 410–411.

¹¹ A bosszú ennek ellenére 1945 közepéig tartott azok ellen, akiket a hírhedt „razzia” legnagyobb bűnöseinek tartottak. Úgy tűnik, a kommunisták ezzel a szerb lakosság bosszúigényét akarták kielégíteni, elsősorban a Sajkás-vidéken élő magyarság esetében. (Golubović, Zvonimir: *Uzroci, oblici i način stradanja stanovnika Bačke 1941–1948. godine*. In: Živković, Dragoljub (ur.): *Međunarodni naučni skup Istina*. Novi Sad, 2004. 339.) Megtorlások, kiutasítások és táborok létesítése Szlovéniában is folyt. Sajti: *Hungarians*, 437–438.

¹² Kasaš: *Mađari*, 190–197.; Sajti: *Hungarians*, 462–479.; Portmann: *Die kommunistische Revolution*, 275–282.; Janjetović, Zoran: *Die ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944–1955*. In: Hausleitner, Mariana (Hrsg.): *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ost- Mitteleuropa 1941–1953*. München, 2008. 159–164.

¹³ Kasaš: *Mađari*, 197.; Portmann: *Die kommunistische Revolution*, 321–323.

¹⁴ Ez az egyenlőtlenség egyik legsúlyosabb megnyilvánulása volt, és a magyarokat a kisbirtokosok és a földnélküliek nagy száma miatt különösen érintette. Gaćeša, Nikola L.: *Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini 1918–1941*. In: uő: Radovi iz agrarne istorije i demografije. Novi Sad, 1995. 238–258.; uő: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad, 1968.; uő: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1918–1941*. Novi Sad, 1972.; uő: *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1918–1941*. Novi Sad, 1975.; Janjetović: *Deca careva*, 324–334.

háború befejezését követő években kölcsönös bizalmatlanság jellemezte az új hatalom és a magyarok viszonyát, akik inkább tartózkodóan viselkedtek az új rendszer irányában.¹⁵ A JKP törekedett a magyar nemzeti kisebbség integrálására, ugyanakkor a magyarok ellen irányuló szerb nacionalizmust és revanstörekvéseket is meg kellett fékeznie, ez ugyanis megnehezítette a magyarok integrálódását.¹⁶ A tömegeknek – mind a kisebbség, mind az államalkotó nemzetek esetében – az új hatalomhoz kötésében fontos tényezőt jelentett az oktatás.

Míg a két világháború közti agrárpolitika igazságtalanságának korrigálásával a hatalom elsősorban a legszegényebb rétegeket szerette volna megnyerni, az oktatáspolitikában bekövetkező változásoknak több funkciója volt. A nemzeti kisebbségek esetében az oktatáspolitikában bekövetkezett változások mind szimbolikus, mind gyakorlati jelentőséggel bírtak. Szimbolikus téren jelezhatték a nemzeti kisebbségek felé, hogy az oktatás területén is egyenlővé váltak (mivel lehetőséget kaptak arra, hogy a jövőben az anyanyelvükön tanulhassanak; miközben a két világháború közti Jugoszláviában ezt a jogot megvonták tőlük vagy jelentősen korlátozták).¹⁷ Az a gyakorlati szerep, amelyet az oktatásnak kellett játszania, sokrétűbb és fontosabb is volt. Azok a célok, amelyeket a kommunista hatalom az oktatás révén el akart érni, felvilágosult és ideológiai elemekben gyökereztek. Az általános műveltségi színvonal emelésén túlmenően a lakosság oktatásának minőségét gyakorlati okokból, a gazdasági célkitűzések elérése érdekében is emelni kellett. Erre az ország gazdasági hatalmának erősítése, az életszínvonal emelkedése, valamint a munkásosztály modernizálása és fejlesztése céljából volt szükség. A munkásosztályra viszont nemcsak az ipar építéséhez, hanem a szocializmus megvalósításához is szükség volt – mivel a marxista elmélet szerint az új, szocialista társadalom „uralkodó” és vezető osztályává kellett volna válniuk.¹⁸ Másrészt a tisztán ideológiai oktatásnak az új, sokoldalú szocialista embert, a szocializmus építőjét kellett nevelnie. Ezenkívül, mint minden országban, az állampolgárokat a patriotizmus szellemében kellett nevelni, amelyet akkor „szocialista hazafiságnak” hívtak. A tradicionális polgári hazafiságtól ez abban különbözött, hogy nem volt kizárólagos, vagyis a proletár internacionalizmus egészítette ki. Ez annál is inkább fontos volt, mert a soknemzetiségű Jugoszlávia határain belül jelentős számú kisebbség élt, ahogy a szomszédos országokban is találunk délszláv kisebbséget.¹⁹

¹⁵ Položaj i držanje mađarske nacionalne manjine u FNRJ 1945–1948, Arhiv Srbije (a továbbiakban: AS), BIA, VIII/9; Ludany, Andrew: *Hungarians in Rumania and Yugoslavia: A Comparative Study of Communist Nationality Policies*. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, 1971. 173. (PhD. értekezés, kézirat); Portmann: *Die kommunistische Revolution*, 280–282.

¹⁶ Petranović, Branko: *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd, 1969. 189.; Kasaš: *Mađari, 196–197.*; Portmann: *Die kommunistische Revolution*, 278–279.

¹⁷ Noha a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság aláírta a kisebbségek védelméről szóló egyezményt, és vállalta, hogy anyanyelvi oktatást biztosít számukra, ezt csak korlátozottan és elsősorban a négyéves elemi iskola szintjén sikerült elérni, míg néhány kisebbség (albánok, török) esetében a rendkívül primitív vallási iskolákat kivéve (ezeket nem az állam, hanem az iszlám vallási közösség működtette) nem folyt anyanyelvi oktatás. Janjetović: *Deca careva*, 225–264.

¹⁸ Dimić, Ljubodrag: *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd, 1988. 29., 78–79.; Marković, Predrag J.: *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*. Beograd, 1996. 322.; Janjetović, Zoran: *Od Internacionalne do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd, 2011. 22.

¹⁹ Petrović Todosijević, Sanja: *Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*. Beograd, 2018. 49–55.

Az oktatáspolitikában kitűzött célok elérése azonban nehézségekbe ütközött: hiányoztak a megfelelő iskolaépületek, az építéshez vagy a felújításhoz szükséges anyagok és az iskolai felszereltségről készített leltárak, hiányzott az oktatószemélyzet, a tankönyvek és az iskolai tantervek és programok, és ellenállásba ütközött a hátrányos helyzetű gyermekek iskolába küldése is. Ezek a problémák változó mértékben jelentkeztek az ország egyes részein,²⁰ a nemzeti kisebbségek esetében pedig az adott kisebbség létszámától és egyéb jellemzőitől függtek. Azt mondhatjuk, hogy az oktatás szempontjából a magyarok jobb helyzetben voltak, mint bármely más nemzeti kisebbség. Ennek okát az ország többi etnikai csoportjához viszonyított magasabb műveltségükben²¹ és a viszonylag magas színvonalú (bár számszerűen nem kielégítő) oktatói személyzetben kereshetjük.

A nemzeti kisebbségek oktatását (az állami oktatási rendszeren belül) a második világháború után eredetileg a Demokratikus Szövetségi Jugoszlávia oktatási minisztériumának 1945. augusztus 10-i iránymutatásai szabályozták. Ebben előírnyozták, hogy iskolákat nyitnak a nemzeti kisebbségek számára, ha legalább húsz iskoláskorú gyermek él az adott településen, és más iskola nem működik. Ha az adott településen létezett iskola az „állam nyelvén” (ahogyan azt a második világháború előtt nevezték), azaz a szóban forgó köztársaság hivatalos nyelvén, akkor harminc tanuló után kisebbségi osztályt kellett indítani. Hasonlóképpen nyitották meg a délszlávokkal foglalkozó osztályokat azokon a településeken, ahol a nemzeti kisebbségek alkották a helyi többséget. A kisebbségi iskolákba vagy osztályokba a tanulók a szülők kérésére irakozhattak be, ezzel biztosítva, hogy minden gyermek az anyanyelvén tanulhasson az iskolában. Ettől az elvtől való bármilyen eltérést a kérdéses köztársaság oktatási hatóságának mint területileg illetékes oktatási szervnek jóvá kellett hagynia. Ezért előírnyozták, hogy a kisebbségi iskolákban/osztályokban a kérdéses köztársaság hivatalos nyelvét hetente három órában tanítani kell az általános iskola harmadik osztályától kezdve. Mivel nem volt elegendő kisebbségi tanár, külföldi tanárok is taníthattak az iskolákban. (Bizonyos létszámban egészen 1951-ig foglalkoztattak ilyeneket.) Előírták továbbá, hogy a kisebbségi iskolákban az adminisztráció az oktatás nyelvén történik, de az iskolai vezetéssel folytatott levelezésben az adott köztársaság nyelvét fogják használni. A bizonyítványokat két nyelven állítják ki, a tankönyveket pedig csak szükség esetén importálják, az Oktatási Minisztérium jóváhagyásával. Ezen iskolák munkaprogramjába külön beépítették az adott kisebbség anyanyelvi, földrajzi és történelmi tantervét. Ugyanakkor az adott nemzetiséghez tartozók történelmének csak a fontosabb momentumait kellett tanulmányozni, miközben Jugoszlávia történelmére kellett összpontosítani.²² Habár ezeket az előírásokat ideiglenesnek szánták, az 1959-es oktatási törvény elfogadásáig nagyrészt hatályban maradtak.

A kisebbségi oktatás alapelveinek keretei között a nemzeti kisebbségek iskolái a második világháború végétől az 1960-as évek elejéig három szervezeti szakaszon mentek keresztül. Az elsőben (1945–1947/48) az Ideiglenes Oktatási Tanács irányelveiben leírtak szerint folyt az oktatás. A másodikban (1947/48–1953/54) külön kisebbségi iskolák működtek, majd később területi alapon egyesítették ezeket a többi nemzet iskoláival (1953/54–1961). A

²⁰ Petrović Todosijević: *Otećemo svetlost*, 139–157.

²¹ Az 1910-es népszámlálás szerint a hat évesnél idősebb magyarok 79,2%-a volt írástudó. Csak a németek körében volt magasabb (82,2%) az írni-olvasni tudók aránya. Katus, László: *Die Magyaren*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. III. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. 484.

²² Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945–1956. godine, [1956.], Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ), 507, XVIII-k.6/1–24.; Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956, AJ, 507, XVIII-k.6/1–24.; Koča Jončić: *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd, 1962. 51.

Vajdaságban hosszabb ideig fennmaradt az iskolák nyelvi szétválasztása, mint Szerbia másik többnemzetiségű területén, Koszovó és Metohijában. Az iskolák területi összeolvasztását a „testvériség és egység” kialakításának vágya magyarázta: elvárták, hogy a különféle nemzetiségű tanulók találkozzanak, és a vakáció, illetve az iskolán kívüli tevékenységek során is barátkozzanak egymással. Ugyanezt a tanároktól is elvárták, és (nem jelentéktelen) érveket fogalmaztak meg az anyagi források és az oktatási segédanyagok jobb felhasználására. Fontos érv volt a jobb nyelvtanulás (különösen a kisebbségek esetében), mivel akkorra már felismerték, hogy sokan anélkül fejezték be az iskolát, hogy a köztársaság nyelvét megfelelő mértékben elsajátították volna, ami megnehezítette számukra a továbbtanulást és a foglalkoztatásukat.²³ Az 1959/60-as tanévben három vajdasági iskolában kísérleti jelleggel kéttan nyelvű (szerb–magyar) osztályok indultak, hogy megvizsgálják a fenti elv gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit, ami nemcsak a kisebbségek számára tenné lehetővé a köztársaság hivatalos nyelvének megfelelő elsajátítást, hanem a többséghez tartozók számára is a környezetükben élő legjelentősebb kisebbség nyelvének megtanulását.²⁴ Noha az első kísérletek kedvező eredményekkel jártak,²⁵ az elképzelés a vizsgált időszak végéig több objektív nehézség miatt nem vált általánossá: a kétnyelvű tanításhoz olyan tanárookra volt ugyanis szükség, akik mindkét nyelven folyékonyan beszélnek, és olyan hallgatókra, akik már az iskola megkezdése előtt értették a másik nyelvet, nem beszélve a speciális tankönyvekről és a szülők beleegyezéséről.²⁶

Amennyiben a nemzeti kisebbségek a magyarokhoz hasonlóan több tagköztársaság területén éltek, az 1950/51-ös tanévtől kezdve az egyes köztársasági iskolai tantervek eltértek egymástól,²⁷ vagyis az egyik köztársaság tankönyveit nem használhatták egy másikban. Ez nehézséget jelentett a horvátországi és különösen a Szlovéniában élő magyarok számára: a helyi hatóságok a kis számú tanuló miatt nem finanszírozták a tankönyvek kiadását, már csak azért sem, mert a számszerűen nagy nemzeti kisebbségek (albánok, magyarok) számára a kisebbségi tankönyvek lefordítása vagy átdolgozása a kisebb körzetek esetén sokkal többbe került, mint az egyes köztársaságok többségi nemzeteinek tankönyvei.²⁸ A horvátországi és

²³ Informacija o nekim organizacionim i pedagoškim problemima škola organizovanih na principu teritorijalnosti, 27. X 1961, AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.; Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja o specifičnostima nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina, [1958?], AJ, 318, 43/58.

²⁴ O nekim pitanjima dvojezične nastave, nastavnih planova i udžbenika na područjima nastanjenim nacionalnim manjinama, 1961, AJ, 507, XVIII, k. 2/1–16.; Rezultati jednogodišnjeg proučavanja dvojezične nastave u eksperimentalnim dvojezičnim odeljenjima osnovnih škola u Vojvodini, Novi Sad, septembar 1960, AJ, 507, XVIII-k. 7/1–36.

²⁵ Ezen osztályok sikerességét átlagon felülnek értékelték, ám kérdéses, hogy ezt a kétnyelvű oktatásnak vagy a tanárok és a hallgatók jobb felkészültségének kell-e tulajdonítani.

²⁶ A kísérleti osztályok megnyitásakor Szabadkán tapasztalták, hogy (megfelelő „politikai felkészítéssel”) a munkásosztálybeli szülők örömmel írták gyermekeiket kétnyelvű osztályokba, míg a hivatalnok családok ellenállást tanúsítottak. (Zapisnik sa sednice Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 23. III 1960, AJ, 507, XVIII-k. 9/1–36.) Feltételezem, hogy a munkások (gyakran magyarok) fontosnak érezték, hogy gyermekeik más nyelveket és a hivatalos nyelvet is elsajátítsák, míg a hivatalnokok (valószínűleg leginkább szerbek) valószínűleg nem érezték szükségesnek, hogy gyermekeik megtanulják a kisebbségi nyelvet.

²⁷ Janoš, Gabor: Materijal o školstvu nacionalnih manjina u našoj zemlji. Novi Sad, 18. III 1957, AJ, 507, XVIII-6/1–24.

²⁸ A kisebbségi tankönyvek átlagosan 20–25%-kal drágábbak voltak, mint a délszláv nyelvű tankönyvek. Jončić, Koča: Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

különösen a Szlovéniában élő magyarok számára az is problémát jelentett, hogy a köztársaság területén élő kis számú magyar népesség miatt túl kevés volt a megfelelő tanárjelölt. Másrésről a helyi nyelvjárások és a köztársaság hivatalos nyelvének különbségei miatt a vajdasági magyar tanárok nehezen illeszkedtek be a horvátországi és különösen a szlovéniai magyar közösségekbe.²⁹

Azok a problémák, amelyeket az oktatási hatóságok a második világháború utáni első években a magyar nyelvű órák szervezésében tapasztaltak, részben az ország valamennyi iskoláját, részben csak a kisebbségi nyelvű iskolákat, illetve részben kifejezetten a magyar nyelvű iskolákat jellemezték. Az első években a magyar osztályok számára nem készült külön tanterv és program, a Vajdaságban pedig a szerb osztályok programjai alapján dolgoztak. Az iskolaigazgatók szerint elsősorban az jelentett problémát, hogy a legtöbb magyar tanár szerb főiskolán vagy tanítóképzőn végzett, tehát nem voltak kielégítő magyar nyelvű irodalmi ismereteik. A magyar nyelv megtanulásához hiányoztak a legalapvetőbb tankönyvek (nyelvtan, helyesírás, irodalomtörténet), ezért a hallgatók szóban és írásban is rosszul fejezték ki magukat. Maguk a tanárok sem sokat olvastak, bár nem világos, hogy ez a korábbi gyakorlat következménye volt-e, vagy abból következett, hogy a könyvtárak kevés magyar nyelvű könyvvel rendelkeztek. Még az általános iskola első osztályára vonatkozó tankönyvek is hiányoztak, így a tanárok újságcikkekből is tanítottak, ezek azonban túl nehézkes stílusban íródtak, és érthetetlennek bizonyultak az általános iskolás tanulók számára, továbbá tele voltak stiláris és nyelvtani hibákkal.³⁰ 1954-ig a jugoszláv irodalom történetéhez hasonlóan a nemzeti irodalom történetét részletesen tanították, a hangsúlyt azonban a hazai (jugoszláv) irodalom történetére helyezték, nem pedig a szóban forgó kisebbség irodalmára.³¹ Ugyanakkor felismerték, hogy a magyar kisebbségi irodalom minősége a jugoszláv átlag alatt maradt, ezért azt javasolták, hogy jugoszláv munkákat dolgozzanak fel.³² A korabeli uralkodó vélemény szerint helytelen volt más országok történelmét és irodalmát tanulmányozni, mivel a nemzeti kisebbségeket történelmileg, földrajzilag, kulturálisan és gazdaságilag összekapcsoltnak tekintették a jugoszláv államalkotó népekkel.³³

A tananyag legunalmasabb részét a szerb nyelv tanítása jelentette, mivel mereven ragaszkodtak a nyelvtan és a definíciók elsajátításához. Öt év elteltével új tantervet készítettek a szerb nyelv oktatására: közvetlen módszert alkalmaztak, és figyelmet fordítottak a beszélt nyelv tanulására,³⁴ de még ez is kevésnek bizonyult, így a többségi nyelv tanulása a tanulmányban tárgyalt időszak végéig problémát jelentett.

A kisebbségi nyelveken történő oktatás legfőbb pontja az oktatási hatóságok szerint a történelem tanítása volt. A tanfelügyelők a legnagyobb figyelmet arra fordították, hogy biztosítsák, hogy a „történelmi materializmus” elveivel összhangban tanítsák azt. A tárgy

²⁹ Problemi manjinskih škola, 1960, AJ, 507, XVIII-k. 7/1–36.

³⁰ Izveštaj o radu manjinskih škola na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodine, [1950?], AJ, 315, 3/11.

³¹ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945-1956. godine, [1956.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

³² Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

³³ Jončić, Koča: Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Stenografske beleške o diskusiji Komisije za škole nacionalnih manjina, Sremski Karlovci, 5-6. IV 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

³⁴ Izveštaj o radu manjinskih škola na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodine, [1945-1950], AJ, 315, 3/11.; Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja o specifičnostima nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina, [1958?], AJ, 318, 43/58.

tanulmányozásának érzelmileg be kellett volna vonnia a hallgatókat, és az osztályharcban a „jó oldalra” kellett volna állniuk. A tanfelügyelők ezzel szemben arra panaszkodtak, hogy a történelem tanítása hideg és személytelen volt.³⁵ 1953-ig a történelem tanítását a kisebbségi iskolákban azért bírálták, mert túlságosan is az anyaország történelmére fókuszáltak, és a délszláv történelem vonatkozó epizódjait csak ezzel párhuzamosan tanították. A tanárokat ekkor még alig készítették fel arra, hogy a történelmi materializmus szellemében tanítsanak. 1953-ban Szabadkán tanfolyamot tartottak a történelemtanárok számára, amelyben kidolgozták a magyar történelem értelmezésének helyes módját. Új tantervet javasoltak a kisebbségi iskolák számára is, amely abból indult ki, hogy a kisebbség történetét a jugoszláv történelmi keretbe ágyazva kell tanítani, csak talán egy kicsit részletesebben. A hangsúlyt a népfelszabadító harc történetére és a nemzeti kisebbségek abban való részvételére kellett helyezni.³⁶ A történelemoktatás szerepét abban látták, hogy a kisebbségi tanulók kilépjenek a nemzeti elszigeteltségből, párhuzamosan tanulmányozzák saját és a jugoszláv nemzet történetét, megszabaduljanak a nemzeti romantikától, és a történelemoktatás révén erősítsék a patriotizmust, a békét és a népek közti kölcsönös tiszteletet.³⁷ Ez a jövőkép a szocialista transznacionális Jugoszlávia fogalmából táplálkozott, amely magában foglalta a nemzeti kisebbségeket is. Ez azt is feltételezte, hogy a nemzeti kérdés megoldódott, vagy ha nem, akkor hamarosan meg fog oldódni.³⁸ A kisebbségi történelem és irodalom oktatásának csökkentése azonban hallgatólagosan inkább annak beismeréseként értelmezhető, hogy e cél elérésétől még messze jártak. A nemzeti kérdés és ebben az összefüggésben a nemzeti kisebbségek problémái felé irányult fokozott figyelem az 1950-es évek második felében azt bizonyítja, hogy a jugoszláv kommunisták jó szándékuk ellenére a tantervek terén sem tudták megoldani a nemzeti kérdést és egyensúlyt teremteni az általános (jugoszláv) és a speciális (nemzeti) között.³⁹ Azt, hogy milyen nehéz volt megtalálni a nemzeti kisebbségek története tanításának megfelelő módját és terjedelmét, jól mutatja, hogy Koszovó és Metohijában, valamint Macedóniában az albán és török nemzetiség történelmét 1950/51-től egyáltalán nem is tanították.⁴⁰

A jugoszláviai iskolák többsége⁴¹ és egyben a magyar nyelvű iskolák nagy fájdalommal az volt, hogy az osztályokban túl sok diák tanult.⁴² A nagy létszámú osztályok okát a gyermekek számának abszolút növekedésében, valamint az iskolába járó gyermekek számának állandó

³⁵ Izveštaj o radu manjinskih škola na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine, [1950?], AJ, 315, 3/11.

³⁶ Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

³⁷ Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Komisija za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Nacrt programa iz istorije za osnovne škole sa mađarskim nastavnim jezikom, [1958.], AJ, 318, 24/32.

³⁸ Zundhausen, Holm: *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd, 2008. 398.

³⁹ Ezzel összefüggésben létrehozták a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottsága Nemzetiségi Kisebbségi Bizottságát, mivel arra a következtetésre jutottak, hogy a hatalom csúcsán nem tudnak eleget a nemzeti kisebbségekről. Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 20. III 1957, AJ, 507-XVIII-k.1/1–22.

⁴⁰ Janoš, Gabor: Materijal o školstvu nacionalnih manjina u našoj zemlji, Novi Sad, 18.III 1957, AJ, 507, XVIII-6/1–24.

⁴¹ Petrović Todosijević: *Otečemo svetlost*, 142–146.

⁴² Izveštaj o radu manjinskih škola na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine, [1950?], AJ, 315, 3/11.

növekedésében kereshetjük. A háború utáni nehéz körülmények között az iskolaépítés nem tudott lépést tartani a diákok számának növekedésével. A vajdasági iskolák 74,8%-a 1918 előtt épült, a tartományban az iskolaépületeknek csupán 6,1%-át építették 1945 és 1951 között. Nyilvánvaló, hogy sok épület rossz állapotban volt, és nagyon rosszul voltak felszerelvek.⁴³

Minden nehézség ellenére az 1950-es évek második felére már jelentős eredményeket értek el a nemzeti kisebbségek oktatásának megszervezésében. 1945-ben a Vajdaságban a magyar nyelvű órákon 753 osztályban 33 484 gyermek tanult. Három magyar oktatási nyelvű középiskola is megkezdte munkáját.⁴⁴ Az anyanyelvükön tanuló magyar diákok számának növekedése az alábbi táblázatban látható:⁴⁵

általános iskola		középiskola		tanítóképző	
1938/39.	1954/55.	1938/39.	1954/55.	1938/39.	1954/55.
27 915	34 154	337	16 527	82	457

A második világháború előtti helyzethez képest elért haladást az iskolák, osztályok és tanárok számának növekedése tükrözi, amelyet az 1954/55-ös tanévre vonatkoztatva az alábbi táblázat mutat:⁴⁶

általános iskola			középiskola			tanítóképző		
iskola	osztály	tanár	iskola	osztály	tanár	iskola	osztály	tanár
271	1008	891	75	489	791	2	17	35

A háború utáni években az oktatási hatóságok szemszögéből hátrányosnak számított, hogy a magyar tanárok közül sokan nem ismerték kellően a szerb nyelvet, így nem tudtak részt venni a továbbképzéseken (ami nagyon fontos volt abban az időben, amikor a hatalom nagyra értékelte a társadalmi elkötelezettséget), és nem tudták figyelemmel kísérni a szerb nyelvű pedagógiai irodalmat. Hiányzott a magyar nyelvű ideológia és szakirodalom fejlesztése is. Ezen túlmenően a magyar oktatókat három csoportra osztották: azokra, akik 1918 előtt, azokra, akik 1941-ig és azokra, akik 1941 után diplomáztak. Az első csoportba tartozó tanárokat konzervatívnak bélyegezték, és még akkor is, amikor az új követelményeknek megfelelően próbáltak dolgozni, eredményüket gyengének ítélték. Az iskolai és az iskolán kívüli oktatási problémák megoldásában inkompetensnek és függetlennek, valamint irredentának és az egyház befolyása alatt álló embereknek tekintették őket. Az 1918 után és különösen az 1929 után diplomázó generációkat munkájukban jártasnak és az új (szocialista) valóság támogatóinak értékelték. Sajnos a dokumentum, amelyben ezeket az osztályokat bemutatták, hirtelen megszakad, így nem ismerhetjük meg a harmadik csoport tanáraitól alkotott véleményt, de feltételezem, hogy ez volt a legkedvezőbb.⁴⁷ Másrészt a szovjet–jugoszláv

⁴³ Petrović Todosijević: *Otećemo svetlost*, 139–140.

⁴⁴ Kasaš: *Mađari*, 199.

⁴⁵ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945-1956. godine, [1956.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁴⁶ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945-1956. godine, [1956.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁴⁷ Izveštaj o radu manjinskih škola na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine, [1950?], AJ, 315, 3/11. Egy másik, 1950 áprilisában készült irat szerint az idősebb magyar nemzetiségű tanárokat ideológiai és szakmai szempontból egyaránt gyengének ítélték, akik munkájukban is gyenge eredményeket értek el. (Iz materijala ekipe koja je obilazila Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu, april 1950,

konfliktusban a magyar tanárok támogatták legkevésbé a Tájékoztató Iroda álláspontját, mert – a Szerbiai Kommunista Szövetsége Központi Bizottságának Nemzetiségi Kisebbségi Bizottsága értelmezése szerint – ők voltak a „leginkább marxista képzettségűek”.⁴⁸

Az ötvenes évek elején a Vajdaságban még mindig voltak olyan magyar tanárok, akik a második világháború előtt is tanítottak, vagy a háború alatt érkeztek a tartomány területére⁴⁹ (és így megbízhatatlannak számítottak az új rendszer szemében). A tanárok száma a növekedés ellenére (a többi jugoszláv nemzetiséghez hasonlóan) nem tudott lépést tartani a tanulók és az iskolák számának növekedésével, és a magyar nemzetiségű tanárok aránya az 1950-es évek végén, a kisebbségi oktatók kiképzésére irányuló kormányzati erőfeszítések tizenöt éve után még mindig elmaradt a magyarság vajdasági népességen belüli részarányától.⁵⁰ Így 1957-ben 320 magyar nemzetiségű tanár hiányzott. A helyzeten tovább rontott, hogy körülbelül kétszáz alkalmazásban álló tanár csak öt hónappal korábban szerzett tanári diplomát.⁵¹ A tanárok nem kellő képesítési struktúrája nemcsak a magyarokra volt jellemző, hanem általános problémát jelentett, ami a többi nemzetiség körében még inkább

AJ, VIII, II/8 [1–84] [k. 29].) Egy 1953. évi irat szerint a Becsei járás 97 magyar tanítója közül 70 rendszeresen járt templomba, ami a kommunista hatalom szemében nagyon nemkívánatos volt. Politička situacija među mađarskom nacionalnom manjinom u 1952. godini i danas, [1953.], AJ, 142, 101/452.

⁴⁸ Komisija za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Problemi prosvete i školstva nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24. A magyar nemzetiségű tanárok körében a Tájékoztató Iroda alacsony támogatottságának fő oka valószínűleg az volt, hogy a magyarok kevésbé érdeklődtek a politika iránt, és kevésbé voltak politikailag elkötelezettek, valamint sem Jugoszláviában, sem pedig Magyarországon nem szimpatizáltak a kommunista rezsimmel. A Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának kiadása és 1955 között 2087 délszláv és 1812 nemzetiségi emigrált Jugoszláviából, közülük 252 magyar volt. Az UDB értékelése szerint a kisebbségek „sovinisza motiváltsággal” menekültek külföldre. (Informbirovska emigracija u periodu od 1948–1955. godine, Hrvatski državni arhiv [a továbbiakban: HDA], 1561, SDS RSUP SRH, đifra 1, 10/2.) Az Albániába emigráló személyekre vonatkozó adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy jelentős számban személyes vagy családi okokból, a törvényekkel adódó konfliktusból, a katonai szolgálat elkerülése céljából emigráltak, és nem nemzeti vagy politikai hovatartozás miatt (Up. Jugoslovenska informbirovska emigracija u Albaniji, II deo, Beograd, maj 1955, HDA, 1561, SDS RSUP SRH, šifra 1, 10/20.) 1948 és 1961 között 246 magyart elítéltek el a Tájékoztató Iroda támogatásának vádjával, ami az elítéltek 1,51%-a volt, miközben a magyarok aránya a teljes népességben 3,14% volt. (Jovanović, Miroslav – Timofejev, Aleksej: *Spisak lica osuđivanih zbog Informbiroa 1948–1961: skica za statističku analizu*. In: Mihajlović, Dragoslav – Jovanović, Miroslav – Miloradović, Goran – Timofejev, Aleksej (ur.): *Zatočenici Golog Otoka. Registar lica osuđivanih zbog Informbiroa*. Dokumenti Uprave državne bezbednosti FNRJ. Beograd, 2016. 39.) Másrészt a kisebbségek problémájával foglalkozó néhány politikus észrevette, hogy Magyarország 1948 és 1953 között nem alkalmazta a revizionista és irredentista szlogeneket Jugoszláviával szemben. (Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 13. X 1958, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.)

⁴⁹ Iz materijala ekipe koja je obilazila Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu, april 1950, AJ, VIII, II/8 (1–84) (k. 29).

⁵⁰ A magyar nemzetiségű tanárok az összes tanár 19,7%-át tették ki, a tartomány népességének magyar részaránya pedig 26% volt. Nacionalne manjine u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini (osnovni podaci) [s.a.], AJ, 507, XVIII-k. 11/1–34.

⁵¹ Koča Jončić: Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24. Négy évvel később mintegy 250 magyar nemzetiségű tanár még mindig csak három-tizenkét hónapos tanárképző kurzust végzett. Obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika škola nacionalnih manjina, Beograd, 27. X 1961, AJ, 507, XVIII-k. 7/1–36.

jelentkezett.⁵² A nyelvi és nemzeti akadályok lehetetlenné tették, hogy valamennyi magyar nemzetiségű tanár egy helyen tanuljon.⁵³ 1945 és 1958 között 1250 magyar tanárt oktattak Szerbiában (ahol a legtöbb magyar diák tanult) a tanárképzőkön, míg 482 magyar középiskolai végzettséget szerzett.⁵⁴ A magasabban képzett tanárok számának növekedése ellenére az 1960-as évek elején még mindig hiányoztak a szaktanárok, ami veszélyeztette a minőségi oktatást a nyolcosztályos iskolákban,⁵⁵ amelyet fokozatosan vezettek be a második világháború után (hivatalosan 1958-ban).⁵⁶ Az 1960-as évek elején a magyar tanárokat Szabadka, Zombor, Újvidék tanárképző iskoláiban, valamint Eszéken és Muraszombaton képezték, az anyanyelv és irodalom leendő tanárai az újvidéki Filozófiai Kar magyar nyelvi tanszékén tanultak.⁵⁷

Az Újvidéki Filozófiai Kart 1954-ben alapították. A bevezetni kívántak között találjuk a magyar nyelv és irodalom szakot is, elsősorban a jövőbeli tanárok képzése céljából. A személyzet hiánya azonban az 1959/60-os tanévig késleltette a tanítás megkezdését.⁵⁸ A tanszék órát 1959-ben indították, az első évben nyolc, a második évben pedig tizenkettő nappalis hallgatóval.⁵⁹ Az első előadó Sinkó Ervin zágrábi író volt. A tervek szerint a középiskolák magyar nyelvű tanárait, könyvtárosokat, újságírókat, szerkesztőket, drámaírókat és tudományos munkatársakat képezték. A tervek között szerepelt, hogy szerb–magyar szótárt állítanak össze, dialektológiai kutatást végeznek, együttműködnek a Vajdasági Múzeummal a néprajzi és zenei anyag gyűjtésében, valamint segítik az oktatásfejlesztő intézetet az iskolák ellenőrzésében és szemináriumok szervezésében. A magyar nyelv és irodalom tagozat működésének megkezdését nehezítette, hogy nem voltak irodalomtörténeti előadók, tanársegédek, lektorok és könyvtárosok. Másrészt a tanszék sikeres könyvcserét szervezett a Magyar Tudományos Akadémiával.⁶⁰ A magyar nyelv és irodalom tanszék hiányzó munkatársainak képzése

⁵² A 915 albán általános iskolai tanár közül csak 116 rendelkezett képesítéssel, a 806 középiskolai tanár közül pedig csak 314 volt képesített. Uo.

⁵³ Az ötvenes években sok szlovéniai magyar nemzetiségű tanár a szabadkai tanítóképzőn tanult, ahol nem tanultak szlovénul. Másrészt a szlovéniai tanárképzőn végzett magyar tanárok nem beszélték elég jól a magyar nyelvet. Stenografske beleške diskusije Komisije za škole nacionalnih manjina, Sremski Karlovci, 5–6. IV 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.)

⁵⁴ Jončić: *Nacionalne manjine*, 78–79. Egy 1958-os dokumentum szerint addigra 1033 magyar tanult a vajdasági tanítóképzőkön és 247 a tanárképzőn. (Osnovne karakteristike ostvarenih rezultata kulturno-prosvetnog života i rada nacionalnih manjina u Narodnoj Republici Srbiji, 1958, AJ, XVIII-k. 9/1–36.) Jončić adatai részben statisztikai okokból, részben azért térhetnek el, mert az egész országra vonatkoznak.

⁵⁵ Stenografske beleške sa sednice Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina, Beograd, 16. XI 1961, AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.

⁵⁶ Petrović Todosijević: *Otečemo svetlost*, 11. A nyolcosztályos általános iskolát Jugoszláviában hivatalosan az állami iskolákról szóló 1929. decemberi törvény vezette be, ám ezt csak néhány helyen hajtották végre. Uo. 30–31., 91–94.

⁵⁷ Obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika u školama nacionalnih manjina, Beograd 27. X 1961, AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.; Bajić, Đorđe: *Škole i školski sistem*. In: Vojvodina 1944–1954. Novi Sad, 1954. 326.

⁵⁸ Popov, Čedomir: *Filozofski fakultet u Novom Sadu u sastavu Beogradskog univerziteta 1954–1960. godine*. In: Univerzitet u Beogradu 1838–1988. Zbornik radova. Beograd, 1988. 374., 376.; Bondžić, Dragomir: *Univerzitet u socijalizmu. Visoko školstvo u Srbiji 1950–1960*. Beograd, 2010. 158.

⁵⁹ A diákok között szerbek is voltak.

⁶⁰ Informacije o stanju na katedri za mađarski jezik na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, [1959.], AJ, XVIII-k. 7/1–36.

céljából 1961-ben nyolc ösztöndíjast terveztek Budapestre küldeni. A magyar hatóságok azonban a tervezett ösztöndíjasok egyikének sem adtak vízumot. A jugoszlávok érdeke ugyanakkor az volt, hogy a jugoszláviai magyarok az országban tanuljanak, és ne jelentkezzenek budapesti képzésre.⁶¹ Ennek okát minden bizonnyal a két ország között fennálló politikai és ideológiai ellentétben kereshetjük, amely a tudományos területre is áttért: Jugoszláviában a magyarországi, a romániai és a göttingeni hungarológiai tanszékeket irodalomtörténeti szempontból dogmatikusnak tekintették, míg saját újvidéki egyetemüket a leginkább haladó szelleműnek.⁶²

A magyar nemzeti kisebbséghez tartozók nem csak a magyar nyelvet és irodalmat tanulták. Éppen ellenkezőleg, legtöbbjük az ország más karain, főleg Belgrádban és Zágrábban tanult. Ez a kommunista hatalom azon vágyát tükrözte, hogy magasan képzett kisebbségi kádereket képezzenek a gazdaság és az államigazgatás területén, ezáltal elérjék a teljes nemzeti egyenlőséget, és valamennyi etnikai csoportot integrálják az öngazgató szocializmus rendszerébe. Másrészt a magyarok, miután politikai okokból nem tanulhattak magyarországi felsőfokú intézményekben, már a két világháború közti időszakban is a jugoszláv egyetemeken folytatták tanulmányaikat.⁶³ A jugoszláv oktatáspolitikában az áttörést a nemzeti kisebbségek felé az is jelezte, hogy a második világháború után az államtól, a községtől vagy a vállalatoktól kapott ösztöndíjaknak köszönhetően a kisebbségek nagy része tanulhatott középiskolában. Ennek ellenére a nemzeti kisebbségek a tárgyalt időszak végére is alulreprezentáltak maradtak az ösztöndíjasok körében.⁶⁴ Ez több okból alakult így. Mindenekelőtt az ösztöndíjakat olyan hatóságok (állami, községi) ítélték oda, amelyekben a kisebbségek tagjai olykor alulreprezentáltak voltak⁶⁵ – a vezető körökkel szembeni bizalmatlanság vagy az önálló szerepvállalás hiánya miatt.⁶⁶ Egy másik okot az jelentett, hogy nem volt elegendő olyan középiskolai végzettségű személy, aki az anyanyelvén kívül más nyelven is képes lett volna tanulni. Alulreprezentáltságukat az ösztöndíjasok körében szintén befolyásolhatta az, hogy a kisebbségek tagjai nem mutattak kellő érdeklődést az olyan tantárgyak tanulása iránt, amelyekre ösztöndíjakat osztottak.⁶⁷ A hatóságok sem voltak elégedettek az ösztöndíjasok

⁶¹ Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 24. II 1960, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.; O kulturno-prosvetnim pitanjima nacionalnih manjina, 11. III 1960, AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.

⁶² Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 24. II 1960, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.

⁶³ Az 1930-as években átlagosan körülbelül 350 magyar tanult a jugoszláv egyetemeken. (Dimić, Ljubodrag: *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije, III. Politika i stvaralaštvo*. Beograd, 1997. 81., 306.; Janjetović: *Deca careva*, 241–242.) Belgrádban és Zágrábban saját szövetségeik is voltak (Mesaroš: *Madari*, 374., 380.), és a két világháború között körülbelül ötszázan diplomáztak. (Sajti: *Hungarians*, 154.)

⁶⁴ Az 1958/59. tanévben a Vajdaságban az ösztöndíjas középiskolások és diákok 18,6%-át tették ki a nemzeti kisebbségekhez tartozók, míg a tartomány teljes népességének 38,2%-át alkották. O kulturno-prosvetnim pitanjima nacionalnih manjina, 11. III [1960?], AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.

⁶⁵ Osnovne karakteristike ostvarenih rezultata kulturno-prosvetnog života i rada nacionalnih manjina u NR Srbiji, [1958.], AJ, 507, XVIII-k. 9/1–36; [Bez naslova, 1959.], AJ, 507, XVIII-k. 3/1–36; Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, [Beograd, 25. III 1959.], AJ, 507, XVIII-k. 3/1–36.

⁶⁶ A Jugoszláv Kommunista Szövetségében aránytalanul kevés magyar volt, és a JKSZ magyar tagjainak társadalomszerkezete sem felelt meg a magyar nemzeti kisebbség társadalmi struktúrájának. Izveštaj o nacionalnim manjinama u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, 14. X 1958, AJ, 507, III/82 (1–2).

⁶⁷ Az 1950-es évek második felében észlelték, hogy a kisebbségek kevésbé hallgatnak jogot és közgazdaságtant, pedig ezek a témák különösen fontosnak számítottak az államigazgatási és a gazdasági

társadalmi összetételével – túl sok paraszt és túl kevés munkás volt közöttük. A belgrádi, a zágrábi és a szarajevói magyar hallgatók társadalomszerkezetét is nagyon kedvezőtlennek ítélték (kulák–kispolgár): az illetékes hatóságok szerint a jugoszlávellenes és szocializmus ellenes nézeteikkel elkülönültek a többi hallgatótól. Ennek eredményeként 1958-ban egyesületüket mindhárom egyetemi városban feloszlatták.⁶⁸ Ez azt is mutatja, hogy nehézségekbe ütközött egy új, szocialista nemzeti kisebbségi elit létrehozása.

Noha nem állnak rendelkezésre teljes adatok, az alábbiak némiképp szemléltetik a magyar hallgatók számát. A belgrádi egyetemre beiratkozott magyar hallgatók száma a háború utáni első tíz évben az alábbiak szerint alakult: 1945/46: 48; 1946/47: 161; 1947/48: 323; 1948/49: 680; 1949/50: 670; 1950/51: 811; 1951/52: 596; 1952/53: 636; 1953/54: 659; 1954/55: 795.⁶⁹ Sajnos a hallgatók számában megmutatkozó eltérések okai nem ismertek. 1959-ben 106 vajdasági magyar tanult ösztöndíjjal, miközben a tartomány összes ösztöndíjasa 718 volt. A legtöbb ösztöndíjas a műszaki (8), a gépészmérnöki (6), a filozófiai (9), a természettudományi és matematikai (7), a jogi (14), a közgazdaságtani karon (9), a tanítóképző (14) és a tanárképző főiskolán (18) tanult.⁷⁰ Hasonló képet mutatnak az 1957-es ösztöndíjasokra vonatkozó adatok. Abban az évben 137 vajdasági magyar kapott ösztöndíjait, ebből 13 az orvostudományi, 11 a mezőgazdasági, 8 a műszaki, 9 a bölcsészettudományi, 7 a természettudományi és matematikai, 14 a jogi, 9 a közgazdaságtani karon, 9 a tanárképző, 12 a tanítóképző főiskolán és 5 nevelőintézetben tanult.⁷¹ Az ösztöndíjasok egynegyede és egyharmada tehát a pedagógiai szakmát választotta – ami minden bizonnyal összefüggésben állt azzal, hogy a többi kartól eltérően az adott iskolákban magyar nyelven tanítottak.

Az iskolahelyiségek és az oktatók mellett az oktatás fejlesztésének harmadik szükséges infrastrukturális elemét a tankönyvek jelentik. Az első kettőhöz hasonlóan a második világháború végén Jugoszlávia egészében rossz volt a helyzet. Miközben a háború alatt sok iskola megsemmisült vagy megsemmisítették, és néhány tanárt megöltek, a tankönyvekkel kapcsolatban más problémák merültek fel: túl kevés volt belőlük, és a meglévőket nem igazították a tantervekhez s – ami még fontosabb – a kormány új ideológiai irányultságához. A papírhiányon túl megfelelő tankönyvírókat is találni kellett. Ez utóbbi különösen nehéz volt a kisebbségi tankönyvek vonatkozásában, mivel a lehetséges szerzők köre lényegesen szűkebb volt, mint a délszláv nyelvű iskolai tankönyvek esetében. Szinte minden jugoszláviai magyar tankönyvet a Vajdaságban nyomtattak. A Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási Bizottsága, majd a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási Tanácsa, azt követően a *Zmaj* és a *Testvériség és Egység* könyvkiadók feleltek a tankönyvek kiadásáért a tartományban. 1952 óta az egyes nemzeti kisebbségek számára egy-egy speciális kiadóvállalat is adott ki tankönyveket, amelynek székhelye az adott kisebbség legfontosabb központjában volt. A magyarok

káderállomány képzésének szempontjából. O kulturno-prosvetnim pitanjima nacionalnih manjina, 11. III [1960?], AJ, 507, XVIII-k. 2/1–16.

⁶⁸ Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 13. X 1958, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.; Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 24. XII 1958, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.; Stenografske beleške sa proširenog sastanka Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije po pitanjima nacionalnih manjina, [Beograd], 2. III 1959, AJ, 507, III/82.

⁶⁹ Bondžić: *Univerzitet u socijalizmu*, 362., 369.

⁷⁰ Stipendiranje studenata i učenika pripadnika nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, [1959.], AJ, 318, 43/58.

⁷¹ Aktuelni problemi školstva nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, Novi Sad 17. IX 1957, AJ, XVIII-k. 6/1–24.

esetében a szabadkai *Minerva* és az újvidéki *Forum Kiadó* kezdte meg a tankönyvek kiadását. Jó megoldásnak bizonyult, hogy a kiadást minden kisebbség esetében arra szakosodott kiadókra bízta, mivel ettől kezdve nőtt a kiadott iskolai könyvek száma. E tevékenység jobb megismerése érdekében 1956-ban a Vajdaság Autonóm Tartomány Oktatási Tanácsában a kisebbségi tankönyvek kiadásával foglalkozó bizottságot hoztak létre, amely a kiadói tervek összeállításával és a tankönyvek elkészítésével foglalkozott. Ez lehetővé tette, hogy 1958-ra a legtöbb tankönyv megjelentetését fedezzék.⁷² Abban az évben becslések szerint a kisebbségek közül a magyarok rendelkeztek a legjobb, pedagógiai és nyelvi szempontból is a tankönyvek írásához megfelelő személyekkel.⁷³

Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy a magyar iskolákban eredeti ábécéskönyvből, olvasókönyvből, szerbhorvát nyelvtankönyvből, idegen nyelvkönyvből és ének-zene könyvből tanítottak. Az eredeti és a fordított művek aránya 5:7 volt. A kisebbségi tankönyvek kiadásának állandó problémáját jelentette azonban a szerzők és a fordítók hiánya. Ezt a munkát leggyakrabban maguk a tanárok és a tanfelügyelők végezték. A szerzőhiány a magyar oktatók viszonylag nagy száma és viszonylag jó képzettsége következtében legkevesbé a magyarok körében volt tetten érhető. Az említett nehézségek miatt becslések szerint a kisebbségi tankönyvek átlagosan gyengébb minőségűek voltak, mint a jugoszláv államalkotó népek nyelvén írtak, ám a magyar tankönyveket a nemzeti kisebbségeknek szánt könyvek között a legjobbnak ítélték.⁷⁴ 1956-ra a magyar tankönyvek a szükségletek 52%-át, 1958-ban pedig 87%-át fedezték. Abban az évben kiszámították, hogy a magyar tankönyveket átlagosan három év alatt adják el. A leggyengébbnek a tanítóképző főiskolák tankönyvei, valamint a tanítóképzők diákjai és tanárai számára írt kézikönyvek számítottak.⁷⁵ 1945 és 1955 között 96 magyar nyelvű tankönyv jelent meg 607 300 példányban.⁷⁶ Azt kell mondanunk, hogy a nemzetiségi kiadók osztoztak a jugoszláv kiadók sorsában, amelyet a piaci és az üzleti elvekre történő átállás érintett,⁷⁷ és 1952 és 1958 között még nagyobb visszaesést tapasztalhatunk, mint a délszláv nyelven történő publikálás esetében.⁷⁸ A kisebbségi kiadványok 1958-ban megkezdett támogatásával sem sikerült megoldani ezt a problémát.⁷⁹ Meglehetősen hosszú tárgyalásokat követően a Szerb Népköztársaság (ahol a jugoszláviai nemzeti kisebbségek

⁷² Udžbenici za škole nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, 1958, AJ, 507, XVIII-k. 8/1–41.

⁷³ Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957, 15. IX 1958, AJ, 507, XVIII-k. 8/ 1–41.

⁷⁴ Udžbenici za škole nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, 1958, AJ, 507, XVIII-k. 8/1–41.

⁷⁵ Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957, 15. IX 1958, AJ, 507, XVIII-k. 8/ 1–41.

⁷⁶ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945–1956. godine, [1956.], AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁷⁷ Az öngazgatás és a piacgazdaság egyes elemeinek 1950-es bevezetésének részeként a papír árát is piaci alapon szabályozták, így a könyvek 200%-kal drágultak. Két évvel később piaci árakat vezettek be más nyomdaipari termékekre, s a könyvek többszörösére drágultak. Janjetović: *Od Internacionalne do komercijale*, 229–230.

⁷⁸ Stenografske beleške sa sednice Komisije za pitanja nacionalnih manjina Saveza komunista Jugoslavije, [Beograd], 13.VI 1958, AJ, 507, XVIII-k. 1/1–22.; Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957, 15. IX 1958, AJ, 507, XVIII-k. 8/ 1–41.; Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, [Beograd], 25. III 1959, AJ, 507, XVIII-k. 3/1–36.; Informacija o finansiranju nekih školskih i kulturnih potreba nacionalnih manjina, [Beograd], 28.IX 1959, AJ, 507, XVIII-k. 10/1–23.

⁷⁹ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, [Beograd], 25. III 1959, AJ, 507, XVIII-k. 3/1–36.

körülbelül 70%-a élt) és a föderációs vezetés megállapodott, hogy a köztársaságok támogatják a kisebbségi nyelveken írott tankönyveket, kézikönyveket és gyermekirodalmat, míg a fennmaradó részt a föderáció (50%), a köztársaság (20%) és az érintett autonóm egység (Vajdaság vagy Koszovó és Metohija) (30%) közösen fedezi.⁸⁰ 1963-tól a megváltozott gazdasági körülmények miatt a Szövetségi Végrehajtó Tanács a nemzeti kisebbségek kulturális és oktatási igényeinek támogatásához a köztársaságok számára e célra meghatározott összegek kifizetésével járult hozzá.⁸¹

Az 1950-es évek második felét nemcsak a nemzeti kérdés átgondolása, hanem az iskolai reform is jellemezte, amelynek többéves kísérletezés után az oktatást a jugoszláv szocialista társadalom szolgálatába kellett állítania.⁸² Ráadásul az 1950-es évek közepéig a jugoszláv hatalom nem foglalkozott szisztematikusan a nemzeti kisebbségek oktatási problémáival.⁸³ A szövetségi oktatási törvény és annak köztársasági változatainak elfogadását követően fokozódtak a megbeszélések a kisebbségi iskolai tantervben szükséges változtatásokról és a kisebbségi iskolák rendszerének fejlesztéséről, mivel azok elmaradtak a köztársasági többségi nyelvű iskolák és a közös tantárgyak tanterveitől.⁸⁴

A szövetségi oktatási törvény elfogadása előtt és közvetlenül azt követően a nemzeti kisebbségek középfokú oktatását is felülvizsgálták. A két világháború között Jugoszláviában csak néhány nemzeti kisebbségnek (nagyon kezdetlegesen és szűkösen) volt lehetősége részleges anyanyelvi középfokú oktatásra.⁸⁵ A kommunista hatalom saját ideológiai elvei, a gazdaság és az államigazgatás szükségletei miatt, valamint azért, hogy hiteles nemzetiségi politikát mutassanak fel ezen a területen, hajlandó volt a nemzeti kisebbségek tagjai számára biztosítani az anyanyelven történő középfokú oktatás lehetőségét. Mivel az általános iskolát csak kevesen végezték el, a középiskolákat a második világháború előtt és alatt félig-meddig elit intézményeknek tekintették, amelyet csak kevesen fejeztek be. A négyéves általános iskola túlsúlya és annak hat-nyolc évre történő fokozatos kiterjesztése, valamint az alsóbb gimnáziumi osztályok (amelyek valójában az általános iskolák kiegészítéseként szolgáltak) párhuzamos létezése miatt az általános és középiskolák közötti határ elmosódott (a tanárokat is beleértve). A tanár-, a tankönyv- és iskolahiány ellenére a középiskolák fejlesztésében a magyar nemzeti kisebbség tagjai számára a kommunista uralom első tizenöt évében jelentős előrelépés történt, ahogyan ez az alábbi táblázatból is látható.⁸⁶

⁸⁰ Informacija o finansiranju troškova kulturno-prosvetnih i ostalih društvenih delatnosti na jezicima nacionalnih manjina, Beograd, 12. V 1960, AJ, 507, XVIII-k. 10/1–23.; Informacija o režimu finansiranja troškova kulturno-prosvetnih i ostalih društvenih delatnosti na jezicima nacionalnih manjina, Beograd, 25. V 1960, AJ, 318, 43/58.; Savet za prosvetu NR Srbije Izvršnom veću NR Srbije, Odboru za budžet i službenička pitanja, Beograd, 4. oktobar 1960, AJ, 318, 43/58.

⁸¹ Pedagoški savetnik Gabor Janoši iz Sekretarijata Saveznog izvršnog veća za prosvetu i kulturu republičkim savetima za prosvetu, Beograd, 4. III 1963, AJ, 318, 43/52.

⁸² Az oktatási reformmal foglalkozó bizottság már 1953-ban megkezdte működését, de az oktatási törvényt csak öt évvel később fogadták el. Petrović Todosijević: *Otićemo svetlost*, 17.

⁸³ Komisija za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁸⁴ Sekretar Saveta za prosvetu NR Srbije Sekretarijatu Saveznog izvršnog veća za prosvetu i kulturu, Beograd 23. VI 1960, AJ, 318, 43/58.

⁸⁵ Janjetović: *Deca careva*, 223–224., 228., 236–239., 253–254., 257–258.

⁸⁶ Jončić: *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, 76.

szám/év	1938/39.	1958/59.
iskola	3	8 (két tanítóképzővel)
osztály	15	57
diák	419	1577
tanár	52	111

Más módszertannal ettől eltérő eredményeket kapunk. Bajics György (Đorđe Bajić) szerint az 1953/54-es tanévben a Vajdaságban 14 529 magyar diák tanult az általános iskola felső szintjén (V–VIII. osztály) és a gimnázium alsó osztályaiban (I–IV.), 847 a gimnázium felső osztályaiban és 626 fő a tanárképző iskolákban.⁸⁷ Bármelyik módszertant is alkalmazzuk, egyértelmű, hogy a két világháború közti időszakhoz képest észrevehető előrelépés történt. Ugyanakkor láthatóvá váltak a kisebbségi és így a magyar középiskolák gyengeségei is. A hatóságok legelőször azon botránkoztak meg, hogy a diákok nem tudtak jól a köztársaság hivatalos nyelvén. Ezt az észrevételt az általános iskolákkal szemben is megtették, de még kevésbé volt ez elfogadható a középiskolák esetében,⁸⁸ mivel ezeket az iskolákat a középíretek (tanárok, hivatalnokok, szakmunkások) „keltetőjének” tekintették. Ugyanakkor a délszláv nyelvek elégtelen ismerete bezárta az egyetemek kapuit a nemzeti kisebbségek tagjai előtt, megakadályozva ezáltal teljes társadalmi integrációjukat, ami a kommunista nemzeti-ségi politika hitelességét is megkérdőjelezte.⁸⁹ Néhány kisebbségi vezető, különösen a magyarok esetében, ezt a problémát úgy kísérelte meg megoldani, hogy gyermekeiket szerbhorvát tannyelvű iskolákba íratta, ami 1959-ben a kisebbségi osztályok közel 20%-ának bezárását eredményezte. Az illetékes politikusok véleménye erről is megoszlott.⁹⁰ Ezért felmerült, hogy a kisebbségi középiskolákban az adott köztársaság hivatalos nyelvét tanítsák, azaz biztosítsák a kellő szakmai és nyelvi ismeretekkel rendelkező oktatói gárdát és továbbképzésüket.⁹¹ Az illetékes politikusok körében a kisebbségi nyelveken oktató középiskolák eltörlésének gondolata is felbukkant, ám ezt akkoriban megvalósíthatatlannak ítélték.⁹² Mások olyan középiskolai formát támogattak, amelyben az első osztályban a diákok anyanyelvén kezdődik az oktatás, majd a felsőbb osztályokban fokozatosan egyre több tantárgyat oktatnak az

⁸⁷ Bajić: *Škole i školski sistem*, 320.

⁸⁸ Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945–1956, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁸⁹ Problemi škola nacionalnih manjina i reforma škola, jun 1956, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Janoš, Gabor: Materijal o školstvu nacionalnih manjina u našoj zemlji, Novi Sad, 18. III 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Rehák, László: *Nacionalni i politički razvitak Mađara u Jugoslaviji*. In: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu. II*. Zagreb, 1970. 70.

⁹⁰ Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, Novi Sad 17. IX 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–2.4; Stenografske beleške sa proširenog sastanka Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije po pitanjima nacionalnih manjina, [Beograd], 2. III 1959, AJ, 507, III/82. Annak, hogy a kisebbségek a többségi nyelvű iskolákba járnak, egyik ellenzője Edvard Kardelj, az egyik legfontosabb jugoszláv kommunista ideológus volt.

⁹¹ A hatalom azért is elégedetlen volt, hogy a szakközépiskolák tanulóinak csupán 15%-a tartozott valamelyik nemzeti kisebbséghez. Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, [Beograd], 25. III 1959, AJ, 507, XVIII-k. 3/1–36.; Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja o specifičnostima nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina, [1958?], AJ, 318, 43/58.; Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, Novi Sad 17. IX 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.

⁹² Janoš, G.: Informacija o održanom savetovanju o problemima škola nacionalnih manjina u vezi sa radom na reformi škola, 5. VII 1957, AJ, 507, XVIII-k. 6/1–24.; Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 15. V 1957.

adott köztársaság hivatalos nyelvén, míg végül az anyanyelv oktatása már csak egyetlen tantárgy marad. Bár ez a modell elősegítette, hogy a kisebbségekhez tartozók egyes szakközépiskolákba iratkozzanak,⁹³ lehetetlennek bizonyult, hogy valamennyi nemzeti kisebbség esetében alkalmazzák: az albánok (akik Koszovóban és Metohijában a lakosság többségét alkották) nem fogadták el, a kisebb létszámú nemzeti kisebbségek esetében pedig csak néhány középiskolát szervezhettek volna meg. Ezért és mivel a szocialista társadalomba való beilleszkedés szempontjából a magyarok társadalomszerkezetét a legkedvezőbbnek tartották,⁹⁴ a kisebbségi középiskolákról folytatott gondolkodás középpontjába ők kerültek, míg az ország legnagyobb nemzeti kisebbségének, az albánoknak az oktatási problémáit másképp kellett megoldani.

Jugoszláviában a kommunista uralom első tizenöt évében alapvető változás történt a nemzeti kisebbségek helyzetében. Az egyik terület, amelyen ez leginkább érződött, az oktatás volt. Az új hatóságok ideológiai elveik mentén és anyagi lehetőségeik keretei között valóban jóindulatot tanúsítottak a nemzeti kisebbségek oktatási igényeinek kielégítését illetően, így a magyarok helyzete az oktatás terén jelentősen javult. A vizsgált időszakban azonban végig anyagi korlátokkal szembesültek, és az ötvenes évek végén megkezdődött a kisebbségi nyelvek oktatásának módszertani átgondolása – igaz, csak a magyarok esetében. A két világháború közti Jugoszláviától eltérően nem a politikai jogok korlátozására, hanem arra törekedtek, hogy a kisebbségek tagjai megőrizhessék nemzeti egyéniségüket, ugyanakkor teljes mértékben integrálódjanak a jugoszláv szocialista gazdaságba és társadalomba. Különösen fontosak voltak a magyarok mint az ország északi részének legnagyobb nemzeti kisebbsége. A leginkább megfelelő oktatási módszerek keresése gyakorlatilag Jugoszlávia felbomlásáig folytatódott, amikor a véres (*povampiren*) nacionalizmus ismét korlátozó intézkedéseket fogantatosított.

Fordította: VUKMAN PÉTER

⁹³ Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja o specifičnostima nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina, [1958?], A.J. 318, 43/58.

⁹⁴ 1953-ban az aktívan dolgozó magyarok 55,1%-át a mezőgazdaságban foglalkoztatták (a jugoszláv átlag 60,5% volt). A munkavállalók körében a magyarok 18,2%-a volt köztisztviselő, 81,8%-a alkalmazott (míg a jugoszláv átlag 69% volt). (Jončić, Koča: *Aktuelno pitanje položaja narodnosti u SFRJ*. In: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*. II, Zagreb, 1970. 509.) Rehák László hasonló adatokat közöl, és kiemeli, hogy 1961-ben a magyarok mintegy 86%-a a társadalmi (azaz a szocialista) szektorban dolgozott. Rehák: *Nacionalni i politički razvitak*, 568.

Egy szerencsés város és tágabb vidéke a „Nagy évben”

*Süli Attila: Torda megye és Aranyosszék
szabadságharca 1848–49-ben. Tortoma
Kiadó, Barót, 2018. 270 oldal*

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc könyvtárnyi irodalma a 170. évfordulónak köszönhetően ismét számos kötettel bővült. Noha a küzdelem óta eltelt időszakban sok vitás kérdésre sikerült megnyugtató tudományos választ adni, mégis jelentős azon területek száma, ahol még mindig igencsak hiányos tudással rendelkezünk. Az egyik ilyen a különböző törvényhatóságok 1848–1849-es története; különösen a jelenlegi határon túli magyar közösségek esetében. Így van ezzel Erdély is, noha az ottani, zömmel magyar történészek aktív tevékenységének köszönhetően jó néhány megye és város (például Alsó-Fehér, Belső-Szolnok és Doboka vármegyék, a Székelyföld, valamint Nagyenyed, Zalatna, és Abrudbánya városok) korabeli története jól feldolgozottnak minősíthető. Ám az erdélyi polgárháború nagyobb pusztításait elkerülő részek esetében még sok munka vár a helyi, illetve az anyaországi történészekre. Ezért is örömmel, hogy Süli Attila, az erdélyi 1848 egyik legjobb magyarországi kutatójának tollából megjelent kötet Torda megye, illetve Aranyosszék esetében sikeresen megoldotta ezt a feladatot.

Ahogy az a Hermann Róbert által jegyzett előszóból is kiderül, a magyar 1848–1849-et érintő időszak kutatása jó ideig az eredeti levéltári források hozzáférhetőségének a nehézségével küszködött, ami még a helyi törvényhatóságok történetét megírni szándékozó történészeket is komolyan akadályozta. 1918 után előbb a bécsi, majd a rendszerváltás következtében a romániai

levéltárak megnyílása azonban megadta a lehetőséget arra, hogy a rendelkezésre álló forrásbázist felhasználva elkészüljenek a megyék és városok 1848-as történetét pártatlanul bemutató munkák. Ez inspirálta Süli Attilát is, noha Orbán Balázs éppen Torda város és környéke történetét feldolgozó, eredetileg 1889-ben megjelenő munkája egyes fejezeteiben már érintette a kérdést.¹ Ám a téma teljes, levéltári forrásokon alapuló, elsősorban a katonai részvételre összpontosító vizsgálatára csak most került sor.

A szerző felvezetőjében előbb röviden bemutatja Torda megye, illetve Aranyosszék 1848 előtti nemzetiségi, vallási, gazdasági és politikai viszonyait statisztikai adatokkal is kiegészítve, majd rátér a két törvényhatóságnak a szabadságharcban játszott szerepére, illetve az általuk kiállított alakulatok történetének bemutatására. Itt előbb Torda megye és város nemzetiségének a megszervezését, felszerelését és küzdelmeit ecseteli. Kiderül, hogy a törvényhatóságnak sikerült egy nagyjából 2200 főre menő nemzetőrséget kiállítania és felerészben lőfegyverrel is ellátania, amely aztán az 1848-as őszi harcokban többnyire jól helytállt. A cs. kir. és román népfelkelő csapatok túlerejével szembeni kényszerű kapitulációt követően a városnak, illetve a megye települései többségének sikerült elkerülnie a nagyobb atrocitásokat, majd József Bem tábornok felszabadító hadjárata után, 1849 januárjától ismét sor került a nemzetőrség helyi újjászervezésére, illetve vadász- és önkéntes csapatok megalakítására. Ezeknek számos nehézség ellenére döntő szerepük volt az Erdélyi Érchegeységben állomásozó román népfelkelő táborok köré vont kordonvonal itteni szakaszának sikeres fenntartásában; nagy részük pedig

¹ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. 1-2. kötet. S. a. r: Lászlóffy Aladár. Budapest, 1986.

1849 nyarán beolvadt az Ormai Norbert ezredes által létrehozott 2. és 3. honvéd vadászrezdekbe. Torda megye és a város végül 1849. augusztus közepén került az orosz csapatok megszállása alá.

A következő fejezet Aranyosszék nemzetőrségének megszervezését és harcait mutatja be. Ennek felállítását itt megkönnyítette, hogy a szék területéről került kiállításra a cs. kir. 11. (Székely) huszárezred 2. őrnagy osztálya 1. százada, így a lakosság egy része már komoly katonai tapasztalatokkal is rendelkezett. A széknek sikerült is 1848 októberére egy nagyjából 1600 fős nemzetőrséget megalakítania, s kisebbik felét lőfegyverrel ellátta. Ezek részt vettek az őszi összecsapásokban, de Nagyenyed és Torda kiürítése után a zöm Kolozsvárra húzódott, így a területnek a cs. kir. és a román népfelkelő csapatok általi megszállását, majd Felvinc november 11-i feldúlását nem tudták megakadályozni. 1849 januárjától itt is sor került a nemzetőrség újjászervezésére, majd vadász-, illetve szabadcsapatok felállítására, amelyek egészen a vidék 1849. augusztusi orosz megszállásáig részt vettek a további küzdelmekben. A kötet első részének lezárásaként a Torda és környéke, valamint Aranyosszék lakosságából is szervezett honvédcapatok (11., 32., 75., és 134. honvédzászlóalj) rövid történetét ismerhetjük meg.

A kötet második, nagyobbik felét a két terület ’48-as történetére vonatkozó adattár teszi ki. Ennek első részét a levéltári források képezik, amelyekben Süli Attila számos, 1848 augusztusa, illetve 1849. április közepe között keletkezett, elsősorban a katonai cselekményekre és az alakulatok szervezőtörténetére vonatkozó, eddig publikálatlan iratot tesz közzé. Ezt követi a korabeli sajtóban megjelent kútfők ismertetése, amelyek között jó néhány, mára már elfeledett írás található, amelyek az 1848 júliusa és 1849 augusztusa közötti történések emberi oldalát hozzák közelebb a mai olvasókhoz. Végül a

területre vonatkozó naplók és visszaemlékezések közül hármat közül, a leghosszabb, illetve a legértelmesebb a névtelen tordai polgár naplója, amely 1848. április 20. – 1849. szeptember 6. között mutatja be a város, illetve környéke életét és küzdelmeit. Ezt követi lászlófalvi Velics Károly századosnak, az egyik tordai vadász-, majd a 2. honvéd vadászrezd 16. százada parancsnokának, illetve Bíró Sámuel tizedesnek, a 15. (Mátyás) huszárezred huszárának a visszaemlékezése. Az előbbi az 1849. tavaszi–nyári, míg utóbbi az 1848. őszi harcokra vonatkozóan tartalmaz értékes adatokat.

Az igényes kiállítású kötetet a Torda, illetve Aranyosszék területén felállított alakulatok tisztikarát, illetve létszámát bemutató létszámjelentések, majd bibliográfiának beillő rövidítésjegyzék, képmelléklet és tartalomjegyzék zárja.

A kiadványban, mint minden munkában, előfordulnak nyomdahiábák, elírások és tévesztések is. A mű szemlátomást sietve került a nyomdába, mivel számos helyen előfordulnak benne betűhiábák, félreütések, ismétlések is, amelyeket sajnos nem javítottak ki. Ilyen például a 27. oldalon a 76. lábjegyzetben Orbán Balázs egyik munkájára való hivatkozás, amely természetesen nem 2870-ben, hanem 1870-ben jelent meg; ahogyan Macskási Antal százados küldetése sem 2849. január elején, hanem 1849. január elején esett meg (157. old. 450. lábjegyzet). Karl Urban cs. kir. alezredes seregének bemutatásakor a 17. (beszterce-naszódi, 2. román) határőrezred csapatai szemlátomást kétszer lettek számba véve (28. old. 80. lábjegyzet). A szamosfalvi ütközet 1848. november 16-án volt (29. old.). A tordai nemzetőrség 1848. november 18-án eltűnt zászlói kapcsán a szerző megemlíthette volna, hogy azok később előkerültek, mivel jelenleg a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum zászlógyűjteményében találhatók (30–31. old.).² Nemcsak a vadász, de a honvéd önkéntesek is 20

² Erre lásd: Süli Attila: *A Torda megyei nemzetőrség zászlói*. In: *Acta Musei Militaris in*

Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 11. köt. Budapest 2010. 131–156.

forint foglalt kaptak (36. old. 126. lábjegyzet). A 32. honvédszászlóalj történetének ismertetésekor kimaradt, hogy felfegyverzett századát 1848. december elején beolvasztották a 11. honvédszászlóaljba (52. old.). Báró Albert Egloffstein ezredes levelének pontos kelte 1849. és nem 1848. február 19. (93. old.). Felvincet a román felkelők 1848. november 11-én és nem 1848 elején égették fel (126. old.). Az 1807-ben született báró Baldacci Emánuel tábornok természetesen nem 1805-ben, hanem 1852-ben halt meg; a szamosújvári ütközet dátuma pedig 1848. november 13. (152. old. 439. lábjegyzet). Az 1801-ben született Franz von Salmen gróf, az erdélyi sászik vezetője sem 1805-ben, hanem 1875-ben halt meg (163. old. 471. lábjegyzet). Vilmos-huszároknak 1848-ban a 10. és nem a 7. huszárezred tagjait nevezték (171. old. 506. lábjegyzet). Dobai József

alezredes 1898-ban és nem 1989-ben hunyt el (179. old. 547. lábjegyzet). Ormai Norbert ezredest 1849. és nem 1850. augusztus 22-én végezték ki (201. old.). Bona Gábor századosokról írott, 2008–2009-ben kiadott munkája ³ nem egy-, hanem kétkötetes (258. old.). Végül a képmellékletben a 265. oldal bal alsó képén szereplő figura nem magyar nemzetőr gyalogos, hanem a Bécsi Légión tagja (az utóbbi a címlapon a jobb felső sarokban is jól látható).

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja ezt az egyébként kiváló munkát mindenkinek, aki csak meg akar ismerkedni Torda és Aranyosszék 1848–1849-es, elsősorban katonai történetével.

KEMÉNY KRISZTIÁN

³ Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-2. köt. Budapest, 2008–2009.

Kitörési kísérlet

Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018. 438 oldal*

Gyáni Gábor, a magyar társadalomtörténeti kutatás meghatározó alakja 2018-ban tanulmánykötetet jelentetett meg a pozsonyi székhelyű, 1991-ben alapított szlovákiai magyar kiadó, a Kalligram gondozásában *Nemzeti vagy transznacionális történelem* címmel. A szerző a könyv kiadását megelőző tíz évben megjelent 23 tanulmányát és egy kifejezetten a tanulmánykötetbe szánt írását szerkesztette egybe. A kötet négy tematikai egysége 21 fejezetet tartalmaz, ami jelzi, hogy Gyáni Gábor a tanulmányok sorba rendezésénél erőteljesebb szerkesztői munkát végzett. A felhasznált tanulmányok időbeni eloszlása pedig arra utal (2008: 2 tanulmány, 2009: 1, 2010: 1, 2013: 1, 2014: 1, 2015: 7, 2016: 4, 2017: 6), hogy a szerző olyan tudománytörténeti és történetfilozófiai kérdéseknek szentelte ezt a kötetet, amelyek az utóbbi években a leginkább foglalkoztatták.

A könyv fejezetstruktúrájától elkülönítve mindössze két rövid szöveget tartalmaz a tanulmánykötet, egy háromoldalas bevezetőt és egy másfél oldalas epilógust. A bevezetőben Gyáni Gábor annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a napjainkban domináns nemzeti történeti elbeszélések számos olyan gyengeséggel bírnak, amelyeket nem lehet meghaladni a nemzeti narratíva keretei között. Ilyenek a más nemzeti történelmek iránti mérsékelt érdeklődés és velük szembeni elfogultság vagy a nemzeti történeti perspektívából adódó vakfoltok. Nem véletlen, hogy a szerző a nemzeti történetírás meghaladására részint az *Annales* történet-szeinek interdiszciplináris ösmintáját, részint pedig az amerikai történetírásnak az utóbbi évtizedekben elért eredményeit említi példaként. A 20. század utolsó har-

madában az *Annales*-kör hatása volt gyakorlatilag az egyetlen, amely érdemben át tudta ütni a rankei módszertani és marxista történetfilozófiai alapokon nyugvó honi történetírás és oktatás hadállásait. Az amerikai történetírásban nagy hagyománnyal bíró globális történeti narratívák és regionális szintézisek nagy karriert futottak be az utóbbi másfél-két évtizedben a nemzetközi tudományos fórumokon, és ennek a híre eljutott a hazai történészekhez is. Ugyanakkor a bevezető végén Gyáni Gábor meglepően óvatosan fogalmaz: „...a transznacionális szemlélet jegyében folyó történészi vizsgálódás szintén teljes értékű tudományos törekvés.” (12. old.) A tanulmánykötet epilógusában azonban már sokkal bátrabban foglal állást a szerző: „A fokozott elméleti tudatosság imént vázolt körülményei között alakulhatott ki csupán a történetírásnak az a fajtája, melynek művelői ki szeretnének törni a ténypozitivizmus és a nemzeti történeti paradigma szűkre szabott kalitkájából.” (435. old.) Nos, vizsgáljuk meg ennek a kitörési kísérletnek az irányát, a stációit és a lehetőségeit.

Gyáni Gábor a kötet tanulmányait négy tematikai egységbe rendezte, az első öt tanulmányban a nemzeti történeti kánon kérdését vizsgálja, a következő hat tanulmányban az államtörténet vagy struktúratörténet dilemmájáról szól, a harmadik tematikai egység hat tanulmánya az Utak a transznacionális történelemhez fejezetcím alatt kaptak helyet, végül az utolsó négy tanulmányt a Hazai körkép összefoglaló cím fogja keretbe. A tanulmányokat olvasva különösen érdekes volt számomra a magyar történetírói hagyomány evolúciója, illetve az, hogy a 20. század meghatározó magyar történészei milyen módon és eredményességgel formálták ezt a történetírói hagyományt. Gyáni Gábor Anthony D. Smithre hivatkozva megállapítja, hogy a filológusok mellett a történészek voltak saját nemzetük értelmi szerzői és a nem-

zet tulajdonságainak meghatározói. A 19. században megszülető nemzetek egyfelől modern konstrukciók, amelyek kifejlődésében meghatározó szerepe volt olyan innovációknak, mint például a kötelező közsoktatás, ugyanakkor Janus-arcú képződmények: legitimációjukat tekintve egy ősi, gyakran elképzelt múlt felé fordulnak a teoretikusai, másfelől viszont jövő orientált szerveződések, amelyek vezetői az önrendelkezés és a haladás érdekében mozgósítják a tömegeiket. A nemzeti identitás a 19. századtól kezdődően versenyképesebbnek bizonyult a regionális, a vallásfelekezeti vagy a foglalkozási csoportokon alapuló identitáskonstrukcióknál, aminek az volt az oka, hogy egyszerre hivatkozhat a területre, a történelemre, valamint a vérségi és kulturális közösségre mint az összetartozást garantáló referenciákra. Igen érdekes Gyáni Gábornak az a felvetése, hogy a nemzeti identitás kizárólagossága az egyik meghatározó oka lehetett a modern kor tömeges migrációjának is, ebben a kontextusban pedig a költözés az identitáskényszerre adott elutasító válaszként is értelmezhető. Ha ezt az állítást elfogadjuk, akkor érdemes újraértelmezni egyebek mellett a dualizmus évtizedeiben Északkelet-Magyarországról „kitántorgó embereink” döntéseinek az indítékait is. Ebben a kontextusban pedig különösen érdekes, hogy a szerző Szűcs Jenő nyomán az állam- és kultúrnemzet fúziójára tett hiábavaló kísérletben jelöli meg a magyar nacionalizmus legfontosabb specifikumát. (203. old.)

A történetírás a 19. század második felében érdemelte ki a tudomány státuszát, amelyben meghatározó érdemei voltak a porosz történeti iskolának, mindenekelőtt Leopold von Rankenak. Ugyanakkor az akadémiai világ legfontosabb megrendelőjének számító nemzetállam folyamatos fenyegetést is jelentett arra a racionális kritikai diskurzusra, amely nélkül nem lehetséges tudományos kutatás és megismerés. Nem véletlen, hogy nehéz időkből a magukat profeszionális történészként meghatározó kutatók rendre igyekeztek visszatérni a rankei

hagyományhoz. Gyáni Gábor tudománytörténeti elemzése szempontjából három fontos pillére volt Ranke munkásságának: az első a gyakran emlegetett „úgy elbeszél, ahogy az volt” kategorikus imperatívusza, a második alapvetés, hogy a történeti eseményeket az önnön időbeliségükben és saját történelmi kontextusukban kell rekonstruálni és elbeszél, végül pedig Ranke egyértelműen a gyakorlati kutatómunkától és nem a filozófiai spekulációtól várta a történeti tudás birtokbavételét. A Hóman Bálinttal és Szekfű Gyulával fémljelt magyar szellemtörténeti iskola képviselői ezt a hagyományt igyekeztek követni, és a hétkötetes „Hóman–Szekfű” a maga korában egyértelműen a nemzeti mesterelbeszélésnek számított. Ezt a nemzeti szellemtörténeti kánont egy komolyan vehető támadás érte, az ellenkánon megfogalmazója pedig a magyar népiségtörténet vezéralakja, Mályusz Elemér volt. Ugyanakkor döbbenetes volt olvasni, hogy milyen kockázattal járt egy olyan történésszel vitába keveredni, aki történetesen egy háborús kormány minisztere is. Nem csekély félelemtől árulkodnak Mályusz Elemér 1942-es bocsánatkérő sorai: „...őszintén sajnálom és mélyen fájlalom, hogy a Miniszter urat akár személyében, akár tudós becsületében, szándékom ellenére, bizonyos, mint baráti felvilágosításokból utólag meggyőződtem, téves feltevésekből kiindulva megsértettem.” (40. oldal) Mindazonáltal a hatalom mulandóságát jól bizonyítja, hogy 1949-ben, a bocsánatkérő levél megfogalmazása után mindössze hét évvel a marxista történetírás leve-szi a tábláról mind a szellemtörténeti kánont, mind pedig a népiségtörténeti ellenkánont. A marxista történetírás egyeduralkodóvá válásának volt néhány pozitív következménye is: egyfelől a honi marxista történetírás egy kvázi globális kontextusban kellett hogy meghatározza magát, másfelől pedig nem lehetett megúszni az elméleti, történetfilozófiai kérdések megvitatását a kor normái szerint az állampárt által meghatározott diszkurzív térben, ami viszont ritkán volt a tudományos megismerés szempontjá-

ból valóban inspiráló. Nem ismertem a kiváló Ránki György hivatali karrierjének politikai vonatkozásait, és amikor olvastam az erre vonatkozó információkat Gyáni Gábor tanulmányában, nem lett jó kedvem tőle. Tartós mintázatnak tűnik a honi közéletben, hogy a tudományos élet szereplőinek nem kell tartaniuk a politikai aktorok önkorlátozó magatartásától. Ebben a kontextusban és utólag már nem meglepő a rankei alapokon álló és nemzeti keretekben gondolkodó történetírás reneszánsza a rendszerváltást követő időkben, ahogyan az elméleti, illetve a magyar történelmen kívüli történeti kérdések iránti érdektelenség sem. Gyáni Gábor határozottan fogalmaz: „Ma újra vannak Magyarországon ún. nemzeti elkötelezettségű történészek, sőt a nacionalizmus túlzó historizálása, valamint a nemzeti múlt történeti mitizálásának féltelensége ma szinte a reneszánszát éli idehaza.” (367. old.)

Gyáni Gábor mindenekelőtt társadalomtörténészként határozza meg magát, nem véletlen, hogy a kötet több tanulmányában is foglalkozik a magyar társadalomtörténeti kutatás evolúciójával. Meggyőzően példázza a honi társadalomtudományok „követési távolságát”, hogy az 1930-as években induló társadalomtörténeti kutatás, illetve az 1950-es évek kvantitatív módszertani forradalmának a hatása csak az 1970-es évek elején vált érzékelhetővé Magyarországon. Az új innovatív kutatóműhely a honi tudományos intézményrendszer peremén, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában szerveződött meg. Az egyetemi-akadémiai világon kívül megalapított történeti demográfiai kutatócsoportban olyan „kaszon kívüli” történészek dolgoztak, mint Perjés Géza, Fügedi Erik, Faragó Tamás és egykori kedves kollégám, Benda Gyula. A kutatócsoport vezetőjének, Dányi Dezsőnek a keserű megállapítása szerint a „magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk”. (236. old.) Tevékenységük azonban hosszabb távon már egyáltalán nem volt visszhangtalan, 1988-ban egyesületi formában létrejött a társadalomtörténet „tömegszerve-

zete”, a Hajnal István Kör. Az egyetemi-akadémiai világ bevételehez azonban a két évtizeden túl még egy rendszerváltásra is szükség volt, amikor is az ELTE-n a legitimációját veszített Politikai Gazdaságtan Tanszék helyén 1991-ben megalakult a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék Bácskai Verával az élén. Ha ezt az időtartamot elfogadjuk a honi társadalomtudományi egyetemi-akadémiai világ átlagos reakcióidejének, akkor a 2040-es években joggal számíthatunk például egy környezettörténeti tanszék megalapítására is.

A tanulmánykötet utolsó tematikai egységében Gyáni Gábor a magyar történettudomány nemzetközi beágyazottságát vizsgálja, ami egyaránt jelenti a nemzetközi tudományos ismeretek és gondolati áramlatok percepcióját, valamint a honi tudományos eredmények hatását, felhasználásuk és felhasználhatóságuk mértékét. A szerzőnek nincsenek vérmes reményei az ügyben, megállapítása szerint „a magyar történészek a kelletténél, pontosabban, az elvárhatónál kevésbé képviseltetik magukat a nemzetközi tudományosságban”. (356. old.) Ezzel a megállapítással a saját tapasztalataim alapján sem érdemes vitatkozni. Azt gondolom ugyanakkor, hogy az elszigeteltség okaira viszonylag egyszerű választ találunk, az igazi kérdés az, hogy ezen a helyzeten hogyan lehet változtatni. Milyen módon rövidíthető le a magyar történeti kutatás felzárkózási ideje a nemzetközi élvonalhoz? Nem indulunk könnyű helyzetből, hiszen a szerző megállapítása szerint az öntudatosan vállalt elméleti tájékozatlanság a legtöbb hazai történész szemében érénynek számít. (416. old.) Egy fiatal történész hallgató számára, aki professzionálisan és nemzetközi szinten szeretne foglalkozni választott kutatási témájával, mindenképpen online hozzáférésre van szükség a nemzetközi első vonalat képviselő tudományos műhelyekhez. Erre elvileg alkalmasak lehetnének a tudományegyetemen működő doktori iskolák, de jelen formájukban nem azok. Legjobb tudomásom szerint két olyan intézmény létezett-létezik,

ahol erre lehetőség nyílt az 1990-es és a 2000-es években: az Atelier társadalomtudományi műhelye, amely időközben az ELTE Bölcsészkarának interdiszciplináris tanszékévé szerveződött, a másik pedig a Közép-európai Egyetem Történeti Intézete. Az Atelier finansziális lehetőségei mindig és megbízhatóan szerények voltak, de az Écoles des Hautes Études en Science Sociales-lal kötött együttműködési megállapodás biztosította a folyamatos hozzáférést a „globális forráskódokhoz”. Nem mellesleg az EHESS kutatóintézete, illetve irodaháza ad helyet a legendás *Annales* folyóirat szerkesztőségének a Boulevard Raspail-on. Ugyanakkor meglepő volt számomra, hogy a szerző ugyan számos esetben hivatkozott az Atelier gondozásában megjelent kiadványokra, de az elemzések szövegében sem a társadalomtudományi műhelyre, sem pedig annak alapítójára, Granasztói Györgyre nem találtam utalást. A Közép-európai Egyetem, a CEU egy előzmények nélküli kísérlet az amerikai felsőoktatás magyarországi installációjára, s Magyarországon ez volt az egyetlen olyan felsőoktatási intézmény, amely egyáltalán látszott a nemzetközi társadalomtudományi kutatás élvonalából. Ennek a nemzetközi beágyazottságú szakmai műhelynek az elvesztése súlyos veszteség a magyar történet- és társadalomtudomány számára. Érthetetlen, hogy Gyáni Gábor a honi történettudomány nemzetközi beágyazottsága kapcsán egyáltalán nem foglalkozott a CEU Történeti Intézetének a szerepével, annak ellenére, hogy az újkori tanszék oktatójaként erről rendelkezik személyes tapasztalatokkal is.

Milyen cselekvési lehetőségeink maradnak ebben a szorított helyzetben a kitérésre

„a ténypozitívizmus és a nemzeti történeti paradigma szűkre szabott kalitkájából”? Választható az egyéni, többé vagy kevésbé elszigetelten végzett kutatómunka, amelyhez az életenergiát egy kisebb közösség és a nemzetközi kapcsolatok köldökszinórja biztosítja, ám az élő tudományos kapcsolatok fenntartása az igen takarékosan finanszírozott hazai egyetemi-akadémiai világban nem egyszerű feladat. Ráadásul, ha egy szakmai kezdeményezés esetében a részvétel nem ér el kritikus tömeget, akkor az idő múltával bizonyosan elenyésczik. Másrészt a lengyel példa, ahol a lengyel akadémiai-egyetemi világ tudománypolitikai döntéshozói komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a diaszpórában élő lengyel kutatók ne szakadjanak ki teljesen a hazai kultúra és a tudomány vonzásából. Ennek a kifutására azonban legalább egy évtizedet kell várunk, ráadásul a hazai egyetemi-akadémiai világ jelen állapotában nem a tudományos diaszpóra integrációja, hanem a pusztta túlélés és a kármentés az észszerű célkitűzés. Gyáni Gábor tanulmánykötetének epilógusát a következő megállapítással zárja: „A posztmodern erjesztő hatásának tulajdonítható végül, hogy az elméleti gondolkodás is elnyerte végre létjogosultságát magán a történetírói gyakorlaton *belül*. [...] Ez komoly reményekkel tölti el azokat, akik koruk felismert egzisztenciális és szellemi kondícióit szem előtt tartva vágnak bele a múlt történetírói bűvárlásába.” Erről Sándor György konferanszié záró mondata jutott eszembe: „Ne nagyon tessenek reménykedni.”

RÁCZ LAJOS

A Horthy-korszak legnépszerűbb politikusa

Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 657 oldal

Magyarországon szinte minden településen található Bajcsy-Zsilinszky Endréről elnevezett közterület. Ebből levonhatnánk azt a logikusnak tűnő következtetést, hogy az élete jól ismert, ha már ennyire népszerű történelmi személyiségről van szó. Ráadásul számtalan visszaemlékezés, tanulmány és cikk, illetve monográfia foglalkozik a személyével. Ennek ellenére, mint a szerző jelzi Gyurgyák Jánosra hivatkozva, „a fenti tények ellenére sosem készült tudományos igényű életrajz” róla. (7. old.) Eredetileg Bartha Ákos célja az volt, tudhatjuk meg az előszóból, de e sorok írója az akkor még MTA BTK Történettudományi Intézet falai között személyesen is hallhatta a szerzőnek a készülő művével kapcsolatos gondolatait, hogy egy bibliográfiát állít össze, majd erre támaszkodva elkészít egy kismonográfiát Bajcsy-Zsilinszky ideológiai portréjáról. A kutatás során azonban újra kellett gondolnia az eredeti elképzelését, mert világos lett számára, hogy az ideológiai portré is csak sematikus áttekintést adna a főhősről: „...arra jutottam, az egyetlen megoldás a teljes életutat reflexíven áttekintő, az utótörténetet pedig egészen napjainkig tárgyaló nagymonográfia megírása”. (10. old.) Bajcsy-Zsilinszky életútján keresztül a modern magyar történelem számos alapvető kérdése vizsgálható, így például a nemzetiségi, a dzsentri, az agrár- és a zsidókérdés, az asszimiláció kérdésköre, a politikai radikalizálódás, az emlékezetpolitika stb.

A kötet kronologikus felépítésű. Bartha Ákos közel 700 oldalas könyvét tizenegy fejezet alkotja, amelyek további – változó számú – alfejezetekre oszlanak. Az előszó

önálló – nem számozott – egységet képez, amelyhez hasonlóan az összefoglalás is különálló fejezet lehetne, de ez valamiért – következetlen módon – a XI. fejezet részét alkotja. Ez azonban kizárólag formai és nem tartalmi megjegyzés, a kötet érthetőségét, követhetőségét ugyanis ez nem befolyásolja. Az életrajz terjedelme és a jegyzetek magas száma azonban már nehezebben követhető egy olyan olvasó számára, aki nincs hozzászokva a hasonló szakmonográfiákhoz. Időnként zavaró tényezőt jelentenek a hosszabb, többsoros vagy éppen rövidebb idézetek a szövegben és a jegyzetekben, különösen olyan esetekben, amikor a szerző saját szavaival is összefoglalhatta volna az azokban foglaltakat. A hatalmas mennyiségű forrásanyagot, melynek mennyiségéről mindenki könnyen meggyőződhet az irodalomjegyzék átnézésével, ritkábban is meg lehetett volna szolgáltítani, az semmit sem vett volna el a módszertani, ismeretelméleti szempontból is igényes mű tartalmából. A szerző 2019 januárjáig több mint 1340 olyan cikket talált, amelynek bizonyíthatóan Bajcsy-Zsilinszky a szerzője. A fentiek miatt célszerű lenne néhány éven belül egy sokkal rövidebb tudományos ismeretterjesztő változatot is megjelentetni, amivel jóval több érdeklődőt lehetne elérni. Ennek a magas színvonalon megírt alapja mindenesetre rendelkezésre áll.

Az 1918 előtti pályakép bemutatásának körülbelül egyharmada az Áchim-üggyel foglalkozik, társadalomtörténeti, politikatörténeti, sajtótörténeti és helytörténeti keretbe ágyazva. Ez Bajcsy-Zsilinszky életének meghatározó eseménye volt, amely – mivel a bíróság felmentette az előre megfontolt szándékú emberölés vádjától – ugyan nem vetett véget a karrierjének, de azt mégis beárnyékolta. Ennek ellenére az ügy országos sajtóvisszhangja jelentősen növelte az ismertségét, pozitív és negatív reakciókkal

egyaránt. Bár Bajcsy-Zsilinszky emlékezete alapvetően a későbbi, 1944-es szerepére fókuszál(t), ennek részeként az Áchim-ügy is rendre felbukkan(t). Ez a megítéléstörténeti tényező, a számos egymásnak ellentmondó értékelés – más okok, például releváns források hiánya mellett – is szerepet játszott abban, hogy valószínűleg már nem fogunk teljes mértékben tisztán látni ebben a kérdésben.

Bartha nagymonográfiájának körülbelül kétharmada – indokoltan – az 1919 és 1944 közötti időszakkal foglalkozik. A III. fejezet címe (Politikus születik 1918–1926) nem a legszerencsésebb, mivel nem közel nyolc év, hanem rövidebb idő alatt vált Bajcsy-Zsilinszkyból politikus. Egy másik cím, például „A fajvédő politikus 1918–1926” megfelelőbb lehetett volna, hiszen az V. és VI. fejezetek esetében szerepel a címben azoknak a pártoknak a neve, amelyekben Bajcsy-Zsilinszky az adott időszakban politizált. Másrészt ha a III. fejezet címében szerepelne a fajvédő vagy a fajvédelem szó, akkor a cím jobban érzékeltetné, honnan is indult el a Horthy-korszak elején Bajcsy-Zsilinszky. Ugyanakkor az egyes fejezetek és alfejezetek címeiben is hangsúlyosabban érzékeltethető lett volna, hogy nem volt a kötet főhőisének ’baloldali fordulata’, a korszak eleji fajvédő nézetei, gondolkodásmódjának ezek az alkotóelemei a későbbiekben is kimutathatók. Mivel Bartha Ákos könyvének értékelésem szerint, az a legfontosabb politika- és eszmétörténeti eredménye, hogy cáfolta Zsilinszky ’baloldali fordulatát’, érdemes lett volna ezt már a tartalomjegyzékben is érzékeltetni. Bartha – példás körültekintéséből fakadóan – könyvének összegzésében jelzi, hogy meglehetősen nehéz kategorizálni Bajcsy-Zsilinszky politikai nézetrendszerét, mert „politikai programja, világnézete és kapcsolatrendszere is kifejezetten eklektikus volt”, számos kérdésre adott ideológiai szempontból inkonzisztens válaszokat, ő maga pedig sem jobboldalinak, sem baloldalinak nem tekintette magát. (581. old.)

Az elveszített világháború, az összeomlás, az 1918–1919-es forradalmak számos kortársához hasonlóan radikalizálták politikai nézeteit, bár annak több eleme – mérsékeltebb formában, szintén több kortársához hasonlóan – már évekkel korábban kimutatható. Bartha ezek közé sorolja az antiszemitizmust, a militarizmust és az erős szociális állam iránti vágyát. Bajcsy-Zsilinszky politikai fajvédelme 1919-re állt össze, „ami azonban már nem csupán ideológiaiaként, hanem cselekvő politikai erőként dinamizálta a fenti gyűlékony elegyet”. (578. old.) Bartha Ákos könyve tehát Bajcsy-Zsilinszky életpályáján keresztül jól alátámasztja, amit más történészek (Gyurgyák János, Bihari Péter, Paksa Rudolf, Klestenitz Tibor, Hatos Pál) egyéb aspektusból már bemutatnak, hogy például a Horthy-kori antiszemitizmus gyökerei a világháború előtti évekre és a háború időszakra vezethetők vissza. Zsilinszky fajvédelmének alapelemeit a nacionalizmus, az antiszemitizmus, a militarizmus és az ezzel összefüggő tördőféselmélet, a vezérelv, a Horthy Miklós iránti feltétlen tisztelet, illetve az erős szociális állam igénye alkotta. Mindezt különféle „keresztény” és „nemzeti” politikai lapok hasábjain fejtette ki az 1920-as évek első felében megjelent – őt ismertté és szociáldemokrata, illetve liberális demokrata körökben hírhedtté tevő – számtalan cikkében. Ezek közül a jobboldali radikális, fajvédő *Szózat* volt a legjelentősebb, ahol „1919 és 1926 közt militarista, antiszemita propagandát folytatott és szociális reformokat hirdetett”. (104. old.) Zsilinszky vilásképe a politikai életben betöltött pozíciójának módosulása ellenére nem változott az 1920-as évek első felében: 1922-ben az Egyesült Párt, a kormánypárt parlamenti képviselője lett, annak fajvédő frakciójának tagjaként, majd 1923 nyarán ellenzékbe vonult, végül az 1926-os országgyűlési választások során ellenzékiként próbált vidéken mandátumot szerezni. Az 1922-es, még kormánypárti színekben történő, majd 1926-os, már ellenzéki keretek közötti vidéki kampányolás és politizálás kapcsán Bartha Ákos „a fajvédő

politika vidéki működésébe enged bepillantást”. (110. old.) Zsilinszky működésének alapvető színtere azonban mégis Budapest volt. Ez is rámutat arra, hogy a szerző – alaposan ismerve a téma politikatörténeti, eszmetörténeti, sajtótörténeti stb. szakirodalmát – pontosan tudja, hogy a munkája mi- ben és milyen módon bővíti, cáfolja vagy éppen árnyalja azt a tudást, amit eddig a történettudomány felhalmozott. A korabeli politikatörténet kapcsán – nemcsak az 1920-as évek első fele, hanem a későbbi időszakok esetében is – olyan adalékok is szerepelnek a könyvben, amelyek az igazságszolgáltatás politikai befolyásoltságát teszik egyértelművé.

A Fajvédő Párthoz kötődő, nem túlzottan sikeres politikai karrierjét követően, amennyiben a hatalmi pozíciókkal mérjük, néhány évig parlamenti mandátum nélkül tevékenykedett Bajcsy-Zsilinszky. Erre az időszakra esik külpolitikai elképzelései egyik elemének markáns megváltozása: a Németországhoz való viszony ártértékelése. Ugyanis a követendő példa, a külpolitikai szövetséges helyett – már évekkel Adolf Hitler hatalomra jutása előtt – egyre inkább regionális veszélyforrást látott a német államban. Mindez azonban nem járt együtt fajvédelmi elkötelezettségének megváltozásával, amit a szerző számos példán keresztül megalapozottan bizonyít. Azonban 1928 és 1931 között „új politikai hívószavak kerültek Bajcsy-Zsilinszky szótárába, melyek fokozatosan háttérbe szorították a fajvédelem kifejezést”. (160. old.) Például a nemzeti radikalizmus, amelybe fajvédő világképe integrálódott. Fajvédő mentalitása tehát nem változott meg, hanem más színezetet kapott, egyre inkább más hívószavakkal, de továbbra is fajvédő alapállásból magyarázta a magyarság múltjával, jelenével és jövőjével kapcsolatos elképzeléseit.

A Nemzeti Radikális Párt vezéréként politikai nézetei érdemben továbbra sem változtak, amit az sem befolyásolt, hogy megromlott a viszonya Gömbös Gyula miniszterelnökkel. Az 1930-as évek elején „nem a faj, hanem a nemzet lett a fő értelmezési kate-

góriája, melybe ugyanakkor integrálta fajvédő elveinek számos elemét”. (582. old.) Az összkép azonban továbbra sem változott: ebben az időszakban sem állja meg a helyét az az állítás, hogy bekövetkezett volna a ’baloldali fordulata’. Erre akkor sem került sor, amikor Bajcsy-Zsilinszky és pártja beolvadt a Független Kisgazdapártba. Bartha mindvégig precízen érzékelteti a Bajcsy-Zsilinszky nézeteiben bekövetkező hangsúlyeltolódásokat, a változó szóhasználatot, azonban ezek mögött nyomokban sem mutatható ki az állítólagos baloldali válása. Az 1930-as évek második felében a belpolitikai jobbratolódással és a zsidótörvények elfogadásával újból előtérbe került írásaiban, leveleiben és beszédeiben a ’fajvédelem’ kifejezés használata.

A második világháború időszakában a fentiekén túlmenően – függetlenségpárti alapállásból – elsősorban külpolitikai kérdésekben foglalt állást: az általa megalkotott és a történettudományban is elterjedtté vált „fegyveres semlegességről”, náciellenes nézeteiről, bár erre a cenzúra miatt inkább bizalmas keretek között volt módja beszélni. (298. old.) Ugyan a napilapok hasábjairól kiszorult, de képviselőházi felszólalásainak és háború alatti memorandumainak köszönhetően „igyekezett a nagypolitika színpadán maradni”. (586. old.) (Sőt Bajcsy-Zsilinszky akkor is a nyilvánosság része tudott maradni, amikor – 1926 és 1931, 1935 és 1939 között – nem rendelkezett parlamenti mandátummal.) Bartha Ákos munkája a korabeli sajtóéletre vonatkozó ismereteinket is árnyalja, kiegészíti, bemutatva, hogyan változtak a korszakban Bajcsy-Zsilinszky publicisztikai tevékenységének keretei, hogyan változtak a lehetőségei nézeteinek propagálására. Ez az állítás nemcsak a háborús sajtóra, a háborús cenzúrára, hanem az 1920–1930-as évekre is, tehát a kötet egészére vonatkozik. Bartha a korabeli közéletéről, a politikai erőviszonyokról és szereplőkről is áttekintést ad főhősének kiterjedt – a kormányzótól, miniszterelnökökön, szerkesztő-

ségeken át értelmiségi stb. szereplőig terjedő – kapcsolatrendszerén keresztül.

Azért is tűnhetett úgy egyes kortársak és az utókor számára, hogy Bajcsy-Zsilinszky nézeteit illetően 'baloldali fordulatra' került sor, mert a Horthy-korszak utolsó éveiben számos ponton egyértelműen szembefordult a hivatalos kormányzati politikával. Bajcsy-Zsilinszky részt vett ugyanis az 1942. március 15-i háborúellenes tüntetésen, tiltakozott – magánál a kormányzónál is – az „újvidéki vérengzés” ellen, próbált segíteni az üldözött magyar zsidóságon. Kizárólag ezekre a tényekre támaszkodni azonban félrevezető lenne. Bajcsy-Zsilinszky nézetei ugyanis a második világháború idején sem módosultak úgy, hogy 'baloldali fordulatáról' beszélhetnénk. Az 1944. március 19-e utáni tevékenysége, az, hogy fegyverrel állt ellen a letartóztatására törekvő német katonáknak, a fél évig tartó börtönbüntetése, majd az októberi szabadulását követően az ellenállásban betöltött szerepe, végül lebukása és december 24-i kivégzése nem tette őt baloldali, antisziszta ellenállóvá. Hanem sokkal inkább „a

világháború éveiben az 1945 után tabusításra ítélt magyar fajvédő ellenállás emblemikus alakjává nőtt”. (586. old.)

Az olvasónak leginkább azzal kapcsolatban lehet hiányérzete, hogy a szerző nem sokat ír Bajcsy-Zsilinszky Endre magánemberi arcáról. Ezzel a IX. (1944) és a X. (Szabad préda, 1945–1956) fejezet között lett volna módja foglalkozni, nem bontva meg ezzel a kronológiai szerkezetet.

Bartha Ákos könyvének utolsó száz oldala Bajcsy-Zsilinszky Endre 1945 utáni megítélését mutatja be. Azt a folyamatot, amelynek eredményeként – „máig ható súlyos torzulásokon” keresztül – baloldali politikussá stilizálódott a személye. (589. old.) Ezeknek a torzulásoknak a bemutatása és cáfolata volt a könyv megszületésének egyik alapvető célja. Remélhetőleg ez a kiváló kötet a modern magyar történelem iránt érdeklődő nagyközönség számára minél előbb „fogyszthatóbb” formában is elérhető lesz.

TURBUCZ DÁVID

Az euroszepticismus és ami mögötte van

Malte Zabel: Euroszeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses. Nomos, Baden-Baden, 2017. 407 oldal

Az egyik legnagyobb brit napilap, a *Telegraph* a következő címmel közölt írást 2020. január 29-én: „Az euroszeptikusok missziója csak akkor ér véget, ha az EU eltűnik.” A cikket Allister Heath, a lap egyik szerkesztője jegyezte, vagyis nem valamilyen elszigetelt vélemény jelent meg, hanem az nyilvánvalóan közel állt a lap irányvonalához. Mindez figyelemre méltó, hiszen az Egyesült Királyság ekkor már javában az Európai Unióból való kilépés felé haladt – ez két nap múlva hivatalosan is megtörtént –, így azt várhatnánk, hogy a *Telegraph* magát euroszeptikusnak tartó szerkesztője számára közömbös az EU további léte. Az írás a brit sajtó jelentős részének az EU-hoz való sajátos attitűdjé mellett azt is jelzi azonban, hogy az euroszepticismus fogalma félrevezető lehet: nem egyszerűen az Európai Unióval szembeni fenntartásokat vagy kétségeket jelent a szó filozófiai és köznapiságában. Ennél jóval többről van szó: egyenesen az EU-val szembeni, végletekig ellenséges beállítódást is takarhatja, a fenti bizarr formát is öltheti, amikor a brit újságíró akkor is az EU megszűnését kívánja elérni, ha országa már nem tagja az európai integrációnak – sőt, egyenesen missziónak tartja az EU megsemmisítését. Ennek háttere nyilvánvalóan az, hogy az EU vonzerőt jelent sokak számára,

hiszen a világ legsikeresebb nemzetközi együttműködését valósította meg. Ezért a brit nacionalista számára nem elegendő, ha országa kívül van az EU-n: lehetőleg fel kell számolni ezt az alternatív modellt. Mindazonáltal az EU-ellenesség számos módon megjelenhet, s okai sokrétűek lehetnek. Malte Zabel könyve, amely a német Nomos kiadónál jelent meg, éppen azt tartja fő feladatának, hogy számba vegye annak fő történelmi megjelenési formáit és mozgatórugóit.

Maga az euroszepticismus fogalma viszonylag újkeletű: 1985-ben jelent meg először a londoni *Times* hasábjain. A fogalom azóta is meglehetősen elmosódott, vagyis a médiában az EU-val szembeni kritika szinte mindenféle típusának megjelölésére szolgál, a mérsékelt bírálattól a – fentiekben is jelzett – teljes elutasításig. Fontos körülmény, hogy a fogalom tudományos használata is hasonlóan sokrétű, és gyakran a kutatásban is egymástól jelentősen eltérő véleményeket és politikai áramlatokat illetnek vele. Egy gyakran idézett tipológia úgy próbálja áthidalni ezt a problémát, hogy „kemény” és „puha” euroszeptikusokat különböztet meg.¹ Az előbbi az integráció egészével szembeni militáns, ellenséges fellépést takarja, míg az utóbbi egyes célokkal vagy intézményekkel szembeni mérsékelt kritikai attitűdöt jelent. Mások számára ez a kettős felosztás nem elegendő, és ennél differenciáltabb tipológiát javasolnak.²

¹ Taggart, Paul: *A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems*. European Journal of Political Research, vol. 33 (1998) No. 3. 363–388.; Taggart, Paul – Szczerbiak, Aleks: *Introduction: Opposing Europe? The Politics of Euroscepticism in Europe*. In: Aleks Szczerbiak, A. – Taggart, P. (eds.): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of*

Euroscepticism. Vol. 1: Case Studies and Country Surveys. Oxford, 2008. 1–15.

² Kopecký, Petr – Mudde, Cas: *The Two Sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East Central Europe*. European Union Politics, vol. 3 (2002) No. 3. 297–326.

Az euroszkepticizmusra vonatkozó kutatások az 1990-es években élénkultek meg, s azóta is ritkán nyúlnak vissza az azt megelőző évtizedekre. A tárgyalt kötet egyik fontos erénye, hogy kibővíti az elemzés időbeli perspektíváját, s az EU-val, illetve elődjeivel – az Európai Gazdasági Közösséggel és az Európai Közösséggel – szemben kritikus politikai áramlatok történetét az európai integráció kezdeteitől vizsgálja. Ez a hosszú távú szemlélet jelentős előnnyel jár: ráirányítja a figyelmet arra, hogy az euroszkepticizmus megjelenése nem a maastrichti szerződés utáni időszak fejleménye. Egyben segít megítélni azt is, hogy a jelen és a közelmúlt euroszkepticizmusa milyen sajátosságokat mutat a korábbi időszakok integrációellenes politikai áramlataihoz viszonyítva.

Az euroszkepticizmus történeti kontextusának megteremtése céljából Malte Zabel három fázisra tagolja az európai integráció folyamatát: ezek közül az első a felépítési szakasz, mely a második világháborútól a Római Szerződésig terjed; ezt követi a konszolidációs időszak, mely az EGK megalakulásától a Maastrichti Szerződésig tart; a harmadik pedig a politizáció (*Politisierung*) szakasza, vagyis az 1992 utáni periódus. Ezekben az időszakokban vizsgálja, hogy kik voltak az integráció legjelentősebb kritikusai, melyek voltak azok érvei, s milyen hosszú távú hatással járt tevékenységük.

Az integráció felépítési szakaszára vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy nemcsak létezett euroszkepticizmus 1945 és 1957 között, hanem meglehetősen elterjedt volt. Bemutatja, hogy a nyugat-európai kommunista pártok, a brit politikai élet széles spektruma, a francia gaullisták, neves nyugat-európai szocialisták és szociáldemokraták, továbbá a liberális polgári pártok számos képviselője

igen kritikusán viszonyult az európai együttműködés kialakuló intézményeihez. Kezdetben az európai újjáépítés legfontosabb külső támogatója, az Egyesült Államok is komoly fenntartásokkal viseltetett az integrációs törekvésekkel szemben. Az okok között találhatók a kor sajátos körülményeiből adódó megfontolások, így a (nyugat)német újrafelfegyverzés ellenzése, abból kiindulva, hogy az NSZK nyugati integrációja elősegíti azt. Láthatunk azonban olyan mozgatókat is, melyek nem az adott történelmi kontextushoz kapcsolódtak, hanem később is erőteljesen megjelentek: különösen a gaullisták és a brit konzervatívok hangsúlyozták a nemzeti identitás megőrzésének igényét, melyet ezek a politikai irányzatok nem láttak összeegyeztethetőnek az integrációval. A vezető politikusok közül ekkoriban mindenekelőtt Charles de Gaulle képviselte ezt a véleményt. Így Zabel munkája rokonítható azzal a kutatási irányzattal, mely az európai integráció válságait követi nyomon a kezdetektől, s az együttműködés sorozatos kríziseinek bemutatásával új perspektívába helyezi a napjainkban megfigyelhető konfliktusokat.³

A könyv mellett érvel, hogy bár az euroszkepticizmus az integrációs folyamat ezen első szakaszában is széles körben elterjedt volt Nyugat-Európában, magára az európai integrációra viszonylag kevésbé hatott. A gaullistáknak ugyan sikerült megakadályozni az Európai Védelmi Közösség létrejöttét, de ez mindennekelőtt a franciák német újrafelfegyverzéstől való félelméből eredt, így csak közvetve kapcsolódott az integráció tagadásához. Másrészt ez a kudarc arra ösztönözte az integráció híveit, hogy más módon és más területeken – mindenekelőtt a gazdasági együttműködésre koncentrálna – folytassák törekvéseiket, ami végül az Európai

³ Kaelble, Hartmut: *Spirale nach unten oder produktive Krisen? Zur Geschichte politischer Entscheidungskrisen der europäischen Integration*. Integration, vol. 36 (2013) No. 3. 169–182.; Kaelble, Hartmut: *Eine beispiellose Krise? Die Krise der europäischen In-*

tegration seit 2010 im historischen Vergleich. In: Heidenreich, Martin (Hrsg.): *Krise der europäischen Vergesellschaftung? Soziologische Perspektiven*. Wiesbaden, 2014. 31–51.

Gazdasági Közösség megalapításához vezetett.

Az integráció Zabel által megkülönböztetett második, konszolidációs szakaszában az euroszkepticizmus mindinkább a politikai perifériára került az EGK-t létrehozó hat államban. Ez a széles Európa-párti konszenzus időszaka, melyben csak a kommunisták és az 1980-as évektől megerősödő jobboldali populisták ellenezték az integrációt. Az előbbieket főként azért, mert számukra az a kapitalizmus támogatójaként jelent meg, az utóbbiak pedig a nemzeti szuverenitást féltették az együttműködéstől. Ezek a politikai erők azonban maguk sem voltak teljesen egységesek, s eleve ritkán jutottak kormányzati szerephez.

Mindazonáltal az 1970-es évektől a „puha” euroszkepticizmus térnyerése figyelhető meg a kontinens nyugati részén. Az 1973-ban az Európai Közösségbe belépett Egyesült Királyságban és Dániában, továbbá a csatlakozást fontolgató többi skandináv országban az integrációval szembeni fenntartások a politikai közép – főként a szocialista és szociáldemokrata irányultságú pártok – esetében is erősebbek voltak, mint az alapító államokban. Különösen jelentős volt ebből a szempontból az Egyesült Királyság tagsága, már csak azért is, mert Margaret Thatcher emblematikusan megjelenítette az euroszkeptikus magatartást, egyfajta orientációs ponttá vált az Európai Közösséggel szemben kritikus politikai erők számára.

Az 1980-as évekig a brit Munkáspárt és a skandináv szociáldemokraták az Európai Közösséget szélsőséges piacpártisága miatt kritizálták, míg a brit Konzervatív Párt jelentős csoportjai piacellenességet tulajdonítottak annak. A kritika tehát ebben az

időszakban igen változatos módon jelent meg, mégpedig az ideológiai pozíciótól, pragmatikus megfontolásoktól és a politikai kultúrától függően. Mindazonáltal már az 1970-es és 1980-as években látható volt szinte az összes ma is létező euroszkeptikus álláspont, melyeket a kutatás általában csak az 1990-es évektől kezdett vizsgálni. Ezért Zabel úgy véli, hogy a konszolidációs időszak euroszkepticizmusának jelentősége nem annak tényleges hatásában rejlik. Inkább azért érdemes tanulmányozni azt, mert ekkoriban alakultak ki azok az érvelési stratégiák, melyek azóta is jellemzik az EU kritikusait. Ezek közé tartozik különösen a nemzeti identitás és a nemzeti szuverenitás védelme, az olyan gazdasági érvek, mint a nettó befizetők sérelmei, valamint az állítólag nagy brüsszeli bürokrácia szabályozási törekvései.⁴

Zabel munkájának fontos eredménye, hogy az euroszkeptikus érvek a nemzetállami kontextustól függően jelennek meg. Ezt a témába vágó más újabb munkák – mint Catherine E. De Vries könyve – is megerősítették az ezredforduló utáni időszakra vonatkozóan, kimutatva, hogy elsősorban az egyes tagállamok belső politikai mozgásai határozzák meg a közvélemény EU-hoz való viszonyát, s jóval kevésbé maga az EU tevékenysége.⁵ Mindez még szélesebb elméleti kontextusba is ágyazható: Zabel eredményei illeszkednek a Stanley Hoffmann által megalapított és Andrew Moravcsik által továbbfejlesztett kormányközi vagy más néven intergovernmentális integrációelméleti irányzat fontos téziseihez.⁶

Az 1992-es maastrichti szerződéstől számított harmadik, politizációs szakaszban az euroszkeptikusok érvelési módja tehát jórészt azonos maradt, s az előző időszakhoz

⁴ Az ezekre vonatkozó mítoszokra lásd: Tomka Béla: *Mítoszok az Európai Unió demokratikus hiányosságairól*. Kommentár, 11. évf. (2016) 6. sz. 20–28.

⁵ De Vries, Catherine E.: *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford, 2018.

⁶ Hoffmann, Stanley: *Obstinate or Obsolate? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe*. Daedalus, vol. 95 (1966) 862–915.; Moravcsik, Andrew: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. London, 1998.

képeket eltéréseket inkább az euroszkepticizmus intenzitásának fokozódása miatt látunk. Az integráció új formái és az EU új kompetenciái eleve növelték a kritika lehetőségét, s egyben az EU-val szemben kritikus pártok számára újabb mobilizációs esélyeket és taktikai mozgásteret is teremtettek. Különösen a jobboldali populisták igyekeztek ezt kiaknázni, de a szélsőbaloldal és a konzervatív pártok egy része számára is a politikai önmeghatározás fontos elemévé kezdett válni az euroszkeptikus attitűd.

Az ezredforduló után új jelenséggént erősödött az EU-ellenes politikai tényezők nemzetközi együttműködése, ami a korábbi évtizedekben szinte teljesen hiányzott. Az együttműködés formálisan is megjelent az Európai Parlamentben platformok és frakció formájában, de informális módon is zajlott.

A megelőző időszakkal összevetve Zabel éles különbséget lát az euroszkepticizmus hatásait tekintve. Az EU-ellenes attitűdök véleménye szerint ebben a periódusban vezettek először valós politikai következményekhez. Tíz olyan népszavazás zajlott le a különböző államokban, melyek elutasítottak valamilyen, az EU bővítésével, továbbfejlesztésével vagy az integráció mélyítésével kapcsolatos indítványt. Ezek közül kétségtelenül legnagyobb hatású az európai alkotmány elvetése volt több országban, mely ennek következtében le is került a napirendről. A könyv már nem tárgyalja azt, de a másik hasonlóan fontos fejlemény az Egyesült Királyság kilépéséről 2016-ban tartott népszavazás volt a közismert szoros, de a Brexithöz vezető eredménnyel.

Ezért is nehéz elfogadni Zabelnek azt a következtetését, hogy minden ilyen fejlemény ellenére az euroszkeptikus politikai szereplők a kezdetektől máig csak kevésbé befolyásolták az integrációs folyamatot. A szerző ezt a véleményét arra alapozza, hogy a legjelentősebb euroszkeptikus politikai erőnek számító jobboldali populisták és szélsőbaloldali pártok rendszerint marginális helyet foglaltak el az egyes tagállamok politikai életében, hiányzott a belső kohéziójuk, s

az európai integráció gyakorlati kérdéseiben a dogmatizmus volt jellemző rájuk, ami szintén akadályozta az érdekérvényesítésüket. E tekintetben pedig nagy hasonlóságot lát a konszolidációs időszak legkövetkezetesebb integrációellenes politikai erőinek hatásával. A szerzőnek ez a következtetése árnyalásra szorul, hiszen az integrációval szembeni fenntartások lényegében az EU egész fennállása alatt jelentős korlátot jelentettek az integrációs folyamat tovább haladása tekintetében. Ennek időnként látványos megnyilvánulásai is voltak, mint például de Gaulle Zabel által is többször idézett ellenállása az 1960-as évek közepén, mely az „üres székek” politikája okozta krízisben csúcsosodott ki. Maga a szerző is ismerteti, hogy az euroszkeptikus konzervatív pártoknak sikerült tartós hatást kifejteni az Európai Parlamentben és különösen az Európai Tanácsban a tagállamok közötti tárgyalások során az 1990-es évektől.

A könyv bemutatja az euroszkepticizmus fő mozgatóit, s eközben a politikai pártok és a média katalizáló szerepét is hangsúlyozza. Ez a rész azonban meglehetősen általános jellegű, s a munka adós marad annak meggyőző ábrázolásával, hogy mely tényezők eredményezték az euroszkepticizmus intenzitásának növekedését az 1990-es évektől. A politizációnak tulajdonít elsődleges jelentőséget ebben, de ennek fogalma és folyamata szintén kevésbé kidolgozott.

Emellett az is kérdéses, hogy a maastrichti szerződés valóban annyira éles határvonalnak tekinthető-e az euroszkepticizmus történetében, mint azt Zabel véli. Érvek szólnak amellett, hogy kevésbé volt egyértelmű fordulópontra: a kötet – mint láttuk – maga is amellett érvel, hogy az euroszkeptikus érvek rendszere már korábban kialakult, s bőven ismerünk példákat az 1980-as évekből az integrációs folyamatot fékező politikai konfliktusokra. Másfelől az EU-ellenes pártok befolyásának növekedése az ezredforduló után látható, mint ahogyan az említett népszavazások túlnyomó többsége is ekkor zajlott. Annál is fontosabb ez a probléma, mert ha a

maastrichti szerződésnek korszakváltó jelentőséget tulajdonítunk e tekintetben, az elmentmond a kötet már idézett fontos állításának, mely szerint az euroszkepticizmus megjelenési formáit és dinamikáját nem elsősorban az EU tevékenysége határozta meg, hanem a nemzetállami politikai környezet jellege determinálta.

Összességében Malte Zabel munkája sok tanulsággal jár az euroszkepticizmus és általában az európai integráció tanulmányozói számára. A hosszú távú perspektíva eredményesnek bizonyul, még akkor is, ha a kötet az euroszkepticizmus dinamikájának tanulmányozása során meggyőzőbben képes kimutatni a történeti kontinuitás elemeit, mint az új szakaszok kialakulásának és más változásoknak a mozgatórugóit. Szintén kevésbé meggyőző az euroszkepticizmus politikai hatásának ábrázolása, mely azonban nemcsak

Zabel munkájának, hanem a témára vonatkozó szakirodalom egészének is egyik elhanyagolt aspektusa. A kutatás számos nehézsége véleményünk szerint koncepcionális okokra vezethető vissza: az euroszkepticizmus – mint azt korábban érintettük – ebben a kötetben és a szakirodalomban egyaránt jelöli az európai integrációt lényegében elutasító politikai véleményeket és az EU működését javítani kívánó, praktikus, célorientált bírálatokat. E két teljesen eltérő ideológiai alapokkal és különböző célokkal rendelkező politikai áramlat fogalmi megkülönböztetése nélkülözhetetlennek tűnik az EU-t a tagállamok felől érő hatások pontosabb feltérképezéséhez.

TOMKA BÉLA

Számunk szerzői

ARCHER, RORY (rory.archer@uni-graz.at) – történész, Zentrum für Südosteuropastudien, Universität Graz, Graz

BALATONI BALÁZS (balatonibalzs@gmail.com) – doktoranduszhallgató, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN (csaplarkrisztian@hotmail.com) – történész, ELKH BTK Történettudományi Intézet, Budapest

CSAPODY TAMÁS (csapody.tamas@med.semmelweis-univ.hu) – jogász, szociológus, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, Budapest

CSÓKE MÁRK (csmark32@gmail.com) – MA hallgató, SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

DÉNAVÁRI ZOLTÁN (zoltan.devavari@hotmail.com) – történész, Budapest – Szabadka

GONCSAROVA, GALINA (goncharova.galina@gmail.com) – történész, „Ohridi Szent Kelemen” Szófiai Egyetem, Történelem és Kultúraelméleti Tanszék, Szófia

JANJETOVIĆ, ZORAN (kokanzokan@yahoo.com) – történész, Institut za noviju istoriju Srbije, Belgrád

KEMÉNY KRISZTIÁN (kemenykp@freemail.hu) – levéltáros-történész, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

LUKÁCS B. GYÖRGY (lukacs.gyorgy@uni-nke.hu) – történész, NKE Közép-Európa Kutatóintézet, Budapest

RAMSAK, JURE (jure.ramsak@zrs-kp.si) – történész, Szlovén Köztársaság Tudományos és Kutatóközpontja (Koper), Történeti Kutatások Intézete, Koper

RÁCZ LAJOS (racz.lajos@szte.hu) – környezettörténész, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged

TOMKA BÉLA (tomka@hist.u-szeged.hu) – történész, SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

TURBUCZ DÁVID (turbucz.david@btk.mta.hu) – történész, ELKH BTK Történettudományi Intézet, Budapest

A fordításokat BALATONI BALÁZS, RAKOVSKY ANDRÁS és VUKMAN PÉTER készítette

Contents

Essays

ZOLTÁN DÉVAVÁRI “The girl tossed me Somerset Maugham’s <i>Of Human Bondage</i> ” Numbers, statistics, and facts about the Szabadka ghetto (27 April 1944 – 16 June 1944)	5
RORY ARCHER The Moral Economy of Home Construction in the Late Socialist Yugoslavia (Translator: <i>Péter Vukman</i>)	24
JURE RAMSAK Dilemmas and Choices of the Croatian and Slovenian Catholic Church during the Late Yugoslav Socialism (Translator: <i>Péter Vukman</i>)	44
GYÖRGY LUKÁCS B. Reform Efforts in Slovenia (1966–1971)	58
GALINA GONCHAROVA Feelings and Desires under the Mature Socialism: The Case of the Female Admir- ers of the Young Bulgarian Poet Kalin Yanakiev (Translator: <i>Balázs Balatoni</i>)	70

Workshop

BALÁZS BALATONI The Role of Experts in the Shaping of British Foreign Policy in Southeast Europe at the Start of the 20th Century	85
MÁRK CSŐKE “Why Did They Put Such an Idiotic Man in Charge of the Country Like Horthy, Who Cannot Govern the Country?” Trials of Lèse-Régent in Bácska (1941–1944) .	98

Retrospective

CSAPODY TAMÁS Imre Pártos’s Diary and His Post-Labour Service Career	116
---	-----

Theory and Method

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS Interpretations of Central and Southeast Europe at the Turn of the Century from a Global Perspective: New Imperial History and Imperial Biography	144
--	-----

Beyond Our Borders

“... the Serbian national anthem was composed by a Slovenian composer, the Croa- tian by a Serbian, and the lyrics of the Austrian anthem was written by a Croatian poet” (Interviewer: <i>Péter Vukman</i>)	160
Zoran Janjetović’s Bibliography	163
ZORAN JANJETOVIĆ The Educational Circumstances of Hungarians in Yugoslavia (1944–1961) (Translator: <i>Péter Vukman</i>)	169

Outlook

A Fortunate City and Its General Area in the “Great Year” (<i>Süli Attila: Torda megye és Aranyosszék szabadságharca 1848–49-ben. Tor- toma Kiadó, Barót, 2018.</i>) KRISZTIÁN KEMÉNY	1886
---	------

Breakout Attempt (Gyáni Gábor: <i>Nemzeti vagy transznacionális történelem. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
LAJOS RÁCZ	189
The Most Popular Politician of the Horthy Era (Bartha Ákos: <i>Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]</i>)	
DÁVID TURBUCZ	193
Euroscepticism and What is Behind It (Malte Zabel: <i>Euroskeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses. Nomos, Baden-Baden, 2017.</i>)	
BÉLA TOMKA	197
Authors	202

Az Aetas történettudományi folyóirat 2021. évi előfizetői felhívása

2021-re tervezett tematikus számaink a következők:

Elmúlt napok – velünk élő történetek
Mediterrán históriák
Az Országház múltja
Kelet-Közép-Európa 1945 után

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk Mark Cornwall-lal (Nagy-Britannia) és Salvatore Bonoval (Olaszország).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2021-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

3500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőnek:

1000 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára:

1100 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu